

50009

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PAUER IMRE.

ELSŐ KÖTET

1892. ÉVFOLYAM

Könyvt. jel.		elérhető
Csop.	szám	392.
N.	6.	

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1892.

TARTALOM.

ELSŐ SZÁM.

	Lap
A philosophiai kutatás újabb segédeszközei. — <i>Pauer Imrétől</i> .	1
Magyarország alkotmányjogi átalakulása modern állammá. (I.) — <i>Schvarcz Gyulától</i>	20
Képegység. — <i>Beöthy Zsolttól</i>	39
Az államjogi methodologiáról. — <i>Nagy Ernőtől</i>	49
A képirás. — <i>Pasteiner Gyulától</i>	67
Újabb áramlatok a természetphilosophiában. — <i>Heller Ágosttól</i>	92
A művészi phantasiáról. — <i>Alexander Bernáttól</i>	104
IRODALOM. — <i>r.</i> : «Philosophiai írók tára.» — <i>Hafli Dezső</i> : «C.	
Lombroso u. S. Ottolenghi: Die Sinne d. Verbrecher.»	
— <i>B—gh.</i> : «J. Volkelt: Vorträge zur Einführung in	
die Philosophie der Gegenwart.» — <i>S.</i> : «J. Burgess:	
Political Science and Comparative Constitutional Law.»	
— <i>D.</i> : «Otto Ammon: Der Darwinismus gegen die	
Socialdemokratie.» — <i>M.</i> : «Schwicker: Die politische	
Literatur der Ungarn seit 1867.»	

MÁSODIK SZÁM.

Magyarország alkotmányjogi átalakulása modern állammá. (II.) — <i>Schvarcz Gyulától</i>	145
A tudatosság ténye szellemi életünk eseményeiben. — <i>Lechner</i> <i>Károlytól</i>	178
A magyar parlament reformja. (I.) — <i>Meltzl Oszkártól</i> . . .	223
A modern alkotmányok gyűjteménye. — <i>Ballagi Gézátlól</i> . . .	241
IRODALOM. <i>Rosenberger Mór</i> : «A fény- és színcontrast psycholo-	
gico-aesthetikus jelentősége.» — <i>Buday József</i> : «Kun	
Sámuel: A positivismus mint vallásrendszer.» — <i>X.</i> :	
«Melegh Gyula: A lélektan és gondolkozástan vázlata.»	

HARMADIK SZÁM.

	Lap
A modern művészet bölcselete. (I.) — <i>Lyka Károlytól</i> . . .	282
A magyar parlament reformja. (II.) — <i>Meltzl Oszkártól</i> . . .	299
Mozgás és érzés. — <i>Beljak B. Páltól</i>	331
Apáczai Cseri János. — <i>Bánóczi Józseftől</i>	351
Az utolsó nádor és kora. — <i>Várnai Sándortól</i>	365
IRODALOM. <i>Haffl Dezső</i> : «Scripture: Über den association Verlauf der Vorstellungen.» — — <i>r.</i> — <i>ó.</i> : «Mind.»	

NEGYEDIK SZÁM.

Renan és a Renanismus. — — — <i>r.</i> — <i>r.</i>	417
A modern művészet bölcselete. (II.) — <i>Lyka Károlytól</i> . . .	447
A magyar parlament reformja. (III.) <i>Meltzl Oszkártól</i> . . .	467
Az ébrenlétről. — <i>Palágyi Menyhérttől</i>	497
Montesquieu és a felelős kormány intézménye. — <i>Nagy Ernőtől</i>	512
Észjog és jogphilosophia. — <i>Várnai Sándortól</i>	523
Irodalom és journalistika. — <i>Mikromegastól</i>	549
IRODALOM. <i>Harrach József</i> : «Dr. Sárffy Aldár: Lélektan és Logika.» — <i>Heller Ágost</i> : «Friedrich Paulsen: Einleitung in die Philosophie.» — — <i>r.</i> — <i>ó.</i> : «Mind.» — A löweni egyetem államtudományi facultása. <i>N.</i>	

A PHILOSOPHIAI KUTATÁS ÚJABB SEGÉDESZKÖZEL.

Fogyatékos módszerekkel és hiányos segédeszközökkel a legtermékenyebb elme, a legmélyebb értelem sem juthat maradandóbb becsű tudományos eredményekre. A természet-tudományok rohamos előhaladása az utolsó évtizedekben bizonyára legfőképen abban találja magyarázatát, hogy a helyes útra terelt kutatásnak egyszersmind azon segédeszközöket is sikerült felismernie és hatalmába kerítenie, a melyek nélkül maig sem pillanthatott volna a természetélet egyes szövevényesebb tünetényeinek a rejtekébe, és nem fedezhette volna fel azokat az okokat és törvényeket, a melyekkel kezeinkben, számtalan eleddig teljesen ismeretlen jelenséget immár minden fennakadás nélkül megfejtethünk. A philosophia nem követte a jó példát. Hosszú ideig mereven elzárkozott, sőt a czéhbéli philosophia még ma is elzárkózik a többi tudományok fényes eredményei és igazságai elől, — és mintha az emberi elme ma is ép olyan tehetetlenül állna a tudományos vizsgálódás és kutatás követelményeivel szemben, mint évszázadok előtt állott: a philosophia ma is azon az úton bolyong, a melyen pályafutása kezdetén megindult, és ma is kizárólag azokkal az eszközökkel akar dolgozni, a melyekkel kétezer évvel ezelőtt megindított munkáját megkezdette.

Vajjon igazolható-e, jogosult-e ez a merev fenhéjázás és rideg elzárkózottság a többi tudományoktól? És az ered-

mény, a melyre vezetett, indokolja-e ennek az álláspontnak további változatlan fentartását?

A válasz ezekre a kérdésekre ma már alig lehet kétséges. Tudományos tekintély, maradandóbb becsű eredmények és magasabb fejlettség dolgában a philosophia immár messze elmaradt mozgékonyabb pályatársai mögött, és elavult fegyverkészletével alig veheti fel a küzdelmet lenézett ellenfeleivel. Az egykor annyira hatalmas tudomány ma már üres ábrándozó számba megy, a melylyel nem is igen szokás komolyan foglalkozni; s a tudományok tudománya, a mint magát büszkén elnevezte: alig talál egy kis zugot a tudományok nagyterjedelmű birodalmában. Ime a görcsös ragaszkodással fentartott régi álláspont és túlhaladott módszer sajnálatos eredményei abba a visszás helyzetbe sodorták a philosophiát, hogy aláasott hitele romjain, minden oldalról kicsinyléssel fogadott kétes értékű elméleteivel ma már komolyabb és maradandóbb hatást ébenséggel nem bír kifejtteni. Bizonyára tarthatatlan egy állapot, a melyen okvetetlenül segíteni kell; s ha egyszerre nem is, de fokozatosan lehet is segíteni, csak eltaláljuk a módját és hozzáférközhessünk a baj igazi okaihoz.

Egyelőre megelégedhetünk, ha csak a legsürgősebb teendők iránt nyerhetünk teljes útbaigazítást. A biztos alapokra fektetett és tervszerűleg végrehajtott munka nem maradhat eredménytelen. Fődolog, hogy az utat el ne téveszszük és gyökerében fogjuk meg a bajt, a melyet orvosolni akarunk. Ime az eljárás indokolása, miért kell — ha célzott akarunk érní — első sorban a módszer és az alkalmazandó segéd-eszközök problémáját megbolygatnunk.

A két kérdés egyformán fontos, de nem egyformán tisztázatlan. Az utolsó évtizedek lázas munkássága, sokoldalú és részletes bűvárlatai közben, a módszeres gondolkodás annyi útbaigazítást nyert és annyi új szemponthoz jutott, hogy ebből

az anyagkészletből a tudományos vizsgálódásban és kutatásban követendő eljárás szabályai immár minden nagyobb nehézség nélkül, még az egyes specialis természetű jelenségekre nézve is összeállíthatók és rendszerbe foglalhatók. E mellett újabb fény derült a módszertanra azzal is, hogy az eddig kizárólag alkalmazott módszerek természete revisió alá vétetvén, nem egy hibát és olyan egyvoldalúságot sikerült kimutatni bennök, a melyek kiigazításával maguk ezek a módszerek is biztosabb kutató eszközökké váltak és szabotusabban körvonalozható alkalmazást nyertek.

Mill Stuart tüzetes analysis alá veti a deductiót és kimutatja róla, hogy épen nem tekinthető pusztán csak olyan szellemi műveletnek, mely általános tételekből indul ki és ezekből egyszerű syllogismus útján jut a részlegesre vagy egyesre, hanem egy sokkal összetettebb kutató művelet, a melynek, hogy czélt érzünk vele, az értelmezendő jelenségek okait külön-külön kell vizsgálat alá vennie s az okozatokat az okok által kifejtett különböző hatások összeméréséből kell kikövetkeztetnie, vagyis az okozat törvényeit azon egyes okok törvényeiből származtatnia, a melyeknek az okozat közös eredményök. Miből aztán önként következik, hogy itt tulajdonképen nem egy, de három műveletről van szó, a melyek közül csak a második esik össze az eddig ú. n. deductióval, míg az első inductió, a harmadik pedig igazolás vagy az elért eredményeknek megfelelő ellenőrzés útján való részleges megalapítása, és mind a három együtt annyira más s a régi értelemben vett deductiótól annyira eltérő módja a tudományos kutatásnak, hogy tekintve azokat az eredményeket, a melyekre e kétféle módszer vezet és azt a szerepet, a melyet betölteni hivatvák, össze sem hasonlíthatók.

Azokat a nevezetes szolgálatokat, melyeket a régi értelemben vett deductió tett és tesz ma is a tudománynak, bizonyára senki sem akarja kicsinyleni vagy eltagadni; tény

azonban, hogy e szolgálatok mellett egyszersmind a tévedések és tudományos botlások egész sorozata is fűződik e módszerhez, a melyeket nem felületesség vagy véletlen hiba, hanem a módszer helytelenül értelmezett természete okozott, a melyeket tehát a leglelkiismeretesebb eljárás mellett sem lehetett — és ma sem lehetne — kikerülni, ha e kutató eljárás szabályait a maguk merevségében és egyoldalúságában továbbra is változatlanul fentartjuk.

Ezzel szemben mennyire más perspectivát nyújt a Comte és Mill fogalmazta deductió, mely mint abstract és concret deductiv módszer s ez utóbbinak különböző alakjai: direct, indirect deductió, a legkülönbözőbb természetű problémák megfejtésénél is előnyösen alkalmazhatók, s ha megfelelő módon alkalmaztattak, a tárgy természetéhez képest különböző ugyan, de a dolog érdemében, a kérdés tudományos állásához mértén, teljesen megbízható eredményekkel kecsegtetnek.

Azonban nemcsak a deductiv módszer ment keresztül gyökeres reformokon; Mill mesteri keze az inductió műveletét is teljesen újjáalakította. Az inductiót hosszú időközön keresztül egyértelműleg pusztán olyan logikai műveletnek tekintették, a melynek nem volt egyéb feladata, mint «a tények egyszerű előszámlálása», «rövidre vont jegyzékbe foglalása», egyszóval: az enumeratio simplex. Így kiforgatva lényegéből, természetesen nem fejthette ki azt az erőt az igazság felkutatásában, a melyet ma, a mikor természetének megfelelően értelmezik, minden lépten-nyomon tanúsít s a melynek az újabb kutatás annyi nevezetes fölfedezése köszöni eredetét. Ezt a haladást Millnek köszönhetjük. Mill fejtette ki tüzetesen, hogy az inductió lényegében épen úgy következtetési művelet, mint a deductió, csak a formája más; mert azonban a lényege ugyanaz, megbízhatósága sem függhet az elősorolt tények számától, hanem attól függ, hogy mennyiben

bírjuk az egyes tényeket, mint jelenségeket, okaikra visszavezetni, az észlelt egyformaságokat kapcsolatba hozni azokkal a feltételekkel, a melyek okozatai, vagyis kideríteni azt a belső összefüggést, a mely a szóbanforgó jelenségeket egymáshoz fűzi. És innentől az inductió e szerint a formula szerint végrehajtva szolgálja a tudományt és hozza létre azokat a bámulatos eredményeket, melyekkel annyi, eddig hozzáférhetlennek hitt jelenséget bírunk ma már megfejtetni.

Azzal az anyagkészlettel, melyet az utolsó évtizedek tudományos törekvéseinek a történelme szolgáltat kezeink közé, nem lenne nehéz dolog részletesen is kifejteni ez óriási hatás okait és ezzel kapcsolatosan a szóba hozott módszerek természetét, szabályait, alkalmazhatóságát minden oldalról megvilágosítani. Ez a feladat azonban kívül esik e cikk keretén. Az imént közlött néhány észrevétel is csak annyiban találhatott helyet benne, a mennyiben ily módon vált a leg-rövidebb úton érthetővé, mennyire nem a helyes módszer hiányán múlt, hogy a philosophiai kutatás eredményei még a legutolsó időkben sem emelkedtek a tudományos haladás követelte színvonalra; hanem csupán a philosophián, mely szemet hűnyt a helyesebb irány előtt és megmaradt a maga régi módszere mellett, a melylyel pedig lehetetlen volt leküzdenie a tudományok haladásával mindjobban feltorlódozó akadályokat.

Az abstractió s a vele kapcsolatos speculativ gondolkodás, melyet eddig kizárólagos módszer gyanánt hirdettek, bizonyos fokig kétségkívül jogosult a philosophiai vizsgálódásban. De ne szűkölködjék tartalom nélkül. Üres abstractió legfőlebb kétes értékű szolgálatokat tehet, mert már természeténél fogva túlterjeszkedik a tudományos kutatást és vizsgálódást korlátozó határokon, és midőn mindinkább és inkább magasabbra emelkedve, elvégre menthetetlenül belevesz az érthetlenség ködös légkörébe: nyilvánvaló, hogy

világos és tiszta gondolatok helyett legfőlebb ködös eszmékkel és homályos elméletekkel gazdagíthatja a philosophiai tudás anyagkészletét.

Az abstractiónak, hogy haszna lehessen belőle a tudománynak, nem szabad oly magasban kalandoznia, hogy szemei elől elveszítse a valóságot. Mert ez a való világ, a tények, az abstractió természetes korlátja és ellenőre; minőségek és mennyiségek tartalmának és belső becsének érték-mutatója. Tovább törekedni e tények s a velők kapcsolatos jelenségek magyarázatánál, törvényeik és létesítő okaik kiderítésénél: emberi elmére nézve nem egyéb hiú erőlködésnél.

Íme a rejtély kulcsa: miért függ a philosophia jövője az abstractió műveletének helyes használata mellett, legfőképen és első sorban azoknak a segédeszközöknek a helyes megválasztásától és hozzáértő módon való alkalmazásától, a melyek segítségével nélkül lehetetlen összegyűjteni azt az ismeretanyagot, melynek feldolgozása a tudományok mai berendezése mellett a philosophiának jutott osztályrészül. A feladat elől, mely a philosophiai kutatás ezen újabb segédeszközeinek a megállapítását és alkalmazásuk kikerülhetetlenségének kimutatását tűzi célul, nem lehet többé kitérni. A legkomolyabb okok sürgetik a kérdéses problema napi-rendre tűzésével a gyökeres reformot. Próbáljuk meg kijelölni e reform irányát, méreteit, feltételeit: vajjon minő eredményekre jutunk?

Kiindulól pontul a philosophia definitióját kell vennünk.

E definitió szerint: a philosophia a végokok tudománya. Legyen. Azt azonban már nem gondolnám, hogy minden legkisebb aggodalom nélkül bele lehetne nyugodni ebbe a meghatározásba. Gondolkodjunk csak kissé a nem épen érdektelen kérdéstről, hogy vajjon mi az értelme és a tartalma ennek a definitiónak? Végokok tudománya!? Véges emberi elmének van-e ereje hozzá, hogy beletekinthessen az ú. n.

ultimum principium rejtelmes lényegebe úgy, hogy meg is értse, meg értelmezni is tudja, hogy mi az? És ha ezt nem tehetné, vajjon micsoda tudomány lesz az a végokok tudománya? Ha pedig mégis megkísérli: véges és korlátolt voltának érzetében, mondjuk tudatában, nem kell-e okvetetlenül az abstractióhoz folyamodnia, hogy ennek a kétes értékű műveletnek a segítségével legalább valamelyes eredményre jusson. Ime a meghamisítatlan tényállás: tartjuk fenn továbbra is a kérdéses definitiót és lehetetlen lesz elkerülni, hogy a philosophia továbbra is üres abstractiókkal ne dolgozzék; mi magunk pedig oda jutunk, hogy ezzel a conservatismussal inkább még jobban aláásni segítjük a philosophia tekintélyét, semmint hitelét erősítőnk.

De menjünk tovább. A végokok tudománya értékének mérlegelésében nyomban az a kirívó ellentét ötlik szemeinkbe, hogy míg egyfelől úgyszólván minden lépten-nyomon kell éreznünk tehetetlenségünket még a legközönségesebb tünetmények okainak a kiderítésében és eredetének értelmezésében; addig a philosophia egyszerre a végokok megfejtésére vállalkozik és vizsgálódását kizárólag csak erre a problémára kívánja kiterjeszteni, minden egyéb témát pedig olyanúl tekint, a melylyel méltóságán alúlnak tartja, hogy foglalkozzék. Ez annyit tesz, hogy úgy akarok feljutni a hegy csúcsára, hogy meg sem próbálom, vajjon kibírják-e izmaim és idegeim a meredek út fáradalmait akár csak a legelső megpihenőig; sem azzal nem törődöm, vajjon nem lesz-e a pálya annyira járhatatlan, hogy már előre le kell mondanom a merész vállalatról?

A magot elvetem a földbe, s ha jó a talaj és kedvezők a viszonyok, ez a mag kikel, természetéhez képest fejlődik és mondjuk, hogy terebélyes fává növekszik. Vajjon mi adta meg a magnak azt a csodás erőt, hogy éppen csak azzá fejlődhetett, a mi benne praeformálva volt? És honnan ez a

praeformatió? Mi a törvénye és hatásának módja? E kérdések egyikére sem adhatunk kielégítő választ. Bármilyen óriási is egyébként a haladás, a melyet a tudományok napról-napra felmutatnak, nemhogy a végokok természetébe nem lehet belepillantanunk, de még a mindennapi jelenségek értelmezése is ezerféle nehézséggel jár elannyira, hogy még akkor is, a mikor e nehézségeket sikerült valahogyan leküzdenünk, tulajdonképen csak annyit értünk el, hogy a legközelebbi okokat és tényezőket kiderítettük ugyan, de lényegökben igaz mivoltukban se meg nem értettük, se megmagyarázni nem bírjuk.

A tények illetén állása mellett, egyszersmind tekintve azt is, hogy a philosophia tekintélye és hitele mily rohamosan hanyatlik alá, kérdem: nincs-e eléggé indokolva, hogy szakítsunk a hagyományokkal, és a helyett, hogy a philosophiát továbbra is mint valami magasabb disciplinát dicsőítőnek az egyenjogú tudományok között, szorítsuk rá, hogy szintügy foglalkozzék specialis szakkérdésekkel, mint ezt a többi tudományok teszik, és hogy ezt minél alaposabban tehesse, ne zárkózzék el a rokon szakok eredményei elől, sőt inkább azok segítségével és támogatásával fogjon új munkájához.

Azt a kört, a melyben a philosophiának ez új feladata szerint mozognia kell, és ezzel kapcsolatosan azokat a segéd-eszközöket, melyeket múlhatatlanul igénybe kell vennie, ha czélt akar érni: nem nehéz kijelölni. A modern tudományok ismeretes munkafelosztása szerint, mindegyik tudományszaknak olyan pontosan körül van írva és ki van szabva a maga specialis feladata és anyaga; hogy e berendezés mellett a philosophiai kutatás körébe alig utasíthatók más kérdések, mint azok, a melyék az ember szellemi, erkölcsi, társadalmi életének számtalan felé ágazó szövevényes jelenségeire vonatkoznak; és ezek megfejtése vagy megfejtésének előkészítése,

a specialis feladat. E mellett általánosabb feladatul azoknak az eredményeknek a philosophiai összegezése és elméletekbe foglalása szolgálhat, a melyekre az egyes tudományszakok külön-külön, mindegyik a maga hatáskörében jutott, a melyekből azonban csak relativ értékű — tehát semmiesetre sem absolut becsű — világnézletek construálhatók, mintegy betétőzéseiül s egyúttal jellemzéseül a tudományos haladás időszerint változó állapotának.

Ime az új és kétségkívül terjedelmes munkakör, a melynek helyes betöltésével egyszerre új fény is derül majd a philosophiára, s az új eredmények bőséges jutalmul fognak szolgálni az újjáalakítás munkájában feltolakodó nehézségek leküzdésével járó fáradságért. Mert azt talán mondanom sem kell, hogy az új munkakör új anyagkészletet, ez meg új kutató apparatust feltételez és követel, a melyek nélkül sikerre gondolni sem lehet.

Az ember szellemi, erkölcsi, társadalmi életének a jelenségei sokszorosan összeszövődött okok és tényezők titokzatos összehatásának az eredményei. Felkutatni az összekötő szálakat, az összetett jelenségeket visszavezetni azokra az egyszerűbb folyamatokra, a melyekből származtak, egyszóval bepillantást engedni az emberi lélek rejtélyébe, mindenesetre oly vállalat tehát, a mely csakis a rokon tudományok eredményeinek folytonos szemmel tartásával és hozzáértő módon való felhasználásával sikerülhet. Ime az új meghatározás értelmében kiszabott munkakör rávezet az alkalmazandó segédeszközök problémájára, — itt a helye, hogy a kérdés lebonyolításához fogjunk.

A fejtegetés menetét és irányát az újabb anyagkészlet természete szabja meg.

Nem utalnak-e azok a jelenségek, a melyekkel a philosophiának ezen újabb tervezet értelmében dolga lesz, olyan velők szorosan összefüggő más jelenségekre, a melyek úgy-

szólván előfeltételeik? A melyek nélkül tehát sem meg nem érthetők, sem nem értelmezhetők? És ha igen, melyek azok a jelenségek? Természetők miféle kutatást igényel?

Vegyük rendre a szellemi, erkölcsi, társadalmi élet tüneteit. Vajjon minő segédeszközökre szorulunk, ha nemcsak leírni, de értelmezni is kívánjuk e jelenségeket?

Kezddhetjük a lelki tünetmények csoportján. Azon problémák vizsgálatán, melyeket az eddigi szokás a psychologia, logika, ismerettan körébe utasított, s a melyek értelmezését és megfejtését a philosophia, legújabb időkg kizárólag a maga hatáskörében, minden idegen segítség vagy beavatkozás merev visszautasításával, saját vizsgálódó elvont módszerével iparkodott eszközölni.

El kell ismerni, hogy mindaddig, míg a rokon tudományok ide vonatkozó kutatásai annyira megbízhatatlanok, ismeretei annyira hézagosak, sok tekintetben elhamarkodottak voltak, hogy alig értek többet az egyoldalú spekulatió eredményeinél: csakugyan bajos dolog is lett volna ebből az anyagból akarni építeni akár psychologiai, akár logikai vagy ismerettani elméleteket.

Az utolsó évtizedek tudományos eredményei azonban nagyot fordítottak ezen a dolgon. Ma már számtalan olyan szorosan ide tartozó kérdésről, a melyekről eddig sejtelnünk sem volt, meglehetősen tiszta képet nyertünk.

A psycho-physika óriási lépésekkel halad előre. Az idegek élet- és boncztana, a pathologia, az agyvelő biológiája mesés arányokban gazdagítják felfedezéseikkel a tudományt. Az egész vonalon lázas tevékenység indult meg, mely napról napra fényesebb vívmányokban mutatja be elért sikereit: hogy szinte a rövidlátással egyértelmű gyengeségnek kell jellemezni azt a magatartást, mely mindezen vívmányok ellenére, továbbra is meg akar maradni eredeti álláspontján, sőt tudomást sem véve e haladásról, ma is

csak azzal az egyoldalú apparatussal akar dolgozni, a mely-
lyel eddig dolgozott.

A legfőbb feladat, a melynek megoldására a psycholo-
giának — ha igényt tart rá, hogy komoly tudománynak
tekintessék — vállalkoznia kell, hogy a lelki élet fejlődés-
történelmét csinálja meg, kiderítve a lelki jelenségek törvé-
nyeit, keletkezésök módját és feltételeit, és ezen az alapon
értelmezve és megfejtve mindazokat a folyamatokat, melyek
egész általánosságban a «szellemi élet» fogalma alá sorol-
tatnak.

De lehet-e ezeket a kérdéseket akár csak megközelítő
pontossággal és szakszerűséggel is tárgyalni, a szervezet meg-
felelő functióinak az ismerete és számba vétele nélkül?

Nem kell messzire mennünk; a mi tudományos iro-
dalmunkban is akadunk kutatásokra, a melyek egészen alkal-
masak arra, hogy fényt vessenek e kérdésre: Laufenauer,
Lechner vizsgálatait értem. Míg a külföldi irodalom — Bain,
Meynert, Flechsig, Soltmann, Korsch, Wundt dolgozataira
hivatkozom csupán — épen bő tájékoztatást nyújt erről a
mozgalomról, hogy okuljunk, milyen irányban és alapon kell
végezni a psychologiai kutatásokat, hogy a régi álláspont
elméleteinél megbizhatóbb eredményekre jussunk.

Az adatok nagy halmazából, melyekkel e kutatások
után rendelkezik a tudomány, csak az associatio-mechanis-
mus elméletét, a psychogenesis tényeit és az agy szabályos
vagy szabálytalan táplálkozási viszonyaival kapcsolatos tüne-
ményeket kívánom érinteni, mint olyan eredményeket, me-
lyekből folyólag az idegfunctióknak a szellemi functiókkal
való szoros kapcsolatát, vagy a mi ezzel egyértelmű, az
idegeknek a szellemi működések létesítésében nélkülözhetet-
len tényleges szerepét csak az fogja kétségbevonni, a kinek
nincsen érzeke a tudomány komoly feladataihoz, mert nem
adatott meg neki, hogy elfogulatlanul tudjon gondolkodni.

A leíró lélektan psychogenesise szerint az ember lelki élete a külső benyomások felfogásával és ezeknek emlékéképek formájában való összehalmozásával kezdődik, s a megőrzött emlékezetképek associationalis egybevetéséből keletkező értelmi műveletekből áll, a melyekhez még az akaratnyilvánulatok sorakoznak.

Nos hát ezek a functiók az agy élettani működését nélkülözhetetlenül föltételezik. Az agy szürke kéregállománya, tulajdonképen e kéregállománynak közel ezer millióra rugó idegsejt-mennyisége végezi azt a munkát, a mely nélkül szellemi élet nem keletkeztethetik, s a melynek végrehajtásában csupán a projectio idegösvényei s az associatio-rendszer idegpályái állanak rendelkezésre. Ezek az idegösvények vagy idegszálak és az idegsejtek képezik a szellemi működések materiális szervét. Állományuk minősége, kifejettségök, nemkülönben az a körülmény, hogy mennyire gyakoroltattak be ingervezetésre, végre az associatio-kapcsolatok száma határozzák meg a lelki fejlődés fokát és méreteit. Táplálkozási viszonyaik pedig a lelki működések rendes vagy rendellenes lefolyását szabályozzák.

Az agy fejlődéstörténelmének adatai, egybevetve a fokozatosan fejlődő szellemi élet jelenségeivel meglepő példákat szolgáltatnak e tekintetben.

A magzat agyának kéregleple kezdetben majdnem teljesen érintetlen külső ingerektől. Ennek megfelelőleg teljesen fejletlenek a projectio összes idegösvényei is s a szellemi életnek úgyszólván nyoma sincsen.

A fejlődés folyamában — mint Flechsig kimutatta — leggyorsabban a projectio-utak ama rostjai jutnak kiképződésre, a melyek a szerves test ingereinek a vezetésére rendelkezvők. És tényleg az összes emlékezet-képek között ezeknek az ingereknek megfelelő képek az elsők, melyek a tudatban fölmerülnek; s a többieknek fokozatos kiképződése sem tör-

ténhetik más módon, mint a nekik megfelelő idegösvények megfelelő begyakorlása útján.

A gyermek szellemi életében mutatkozó különösségek, jellemző vonások, lelki sajátságok; a gyermek akaratossága, önzése, kényszerképzetek, szórakozottsága, változó hangulata stb. sem meg nem érthetők, sem meg nem magyarázhatók, ha nem hozom kapcsolatba e jelenségeket az associatio- és projectio-ösvények fejletlenségével és nem vezetem vissza azokat az ezen ösvények begyakorlatlan voltából származó tökéletlen associatio-folyamatokra. Valaminthogy mindazon esetekben is, a melyekben ezen jelenségekhez hasonló tünetek észlelhetők, pl. az elmeháborodás némely eseteiben — mint Meynert, Lechner kiderítették — ezeknek a változásoknak az okát sem kereshetni egyebütt, mint az említett ingervezető ösvényeknek azon megbetegedésében, a melynek következtében normális functióik teljesítésére alkalmatlanokká váltak.

Ime csak néhány tény az újabb kutatások eredményeiből, és azt hiszem már is eléggé szembeszökő, hogy milyen szét téphetetlen kapcsolat az, mely a szellemi jelenségeket az idegek functióihoz fűzi; és mennyire lehetetlen e kapcsolat megértése után azon meggyőződésre nem jutni, hogy annak, a ki eredményesen akar foglalkozni lélektani kutatásokkal, ezeket a tényeket okvetetlenül fel kell használnia, és be kell látnia, hogy az idegek biológiája, bonczana, anatómiája annyira nélkülözhetetlen segédeszközei a psychologianak, hogy nélkülök nemesak hogy egyetlen lélektani igazságot sem fedezhetni fel, de még használható pszichologiai hypothesisek sem alkothatók.

Az idegek valamiféle szerepét a lelki élet háztartásában, ma már nincsen is pszichologiai iskola, mely el ne ismerné. Ez az engedmény azonban és némi eltérés az eredeti iránytól senkit meg ne téveszsen e kutatások értéke iránt. A régibb és orthodox irány beszél ugyan az idegek-

ről. fejtegetéseibe itt-ott belekever physiologiai dolgokat is, de azokat csak emlegeti, sem fel nem használja, sem megfelelő módon nem alkalmazza, tehát psychologice semmikép sem értékesíti. Ezzel szemben a modern psychologia mellőzhetetlen követelményképen a physiologiai kutatások rendszeres és tervszerű felhasználását hangsúlyozza, mint olyan segédeszközök alkalmazását, a melyek nélkül a tudományos lélektan többé el nem lehet. Ez pedig nagy különbség!

Áttérve a szellemi élet jelenségeinek másik nagy csoportjára, az erkölcsi és társadalmi tünetenyekre: ama problémák toúltnak előtérbe, melyekkel az ethika, politika, sociologia foglalkoznak, s a melyek fejtegetésénél legalább eddigelé és nagyobbbrszt szintúgy az egyoldalú speculativ módszer játszotta a főszerepet az említett tudományokban, mint általában az egész elméleti és gyakorlati philosophia összes disciplináiban. Némi változás csak újabban és azóta állott be, hogy a módszer kérdése tüzetesebb vizsgálat tárgyává lett. Ekkor azonban nyomban kiderült az is, hogy az újabb módszer sikeres alkalmazhatása újabb és terjedelmesebb ismeretkört, ez meg újabb segédeszközök igénybevételét követeli, és így a kérdés a philosophia újabb segéd tudományairól e pontnál is actualissá vált.

Azok a nagy hiányok és hibák, melyek legjobban bizonyítják, mennyire elkerülhetetlen a philosophia ezen most említett disciplináiban is újabb segédeszközökről gondoskodni, legszembeszökőbbek az ethikában.

Az ethikának majdnem összes tantételei — helyesen mondja Schopenhauer — többnyire bizonyítatlan, légből kapott állítások, mesterkélt szörszálhasogatások, melyek fölötébb finom megkülönböztetéseket kívánnak s a legelvontabb fogalmakon nyugszanak: arra azonban, hogy velök az erkölcsi élet jelenségei és tényei elfogadható módon meg is magyaráztassanak, legkevésbé sem alkalmasak.

Az ethikának nem az a dolga, hogy kétes értékű hypothesisok vagy önkényes feltevések alapján az akarat functionióiról és hatásköréről, az erkölcsiség lényegéről és megvalósíthatásának módjairól : mesterséges elméleteket gondoljon ki az erkölcsi élet jelenségeinek az értelmezésére ; hanem az a feladata, hogy első sorban az erkölcsiségnek az emberi természetben és szervezetben rejlő alapjait kutassa fel ; ehhez képest aztán a moralitás és immoralitás valódi lényegét és természetét derítse ki és csak úgy fogjon az erkölcsi élet tünetei és jelenségei problémájának fejtegetéséhez.

Azonban ki ne látná be, hogy ezt az így formulázott feladványt már nem bírja megoldani a nélkül, hogy olyan tudományos eredményekhez ne folyamodjék segítségért, a melyeket eddig nem volt szokás figyelembe venni, mert általában azt hitték, hogy ha valahol, kiváltképen az ethikában van helye akár a legszélsőbb és legelvontabb vizsgálódásnak, minthogy éppen ez az a tudomány, a mely a maga decretumait első sorban az észből meríti.

Itt van első sorban az erkölcsiség mibenlétének, a karakter és akarat fogalmainak a kérdése.

Vajjon lehetséges-e ezekhez a problémákhoz csak nyúlni is a nélkül, hogy fel ne használjuk az öröklés tényeit és hatását az erkölcsiségre, a moral- és kriminalstatistika idevágó adatait, a kriminalitás psychológiájának újabban kiderített felette nevezetes eredményeit ? És nem hiába való fáradság-e elméleteket szöni, a melyeknek azonban éppen azért, mert kizárólag speculative készültek, csakis ephemere értékök lehet. A modern tudomány jóval nagyobb igényekkel lép fel azon eredményekkel szemben, a melyeket mint igazi tudományos vívmányokat hajlandó elfogadni s az exact ismeretek rendszerébe beiktatni. semhogy merőben önkényes és kellőképen nem is indokolható, sőt a tudomány mai álláspontján már meghaladott hypothesiseket is szentesíthetne.

Annak igazolására, hogy tényleg mily kevésbé lehet holdogulni az etikában a fentebb említett segédtudományok nélkül, azt hiszem elég lesz, ha csak rámutatok arra a nagy anyaghalmazra, a mely ebben a tudományban feldolgozásra vár, hogy ily módon legalább a főbb tévedéseket és a teljesen alaptalan feltevéseket sikerüljön kiküszöbölni; és ezzel kapcsolatban az itt tárgyalandó problémáknak csak azt az összebonyolódását emelem ki, a melynek hozzáértő módon való szétbontása nélkül legfőlebb hibát hibára halmozhatni, de correct eredményekre jutni nem lehet.

Ezeknek a kérdéseknek a szakszerű fejtegetésénél úgy szólván minden lépten-nyomon egy egész halmaz biológiai, pathológiai, moral- és kriminálstatistikai adat tolul előtérbe, a melyeket okvetetlenül tekintetbe kell venni a megoldásnál, ha nem akarunk egyoldalúan és önkényesen eljárni.

A speculativ ethika mind máig következetesen elzárkózott ezen eredmények elől. Hogyan volna lehetséges, hogy tantételei és elméletei kiállják a tudományos kritika tűzpróbáját?

És ez így van az összes társadalmi tudományokban.

A társadalmi tudományok tárgyát olyan jelenségek képezik, a melyek létesítésénél a közreműködő okok hatása teljesen egyenlő az okok külön-külön számított hatásának összegével olyformán, hogy ha sikerült az egyes okok törvényeit kitanulmányoznunk ezekből a törvényekből a kérdéses okok bármely combinációjának az eredményeit is előre kiszámíthatni, ha ugyan mindazon feltételek is ismertek, a melyektől az illető eredmény függ. A társadalmi jelenségek alaptörvénye tehát az okok összetétele; és ebből folyólag az a gondolat, hogy a társadalmi tudományok természete deductiót követel, kétségkívül helyes. Csak nem szabad egyoldalulag alkalmazni. A társadalmi jelenségek törvényei ugyanazok, a mik az egyes emberek cselekvésének és természetének a törvényei; de nem függnek az emberi ter-

mészetnek csak valamely egy erejétől vagy törvényétől, hanem inkább az emberi természet összes tulajdonságai befolylnak e jelenségekre, és egy sincs, a melynek eltávolítása vagy nagyobb mértékben való megváltoztatása, megfelelő mérvben ne érintené a társadalom egész formáját és kisebb-nagyobb mértékben ne alakítaná át a társadalmi tünetek lefolyását. A társadalmi tudományokban e szerint a kutatás ama módszere, mely abstract deductionnak vagy speculativ módszernek nevezhető, nemcsak nem biztat sikerrel, de sőt a tévedések egész lánczolatát eredményezi, ha mégis alkalmaztatik. — Helyébe annak a módszernek kell kerülnie, mely a szövevényesebb természettudományok példáján indul és deductiv úton halad ugyan, de nem mulasztja el, hogy deductióit az összes számbavehető előzményekből vonja le, és minden egyes okozatot úgy tekint, mint számtalan összeható ok eredményét, a melyek működését az emberi természet különböző sajátságai és törvényei szabályozzák. És ez a concrét deductiv módszer. Alkalmazásával egészen új, eddig teljesen ismeretlen területe nyílik a kutatásnak s a legidegenebbnek látszó kérdések egész sorozata játszik bele a fejtegetésbe, mintegy kiereszszakolva a fentebb emlegetett segédtudományok eredményeinek értékesítését itt is.

Ime nincsen a philosophiának egyetlen olyan ága, mely anyagában ép úgy, mint formájában tetemes átalakításra ne szorúlna és továbbra is kényelmesen el lehetne minden idegen segítség nélkül.

A psychologiában, logikában, ismerettanban, hacsak pusztá leírására nem szorítkozunk a lelki jelenségeknek, hanem tudományos fejtegetésekbe akarunk bocsátkozni, meg sem mozdulhatunk a physiologia, biologia, pathologia ama eredményeinek az ismerete nélkül, a melyeket, mint a kérdéses jelenségek legközvetlenebb tényezőit és okait első sorban kell tanulmányoznunk és megértenünk.

Nem juthatunk megfelelő eredményekre az erkölcsi és társadalmi élet jelenségeinek a tanulmányozásában sem, ha pusztán theoretice okoskodunk és nem vonjuk vizsgálódásaink keretébe az emberi természetet s annak különböző vonásait, a különböző inclinációkat és szervezeti dispositiókat; nem ismerjük az öröklés tényeit, nem használjuk fel a morálstatisztika adatait — természetesen cum grano salis — s a criminalitás psychológiájából nem merítünk kellő okulást, hogy ily módon az összes megkívántató ismeretekkel fölfegyverkezve, menten minden előítélettől és készen arra is, hogy századok óta szentesített tévedéseket kell lerombolnunk, teljes objectivitással és elfogulatlanul láthassunk ahhoz a nehéz munkához, a melyet sikeresen csak úgy fogunk végrehajthatni, ha semmi más czél sem lebeg szemünk előtt, mint a meghamisítatlan igazság kiderítése.

És végezetül: vajjon hogyan fogjuk megoldani a philosophia azon általános feladatát, melylyel a tudományok időszerinti előhaladásának megfelelő philosophiai világnézetek alkotására is utasítva van, ha ignoransok vagyunk ezekben a tudományokban és nemcsak hogy értékök szerint mérlegelni nem bírjuk, de nem is ismerjük fölfedezéseiket?

Nem teszszük-e ki magunkat és elméletünket ilyformán annak a veszélynek, hogy olyan tanokat és elveket fogunk hirdetni, a melyeken már régen túl van a rohamosan fejlődő tudomány?

Ám az orthodox iskola maradjon meg a maga régi álláspontján, dolgozzék a hogyan tud a maga elavult kutató szerszámaival: a haladás emberének nem szabad kitérnie a haladás követelte reformok, helyreigazítások, újabb irány elől; még akkor sem, ha netalán minden lépésénél egy csomó előítelethez kellene is botlania.

A legelső feladat, a melyet meg kell oldani: hogy sikerüljön az összes használhatatlannak bizonyult anyagot kiselej-

tezni és helyébe olyan anyagot gyűjteni össze és bocsátani a tudomány rendelkezésére, a mely az újabb tervezet szerint kifogástalanul alkalmas az új épület felépítésére.

Az «Athenaeum» erre a nagy munkára vállalkozik. Ehhez hívja meg a tudomány azon munkásait, a kiknek vérében van az igazság szeretete s a kik nem félnek tőle, hogy gyanúsíttatni és rágalmaztatni fognak, ha ki merik mondani meggyőződésüket.

Pauer Imre.

MAGYARORSZÁG ALKOTMÁNYJOGI ÁTALAKULÁSA MODERN ÁLLAMMÁ.

Első közlemény.

Fényes vonásai voltak történelmileg fejlett ősi alkotmányunknak, úgy a Királyhágón innen, kezdve az Arany-bullától (1222.) le egész a mohácsi vészig (1526.), mint Erdélyben a nemzeti fejedelmek alatt, kivált 1630-tól egész 1692-ig.¹ Hisz csak azon törvényeinkre kell utalnunk, a melyek II. András,

¹ Bővebben lásd erre vonatkozólag: «A ministeri felelősség eredete az európai alkotmánytörténelemben» (1883). és «A király tanácsosainak felelőssége Aragoniában és Magyarországon III. András óta» (1889.) című akadémiai értekezéseimet. Az európai tudományosság teljességgel nem ismeri a régi Magyarország alkotmánytörténelmének éppen ezen legkimagaslóbb mozzanatait. Legfőlebb a «*Corpus Juris Hungarici*»-ből ismeri II. Ulászló idevonatkozó 1507: V. és VII. törvénycikkét, meg Zsigmondnak és II. Lajosnak rokonvonatkozású törvényeit. Rendi államjogunk nem magyar nyelven írott kézikönyvei közt egyetlen egy sincs, mely ezen nevezetes mozzanatokra kellő súlyt fektetne; Krajnernek «*Die ungarische Staatsverfassung bis zum Jahre 1382*» cím alatt fél emberöltő előtt megjelent epés skiamachiája még kevésbé fordít figyelmet mind e kérdésekre, mint Bartalnak különben valóban értékteljes «*Commentarii*»-ja, gróf Cziráky Antal Mózesnek «*Conspectus*»-a, vagy Virozsilnak latin s német államjogi compendiuma. Másfelől Schuler Libloynak «*Siebenbürgische Rechtsgeschichte*» című három kötetes munkájában az erdélyi alkotmánytörténelemnek idevonatkozó egynémely mozzanata is csak nagyon fölületesen van érintve. Ne csodálkozzunk tehát, ha sem Lord Brougham a maga «*Political Philosophy*»-jában, sem Guizot ismert művében, sem pedig az újabb német,

III. András, Mária királyné,¹ Zsigmond, I. Ulászló, II. Ulászló és II. Lajos, alatt a király tanácsosainak felelősségéről alkottattak, hogy bárkivel is megértessük, mennyire komoly volt már a XIII., XIV., XV. és XVI. században is a magyar alkotmányosság s mennyire otthonos volt már ekkor a politikai szabadság hazánkban. A tanácsosok felelőssége Erdélyben is, kivált 1630 óta folyton egyik lényeges pontját képezte a nemzeti fejedelmek «*Conditioi*»-nak, és nemcsak a szólásszabadság örvendett alkotmányos biztosítékoknak, de a vallásszabadság és a valósi türelmesség is oly virágzásnak indult, minőnek az egy Hollandiát kivéve, alig van párja a szárazföldön a XVII. század történelmében. Ámde Mohács óta itt minálunk és Apaffi Mihály fejedelem óta az egykori testvérhazában nagyon alászállott alkotmányosságunk valódi értéke. Mostoha évszázadok emésztő szenvedései oly kórtani fejlődés medrébe terelték nemzetünk államéletét, hogy daczára azon nagymérvű életvidor pezsdületnek, mely időről időre úgy országgyűléseinket, mint megyegyűléseinket áthatja vala, a magyar rendi alkotmányosság most már legfőlebb csak arra lehetett képes, hogy ébrentartsa a hazafias közszellemet, s hogy megmentse egy jobb jövő számára az alkotmányos formákat, de nem egyúttal arra is, hogy a magyar társadalom szükségleteit fedezze s érdekeit az egyre haladó kor igényeihez képest

francia, angol írók nem képesek alkotmánytörténelmünkről oly képet rajzolni, mely egy tájékozott szakembert csak némileg is kielégíthetne. Éppen ezért igyekeztem «*Montesquieu und die Verantwortlichkeit der Ráthe des Monarchen in England, Aragonien, Ungarn, Siebenbürgen und Schweden*» című legújabb művemben (Leipzig. Wilhelm Friedrich 1892) tüzetesebben kidomborítani a magyar alkotmánytörténelem érintett jelentőségteljes mozzanatait, hogy módot nyujtsak a külföld államjogtudósainak és politikusainak azokkal végrevalahára közelebről megismerkedhetni.

¹ A Mária királynő fogságának idején tartott budai gyűlés határozatai egyébként alig emelkedtek törvényerőre.

kiegélitse. Nem egy fontosnak ígérkező alkotmányjogi törvény alkottatott ugyan 1526-tól 1848-ig is rendi országgyűléseinken, ez tagadhatatlan. Ámde még a csendesültebb állapotok éveiben is, melyeket nem érintettek ádáz belháborúk, írott málaszt a legtöbb; és a mi legsajnosabb, nemcsak Esterházy nádornak volt oka a felől panaszkodni, hogy nincs ez országban senki, a ki a hozott törvényeket végrehajtsa; ¹ méltán panaszkodhatik a magyar alkotmányosság történetírója is egyfelől azon majd merő tájékozatlanság, majd ismét határozottan nemzetellenes erőszakoskodás fölött, a melylyel a hécsi hatalom a korona nevében hazánk alkotmányos jogait oly gyakran megnyirbálni, sőt I. Lipót idejében a szó szoros értelmében elkobozni igyekezett: másfelől azonban nem kevésbé méltán panaszkodhatik azon nem csekély számú ügyetlenség fölött is, melyet 1541 óta a hazánk sorsát intéző magyar kormányférfiak, sőt maguk az országgyűlésileg egybegyűlt Rende Magyarországi alkotmányjogának, közművelődési s anyagi érdekeinek rovására a maguk szűkkeblűségében egyiránt elkövettek.

Valóban nem egy végzetterhes nagy hibát követtek el országgyűléseink a magyar államjog korszerű fejleszthetésének szempontjából. A szenvedély vezette már az 1523-diki országgyűlést, mely az 1523: IV. törvénycikkben elrendeli vala, hogy «az országból a lutheránusok kitiltassanak, és bárhol taláztatnának, nemcsak egyházi, de világi egyének által is szabadon elfogattassanak és megégettessenek» ² — szomorú

¹ L. Salamon Ferencz: Rendi országgyűlések. 1870.

² 1523: IV.: Lutherani etiam omnes de Regno extirpentur: et ubicunque reperti fuerint, non solum per ecclesiasticos, verum etiam per seculares personas libere capiantur et conburantur. (Hl. e 1523: LIV.)

1526: I.: Universi Domini Praelati, Barones et Regnicolae, in praesenti Diaeta generali, festi Beati Georgii Martyris, in campo Rákos celebrata, unanimi consensu concluserunt, et Regiae Majestati suppli-

emléke a magyar törvényhozásnak, a melyet — szemben az emberszeretet követelményeivel — csakis a hévtelt buzgalom enyhíthet némileg, a melylyel a hazánkat szorongató török ellenében igyekeztek segítyt nyerni az egyház fejétől, a római pápától; nem mentheti azonban semmi körülmény sem azon baklövést, melyet országgyűlésileg egybegyűlt rendeink 1526-ban követtek el, midőn megszüntették a király tanácsosainak felelősségét és elmozdíthatlanná tették a nádort, a nélkül, hogy a kor igényeihez képest életképessé tették volna a nádor hatalomkörét, szemben az ugyanezen 1526-diki országgyűlésen autokratorai hatalommal felruházott királylyal.

Az 1526: I. törvényczikk kimondja, «hogy az ország összes főpapjai, bárói és nemesei egyhangúlag kérték a királyi felséget, hogy méltóztassék élni a maga királyi hatalmával; intézzen el minden ügyet, a mely az ország kormányzatára vonatkozik, a saját tetszése szerint, érett megfontolás után, úgy azon ügyeket, a melyek saját királyi jövedelmének beszedetésére, szaporítására s helyes fölhasználására, mint azokat is, a melyek általában véve az ország védelmére, szabadságára és egyéb szükségleteire vonatkoznak.» 1526: II.: «Mint-hogy a nádori hivatalon kívül minden más hivatal betöltése

caverunt: §. 1. Ut Majestas Sua. dignaretur autoritate et potestate sua, quam habet, uti: Omniaque ad gubernationem Regni pertinentia, maturo consilio agere et administrare, tam illa. quae ad proventus Suae Majestatis bene requirendos, et ampliandos, ac recte dispensandos: quum omnia alia. quae ad defensionem, ac libertatem et alias necessitates Regni spectant. 1526: II.: Cum ultra electionem Palatini (quae per Majestatem Regiam et Dominos Praelatos, ac Barones necnon universos Regnicolas, juxta formam Decreti. communiter fieri debet). electio omnium aliorum officialium suorum, quocunque nomine vocentur, ad Majestatem Suam pertineat. §. 1.: Poterit Majestas Sua, vel retinere Officiales modernos. vel alios pro arbitrio suo, dum voluerit, constituere.

1526: XXXI.: Tamen Sua Majestas eligat octo, etiam ex Nobilibus et Regnicolis, qui Consilio Suae Majestatis intersint.

a királyi felség jogai közé tartozik: szabadságában álljon a királynak jelenlegi tanácsosait megtartani vagy elbocsátani s azok helyére másokat alkalmazni.» 1526: XXXI.: «Miután vannak ő Felségének főpapjai s bárói közül tanácsosai, kiket tetszése szerint választhat, válaszszon ő Felsége a köznemesek közül is nyolczat, a kik jelen lesznek a tanácsban.» Ily módon vágta útját a közelgő török miatti vad riadalom közben saját törvényhozásunk a tanácsosok felelőssége tovább fejlesztésének, sőt megszüntette a tanácsosok felelősségét, három évszázad¹ vértelt küzdelmeinek ezen legnemesebb gyümölcsét — miként a későbbi fejlemények mutatni fogják — a következő három századra kihatólag, igen, egész 1848-ig visszavonhatlanúl. Közjogi íróink szoktak ugyan hivatkozni még a közvetlenül 1848-diki törvényeink megalkotása előtti rendi alkotmányunk jogi álláspontjából is az 1507: V. és VII. törvénycikkre, mint a melynek erejénél fogva a király tanácsosainak pl. a magyar királyi udvari kancellárnak felelőssége még 1847-ben is felülállott volna minden jogi kétségen: ámde ha a «*Lex posterior abrogat*» elvét nem akarjuk kizárni a magyar törvényhozási jogból, úgy 1847-ben nem képezhetette már a magyar alkotmányjog elemét az 1507: V—VII. törvénycikk, tehát nem a tanácsosok felelőssége sem; mert az 1507: V—VII. törvénycikket hatályon kívül helyezte az 1526-diki törvényhozás és ugyan az által, hogy megalkotta az 1526: I. és II. törvénycikket².

¹ Ladányi: «A magyar királyság alkotmánytörténete» című művében (I. 474—475.) két évszázad törekvésének nevezi ugyan a tanácsosok felelősségét, ámde bátran beszélhetünk három századról, mert a felelősség csirája benne van már az 1231-diki Arany-bullában is. L. ért.

² Hasztalan erőlködnék valaki a némely későbbi rendi országgyűléseinken kifejezett óhajtságok kapcsán e fölfogás ellen tiltakozni: a «*potestate sua, quam habet*» szakaszból époly kevésbé lehet az ellenkezőt kiokoskodni, mint abból, hogy a szöveg a «*defensionem*»-et

Az 1526-diki törvényhozásunk azonban nemcsak megszüntette a tanácsosok felelősségét, midőn a királyt autokrátori jogkörrel ruházta föl, de egyúttal behozta újra a nádori elmozdíthatatlanságot az aragoniai «Justiza» intézményének mintájára; sőt felelősség helyett szemben az országgyűlésileg egybegyűlt Rendekkel, mintegy sérthetlenséget vindikált az ő politikai magatartásának és hivatalos eljárásának. Az 1526 : XXII. törvényczikk elrendeli, hogy «A nádor úgy a jelenlegi, mint a jövődöbeli, a bíraskodásban és a tanácsban, valamint minden más teendőiben eljárhasson és végrehajthasson. Nevezetesen megállapított, hogy a nádor ne zavargás vagy önkény által, hanem csakis törvény útján fosztathassék meg hivatalától. És ezúton is csupán csak oly büntett miatt, a melyért nemesak hivatalától kell elmozdittatnia, de egyúttal életével is lakolnia. Különben a nádor mindig élte fogytaig maradjon hivatalában. Ez iránt méltóztassék ő Felsége írást adni, mely mindenkor a korona mellett őriztessék. Jövőre senki se merészelden a nádor ellen zavargást támasztható módon támadást intézni.»¹ Ezen törvényczikk megalkotása

helyezi elsőül a részletek felsorolásában, és nem említi pl. sem a fontosabb donatiókat, sem a hivatalok betöltését. Hogy nem csupán katonai ügyekben kívánta a törvény a királyt autokrátori jogkörrel fölruházni, ez kitűnik e szavakból is: «*gubernationem*», «*libertatem*» és «*necessitates*».

¹ 1526 : XXII. : Palatinus modernus et etiam futurus, in iudicio ac consilio, ac aliis etiam omnibus, quae ad officium suum pertinent, tractare, et executionem facere valeat. §. 1. : Statutum est denique, ut amodo deinceps, non per tumultum, vel alia via, et ratione simplici, sed iudice Officium Palatinatus auferatnr. §. 2. : Et pro tali quidem crimine, ut non saltem officio, sed et capite privetur. §. 3. : Alias duret semper ipsum Palatinatus Officium vita comite. §. 4. : Et superinde, Regia Majestas literas dare dignetur, quas penes Sacram Coronam conservandas locari faciat. §. 5. : Ne quis in futurum tumultuose contra Palatinum invehi audeat.

tehát szakított a tanácsosok felelősségére törekvő angol minták utánzásával, úgy mint ezt az utánzást az 1231., 1298. 1444. és 1507-diki törvényhozásunk elvitázhatlanul megcselekedte és visszatért Albert királyunk 1439-diki törvényéhez, a ki ugyancsak erőteljes kifejezésekben helytelenítvén III. Andrásnak alkotmánypolitikai irányát s egyáltalán a «veszedelmes újításokat», a maga országgyűlési decretumában elrendelte, hogy «Az ártalmas szokások és behozott újítások eltöröltessenek.¹ Ez az 1439-diki II. törvényezikk visszhangzik az 1526-dikiban is, pedig az Albert királytól II. Lajos uralkodásának végső évéig lefolyt kétszáz esztendő alatt már mégis csak ment át oly fejlődésen az államélet hazánkban, hogy a nádornak hatalomkörét is reformálni lehetett volna éppen ezen újabb fejlődés követelményeihez képest 1526-ban. A mohácsi vész után megkezdődött a küzdelem azon elemek közt, a melyek a nemzeti lét föltételeit a hideg ész világánál vizsgálgatták és azok közt, kik nem vizsgálgattak, de keblök sugallatai után indultak. Párhuzamosan ezen küzdelemmel folyt egy másik, a mely a nyilvános életben hasonlíthatlanul erősebb volt: a pártoskodás a királylyá választott erdélyi vajda, a mohácsi vereség ezen lelketlen szemlélője és a művelt lelkű, jószándékú I. Ferdinánd hívei közt. Az eszközökben ez utóbbiak éppen nem voltak válogatósak; de a győzelem, a melyet utóvégre is kivívtak, mindenesetre inkább vált előnyére hazánknak, mintha Zápolya révén a török szultánnak vált volna Magyarország is vazall államává. Ez utóbbi esetben aligha nem ott tespedne a Hunyady Mátyás elsatnyult monarchiája, a hol a balkánnépek eltiprott országai. Ferdinánd — épp ellenkezőleg — a nyugati művelődéshez fűzte közelebb már azáltal is

¹ 1439: IV. Novitates et nocivae consuetudines introductae aboleantur et destruantur. — 1439: II.: Judicium et justitiam facere potest et tenetur. — 1439: I.: Reducemus, redintegrabimus, reformabimus et conservabimus.

nemzetünket, hogy megnyitotta Magyarország trónján a Habsburg-házbeli királyok sorozatát.

Alkotmányjogi fejlődés, a szó haladólagos értelmében azonban nem történt, le egész III. Károlyig, vagy csak jelentéktelen mérvekben. A Bécsben székel hatalom a XVI. század közepétől le egész a XVIII. század második évtizedéig alig gondolt egyébre, mint a nemzeti párt végleges megsemmisítésére; e mellett vajmi gyakran lebegett szemei előtt ugyanaz a cél, a magyar alkotmány megsemmisítése, melyet I. Lipót oly leplezetlenül kísérlet meg, daczára azon eskünek, melyet ő és elődei I. Ferdinándtól kezdve félremagyarázhatlan ünnepélyességgel tettek le a magyar alkotmányra. Ehhez járult azután az a törekvés is — kivált II. és III. Ferdinánd korában — kiirtani a protestantismust Magyarországon. Szervezni a magyar államot, mint ilyent, eszeágába sem jutott a Bécsben székel hatalomnak.

De nem tettek ez irányban komolyabb kísérletet rendi országgyűléseink sem. Sőt már a XVI. század közepe táján oly nyilatkozatot tettek a király magyar tanácsosai, a mely az alkotmányjog szempontjából fölér egy századokra kiható nagy csatavereséggel. A király magyar tanácsosai maguk kérték magukat fölmentetni attól, hogy a királyi előterjesztések kidolgozásába, szerkesztésébe egyáltalán befolyjanak, még pedig többek közt azon naiv indokolással is, hogy azért kell tartózkodniok e tiszt teljesítésétől, mert különben nem szólhatnának azután hozzá az országgyűlésen ezen királyi előterjesztésekhez.¹ Így tehát elszigetelték a királyt s a szó szoros értelmében személyes uralomra utasították éppen azok, a kiknek első alkotmányos kötelességök lett volna az országgyűlés befolyását a királyi hatalomra lehetőleg biztosítani. Valóban az ember nem tudja, hogy ezen magyar tanácsosok naivsága

¹ L. Magyar Országgyűlési Emlékek, I—X. kötet. Akadémiai Kiadás. 1890.

fölött csodálkozzék-e inkább, avagy pedig azon szük látköf és szellemi tunyaság fölött szégyenkezzék, a mely lehetővé tett a XVI. század második felében egy ily fölfogást és egy ily eljárást nemzetünk legelőkelőbb fiai részéről? Ki is aknáztá azután s elég keserű gúnynyal is tetézte e ballépést a bécsi hatalom: döntő súlylyal hatott azonban, hogy emberöltőkön át nem keletkezett oly ellenáramlat, mely az ekként bambán eljátszott nagy biztosítékot visszaszerezni még csak komolyan meg is kísérelte volna a Ferdinánd és utódai híveinek táborában. Lezúgtak a Bocskay, Bethlen, Thököli és Rákóczy vezette vértelt belháborúk is, a nélkül, hogy a király tanácsosainak felelősségét akár III. András, akár II. Ulászló törvényeinek, akár pedig a Mária királynő alatt tartott budai gyűlés határozatainak értelmében bármily csekély mérvben is közelebb hozhatták volna a megvalósuláshoz a békekötések. A tanácsosok felelőssége merő reminiscenciává foszladozott szét és csakis 1848-diki törvényeink alkotását közvetlenül megelőzőleg éledt föl újra a felelős tanácsosok utáni vágy, a nyugateurópai parlamentarismus iránti lelkesedéstől szítogatva.

A török uralom alatt fejlett ki hazánkban az a saját-szerű megyei önkormányzat, melyet már Zsigmond király előre árnyékolt azáltal, hogy a megyéket, főleg lengyel mintára, a törvényhozásban részeltette. A keretet az e phasis-beli megyei szerkezethez minden valószínűség szerint genetikai úton azon *«proclamata congregatiók»* szolgáltatták, melyeket a Byzantban nevededett III. Béla királyunk, e magas műveltségű fejedelem honosított meg a keletrómai birodalombeli *χωρὰ* mintájára, komolyabban hazánkban.¹ Politikai testületté azonban a megye III. Béla kezdeményezéséből nem fejlődhetett; legfőlebb jogszolgáltatási functiókat végzett az

¹ L. Képviselőházi beszédemet a közigazgatási reformról szóló törvényjavaslat fölött június 4-én, 1891.

egész Árpádházi korszak alatt; nem, valóban nem fejlődhetett a megye politikai testületté még IV. Béla azon kísérletei folytán sem, a melyeket e szerencsétlenül járt, különben nagyon tehetséges királyunk tett az országgyűlésnek megyei képviselet alapjára való fektetésével. Hisz ugyanazon autokrator szellem szól még az ő 1267-diki «Decretuma» bevezetéséből is, a melynek annyira tömjénezett ő még trónörökös korában, sőt uralkodásának korábbi éveiben is, mindaddig, míg a római jog, a legisták tanai iránti buzdulékonyságának oly keserűleg meg nem adta az árát ő is, meg vele a nemzet, a mongol hordák becsapásakor a Sajónál (1241.).¹ Ugyancsak a római joggal kaczerkodott III. András is, a ki különben úgy 1291., mint 1298-diki törvényeink megalkotása által halhatatlan nevet biztosított magának a tanácsosok felelősségének történetében; de ha ennyire szabadelvű volt is az államhatalom tetőzetének berendezésében, s ha meg is nyitotta a megyegyűléseket még a nem-nemesek előtt is: annak, hogy alatta a megyegyűlések politikai jogokat gyakoroltak volna, sehol semmi nyoma. Még kevésbé alakulhattak politikai testületté a megyék az Anjouk, különösen Róbert Károly alatt, a ki nyíltan a IV. Fülöp francia király autokrator politikájával rokonszenvezett.

Zsigmond király alkotmánypolitikai kezdeményezése tehát egész váratlanul² tör magának útát alkotmányosságunk történelmi fejlődésében. E nem kevésbé szellemes és művelt, mint szeszélyes királyunk uralkodásának első évtizedében, ha nem

¹ L. Kovachich: Supplem. I. 286.; Roger. Mag.: Carmen Misérable; Endlichernél: Monum. Arpad. 258. s. köv. Hl. ö. Bottka, Palugyay, Bartal és Csutorás tanulmányaival. a melyekről bővebben m. a.

² Bottkának, a megyei intézmény e nagyérdemű buvárának nézetei egészen más világitásba helyeznék ugyan mind e mozzanatot, de hogy Bottka éppenséggel nem tudja beigazolni a maga nézetét erről bővebben m. a.

is czéltudatos rendszerességgel, de helylyel-közzel mégis tagadhatlanul oly szabadelvű irányba igyekezett terelni államéletünket, hogy úgy az 1397-diki, mint 1405-diki és 1435-diki törvényzikkeit olvasva, az ember alig hisz a saját szemeinek. 1389-ben a Temesvárra egybehívott országgyűlésen¹ akként módosítja az «Arany-bulla» 14-dik pontját, hogy ne csak a várispánok, de a nádor, az országbíró és a bánok is fosztasanak meg hivataluktól, még pedig az egész ország színe előtt s marasztaltassanak el kárpótlásban, mihelyt rájuk bizonyosodik, hogy nem úgy viselik magukat, mint a tisztök kívánja, vagy ha a népek ártnak.

1405-ben képviseleti alapon hívja egybe országgyűlésre nemcsak a nemességet, de a szabad királyi városokat, sőt némely mezővárosokat is, s ez utóbbiakat nem csupán azért, hogy mint Szlemenics állítja, velök az emelendő bástyafalak s egyáltalán a saját városi ügyeik felől,² hanem hogy velök, mint az országgyűlés egyenrangú tagjaival, a hamis pénzverésről és minden egyéb országos ügyekről is tanácskozzék.³ A városok érdekében alkotott ezen 1405-diki «Decretum»-át azután megküldi a megyéknek szintűgy, mint a városoknak a végre, hogy nyilatkozzanak, vajjon tetszik-e nekik vagy nem az, a mit ő az országgyűlésileg egybegyűlt Rendei, már t. i. főpapok, bárók, nemesek és a városok tanácsa szerint ez országgyűlésen határozott? Még nevezetesebb alkotmánypolitikai kezdeményezés volt azonban Zsigmondnak az 1435-diki honvédelmi javaslattal követett eljárása. Nem az országgyűlés által már megszavazott javaslatot, de még az országgyűlés

¹ L. Knauz Nándor: Magyar Történelmi Tár. III. 191. s köv.

² L. Szlemenics: Magyar tud. társ. évkönyve. VII. 259. Hl. e. Ladányi: I. 248.

³ 1405: XVIII. Hl. e. Ladányi i. t.: A meghívott városok közt szerepel Buda, Pest. Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Bártfa. Eperjes.

egybeülése előtt, a távol külföldről, Sienából futár által küldötte meg a megyéknek az országgyűlés elé terjesztendő honvédelmi javaslatot, felhíván a megyéket, hogy nyilatkozzanak, vajjon egyetértenek-e a javaslattal vagy nem? És a megyék elfogadták a javaslatot — legelőbb Pestmegye — sőt utasításba is adták az 1435-diki országgyűlési követeknek, hogy ott is pártolják azt.

Itt a csirája az utasítási jognak, mely a későbbi századok folyamán egész jogerejű szokássá fejlődött ki, daczára annak, hogy az utasítási jog, mint ilyen, később sem iktatott soha törvénybe. Maga azonban a dolog lényege, már t. i. a törvényhozásnak jelzett értelemben decentralizálása, mely anny emberöltőn át képezte jellegző vonását a lengyel alkotmányosságnak, a szó közvetlen értelmében megszűnt, még mielőtt Zsigmond szemeit behűnta volna. Csakis a török hódoltság kihatása alatt fejlődött ki — miként már hangsúlyozám — a megyék azon sajátos önkormányzata, mely egyik alapvonását képezte rendi alkotmányunknak még 1847-ben is, s a melyet az alkotmánytörténetünk régebbi korszakaiban nem igen járatos lelkesedés oly gyakran szokott azonosítani magának a magyar nemzetnek ősi géniuszával.

A megyei önkormányzat II. Ulászló korában a megye közönségének megegyezése és akarata nélkül nem nevezhette ki ugyan már az alispánt, ez igaz;¹ az 1548: LXX. törvényezikk még határozottabban azt rendeli, hogy az alispánok necsak a főispán által, hanem az egész megyének megegyezésével az ország rendeletei szerint választassanak;² másfelől az 1536: XXXVI. t.-cz. azt is rendeli vala, hogy bár-

¹ 1504: II. Comes parochialis de numero et coetu verorum Nobilium eligat. Quem tamen, absque consensu et voluntate Nobilium illius Comitatus, eligere nunquam valeat, neque possit.

² 1548: LXX. Vice-Comites non per Comitem solum, sed consensu totius Comitatus, juxta Regni Decreta eligantur.

mely, a megye nemesi közönsége által ő Felsége előtt igazságosan bepanaszolt főispán azonnal elmozdítottassék és helyére más, a megye által ajánlott neveztessek (mindkét fél meghallgatása után)¹ azonban mindebből nem következethető még az, hogy a megyei önkormányzatnak azon alakja, a mely szerint a megye az állam törvényeit nem kevésbé, mint a saját helyi érdekében hozott határozatait csakis saját választott tisztviselői által hajtatta végre, legalább is oly régi lenne, mint II. Ulászló 1504-diki törvénye. Hisz még az 1655: XXXVIII. törvény rendelete szerint is ők, a kinevezett főispánok, tehát bár «fejei» is a «megye nemességének», de azért elvitázhatlanul állami közegek, voltak illetékesek a «gonosztevőket elbocsátó vagy pártoló, azokat meg nem büntető, avagy hivatalaikban s ily gonosztevők kiirtásában engedékeny alispánokat, hosszas törvényes eljárás nélkül megbüntetni»;² hisz még az 1723: LVI. törvényczikk is a megyék «kormányzóinak» nevezi őket, nem pedig mint az 1847-ben fennállott megyerendszert a magyar nemzet ősi géniuszával azonosítók állítják, a központi kormány tétlenül néma felügyelő szerepre kárhoztatott «bizalmi férfiaknak» kívánja őket tekinteni, a minthogy ugyancsak maga ezen 1723-diki törvényczikk hangsúlyozza, hogy a megyékben úgy a közigazgatásnak és a közügyeknek, mint a jogszolgáltatásnak gondja főleg reájok, a főispánokra van bízva.³

Ne tagadjuk tehát, hogy a megyei intézménynek azon alakja, mely közvetlenül 1848-diki törvényeink megalkotása

¹ 1536: XXXVI. Illi officium statim abrogare et loco eius qui Majestati Regiae per Comitatum ipsum fuerit commendatus, praeficere non dedignabitur.

² 1655: XXXVIII. Ipsi vero per Supremos Comites — sine longiori Juris processu, puniantur.

³ 1723: LVI. Moderatores essent, ac tam politicorum et publicorum negotiorum quam etiam Justitiae administrationis curam sibi principaliter commissam haberent.

előtt tényleg fönnállott hazánkban, jóval újabb keletű, mint a hogy ezt némely államjogi íróink tanítják, s mint a hogy ezt politikusaink közül a vérmesebbek még ma is oly örömet hiszik. Másfelől tény, hogy a statutumok alkotásában nyilatkozó területi önkormányzat legnagyobb virágzása a megyékben éppen nem esik össze az 1723-tól 1848-ig lefolyt időközzel, mint a melyen belől tetőzött az a vármegyei intézmény, mely, mint a történelmi fejlődés ősmagyar terméke, tudományos talajra lépni kívánó municipálistáinknak folyton szemök előtt lebeg. Magyarország vármegyéinek tulajdonképeni területi önkormányzati tevékenysége körülbelöl a XVI. század közepetáján kezdődik és már a XVIII. század közepetáján elhalófelben van azon kormányászéki rendeletek parancsszavával szemben, a melyek ez időtájt mind nagyobb számmal özönlik el az országot, elannyira, hogy a XVIII. század második felében «a felsőbb rendeletek végrehajtásának módozatai meghatározásán s a statutarius régi alkotások összegyűjtésén és némely pótló intézkedések megtételén kívül, csak ritkán találkozhatunk akár a jog-, akár a culturtörténetre nézve jelentősebb alkotásokkal.»¹

Honmentő munkát végeztek a megyék, midőn létrehozták ez alkotásaikat, nem kevésbbé, mint akkor, midőn később ellenállva a központi hatalom alkotmányellenes törekvéseinek, törvényellenes vagy czélszerűtlen rendeleteinek, meg-
hiusították a hazánk önállósága ellen intézett fondorlatokat és merényleteket. De mégis túloz egy buvárkodó avatott kortársunk, mondván, hogy «míg a nemzet egésze a saját alkotmá-

¹ L. «Corpus Statutorum Hungariae municipalium. II. kötet. Statuta et articuli municipiorum Hungariae Cis-Tibiscanorum. 1890. Összegyűjtötték, felvilágosító, összehasonlító és utaló jegyzetekkel elláták Dr. Kolosvári Sándor és Dr. Óvári Kelemen egyetemi tanárok. Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia.» Hl. e. Akadémiai Értesítő II. 8., 451—453.

nyát, vallását, önállóságát s az európai civilisatiót veszélyeztető politikai s vallási hatalmak ellenében élethalálharcot ví; addig a részek kizárólag önerejükből kénytelenek gondoskodni fenmaradásukról s gyarapodásukról. A magasabb eszmék iránt fogékony, a szebb jövő reményétől eltelt ifjú lelkesedésével és az erejének öntudatára ébredt férfiú erélyével folytatják a megyék a létért való küzdelmet, s a külön folytatott munkát összetartó, irányító, erős központosító hatalom hiánya daczára is, a küzdelem közös irány medrében halad. S miként a physikai organismus szervei a folytonos physiologiai működés által mindinkább edződnek, a megyei közönségek is, mint az állami organismus szervei, folyton nagyobb erőhöz jutnak, erkölcsi érzületük szilárdul, vallási fogalmaik tisztulnak, hatalmuk jogi, politikai s közigazgatási tekintetben egyaránt fokozódik, s utóvégre oly izmos szervezetet nyer, melynek autonomiáján az aléltságából fölocsúdott központi hatalom ereje is megtörik.»

Túlvermes fölfogás, mely a maga honfiúi lelkesedésében ennyire véli általánosíthatni az egyes megyék rövideltű statutarius tevékenységéből levonható tanulságokat! Vajha csakugyan ennyi életképességet lettek volna képesek összes megyéink kifejezni! Akkor bizonyára «megtörött volna rajtok» «az aléltságából fölocsúdott központi hatalom ereje.»

De hisz ép az ellenkező történt a történelmi valóságban, leszámítva néhány megyét, a melynek közönsége kellő értelmi erővel s egyúttal kellően kitartó erélylyel látott a munkához az említett időközben. Nagyjában véve nem birtak alkotni, a kor igényeihez képest korszerűleg alkotni, megyéink már a Helytartótanács működésének harmadik-negyedik évtizedében sem. Lépésről-lépésre visszaszorítva a királyi hatalom nem felelős közegei által, nem ösztönözve állandólag művelődési s közigazdasági irányeszmék, hanem csak a vajmi gyakran lábbal taposott alkotmányos formák fönttarthatására irányuló

buzgalom, mindenekfölött pedig a rendi előjogok és kiváltságok nem egyszer oktalanul féltékeny szeretete által: így alakult át a megyei szerkezet egy egészen sajátzerű intézménynyé. Nem fajult el az annyira nálunk, mint Lengyelországon, a hol pl. a Schroddában tartott tartományi, vagy mint mi mondanók, megyegyűlés, 1590-ben az előző országgyűlés legfontosabb határozatait megdöntötte, a mely példát azután az 1591-diki «sejm» megtorlatlanul követhette;¹ s a hol az országgyűlés által alkotott adótörvényeket ezen tartományi vagyis megyegyűlések vajmi gyakran visszautasították, vagy pedig az országgyűlést azok módosítására, sőt visszavonására kényszerítették. Mondom, nem fajult el nálunk

¹ L. Hüppe: Die Verfassung der Republik von Polen. 162—169. lapok. Kár, hogy Hüppének ezen eredeti forrástanulmányokon alapuló, valóban értékes munkáját oly kevésbé ismerik az európai szakirodalomban; pedig megérdemelné, hogy komolyabb figyelemre méltassék, miután az összes nem lengyel nyelven írt hasontárgyú művek közt maguk a lengyel államjogtudósok is említett nagyérdemű berlini buvárnak e művét tartják legalaposabbnak. Hüppe következőleg jellemzi az e részbeni lengyel állapotokat. «Im XVII. und XVIII. Jahrhundert ganz besonders seit dem häufigem Zerreißen der Reichstage, liegt der Schwerpunkt der staatlichen Gewalten nicht mehr im Reichstag, sondern im Landtage.» «Die nächste Thätigkeit der s. g. Relationslandtage bestand in der Wahl eines Marschalls und einer Anzahl Assesoren, die schwören mussten, die abgegebenen Stimmen genau zu zählen und die der Landboten zu gebende Instruction, sowie den Landtagsbeschluss, das *Laudum* in richtiger Fassung abzunehmen.» «Oft weigerten sich die Landtage ihre Zustimmung zu ertheilen, sie cassirten vielmehr häufig genug die Reichtagsbeschlüsse, soweit diese Bezug auf ihr Gebiet hatten. Namentlich Steuerbeschlüsse des Reichstages wurden ganz gewöhnlich von den Landtagen perhorrescirt, und der Reichstag oft zu deren Zurücknahme oder Modification gezwungen.» So stieß der Landtag von Schrodda 1590 mehrere Decrete des vorhergängigen Reichstags um, und der *sejm* von 1591, der ja mit dem früheren in keiner Continuität stand, hob dessen missliebige Anordnungen auf, indem er sich jenem Landtagsbeschluss fügte.» (I. h.)

ennyire a megyei intézmény soha: mert volt nálunk, a mi teljesen hiányzott a lengyeleknél, a XVII. és XVIII. században is, egy folytonosan erős, mondhatni túlerős királyi hatalom. Ámde valódi önkormányzattá nem volt képes az ekkori történelmileg fejlett megye megizmosodni. Ha erre képes lett volna, akkor hazánk már a XVIII. században modern állammá fejlődhetett volna egy egészen sajátos alapon. Épp az ellenkezője következett be, mert a Magyar királyi helytartótanács éppen úgy nem állván a különben *de jure* és *de lege* souveraine országgyűlés ellenőrzése alatt, felelősségre ez utóbbi által a törvények végrehajtásában¹ elkövetett eljárásának mikéntjeért s egyáltalán özönszámra kibocsátott rendeleteinek vajmi gyakran jogsértő mivoltáért nem vonattathatót — hisz az a törvénycikk, mely a király tanácsosaira az országgyűlésen «gyalázkodva támadókat» hűtlenségi perbe rendelte fogatni, vajmi könnyen alkalmaztathatót volna egy kis kormányzéki rabulistikával bármely erélyesebb fölszólalásra is — és így a megyék áldásos önkormányzati munka helyett éppúgy belesodortattak a meddő kortespolitika örökké csak zajgó izgalmaiba, mint rendi országgyűléseink a nem kevésbé meddő recriminációk átgázolhatatlan kátyúiba. Nevezetesen az 1723: CII. törvénycikk csakis a «*contra positivas* Patriae leges nihil determinet» örve alatt tiltván el a Helytartótanácsnak alkotmányellenes határozatok hozatalát, alkotmányellenes rendeletek kibocsátását, kapcsolatban az 1548: XIV-ik törvénycikkkel, mely föltétlen engedelmességre kötelez mindenkit a király rendeleteivel szemben, még pedig megfelelő büntetés terhe

¹ L. 1723: CII.: Ut Consilium hoc Regium Locumtenentiale, contra *positivas* Patriae leges nihil determinet. §. 1.: Et Diaetales Conclusiones per eos, quibus incumbet effectui mancipari faciat. — §. 2.: Ac praeterea, ut Conclusa semel per pluralitatem Votorum in Consilio, extra Consilium nomini immutare liceat; justum omnino est. (Hsl. 1741: XVII.)

alatt¹ — miután positiv törvényeink az egyre baladó kor igényeihez képest igen-igen sok kérdésben nem léteztek, s tekintve a szellemszegény korábbi századok folyton dúló zivatarait nem is igen alkottathattak volna: az országgyűlésnek nem felelős Helytartótanács, az országgyűlésnek szintén nem felelős Magyar királyi udvari cancellária titkos utasításai szerint — végelemzésben természetesen legtöbbször a birodalmi központosításra törekvő bécsi államtanács nógatására — lépésről lépésre foglalta le a maga rendeleteivel a nem felelős központi hatalom számára azon tért, melyet positiv törvények nem létében is tulajdonkép a nemzet, illetőleg a megyék számára tartott fenn a joggyakorlat medrében fejlődő alkotmány szelleme.

Igy történt az a *censura* behozatalával is, a mely már egymagában véve is az élehetetlenség bélyegét süti rendi alkotmányosságunkra. Vajjon mit ért az a szabadság, melyet a megyék a XVIII. században tényleg élveztek, nemzetünk fejlődhetése korszerű követelményeinek, sőt mit ért az az államjog szempontjából is, ha daczára megyéink pezsgő beléletének ez az úgynevezett megyei önkormányzat még csak arra sem volt képes fölhasználni a maga követutatisítási jogát, hogy véget vettessen ezen szégyenteljes állapotnak? Valóban csakis a szenvedett sérelmek fölötti keserűség hazafiúi tépelődései közben találhattak abban vigaszt mult századbeli publicistáink, hogy Magyarország alkotmányosságát az angol alkotmányossághoz hasonlították.² Az angol alkotmányossághoz, melyet képzelni sem tudna művelt angol ember teljes sajtószabadság nélkül!

¹ A mely föltétlen engedelmesség netán alkotmányellenes kiero- szakolásának veszélyei ellenében ugyancsak gyenge óvszert nyújtottak az 1556: XXXVII. és az 1723: LI., LXXXIII. törvényczikkek. Államjogi íróink e mozzanatokot, régi rendi alkotmányunkról szólótkban, alig vették figyelembe.

² V. ö. Ballagi Géza: «A magyar politikai irodalom története 1825-ig» cz. művével és Concha Győző értekezése az Erd. Múzeumegylet Közl. ill. hh.

Avagy nem veti-e a lehető legelszomorítóbb világot rendi megyeinknek reformpolitikai életképességére már magában véve azon egy jelentéktelennek látszó mozzanat is, hogy daczára per abusum lábra kapott követutasítási jogkörüknek egész a XVIII. század végéig nem birták a Helytartótanácsot, esetleg a Magyar királyi udvari cancelláriát országgyűlésileg arra kényszeríteni, hogy a magyar államnak oly sok törvényczikkben vindikált önállóságához méltóan külön hivatalos schematismusban mutassa be évről évre Magyarország politikai szervezetét, hivatalos állomásait a kortársaknak s az utókornak, hanem mintegy szembehúnyva túrték azt a lealacsonyító állapotot, hogy egyfelől egy pozsonyi könyvnyomdatulajdonos, *Spaiser*,¹ majd egy győri vállalkozó, *Streibig* állítsák ki évről évre a maguk német nyelven megjelenő kalendáriumaiában Magyarország egyedüli *«Tiszti Névtár»*-át, másfelől pedig ugyanakkor a bécsi hivatalos kiadványokban Magyarország politikai szervezete a maga tisztviselői állomásaival mint egyszerű *«provincia»* szerepeljen?

Azt mondam, nem birták fölhasználni a megyék a követutasítást arra, hogy véget vették volna rendi országgyűléseink által e lealacsonyító állapotnak. Igen, e kifejezést használtam, mert nem akartam fölvetni azt a kérdést, hogy volt-e megye e hazában a XVIII. század folyamában, a melynek tanácskozó termében komoly képpel hallgattak s kellő buzgalommal hallgattak volna végig egy, bár az akkor szokásos latin nyelven közrebocsátandó, de hazánk állami önállóságát kellőleg feltűntető hazai *«Schematismus»* létrehozatala iránti indítványt?

Voltak azonban egyéb nagy fogyatkozásai is rendi alkotmányosságunknak, úgy a mint ez 1526-tól 1848-ig fönnállott. De ezekről majd legközelebb.

Schvarcz Gyula.

¹ L. Schwartner: Statistik des Königreichs Ungarn. Hl. e. Akad. értekezésem. 1890.

KÉPEGYSÉG.

— Egy fejezet az aesthetikából. —

A fény és hang érzete nyitja meg lelkünk előtt a világ minden szépségét és minden igazságát. Érzéki benyomásokból, melyekkel a bennünket környező világ testi szervezetünket, ennek megfelelő műszereit illeti, ingerekből alakúlnak érzeteink és képzeleteink. Azon vonatkozásnál fogva, melybe lelkünk, tartalmához kerülnek, fejlődnek jelentés képekké s egészülnek ki képcsoportokká. Az elemi érzéki benyomásokból, hangokból és színfoltokból kapcsoljuk össze az egyszerű képeket, ezekből az összetettebbeket és így tovább, folyton gazdagabb és változatosabb egységekre. Zöld és barna foltokból alakul ki a fa képe, fákból az erdő, távolabbról tekintve a hegyhát, hozzáadva a völgy képeit s a ráboruló égét: egy tájkép. Bármily sok ágú és bonyolult a munka, melylyel lelkünk ezt a kapcsolást végzi, a legtöbbször észre sem vesszük. Jelenti pedig ez a munka voltaképen azt, hogy mind mélyebben és mélyebben látunk be a jelenségekbe, mind beljebb hatolunk azon a külső képen, mely őket érzékeinknek megjelenteti. Képzetről képzetre, fogalomról fogalomra, gondolatról gondolatra szállunk, mindig összefoglalóbbakra, mindig magasabbakra, melyeknek több és több egyes benyomásra, több és több egyszerű képnek összefoglalására van szükségök, hogy kifejezésre juthassanak.

A capitoliumi múzeum híres *Gallusa*, az első pillantást vetve rá s talán a *Satyr* szobájából közeledvén feléje: csak egy mezítelen heverő férfialak. De e képből lassankint új képek bontakoznak ki, csatlakoznak hozzá, olvadnak be széles körvonalaiba s határozzák meg egységökben az egésznek mélyebb, igazi jelentőségét. Az alak egy óriás paizsra roskad, mellette eltört csatakürtje, bal mellén sebhely, melyből csorog a vér. E képek harczosnak értetik, még pedig sebesült harczosnak, ki úgy roskadt alá s jobb karjával nehezen és lankadtan támogatja magát. A figyelmesebb szemléletnek a részletek újabb benyomásokat, újabb képeket tárnak föl. Klasszikus alakok között mozgunk; de ez az alak nem egészen hasonlít hozzájuk. A hosszú és hatalmas termet izomzatának durvább vonalai, a szögletesebb fej-típus, a szemek metszése, a mély ránczok, a nyersebb és lazább bőr, a kérges tenyerek és talpak: zordonabb égalj és barbár faj fiára mutatnak. A paizson s a hajlított kürtön kívül a bajusz, a sörényes, csombókos, nyakbanőtt haj s a csavart nyakgyűrű, a torques azt is megmondják, hogy ez a sebesült barbár: gallus. De többre is mehetünk. E hatalmas testre a közelgő halál teszi rá kezét. Jobb lábaszárát gyötrődve szegi be térdben, a balt haldokolva nyújtja ki; feje aláhanyatlik. szeme meredt, vonagló, nyitott ajkáról az utolsó lehellet készűl elszállani. Tekintetében nemcsak a halálos seb kinja: a legyőzött harczos szégyene, keserve, kétségbeesése is tükrözik, melyeket daczos büszkeséggel rejteget a győztes előtt. Még egy pillanat és holtan omlik össze. Ime nyomról nyomra. képről képre haladván, ezek összefoglalása révén a sebében haldokló, vesztes gallusnak lelkébe is esett egy pillantásunk s tragikai benyomással merengünk pusztulásán. E benyomásnak a költő élesebb szemével és merészebben társuló képzeletével ad kifejezést Byron a *Childe Harold* két fenséges versszakában. (Canto IV. 140., 141.)

Mi által jutottunk ide, a pergamumi művész ama gondolatának megértéséhez, melyet alkotásában ki akart fejezni? Azáltal, hogy a mű elemeit, részleteit, magukban megannyi képeket, szemügyre véve, egymásra vonatkoztattuk, összekapcsoltuk, egységbe foglaltuk. A gondolatban megtaláltuk a kapcsolatot közöttük, még pedig nemcsak a külső, hanem a belső kapcsolatot. Így minél mélyebben és tisztábban látunk az egyes részletek, képek jelentőségébe: annál szorosabb, összetartozóbb egységbe foglaljuk őket. Az egység azonban, melyben az előttünk feltűnő s kijelölt határok közé szorított, vagy egymás köré csoportosuló képek mutatkoznak, erőre és jelentőségre nézve egyaránt, nem egyenlő. Könnyen megkülönböztethetjük két fajtáját.

Egyik a belső jelentőség híján levő, inkább alaki kapcsolat. Az elemeket, részleteket, képeket alaki rendjüknél, soruknál, viszonyaiknál fogva kapcsoljuk össze. Pár a párjához való, a részek aránya együtt tetszetős, az ellentétek kiegészítik egymást, az egyensúlyt tartó felek kiegyenlítésül egymásra utalnak: a párosságnak, arányosságnak, ellentétnek, egyensúlynak alakilag összekötő ereje érvényesül egységekben. Egyszerű s ennél fogva könnyen felfogható és tetszős geometriai idomokba rajzolt részleteket, alakokat, jeleneteket már maguk e határoló idomok bizonyos egységbe foglalnak. A legegyszerűbb és legismertebb példákat említve, Rafael *Szent család*-jainak és *Madonnái*-nak nagy része a szabályos elrendezés által már az első pillanatban a szoros összetartozás, egység benyomását gyakorolja ránk. Szemünk már egynek tekinti részleteiket, mielőtt képzeletünk, érzésünk, gondolkodásunk igazi egységbe foglalná. A *Székes, Pálmás*, sőt a *Diadémes madonna* alakjai köridomba szorúlnak; a firenzei tájképes madonnák, köztük a mi *Esterházy-félenk* is, hegyesebb gúlákban vannak elhelyezve, legtompábban a *Fátyolos madonna*; az *Isteni szeretet madonnája*, a

Bárányos és *Sétáló madonnák* szerkezeti idoma az egyik befogójára fektetett derékszögű háromszög. Mindaz, a mi ez idomokba illik, a mi kitölti őket: anya, gyermek, játszótárs, fák, állatok: összetartozóknak, egygyé valóknak tűnnek fel. Nem egészen alaki egység már az, de még nem is igazi belső, a melybe az egyes képeket, jeleneteket ezeknek valamely közös, talán uralkodó eleme kapcsolja, a nélkül, hogy ezen kívül különben is összetartoznának. A mesék, hőseinek kalandjai, köztük *János vitéz*-é is, csak ilyenféle egységbe sorakoznak, vagy helyesebben ilyenül nyúlnak el. A históriás énekek, Garay *Szent László*-jaig, ekként kapcsolják össze részleteiket s legtöbbjükben másféle, bensőbb kapcsolatot nem is találhatunk. Az elbeszélő költészet legművészibb és legmélyebb alkotásainak is megvan, a belsőn kívül, e *külső egysége*. Még Arany *Toldi*-ját, vagy Kemény *Zord idő*-jét is csak ilyenben látja az, a kit kizárólag meséjük érdekel, de gondolatbeli tartalmok nem nyílik meg előtte. A legmélyebb jelentőségű történet és részletei is, annak, a ki csak a többé-kevésbbé érdekes bonyodalmat s többé-kevésbbé kielégítő megoldását keresi és látja bennök, csak külső egységökben tűnnek föl. Gyakran van alkalmunk nyilatkozatait is megfigyelní. Kitünően szerkesztett drámák és regények végén nem ritkán halljuk a kielégítetlen érdeklődés kíváncsiságát: hát aztán? A gondolati tartalom teljesen, minden oldalról meg van világítva a képeknek befejezett, egységes sorában; de a hős még nem halt vagy esetleg nem házasodott meg s a történeteket csupán külső egységökben tekintő felfogás hozzászókött, hogy csak ezt fogadja el befejezésnek.

Másnemű egység az, mely gondolkodásunknak, képzeletünknek és érzésünknek a művész gondolataival, képzeletével és érzésével való találkozásából világlik elő. Szellemünk erejével látjuk meg, illetőleg ismerjük föl. Mikor az egyes benyomásokat, részleteket, egyszerűbb vagy szövevényesebb

képeket úgy kapcsoljuk egygyé, hogy összetartozásuk okát, törvényszerűségét, gondolatbeli tartalmát megértjük: a mű *belső egységében* fog előttünk állani. A *Faust*-nak és az *Ember tragédiájá*-nak zilált külső egysége, töredékessége nem fog megzavarni: látjuk az összekötő szálakat s valamennyinek egyetlen gondolatba fűződő szövedékét. A külső egységnek, a szabályos elrendezésnek, a világos szerkezetnek főjelentősége éppen az, hogy ezt a lényegbeli egységet minél könnyebben felfoghatóvá tegye, minél tökéletesebben kifejezze. Mily természetes úton, szinte játszva vezet el bennünket Arany nagy alakító művészete concepciói titkaihoz. A *Toldit* képező eseményeket és cselekvéseket, a mesét eljátszó alakokat egy alapgondolat kapcsolja össze: egy derék ifjú léleknek tévedések közt folytatott küzdelme természetes jogáért. E gondolat a részletek kapcsolatát nem esetlegesnek, lazának és külsőnek, hanem szükségszerűnek, belsőnek és szorosnak mutatja. Minden részletnek: a pusztá levegőjének és az anya szívének, a bátya önzésének és az óriás elbizakodásának, a nyomorúság napjainak és az özvegy bánatának: megérteti az egészre vonatkozását s ebbeli jelentőségét. Milyen másként tekintjük s másként élvezzük a *Nagyidai cigányok*-at, ha tudjuk, hogy «van benne eszme, cigányföldrőlti érzés, valami». Ez a magyarázat, mely a *Bolond Istók*-ban foglaltatik, nem egy találós mese megfejtése, hanem az eszmei tartalom megjelölése. A madonnákban a keresztyén erkölcs tan két alapgondolata: a szeretet és tisztaság olvad össze s a nagy művészet alkotásainak egységét nem is az elrendezés szabályossága adja meg. Az anyának, a boldog, a merengő, az imádkozó anyának kifejezésben és mozdulatban nyilvánuló viszonya a gyermekhez, játszótársához, az ajándékokhoz, a hódoló szentekhez, mindahhoz, a mi a gyermeknek kedves s szeretettel és imádatlal közeledik hozzá; e szeretetnek a szemek szűzi fényében, az arczvonások és test-

tartás nyugodt nemességében, az ifjú szépség szeplőtlen tökéletességében kifejezett égi tisztasága, melyet a legszentebb földiek társasága is csak élesebben emel ki: íme, ezekben van kulcsa a rafaeli ábrázolatok igazi egységének. De az ilyen kulcsot legtöbbször nemcsak a természetes képzelet és érzés, hanem a műveltségnek bizonyos mértéke adhatja kezünkbe. A műveltség és gondolkodás erejének pedig, melylyel a művészet alkotásainak ilyennemű felfogására és való élvezésére képesek vagyunk: segítője és megfelelője a művész szerkesztő tehetsége.

A jelenségek külső egységét fejletlenebb lélek is felismerheti; de mindenesetre kevesebbszer és kevésbé tisztán a belsőt. Ennek belátására és élvezésére szellemünk fejlődésének és gazdagodásának arányában emelkedhetünk. A Stanza della Segnatura-ban mindenki észreveheti, s bizonyára észre is veszi, a terem freskó-díszjeinek alakban és színben megfelelő harmonikus, külső egységét; az egyes freskó-képek fő- és mellékalakjainak, csoportozatainak szép elrendezésében, tömegeinek koszorús kibontakozásában is élvezheti az alakok, a tájképi, architektonikus vagy fantasztikus háttér, a részletek összetalálkozását, befejezettségét. De már az igazi, belső egység hatását csak a fejlett és művelt szellemre gyakorolják, mely e csoportokban nemcsak infulás papokat, chitonos görögöket és koszorús rómaiakat lát s a mely előtt Plátó, Szent Ágoston és Petrarca nem üres nevek. E képeket, különösen az *Athéni iskolát*, sokképen magyarázták; de ez lényegtelen: a különböző magyarázatok mind csak minél alkalmasabb állaspontra kívánnak emelni bennünket, a honnan az elénk táruló képek sokaságát minél inkább egynek lássuk, azaz minél inkább megértsük. Így vagy úgy eljut ez egységes szemléletre és felfogásra, a ki a *Disputának* eget és földet betöltő tömegeiben a keresztyén hit-, gondolat- és érzésvilágot, az *Athéni iskolában* a renaissancenak a klasz-

szikus kort visszaálmódó bölcséleti áramlatait, a *Parnassus*-ban költői ideáljait látja kifejezve. A részletek, szorosabb meghatározások, nevek kijelölése nem lényegesek. E gondolatok, a felfogásnak ez általánosságai is erős és belső egységbe foglalják Rafael ecsetének minden vonását, a képeknek minden részletét, mikor a legkisebbnek is felvilágosítják az egészre való jelentőségét, hozzátartozását. Csak Szent Ambrus megható soháját, csak Plátó tanító szavát, csak Homér énekét értsük: a kisérő karok értelme is világossá lesz előttünk. Azonban a teremnek még egyes képeit is magasabb, közös egységbe foglalja egy gondolat. A renaissance szellemi élete ez, az egyház védelme alatt. Az emberiség ideáljainak szövetsége, a mint őket a humanizmus felfogta: a vallás, tudomány, művészet és jog. A mennyezeten az erkölcsi hatalmaknak négy allegóriája, megfelelő jelmondataikkal; a falakon pedig alattok az élet megfelelő köreinek ábrázolatai.

A mondottakból természetesen következik, hogy a mint benyomásainkból, érzeteinkből, képzeleteinkből egyszerű és összetett képek egységét alkotjuk meg: ezt a képet ismét egyszerűbb vagy összetettebb elemeire bonthatjuk. A fejletlenebb lélek rendszerint a külső egység benyomásában fogódik el és benne is marad meg: ezek azok, a kik mindent néznek, mindent megbámulnak és voltaképen semmit sem látnak, s ennél fogva semmi részletről nem is tudnak számot adni. Vagy a külső egységig sem emelkednek, hanem a részleteknek külön, magukban való hatásánál állapodnak meg: a gyermekek nem igen képesek valamit még külső egységében sem látni s figyelmök és felfogásuk közönségesen egy-egy mellékrészleten akad meg; ha a rafaeli madonnák csarnokában végigvezetnék őket, a legtöbb bizonyára csakis a stigliczre, a báránykára, a halra, a virágbokrétára emlékeznék; de hiszen magának a gyermek Jézusnak is a képeken csak ezekre van

gondja. Nagy színművészek ábrázolatainak legnagyobb értéke és varázsa a lélektani felfogás egységében s az ennek megfelelő alakítás egységében van, mint az idősebb Salvinié Othellóban, az ifjabbé Rómeóban, nálunk Szigeti Józsefé Meneniusban, Poloniusban és a többiekben. A nagy közönség azonban mindig inkább egyes részleteikben, mint egészekben élvezi ez ábrázolatokat s dicséretökre majdnem mindig jeleneteket említ, a nélkül, hogy ezeknek összefüggésére gondolna.

Összefoglalni és szétbontani: nem egyszerű és nem könnyű munka; vizsgálni és megérteni, hogy mi az egyes kép magában, mi becse és feladata van az egészben és az egészre nézve; hogyan illeszkedik be alakja és tartalma által a felsőbb egységbe; mivel és mennyiben szolgálja ezt; mi híja lenne az egésznek nélküle. A benyomásoknak belső, szoros összekapcsolása, egységekben való jelentőségek kedvéért: csak a fejlettebb, miveltebb, gazdagabb szellemnek képessége. A művészetek körében a műismeret. Ez pedig igen sok forrásból eredő és táplálkozó, s épen ezért nem egykönnyen megszerezhető ismeret.

Hogyan történik a belső egységbe kapcsolás s a részekre bontás a költészetben, világosítsa meg röviden Vörösmarty *Szép Ilonka*-jának példája. A költemény három alaknak és három helyzetnek mesteri combinatiója. Ilonka, Mátyás és Peterdi: ezek az alakok; a vértesi vadászat, a felköszöntő Peterdinél és a győzelmi ünnep Budán: ezek a helyzetek. Mindegyiket szoros és kifejező egészbe foglalja a vers alapgondolata: a természeti kényszer, mely a báj kénytelen hervadásában nyilatkozik. Érdekes és jellemző az a följegyzés, Gyulai jegyzetei közt, hogy Vörösmarty szellemében a költeménynek ez a két sora, mintegy alapeszméje, termett meg először s ehhez alakult az egész:

Hervadása liliomhullás volt.
Ártatlanság képe s bánaté.

Mikép kapcsolja ez össze a beszély helyzeteit és alakjait? Valamennyi, a mint van, együtt és külön-külön, arra való, hogy ezt a gondolatot minél erősebben, minél tisztábban és minél meghatóbban fejezze ki. Egyik sem felesleges, egyiknek a kapcsolata sem laza.

Ime a helyzetek. A vértesi vadászat, a király véletlen találkozása és enyelgése Ilonkával a vadonban: nem annak a gondolatnak képe-e, hogy a rejtett magányt is fölkeresi a balsors s zordon hatalma beleköt a játszi tréfába? Peterdi vendéglátása, felköszöntője, a búcsu, a költőnek és személyeinek minden szavával azt érteti, hogy a csöndes vidámság, a legnemesebb, egyenesebb és ártatlanabb érzések, ifjú báj és becsületes vénség sem kérlelhetik meg, nem nyűjthatnak ellene védelmet. Hát a harmadik, a budai jelenet, a király diadalünnepe, melyen apa és leánya, Mátyásban az ifjú vadászt ismerik meg? Az életnek kimért körei ridegen válnak és választanak el; egyikből a másikba jutásunkat álmodnunk sem szabad; az ellenállhatatlan vágy vagy a szenvedély erőszakos küzdelmében vesz el, vagy pedig a csöndes lemondás hervadása várja. A győzelem mámorába a pusztulás sóhaja vegyül.

A három alakot is éppen ily módon és ilyen tanulsággal foglalhatjuk össze. Ilonkát ártatlan bája, egyszerű jósága, a világtól rejtekező magánya nem óvják meg a veszedelemtől, sőt elősegítik romlását: szívét az első daliának kell adnia, a ki útjába vetődik, s igaz lelkenek hűségével, magához való hűségében, mindörökre, egész a sírig neki adja. A király leereszkedő nyájassága, enyelgő tréfája, igazhitűsége, azután dicsősége és ünnepi pompája mindmegannyi forrása a szégyen szűz pusztulásának. Peterdi becsületessége a kibékíthetlenség érzetét fokozza s rajongása a Hunyadiakért növeli a csapás végzetességének benyomását. Életének legdicsőbb emléke, mely vén korában is könnyekre fakasztja, a nándori

diadal; legfényesebb képül a «kidőlt dicső» ragyog előtte, akkori vezére. Rajongásába foglalja egész családját s lelkes tüzzel köszönti fel «húnyt vezére ifjú szép sugárát». És éppen ennek a sugárnak kell a könnyörtelen végzet játékából elhervasztania életének egyetlen, szeretett virágát. Minden alak a végzet felelmisségére mutat; minden helyzet fölött ennek sötét szárnya lebeg.

Igy fut össze a költeménynek minden részlete, minden vonása egy közös gondolatba, mely amazok egységét képviseli. Nem a bokrétát összekötő szalag az, hanem maga a gyökér.

Beőthy Zsolt.

AZ ÁLLAMJOGI METHODOLOGIÁRÓL.

Tudományt készíteni egyszerűen az adatok leírásával és ezek külsőleges összefűzésével, ma már az államjogban is oly kevésbé lehet, mint a hogy a törvények és egyéb jogszabályok szövegének közlése még nem adja az állam jogi életének ismeretét. Valamely közjogi mű csak akkor elégítheti ki a jogos igényeket, ha a nyers anyagot meghatározott és következetesen alkalmazott jogászai módszerrel feldolgozza és megfelelő rendszerben mint harmonikus egészet összefoglalja.

A közjog művelésében egész a legújabb időkig mutatózó általános pangás egyik főoka minden bizonnyal abban is keresendő, hogy e tudomány a tudományos színezetet a történettől, a bölcsellettől, a politikától vette kölcsön, és ez idegen anyag között csak elvétve, mint valamely vízár alá került földnek kiemelkedő részecskéi, tűnnek föl a jogi elemzések, szembeötlőleg nélkülözve a jogi élt és szabadságot.¹ A közjog multja más képet tár elénk, mint tesvéreé, a magánjogé. Míg ennek fejlesztésén több ezer éves munkával az összes művelt nemzetek fáradoznak, addig a közjogban, a rómaiak-

¹ L. Schvarcz Gyula: Államjogi irodalmunk újabb termékeiről. (M. Igazságügy. 1887.) — Nagy: Közjog; Államjogi fejtegetések. (Budapesti Szemle. 1888. deczemb. szám); A magyar közjog és a jogászggyűlés. (Jogtud. Közlöny. 1889. októberi számok.)

nál nyert némi lendület után, újra összedől minden. A közép-kor egészen kivetkőzteti természetéből, tételei a magánjogi felfogásnak rendeltetnek alá és e szempontból ítéltetnek meg. Az európai államélet utolsó nagy szakában pedig, az absolutismus alatt, szintén csak a magánjog tudott tiszteletre és így állandóságra szert tenni; a körében már felismert és megállapított igazságok olyan biztos alapot teremtettek számára, hogy a különböző áramlatok azt meg nem sérthették. De mi volt ez időben a közjog? Ingadozó szabályok tömkelege, melyek fejedelmi szeszély, a nap politikájának kíváncsága szerint változtak. Már magában nagy feladat volt a sokszor titokként őrzött rendeletekből, vagy a particuláris jogélet bizonytalanságából a pozitív jogot kiböngészni; s mert állandóságát misem biztosítá, ugyan ki vállalkozott volna, küzdve még a censurával is,¹ általános jogi elveken nyugvó rendezésre és fejtegetésre?

Már haladásnak kell tekintenünk, hogy az uralomra jutott szabadelvű állambölcsület hatása alatt, részint e tanok szempontjából, részint az átalakítás vágyától ösztönözötten, a tényleges alkotmányokat is behatóbb vizsgálat alá veszik, egyes jogi jelenségeiket fölismerik s egyéb módszerek mellett a dogmatikait is hangsúlyozni kezdik. De mindez még távol esett az anyag jogi feldolgozásától. Az írók megelégedtek, ha a szabályt politikailag indokolhették, ha földiszíthették az állambölcsület valamely divatos tanával, s a mire különös súlyt fektettek, ha a megelőző állapotokat ismertethették. Egyes kiváló elmék ugyan figyelmeztetnek ennek tarthatlan vol-

¹ Érdekes e tekintetben a közjogi irodalom egyik kitünőségének nyilatkozata (Pütter-Haberlin: Handbuch des teutschen Staatsrechts. 1794.) a megelőző időkről: «az akadémiai tanár csak azt taníthatta, a mi az udvar tetszésével találkozott; beszélhetett a fejedelem jogairól, de kötelességeiről nem. Hála Istennek, hogy ezek az idők elmúltak, csak vissza ne térjenek többé».

tára.¹ de kevés eredménnyel. Lassanként a közjog a scholastika régiségtára lesz, melyben az állami rend archaeologiai törmeléke nyer többé-kevésbé zavaros elhelyezést.

Sőt hasonló jelenségekkel találkozunk a nem absolut államokban is, a hol az alkotmány erős alapokon nyugszik, mint Angliában, Lengyelországban és nálunk, összenő a nemzet életével s annak megsértése, emez elleni támadásnak is tekintetik: erősebb és fejlettebb a közjogi élet, de az irodalom pang.

Az alkotmány anyaországának elnevezett Angliában egy idegennek, Montesquieunek (*Esprit des lois* XI. 6.) kell figyelmeztetni az angol alkotmány sajátosságaira. Montesquieu fejtegetéseit sehol sem fogadták olyan lelkesedéssel, mint ép az angolok, úgynyira, hogy követték tévedéseiben is, a mi megint csak alkotmányuk hiányos ismeretére vall. Blackstone műve (*Commentaries etc.*) majdnem egy századon keresztül az angol jog evangeliumának tekintetik, 40 kiadást ért, pedig alig egyéb, mint az angol alkotmány kifejtése Montesquieu tanai szerint.

A lengyel államjogi irodalom selejtes voltát pedig Hüppe mutatja ki, a lengyel alkotmányról írt nagy művében (*Verfassung d. Republik Polen*).

¹ Moser J. J. már 1749-ben kíváncsnak mondja, hogy a közjog ne tárgyalassék, mint jogtörténet, «sondern Jus Jus bleibe und die Historie nur als eine Zierrath, oder wo es nöthig ist, als Erläuterung adhibiret werde» (*Frensdorff: Die ersten Jahrzehnten der Staatsrechtlichen Studiums*). — Pütter (*Beiträge z. teutschen Staatsrechte*. 1780. elismeri, hogy «eine Lehrgebäude des Staatsrechtes sobald man es als Wissenschaft behandelt, wenn es nur irgend den Namen verdienen soll, ohne richtig bestimmte allgemeine Grundsätze ganz unmöglich ist.» — A francziáknál pedig a párisi államjogi tanszéket szervező decretumban (1834.) Lajos Fülöp nagyhirű ministere, Guizot mondja az államjogra vonatkozólag: «Ce n'est plus pour nous un simple système philosophique.... C'est une loi écrite, qui peut et doit être expliquée aussi bien, que la loi civile.» (*Rossi: Cours de droit Constitutionnel*.)

Nálunk még különös okok is hatottak ez irányban. Alkotmányunk századokon keresztül a legerősebb támadásoknak volt kitéve, gyakran inkább papiroson jelentkezett, s így nagyobb szükség volt létének bizonyítása a multnak feltüntetése által, semmint feldolgozása konkrét esetekre, melyekben úgysem igen használták. E küzdelemben azután megszoktuk közjogunkat kizárólag jogtörténeti alapon kezelni s kifejlődik ama conservativismus, mely minden új tant gyanakodva fogad, hajlandó benne valami alkotmány sértést látni. Ha ezekhez még hozzávesszük a censura akadályait,¹ könnyen megérthetjük, hogy a régebbi magyar közjogi irodalom nem annyira az élő jog elemzését, mint inkább a történelmi állapotok ismertetését tartalmazza; nem iparkodik a fennálló szabályokat jogilag áthatni, hanem a megelőzőkkel fűzi össze s így azután nem is jut jogilag megállapított, biztos tartalomhoz.

Mindez éppen nem titok. Pancratz mondja már (*Tractatus etc.*), hogy a közjog kifejtése annyira el van hanyagolva, miszerint alig lehet benne tájékozódni. Majd meg Gustermann hangsúlyozza (*Ungarischer Staatsrecht*) államjogi irodalmunk kevéssé megbízható voltát; Récsi szerint (*Magyarország közjoga*) a magyar közjog tudományos irodalma újabb időközben, a közéletnek, az 1825/7-diki országgyűlés óta történt fellendülése után is, aránylag hátramaradt s kivált a magyar közjog intézményei szellemét híven visszatükröző, összes rendszeres előadások hiánya érezhető nagy mérvben. Minek oka nemcsak abban keresendő, hogy az irodalom inkább a politikai életet szolgálta, hanem igenis elősmerendő azon befolyás, melyet ily hátramaradás előidézésére az 1848-ig fennállott sajtóviszonyok, előleges könyvvizsgálat gyakorolt. Pauler panasz-

¹ E miatt több derék kézirat sohasem, némely munka pedig csak átalakítva jelenhetett meg. Virozsil szerint (*Közjog*) a magyar közjog művelése fölötté háládatlan volt mindig, sőt egyenesen veszéllyel járt.

codik (Adalékok), hogy a jogtudomány egyéb ágai elég ápolásra találnak, de az államjogot nem művelik rendszeresen; Virozsil szerint (Közjog) egyes alkotmánykérdések egészen elkerülik közjogi íróink figyelmét. Ujabban pedig Máriássy mondja (Magyar törvényhozás történelme) az 1848 előtti időkre, hogy e szakma tárgyalása nem felelt meg az igényeknek; a vele foglalkozók vagy nem álltak kellő színvonalon, vagy nem merték a valót megmondani; Grünwald szerint (Régi Magyarország) a jogtudomány nem a törvények bírálatos tanulmányával, hanem a régiek ismertetésével foglalkozott.

E visszas állapotok megszüntetésére szerintem — ama belső szükségstől eltekintve, mely egyrészt a jogtudományok fejlődésével, másrészt a joguralomra való törekvéssel a közjogi szak megfelelőbb kezelését is sürgette — leghatalmasabb rúgóul az alkotmányos népképviselési alkat általános megerősödése szolgált. Ez már természeténél fogva, midőn a főhatalmat az államfő és a polgárok közt megosztja és az egész állami életet mintegy a nemzeti képviselés ellenőrzése alá helyezi, az államjog tisztázását kívánja és ennek hiánya minden pillanatban új bonyodalmakra vezet.

Igy lett a legújabb időkben egy más irány uralkodóvá, mely az államjogot, mint a jogtudomány egyik részét tekinti és e szempontból törekedik feldolgozni. Legnagyobb haladást e tekintetben eddig a német irodalom tett. Gerber kezdi meg a rendszeres munkát (*Grundzüge eines System des Staatsrechtes*) és Laband jut benne a legmesszebbre (*Staatsrecht d. d. Reiches, II. kiad. 1888.*). Ámbár a többi német közjogi íróknak is, mint Schulze-Graevenitz, Rönne, Meyer, Gierke, Gneist, Seydel, Hännel, Fricker, Jellinek, Brie, Stoerk, Kirchenheim stb. nagy érdemeik vannak és az államjogi életét egész más világításba helyezik, mint a hogy azt a régi közjogi irodalom történeti, bölcséleti és politikai okoskodásai tették. De az olasz, francia, angol közjogi írók

közül is számosan sürgetik ez irányban a jogi anyagnak rendszeres feldolgozását.

Az olaszoknál különösen V. E. Orlando, a messinai egyetem tanára, különböző közjogi műveiben;¹ s a többi között azt mondja: «a közjog művelői túlságosan bölcselők, történészek és politikusok, sociologusok, pedig mindenekelőtt jogászoknak kellene lenniök; hibáztatjuk, hogy a többi tudományok szükséges közreműködésének ürügye alatt a közjogból mozaik-művet alkotnak. Az idegen anyag tegyen szolgálatot saját keretében s ne burkolja ködbe a közjogot». — A francziáknál: Ducroq (*Études de droit public.* 1887.), Boutmy (*Études de droit Constitutionnel.* 1888.). Az angoloknál: Dicey (*Lectures Introductory.* 1886.), Sir W. Anson (*The Law and Custom of the Constitution.* 1886.).

Nálunk az 1848-diki nagy átalakulások a politikai szempontokat tolták előtérbe. Midőn még az alkotmány a rokon és az ellenszenv kérdése, sürgősebb feladat is, hogy annak előnyeit és hátrányait fejtegetssük, mint hogy a gyakorlati életben még alig tért foglaló szabályokra kategoriákat állítsunk, vagy a bennök rejlő fogalmakat határozzuk meg. De ma már ez alkotások tartalma eléggé ismeretes és több évtizedes fennállásukkal eléggé megerősödtek, hogy meghaladottak legyenek azok szükségességéről szóló politikai fejtegetések. Másrészt meg minél tovább áll fenn valamely alkotmány, annál több oly esetre alkalmaztatik, melyekről a törvény matematikai pontossággal nem intézkedett. Kezd mutatkozni az alkotmányos élet finom, szövevényes természete. Szükség van most már az élő jogból elvont, megvitatott alapelvekre, hogy a megoldást váró esetekben az iránytű szerepével bírjanak. S ha a nemzet irodalma e téren feladatát nem telje-

¹ Sulla necessita di una ricostruzione giuridica di diritto Costituzionale. 1887. — Principii di diritto Costituzionale. 1889.

siti, gyakran be fog következni az a kezdetleges állapot, hogy a jog alkalmazásánál ismét a rokon- és ellenszenv játszhatja, most már a joguralom szempontjából veszedelmes játékát s a döntést bizony sokszor a pillanat ötlete adja meg.

Ennek igazságára itthon kapjuk a legjobb példákat. Hányszor tapasztaljuk, hogy egyszerű közjogi kérdések a parlamentet, a sajtót, a nagy közönséget egész lázba hozzák s a nézetek nagy eltérése, az általános zavar csak annak tanulságául szolgál, hogy még ingadozó talajon állunk.

Ha az 1848 utáni közjogi irodalmunkat tekintjük, első sorban is Cziráky és Virozsil műveivel találkozunk. Sajnos, hogy csak a rendi alkotmányt tárgyalják, de arra a legértékesebb munkák, bár különböző megítélés alá eshetnek. Virozsil teljesen európai színvonalú író és így műve osztozik az akkori közjogi irodalom sajátságaiban. Jogi szempontból értékes fejtegetései egészen eltűnnek a bevont és oda nem tartozó bölcséleti, politikai, történeti fejtegetések között. Cziráky azonban, mint annyi sikert felmutató gyakorlati államférfi, gyakran tapasztalhatta, hogy az élet milyen igényekkel lép fel a jogtudóssal szemben és ennek megfelelőleg jár el. Nem mondhatnánk ugyan, hogy az anyagot valamely szigorúan vett jogászai módszerrel dolgozta fel, módszere mégis csak a történeti, de régi alkotmányunkat úgy, mint az az életben megvalósul, a maga igaz szellemében mutatja és ez a nagy érdeme. A gyakorlati életnek szolgáló feldolgozás sokban kielégíti a tudomány igényeit is.

E kezdetnek azonban nincsen megfelelő folytatása, úgy hogy e művek inkább a régi irodalomnak betetőzői. Azoknál íróknál, a kik az 1848-diki alkotmányi tételeket is tekintetbe veszik kezdetben majdnem szokássá vált az új részt egyszerűen Cziráky művéhez ragasztani (Suhajda, Hegedüs). Mások meg s így a későbbiek, nehéz küzdelmet folytatnak a történeti anyagoknak és a régi tanoknak az új alkotmány szellemével

és szabályaival való összefűzésénél és ebben eredményt is mutatnak fel. Még Récsinél praedominál a történeti anyag, míg az utána következőknél már símul az élő joghoz. De e küzdelem ki is meríti erőiket s az anyagot inkább csak sorakoztatják, semmint a nyers állapothból kivéve, fel is dolgozzák. Sőt ez időtől a monographiai irodalomban is ritka a szigorú jogászi fejtegetés. Legjelentékenyebb kivétel Deák Ferencz műve (*Adalékok*), melynél a Cziráky közjogáról mondottakat ismételhethénk.

Mindezekből következik, hogy államjogi irodalmunk még nem jutott hozzá, hogy a körébe tartozó anyagot, az élő jogot, természetének megfelelő modorban tudományosan dolgozza fel. A mi ez irányban napjainkban történik, az a kezdeményezés stadiumában van és a munka oroszlánrésze még ezután végzendő.

* * *

Valamely tudományszakba tartozó anyag feldolgozásánál, a czélszerűen alkalmazandó elvek együtt képezik annak módszerét. Nagy fontossága az eredményre szembeötlő, mert végre is a követett úttól függ, hogy hová jutunk. Az államjog módszerét illetőleg igen különböző nézetekkel találkozunk s ezek még ma is homályos, bizonytalan utasításokat adnak. Hogy csak a bennünket közvetlenül érdeklő magyar irodalmat vegyük figyelembe, némely odavetett szavaktól eltekintve. Virozsil az, a ki röviden e kérdéssel is foglalkozik s arra jut, hogy a magyar államjogban a történeti, bölcséleti és dogmatikai módszerek egyesítése lesz a megfelelő. Körülbelül hasonló állásponton van Récsi, ki egy jegyzetben azt mondja, hogy államjogunk történeti és bölcséleti alapon kezelendő, de mint szavaiból kitűnik, az utóbbihoz tartozónak tekinti az intézmények politikai méltatását, valamint a szorosabb jogi elemzéseket is; az ezekre vonatkozó azon állítását azonban,

hogy: «nem elég a jogtételek szabatos előadása, hanem megkiváncsítják e jogtételek, mint összefüggő egész egymást kölcsönösen föltételező tagjainak felfogása, elveikre való visszavitelök, az általok alakított jogi intézmények vezérelveinek kiderítése» — maga sem szívelte meg eléggé.

Legbehatóbban tárgyalja az államjogi methodológiát, az államtudományok művelése körül nagy érdemeket szerzett Mohl egyik munkája (Encyclopaedie d. Staatswissenschaften, II. kiad. 1872.), mely általában az uralkodó felfogást híven tükrözi vissza és a mi irodalmunkra is hatást gyakorol.¹

Mohl szerint, valamely államban érvényes positiv jogot háromféleképp lehet tudományosan tárgyalni: 1. dogmatikailag, 2. történelmileg és 3. összehasonlító modorban.

A dogmatikai művelés az állam érvényes jogának fel dolgozott előadása. Célja az államjog alapelveinek kifejtése, következtetések szigorú megvonása. Kételemek elhárítása, hiányoknak kiegészítése. A történeti módszer a létező jog történeti kifejlődését adja elő. Ha lehetséges, kiindulási pontul az állam keletkezésének ideje szolgáljon, vagy legalább is az utolsó nagy átalakulás. Nem elég egyedül az alkotmány fővonásainak történeti fejlődését bemutatni, hanem ilyen kezelés érje az egyes institutiókat is külön-külön, sőt még azokat is, melyek később egészen eltűntek az állam életéből, miután a maguk idejében a jognak részét képezték. És e történeti fejtegetésnek végére függesztessék, mint utolsó rész, az élő jognak *összeszorított* előadása. Az összehasonlító mód pedig inkább áttekintést nyújt, az egyes intézmények relativ értékét tünteti fel, midőn a különböző államok jogát összehasonlítja. Úgy az egyező, mint a különböző, kiemelendő. De e munka eredményes csak a hasonló természetű alkotmányoknak egymás mellé állításával lehet; így vezethet valóban a fennálló

¹ Legközelebb magyar fordításban is megjelent.

jognak kritikájára és méltathatására. Vitás kérdések eldöntése, a jogi tan tovább fejlesztése nem tartozik ide.

E tárgyalási módok mindegyikének megvan a maga saját értéke, melyet a másik nem pótolhat.

Az államjognak dogmatikai alapon való feldolgozása az állam jogéletét megvilágítja; úgy az államfőt, mint a polgárokat jogaik és kötelességeik tudatára hozza; ez vezet a jog helyes felfogására. Azáltal, hogy az alaptételeket felállítja, a kétes kérdéseket megoldani törekedik, elejét veheti a vitának, a kételynek, a félreértésnek. Egy ilyen mű támasza a jogtudománynak és megkönnyíti a jognak gyakorlati helyes alkalmazását. Veszedeleme azonban, hogy a tetszetősen előadott subjectiv nézet a jog valódi tartalmától eltéríthet. A történeti tárgyalás a jog helyes megértésére vezet, midőn az élő jognak alakulási processusát előadja. Megóv a hamis föltevésektől, a félreértéstől, ugrásoktól; valamint kifejleszti az egész-séges történeti érzéket s ezzel elejét veheti az elhamarkodott változtatásoknak. De jelentékeny hátránya, hogy a jog megvilágításánál inkább a tudományoknak, semmint a gyakorlati élet kívánalmainak tesz eleget, hogy a figyelmet nagyon is visszafelé irányozza és nem a haladásra. A jognak ilyen történeti ismerete első sorban a tudósnak és az államférfinak szükséges, bár államjogi tanulmányaikat ezek sem végezhetik vele, de a polgárra és a «közönséges hivatalnokra» kisebb jelentőségű. Az összehasonlító módszer pedig sem a tudományra, sem a gyakorlati életre nem elég, de gondolkozásra buzdít és az idegen államok czélszerű intézményeivel is megismertet. Valamely közjog feldolgozásának nem is képezheti egyedüli alapját, hanem csak alkalmi, többé-kevésbé hasznos kisegítő módját.

Ez Mohl véleménye összevonva a módszerekről s azt hiszszük mindenkit meggyőzhet arról, hogy az államjognak, mint önálló jogi szaknak tudományos művelésére határozott

utasítást nem tartalmaz. De vizsgáljuk tovább e módszerek mibenlétét, hogy külön-külön mit képesek szolgáltatni s így milyen eredménynyel alkalmazhatók az élő jog feldolgozásánál.

Nem szenvedhet kétséget, hogy azok a művek, melyek idegen intézményeket a hazaiakkal párhuzamba állítanak s az összehasonlítás által a létező hiányokat felderítik, a javítás útját egyengetik vagy esetleg a létezőnek helyes voltát bizonyítva, azt megerősítik: érdemteljesek és nagyhatásúak lehetnek, de végre sem jogi, hanem politikai természetűek. Azzal pl., hogy a magyar jognak a szólásszabadságra vonatkozó tételeit, a különböző alkotmányok ide vonatkozólag fennálló szabályaival összehasonlítjuk, nem annak jogi tartalmát derítettük ki, hanem csak politikailag tettük megítélhetőbbé, midőn a látókört kitágítottuk. Ez esetben a hazai jognak bevonása is, így idegen czélt, a méltánylás vagy gáncsolás, az átalakítás vagy megtartás czélját szolgálja.

De előfordulhat az is, hogy idegen államjogi intézmények bemutatásával csakugyan alkotmányunk jogi tartalmát magyarázzuk és pedig mindazon esetekben, midőn az alkotmány bizonyos tételei, intézményei máshol szintén megvannak s esetleg úgy lettek átvéve; ott alkalmaztatásuk hosszabb volta, talán a fejlődöttebb közjogi élet vagy irodalom jogi természetüket erősebben kidomborította, úgy hogy teljes jogi jelentőségükben ott inkább láthatók. Ez esetekben az idegen anyag csakugyan magyarázó lehet a honi államjog felismerésére; de kérdem, az idegen alkotmány tanulmányozása adta-e meg a feldolgozást, vagy csak impulsus és ok volt arra nézve, hogy saját alkotmányunkat is behatóbban vizsgáljuk és kibővült ismereteinkkel ezt most több sikerrel teheszük. Az eredményt nem azért fogadtuk el, mert a tételt az idegen államjogi élet tartalmazza, hanem azért, mert saját alkotmányunkat bonczolva, azt ott megtaláltuk; de benne fel kell találnunk azt is, a mire az idegen jog nem figyelmeztet.

Alapjában tehát nem az összehasonlítás, hanem az analysis vezetett célhoz, s legfeljebb még azt tehetnők hozzá, hogy az ilyen munkát a lehető legnagyobb szakismerettel végezzük s ez utóbbinak részét képezi a hasonló alkotmányok ismerete is. Így azután teljesen méltányolhatjuk Mohlnak azt az állítását, hogy az összehasonlító módszer nem alapja valamely közjög feldolgozhatásának, hanem csak czélszerű toldalék, a mennyiben képesebbé tesz arra, hogy alkotmányunk rejtelmeibe hatolhassunk.

A történelmi módszerről szólva, mindenekelőtt elismerjük, hogy alapos jogtörténeti tanulmányok nélkül az élő jog tudása épügy hiányos lesz, mint a hogy hiányosnak kell tekinteni a nemzet közjogi irodalmát, a alkotmánytörténete teljességében kidolgozva nincsen, mert egészen eltekintve a jogpolitikai okoktól, csak így lehetünk képesek az alkotmányt a maga nagyságában, méltóságában megérteni. Áll ez különösen fokozatos fejlődéssel bíró alkotmányokra, így a magyarra és az angolra; de azért az élő jog mégsem kezelhető mint jogtörténet. Jelenleg pedig éppen az a kérdés, hogy a történet pontos előadása képes-e az élő államjogot teljes jogi tartalmában bemutatni s így lehet-e módszere a feldolgozásnak? Minket ez annál inkább érdekel, mert ez a módszer még igen rövid idő előtt is, mondhatjuk kizárólag uralkodó volt államjogi irodalmunkban.

A tényleges államjog történeti tárgyalása, mint láttuk, azt jelenti, hogy kidolgozzuk az állam közjogi rendjének fejlődését az állam eredetétől. Fölvegyük a rég letűnt intézményeket és a bőséges történelmi tanulmány végére függesztjük összeszorítva az élő jogot. E módszerrel megkapjuk tehát az államjog teljes történetét, a melynek művelése pedig mégis csak más szakma körébe tartozik; és összeszorítva, függelék-kép az élő jogot, a mely pedig más körben nem talál művelésre. Sőt, ha szószerint vesszük Mohl tanait, feldolgozva a jog

itt sem lesz, legalább annak mikénti feldolgozására utasítást nem nyerünk. Pedig a történet mégis csak azt mutatja meg, hogy az egyes intézmények miként alakultak s az élő jogtól várnánk annak megtudását, hogy jelenleg miben állanak. Ez a módszer tehát feldolgoztatja a szakmával lelkiismeretesen, a mi körébe nem tartozik; de csak úgy összeszorítva, kivonatossan, mellékesen, a mi tulajdonképen feladatát alkotná. Eredménye pedig a valóságban az, hogy a történeti fejtegetéshez különböző című fejezetek alá foglalták az élő jognak kivonatolt szövegét feldolgozatlanul, nyers alakban, melyre már elég figyelem nem jutott, miután az író a jogtörténettel való foglalkozást tekinté első sorban magához méltó munkának.

Igy jött létre azután e szakot illetőleg a féltudás, az a féltudós jogász nemzedék, mely az államjogban átrepetálta annak történetét, de az élő jogot csak nyers alakban s ezt is csak kivonatolva ismerte meg; rejtve maradtak előtte annak belső természete, következményei, hatásai és már a kissé bonyolódottabb kérdésnél is tájékozatlanul maradt.

Mondhatná valaki, hogy a fentebbi kifogások tárgyatlanná lesznek, ha a teljesen kidolgozott jogtörténethez második részként a hasonlóan kidolgozott élő jogot ragasztjuk. De ezzel először is csak az élő jog feldolgozásának szükségét ismerjük el, de a módszert éppen nem adjuk. S azután meg összekötünk két tudományszakot, melyek elváltak úgy a terjedelem, mint a körökben végzendő munkának mégis csak eltérő természete miatt, és a tudományok fejlődése, az igények fokozódása e szétválás föntartását azóta csak szükségesebbé tették.

Szerintünk a történetnek az élő jog feldolgozásánál egészen más szerepe van. Nem képzelhető ugyanis, hogy valamely nép multjával teljesen szakítson. Ellenkezőleg, még a legnagyobb átalakulásoknál is mindig lesznek egyes intézmények, melyeket magával visz, mindig lesznek egyes jogok,

melyeknek gyökere messze a multba nyúlik vissza s azért az élő jognak való megismerésére nem elégséges, hogy csak a legújabb hajtásokat vizsgáljuk. A francia köztársaságban ma is akadunk egyes intézményekre, melyek alapját a Bourbon-királyság rakta le. Mennyivel inkább áll ez a fokozatos történelmi fejlődéssel bíró alkotmányoknál, melyek még az ősi alapon állanak és minden alakulásnál több maradt meg a régiből, mint a mi megváltozott.

Az élő jog előadásánál tehát mindazt átveszszük a történetből, a mi annak gyökérszála, kiegészítő része, a mi megérthetéséhez szükséges.

Átveszszük, de nem azért, mintha azt gondolnók, hogy ezzel az élő jogot feldolgozhatjuk, hanem hogy magunk elé állítsuk igazi alakjában, tartalmában, vagyis a feldolgozásra alkalmas állapotban. A feldolgozás ezzel kezdetét sem vette, hanem csak az élő joghoz csatoltatott a mi hozzá tartozik, hogy az intézmény való individualitása előtűnjék. Itt van a különbség és nem az alkalmazandó módszernél a történelmi alkotmányok és azok között, melyek a régít feladva, az állam életét új alapokon szabályozták. Míg ezeknél a történelmi átvétel szüksége csekély lesz, addig a történelmi alkotmányoknál nagy mértékben fog jelentkezni.

Hogy néhány példát is felhozzunk, kérdem, ugyan hogyan lehetne a történet odavonása nélkül, jogi feldolgozásra szükséges világossággal megismertetni: a magyar törvényhozás szervezetét, a törvényhozói organum elemeinek egymáshoz való viszonyát, az országgyűlés két házának alkatelemeit, főrendi családok, zászlós urak (ma pusztá czímek birtokosai) jogállását? Miként kerül a jogegyenlőséget hangsúlyozó 1848-diki alkotmányba a nemesi rang, mint választói qualificatió, vagy még inkább, hogy miért bírnak az 1872-ig régi jogon választók, ez alapon éltek fogytáig választói joggal? Mi magyarázza meg a főrendiház címét; a királyi hitlevél tartal-

mát a visszahódítandó részekről, az aranybulláról: a Felső jogállásának több momentumát, czímeit a mellékországokról: a visszakebelezési törvényeket, a visszakebelezési eljárást, mely néha rendelettel kezdeményeztetett; Dalmácia, Fiume viszonyát az államhoz; a horvát-szlavon részekre vonatkozó intézkedéseket; a Magyarország és Ausztria közti viszonyról pl. ama tétel hangsúlyozását, hogy Magyarország sem birodalmi tanácsot, sem bármi néven nevezhető központi parlamentet el nem fogad? stb. stb.

E tételeknél és még igen számosaknál oda kell vonni a történetet, hogy az államjog tárgyalása, mint önálló külön tudományszaké, magában is már kerek egészet szolgáltat-hasson. De ezzel az élő jog feldolgozva még nem lett, csak kiegészült. S a mint az összehasonlító módszer nem válik be az élő államjog feldolgozásánál, épúgy nem válik be a történeti módszer sem. Mind a kettő tényező lehet az eredmény-hez, de csak úgy, hogy az előbbi az író ismeretkörét szükséges mérvben kiszélesíti, az utóbbi pedig az anyag szükséges kiegészítését eszközli.

Körülbelől hasonló jelentőségű a régebbi írók által ajánlott bölcséleti módszer is. Az államéletnek bölcséleti alapon való kifejtése más munkakörbe tartozik, a mely midőn azt elvontan elemzi, már akár általában, akár bizonyos alkatokban (monarchia, köztársaság stb.) a positiv joggal szemben mégis csak a prioristicus megállapodásokra jut, pedig non ex regula jus summat, sed ex jure, quod est, regula fiat. Ezért a régi értelemben vett bölcséleti módszer az államjognak jogi szempontból való feldolgozásánál ma már meghaladottnak tekint-hető, habár a bölcséleti államtan nagy jelentőségét a tudás mélyítésére s így közvetve a positiv jog feldolgozásánál is el kell ismerni.

Valamely tudományszak helyes módszere csak az lehet, a mely tekintetbe veszi a feldolgozandó anyag természetét,

tulajdonságait épügy, mint a tudományos munka feladatát. Abban mindnyájan megegyezünk, hogy a tudomány célja az igazságok kiderítésében, rendszeres kifejtésében rejlik, megfelelő módszere pedig az, mely erre képessé tesz. Az egyes tudományszakoknál ugyanez áll, csak hogy külön-külön körökre szűkítve. Ha már most egy szaknak élő jog a tartalma, annak tudományos feldolgozása más nem lehet, mint azoknak az igazságoknak kiderítése, rendszeres feldolgozásban harmonikus egészszé összefűzése, melyek az élő jogban rejtekeznek. Igaz, hogy az államéletnek más oldalai is vannak és ezek adják meg az állambölcseleti és politikai stb. szakoknak a jogosultságát, de miután egyik oldala mégis csak a jogi, ha ezt külön tudományszaknak vesszük, mint tényleg az államjogban történik, annak az éppen most mondott feldolgozása elől ki nem térhetünk. És így az államjogra megfelelő módszer az lesz, mely azt szigorúan a jogi tudomány részének tekinti és ennek megfelelő munkát ajánl. Kívánja, hogy a történetileg kiegészített és így a maga valóságában bemutatott élő jogot behatóbb elemzés alá véve, azt jogilag áthassa; hogy kifejtse azokat az alapelveket, melyekre egészben támaszkodik, kifejtse az egyes szabályok s az általuk alkotott intézmények jogi természetét; bemutassa ezeknek egymással való szoros összefüggését; szigorúan vonja meg a következtetéseket; és szabatosan határozza meg a fogalmakat, praecis terminológiát teremtsen, kellően indokolt kategoriákat állítson fel. Egyszerűen hasonló természetű munkát végezzen, mint a milyen a magánjog körében folyt és folyik s a mely ezt mint tudományt olyan magas fokra emelte, illetve a jogtudományt megteremtette. E munkát pedig az anyag teljes ismeretével rendelkező logikai gondolkodás végzi és csakis az ilyen munka eredménye lesz csak képes a gyakorlati élet igényeit is kielégíteni.

A multban ugyan igen gyakran hallhattuk, hogy a közjogi életnek olyan sajátságos alakulásai vannak, melyek nem

vezethetők vissza általános alapelvekre, ellenmondanak minden kategorizálásnak, meghatározásnak. Tarthatatlan állítás. Ezzel a közjognak tudomány-voltát támadjuk meg, a helyett, hogy elismernők a valót, hogy e téren, mert eddig kevés történt; most sok nehézséggel keli küzdenünk, s az anyag hiányosabb közjogi ismereteinknek ma még kevésbé hódol. Továbbá attól a veszedelemtől sem lehet tartani, a mire Mohl figyelmeztet, hogy a plausibilis magyarázat majd elvezet a jog való tartalmától. Mert mégis csak czélszerűbbnek látszik, ha az analysis nyugodt időkben, egyedül az objectiv tartalom kiderítésén fáradozó nézetek átszűrődésével folyik, mint ha egyes váratlanul fölmerült esetben kell egyszerre határozni. A jog alkalmazását ekkor is annak mikénti felfogása végzi, csak hogy nem az eszmék cseréjében megérett, hanem az ötletszerű.

Hogy e módszert milyen elnevezéssel jelöljük, az igen másodrendű kérdés. Nevezhetjük dogmatikainak, kiemelve, hogy a szakmában feltalált igazságokra támaszkodva dolgozik; vagy joginak, mivel az anyagot szigorúan jogilag tárgyalja, a mi nem volt főczélja az eddig alkalmazott egyéb módszereknek; avagy civilistikusnak, hogy kitűnjék, hogy a magánjogban végzett munkához hasonló természetűt kíván, vagy publicistikusnak, mert közjogi megállapodásokra törekedik. Tudományos mindenesetre lesz, ha az élő jogban foglalt igazságokat kideríteni és egységes egészsze összefűzni képes; a miről pedig már az eddigi tapasztalat is teljesen meggyőzött.

Igaz, hogy voltak és lesznek is egyes túlkapásai, a milyen volt pl. hogy a magánjognak megállapított fogalmait egyszerűen átültették: hogy most a közjog körében tegyenek szolgálatot, nem véve észre, hogy a közjognak annyira megvan a saját individualitása, hogy idegen körben keletkezett fogalmakkal az meg nem magyarázható. A mi azonban ismét

nem zárja ki, hogy egyes műszókat (személy, képviselet stb.) át ne vegyünk, csak hogy jelentőségüket külön kell meghatározni azon tartalom jogi tüneteiből, melyre itt alkalmaztatnak. De az ilyen túlkapásokat nem lehet a módszernek felróni, a kezdet nehézségéből következtek azok és még inkább a természetes reakcióból: ha egy görbe vesszőt egyenesre akarunk hajlítani, rendszerint a másik oldalra görbitjük meg.

Végre ez irány nem jelent banquerouteot a régi magyar közjogi tanokra és felfogásokra, hanem szigorúbb ellenőrzést. Sőt bizalommal közeledik hozzájuk, hisz azok is a gondolkodás eredményei s csak ha látja hiányaikat, akkor tér el tőlük, nem tartja fenn pusztán azért, mert szürkék a vénségtől.

Bizonyára nálunk is lesznek ellenzői a szigorúan keresztülvitt jogi módszernek, de az egyszer tény, hogy az államjognak, mint a jogi tudomány részének, kizárólag történeti, politikai stb. művelése ma már az elmúlt időkhez tartozik.

Nagy Ernő.

A KÉPÍRÁS.

A Mária-Dorottya-egyesület által rendezett előadások sorozatából.
Előadatott 1892. február 18-án.

Mi a szépérzet, melyet lelkünkben számos észrevevés felkölt, melynek fokozata sokféle, de természete mindig ugyanaz?

Platontól kezdve mai napig sokan megkísérlették e probléma megoldását. Újabb időben különösen a németek kutatták nagy buzgalommal a szépérzet mivoltát, különböző philosophiai rendszerek keretében, de kivált mély értelmű s nem kevésbé bátor, sőt vakmerő metaphysika útján kerestek választ a nehéz kérdésre. Az egyik rendszer jobb, a másik kevésbé jó; az okoskodás többnyire meglepően ügyes, de egyikben sem lelünk teljes megnyugvást, mert egyik sem találta meg a nagy rejtély nyitját.

Mindjárt az elején menthetetlenül unalmassá válnék ez előadás, ha felsorolnám azok nevét, kik a problémával megpróbálkoztak és elhitték, hogy azt fölfejtették. És ha elkezdéném felsorolni a formulákat, melyekbe mindegyik összefoglalta a nagy fölfedezést!

Aristoteles és Longinus, La Harpe és Batteux, Mendelsohn és Winkelman, Kant és Hegel, hogy egy hollandit is említsek: Hemsterhuis, s még egy angolt: Shaftesbury és a többi.

Mendelsohn formulája ez: A szép lényege az egység a sokféleségben.

E formulának van néhány jó sajátsága. Először rövid, másodsor rövidsége mellett van benne két ellentétes fogalom, t. i. az egység és a sokféleség, harmadszor e két ellentétes fogalom bizonyos világosságot és élt, sőt valószínűséget kölcsönöz neki, s úgy látszik, mintha megoldaná vagy legalább ketté vágná a csomót. A negyedik sajátsága azonban, hogy a kérdés lényegét nem is érinti. Az angol írók azonban szeretik.

Van egy másik formula, mely nagyon hasonlít hozzá, s nálánál nem rosszabb, de nem is jobb. Így szól: A mint két szemünk van, de csak egyet látunk, úgy a szép is egy, de sokféle annak a nyilvánulása. Ezt meg kívált a francia írók szeretik.

Winkelman formulája a híresebbek közé tartozik, így szól: A szép oly valami, a miről könnyebb megmondani, hogy micsoda nem, de nehéz megmondani, hogy micsoda.

Nyilvánvaló, hogy ez éppen úgy ráillik a bölcsességre, az igazságra és egyebekre, de ezeket éppen oly kevésbé határozza meg, mint a szépet.

A német philosophiai rendszereknek sikertelen vesződségét e nehéz kérdéssel, Schopenhauer, e nagy elme azzal fejezte be, hogy hangversenyekre járt és a zene hangjain elandalodva, a hindu nirvana, a nem-akarás, a világról, az élet örömeiről való lemondás ölében keresett menedéket.

Tehát még várunk kell a megoldásra. De ha a további várakozásra adjuk magunkat, ne feledkezzünk meg egyről, arról a kérdésről t. i., vajjon a szép lényege egyáltalán megérthető-e, és nem végtelen-e, a mit értelmünk fölfogni nem képes, a mennyiben gondolkodásunknak nincs vele egyenlő értékű, neki megfelelő formája?

Az út, melyet a jó öreg Aristoteles követ, még a leghelyesebb. Módszere abból áll, hogy a szépnek egy-egy vonását megjelöli itt is, ott is. Igaz, hogy az emberiség a századok

folyamán a művészet minden ágában számos remekművet alkotott, melyek akárhányszor éppen azért remekművek, mert nem felelnek meg az itt is, ott is megjelölt szép vonásokból alkotott szabályoknak. Sőt mi több, felfödözzük azt is, hogy vannak remekművek, melyek semmiben sem hasonlítanak egymáshoz, merőben ellenkeznek egymással és mégis szépek és remekművek. De azért nem veszítjük el kedvünket, nem hagyjuk cserben Aristotelest, hanem lankadatlanul folytatjuk tovább azt, a mit megkezdett s megjelöljük a szép egy-egy vonását itt is, ott is. A nagy problémára azonban körülbelől nem is gondolunk, mert tudjuk, hogy ez út úgy sem vezet el annak megoldásához.

Ekként Aristoteles módszere, mert nem száll le az élvek mélyébe, mert inkább gyakorlati, mert közelebb áll az emberi szellem természetéhez: azért nem is fogja egyhamar divatját múlni, utánunk még sok nemzedékre fog átszállani kedves örökségül. Különösen manapság a gondolkodás gyakorlatibb; nincs hajlam az elvont, a szemlélődő elmélkedésre. A mai szellem a művészet alkotásain nem a szép lényegét keresi, hanem iparkodik azokat tapasztalati úton minél több szempontból megvilágítani.

A történeti fölfogás így jutott érvényre az újabb időben. Annyi század lefolyása alatt annyi nemzet mily sokféle és merőben ellentétes művet alkotott. E művek szépsége fölött az elvont aesthetika izgatásai folytán nagy vita keletkezett és a vitázó felek egymást meg nem értették. Ekkor előállt a történeti fölfogás és a nagy vitát ketté vágta azzal a formulával, hogy az egyiptomi gúlát és templomot egyiptomi, Zeus olympiai szobrát görög, a római Pantheont vagy amphitheatrumot római, a csücsives templomot középkori, a barokk-művészetet a XVI. és XVII. század álláspontjából kell tekinteni és megítélni. A chinai művészet alkotását természetesen chinai szemekkel kell nézni. Más szóval ez

annyit jelent, hogy semmiféle elméleti aesthetika sem ad jogot arra, hogy az egyik művészet álláspontjából ítéljünk a másik fölött, mert a művészet idők és népek szerint más és más. Ki merné például ma azt állítani, hogy a fazekas, a ki egyszerű főzőedényt készít, művész és művészi munkát végez. De mikor a kőkorszak ősembere kezével a nyirkos agyagból az első edényt formálta, vagy a csalitban tördelt vesszőkből fonadékot készítve előállítá az első szövetet, e tevékenység valóban művészet volt. És midőn fölébredt benne a veleszületett utánzási ösztön és fából kifaragta az ember képmását, ez művészi alkotás volt.

Ez a történeti formula nagyon megingatta a metafizikai formulák hitelét. Nem csuda, hogy kimentek a forgalomból.

Winkelmann száz évvel ezelőtt Montesquieu módszerét utánozva, azt feszegette, hogy mely kormányforma kedvez leginkább a művészetek fejlődésének; a tapasztalati módszerekben sokkal iskolázottabb elmék újabb időben vizsgálódásukat kiterjesztették amaz országok természeti viszonyaira és egyéb intézményeire, melyekben a művészetek a virágzás kisebb-nagyobb fokát érték el.

Utóbb a kutatás még nagyobb kört ölelt föl, kiterjeszkedett a művészeti tevékenység minden tényezőjére és minden körülményére. Ma tanulmányozzuk a könyveket, a természet tünetényeit, az intézményeket és a szokásokat, a művészetet, műveik tárgyát és hatását physiologiai és psychologiai szempontból, és különös gondot fordítunk a művészetek technikájára.

E vizsgálódás bármily széleskörű, mégsem deríti föl a szép mivoltának mélységes titkát. Mindazáltal meg lehetünk elégedve az eredménnyel, melyet e vizsgálódás által elérünk. Úgy járunk vele, mint az egyszeri apa gyermekei. Atyjuk halálos ágyán elárulta nekik azt a nagy titkot, hogy szántó-

földjükön nagy kincs van elásva. Hozzáfogtak és fölhányták az egész szántóföldet. Kincset nem találtak, de bőséges termésük lett. Mi sem találjuk meg a kincset, de ismereteink szaporodnak, látókörünk kibővül.

Nem hálátlan foglalkozás a művészeteket technikai szempontból vizsgálni. Sőt mondhatjuk, hogy éppen oly melőzhetetlen, mint a többi.

Általa nyerünk tájékozást a művészeti gyakorlat szinte beláthatatlan sokféleségében. Önként következik tehát, hogy ez egyik legáltalánosabb érvényű, sarkalatos szempont, melyet a művészeti alkotásoknál figyelembe kell venni. A művésznek, hogy valamely művet alkothasson, legelőször anyagra van szüksége, azt kell kezébe venni: hasonlóképen az anyag legyen érzetünknek legelső kalauza, az föltárja előttünk és megérteti velünk azt, a mit különben észre sem vettünk volna, s megtanít a művészi alkotásból oly élvezetet meríteni, mely egészséges forrásból fakad és mindig megőrzi üdeségét,

Bármilyen nagyszerű és általánosan érthető legyen valamely művészi alkotás tárgya, s bármilyen tökélyvel legyen az fölfogva és előállítva, helyesen csak akkor értjük meg, teljesen csak akkor élvezhetjük: ha tudjuk, miképen készült, ha ismerjük előállításának anyagi föltételeit és eszközeit, úgy hogy az alkotás ez oldala sem titok ránk nézve.

A művészet egyik ága sem oly érdekes, tanulságos és meggyőző, egyik sem nyújt technikai szempontból oly változatos látványt, mint a képírás.

* * *

A rajzoló művészetek nagy családja két csoportba oszlik. Az egyik, mely alkotmányokat állít elő, azaz alkot. Ez az építészet és a művészetek mindazon ágai, melyek hasonló eljárást követnek és műveik legnagyobb része szorosan az épülethez tartozik, annak berendezését képezi. A másik

csoport az, mely utánoz, tehát a melynek forrása és elve az előbbiétől merőben ellenkezik. Ez a szobrászat és a képírás. De szorosan véve, ezek is az épülethez, mintegy anyaművészethez tartoznak, a mennyiben eredeti rendeltetésük az, hogy az épületet, vagy az épülethez tartozó egyéb kisebb alkotmányokat díszítsék.

Az anyaművészethez képest a szobrászat és a festészet ekként mintegy testvérművészetek gyanánt tűnnek föl. Azonban közöttük is nagy a különbség. Csak egy közös vonásuk van: az utánzás. Egyebekben oly elütők egymástól, hogy szinte nehéz őket testvérművészeteknek mondani.

A szobrászat az alakot mind a három testi kiterjedésében, t. i. magasságában, szélességében és vastagságában utánozza. A domború mű éppen úgy, mint a szobor.

A képírás sík fölszínén utánoz és pedig a három kiterjedés közül kettőt ad vissza, míg a harmadikat, a kiterjedést elülről hátra látszattal, csalódás előidézésével pótolja.

A két utánzó művészet anyagra nézve is különbözik egymástól, de különbözik kivált abban, hogy a szobrászat tárgyára nézve korlátoltabb a festészetnél.

A szobrászat az egyes alakokat vagy legfeljebb alakok csoportját ábrázolja; a képírás határa ellenben a látóhatár, ábrázol oly kiterjedésű területet, a melyent szemeink látnak és e területben mindent.

Azt mondhatjuk, hogy a festészet kiterjedésre és tárgyra majdnem korlátlan, felöleli az egész látható mindenséget; főtárgya az ember és a körül csoportosul az egész látható természet.

A képírásnak ahhoz, hogy sík fölszínén előállítsa a valóság utánzatát, két eszköze van: a rajzolat és a festék. A rajzolatba beleértjük a fényt és árnyékot, mely a testnek a domborúság látszatát kölcsönzi.

Mi a rajzolat?

A rajzolat az a vonal, melylyel körülzárjuk a területet, melyet valamely tárgy elfoglal. Körülzárjuk a tárgy formája, de nem egyszersmind nagysága szerint. A rajzolat tehát a valóságnak nem igazi mása, hanem annak csak lászata. Mindazáltal a rajzolatból az ember megismeri a tárgyakat, mert azoknak leglényegesebb alaki sajátságát, sőt jellemét is visszaadja. E szerint a rajzolat a sík fölszínén való utánzásnak a leglényegesebb eszköze.

A többi eszköz fokozhatja a hasonlóság hűségét és élénkségét, de lényegeset már nem adhat hozzá.

A világosság és az árnyék megjelölése, vagyis a domborúság, teljesebbé teszi az utánzatot. De a domborúság is csak látszat. Hogyan? Úgy, hogy a valóságban a mely tárgyaknak fölszíne nem egy síkba esik, hanem vannak kiemelkedő és mélyebben levő részei, azokon a világosság különféle fokban oszlik el. A képírás a világosság és az árnyék e megoszlását, vagyis az okozatot utánóznán, előidézi a domborúságnak, az oknak látszatát.

A szín a tárgynak nem lényege, mert azt nélküle is megismerjük, ámbár semmi tárgytól sem választható el, a mennyiben azokat általa fogja föl látó érzékünk.

E szerint a festék, mely a szín hordozója, a megismerés szempontjából alsóbbrendű eszköze lenne az utánzásnak. De minthogy a művészi utánzásnak nem az a célja, hogy az értelmi megismerésnek szolgáljon, hanem hogy a valóságot minden lényeges sajátságával visszaadja, azért a szín a rajzolatnál egyenjogú eszköze a képírásnak és a hatásnak éppen oly fontos tényezője. E két vetélytárs felsősége különben a technika, a tárgy és a művész fölfogása szerint váltakozik. Vannak képek, melyek azért remekművek, mert jól vannak rajzolva, s olyanok, melyek remekművek, mert jól vannak színezve. Mindez a tapasztalat által oly kétségtelenül bizonyított tény, hogy a rajz és szín fölött még 15—20 év előtt

is folytatott nagy vitával fölösleges bővebben foglalkozni. Az már meghaladott és érdektelen álláspont.

Ennél sokkal érdekesebb tény az, hogy a rajzolatból csakis az ember ismeri meg a tárgyakat, az állat nem. Az utóbbira nézve az utánzásnak nélkülözhetetlen eszköze a szín.

Zeuxis és Apelles egyszer versenyeztek. Az egyik szőlőfürtöt festett, melyre a madarak rászállottak. A másik függőnyt festett, de ellenfele azt hívén, hogy ez a festményt takaró valódi függöny, azt el akarta távolítani. A verseny bírái úgy ítélték, hogy az a győztes, a ki a festőt tévesztette meg.

Hogy a professori fűszer se hiányozzék, idézek és igazán kedves és tanulságos olvasmányul ajánlok egy könyvet, melyből az előbbieken egyet-mást fölhasználtam. Rudolf Töpffer írta és *Réflexions et Menus Propos d'un Peintre Genevois* a címe. E szerző nincs megelégedve a görög verseny bírák ítéletével. Azt mondja, hogy a pálmát Zeuxis érdemelte: mert a ki az emberekben kelt csalódást, annak elég, ha a képirás egy eszközével tud bánni; a ki ellenben a madarakat tévesztette meg a festett látszattal, annak a másik eszközhöz, a színhez is kellett érteni.

A megbeszélt eszközök csupán maguknak az alakoknak vagy tárgyaknak sík fölszínén való utánzására elégségesek. Ha akár az egyes alakot, vagy az alakoknak és tárgyaknak csoportját a térben akarjuk feltüntetni, vagyis azt akarjuk, hogy a térben levőknek látszassanak, a mely tér t. i. a valószínűségnek megfelelően, nemcsak jobbról balra és alulról fölfelé, hanem elülről hátra, azaz befelé is terjed: akkor ezt a tért is kell utánoznunk.

A tér e három kiterjedésének a sík fölszínén látszat szerint való előállításához egy eszközünk van: a távlati látszat, mely egymástól merőben különböző két részből áll: a vonaltávlat és a légtávlat.

A vonaltávlat a formákat helyzet és távolság szerint való megjelenésükben adja vissza, tehát a rajz körébe tartozik. A tárgyak kisebb vagy nagyobb távolságát: a formák vonalainak és a színeknek határozottabb, majd fokozatosan elmosódó előállítását a légtávlat által tüntetjük fel.

* * *

Noha a rajzolat a tárgyakat lényegük szerint adja vissza és az emberre nézve fölismerhetővé teszi a valóságot, mindazáltal a szín, minthogy minden tárgynak mellőzhetetlen sajátsága, a sík fölszínen való utánzás művészetében nagy szerepet játszik.

Nem tekintve egyebet, csakis a festmény előállításának anyagi föltételeit, könnyű belátni, hogy e szerep fontosságának egyik ismertető jele az, hogy a szín szerint való utánzásból áll elő a festészet sokféle faja. És a hányféle a faj, annyiféle változatban tünteti föl a festészet a valóságot.

A színnek hordozója ugyanis a festék, a valóságnak színeit tehát ennek segélyével utánozzuk; a festék anyaga pedig többféle, és minthogy minden anyagnak más és más a sajátsága, a szerint másként és másként kell vele bánni. E bánásmód képezi alapját a festészeti technikáknak és szabja meg első sorban a művészi fölfogást. A művészi fölfogás és a technika egymástól el nem választhatók, mindig együtt járnak.

Ha már most a technikákat akarjuk fölsorolni, vajjon melyiket illeti meg az elsőség?

Régiség szempontjából a szövés és a himzés az első. Valószínű, hogy ez a legrégebb képirási technika. Az eljárás kezdetleges egyszerűsége is erre vall. Színes fonalak összerakása útján utánozza a szövészet és a himzés a valóságot. Ez utánzat úgy rajz vagyis formai, valamint színbeli hasonlóság tekintetében föltötte korlátozott. A kettő közül azonban

a szín aránylag jobban megközelíti a valóságot, mint a rajz, a miből következik, hogy a szövés és a himzés útján előállított ábrázolás esztétikai hatásának, művészeti becsének feltétele a színekben rejlik és nem a rajzban. Az ilyen művek külön csoportot képeznek s megkülönböztetésül dekoratív festészeti műveknek nevezzük, a mi azt jelenti, hogy művészeti feladatuk a színes díszítés.

A képszövés és a képhimzés régiségét látszik bizonyítani az is, hogy vannak igen régi agyag edények, az ismeretek közt a legrégebbek, melyeknek díszítménye a szövet díszítő formának egészen megfelel. A geometriai vonalokról nem szólva, az azokat díszítő emberi és állati alakok első pillanatra elárulják, hogy szövött és himzett munkák másolatai.

A régiek, t. i. az ókoraik során meg kell említenem, hogy volt nekik egy festészeti technikájuk, az enkaustika, a viaszos festékekkel való képírás, mely ma nincs gyakorlatban. Eddig csak írott kútfők néhány adatából volt róla tudomásunk, s hogy miből állott, azt jól-rosszul sejtettük. Nem régiben Egyiptomban a kereszténység első századaiból való sírokból számos képmás került napvilágra, a mely képmások viaszos festékekkel deszkára festve az elhunytat ábrázolják. Ilyen festményekből áll a Graf-féle gyűjtemény, mely Budapesten is ki volt állítva. Ezek világosítottak föl az ókori enkaustikáról s ezekből ugyanakkor megértettük a görög és a római íróknak nem egy oly megjegyzését, mely eddig úgyszólván csak üres vagy legjobb esetben sokféleképen magyarázható szavak értékével bírt.

Az ókoriak többi technikája mind gyakorlatban van ma is és kívülök újabbakkal is dicsekszik a képírás.

Sokféleképen lehet a technikákat osztályozni, a szerint, hogy milyen szempontból tekintjük.

Előbb említettem, hogy a képírásnak eredetileg az volt az egyedüli hivatása, hogy díszítse az épületeket és az épü-

lethez tartozó, azt kiegészítő tárgyakat, ideértve az ember ruházatát és egyéb ékességeit is.

Az egyik szempont tehát az, hogy a festészeti technikák közül, melyek vannak szorosabb, melyek lazább kapcsolatban az épülettel és a hozzá tartozó tárgyakkal és melyeknek nincs közülük az épülethez. Egy másik szempont ismét, hogy eszközeinél fogva az utánzás hűsége tekintetében mely képfirás eljárás korlátozottabb és melyik közelíti meg jobban a valóságot. További szempont lehet a tartósság kérdése, vagy pedig az, hogy melyik technikának miféle tárgyak felelnek meg leginkább.

Összesen négy szempontot jelöltem meg. Tetszés szerint választhatunk közülök. Ha mind a négyből egyenkint tekintve, négyféle osztályba sorozzuk a technikákat, azt fogjuk tapasztalni, hogy azok majdnem egészen egybevágók. A mely festési technika az épülettel szorosabb kapcsolatban van, az egyszersmind az utánzás hűsége tekintetében többé vagy kevésbé korlátozott, továbbá rendszerint aránylag legtartósabb és a vele előállított ábrázolás tárgya rendszerint nagyobb jelentőségű, általánosabb érvényű és könnyebben érthető. Az épületet kiegészítő kisebb tárgyakat díszítő festési technikák szintén korlátozottabbak, szintén tartósabbak, az ábrázolás tárgyai azonban csekély jelentőségűek. Ellenben a technikák, melyek az épülettel lazább vagy semmi kapcsolatban sincsenek, azok az utánzás hűsége tekintetében sokkal tökéletesebbek, élénkebbek, kifejezésük megkapó, de rendszerint kevésbé tartósak, az ábrázolás tárgyára nézve pedig szinte beláthatatlan változatosságúak, a legnagyobb eseményektől kezdve a köznapi élet minden jelenségét, a legmagasabb erkölcsi tartalmú tárgyaktól a kis virágszálig mindent, az egész látható természetet felölelik.

Nézzük már most az előrebocsátott általánosságot a részletek világtításában.

A színes fonalakkal, a képirás ez ősi technikájával előállított utánezatát a valóságnak, a nagy falkárpitokon kezdve, melyek sokszor történeti nagy eseményeket is ábrázolnak, megtaláljuk mindenütt: bútorunkon, ruháinkon éppen úgy, mint pénztárczáinkon és a könyvünkben kegyeletesen őrzött olvasó-jegyen. Kevésbé tartós művek, a rajtuk lévő ábrázolások tárgya igen különféle, természetűségök fölötte korlátozott.

Az épületet dekoráló és vele szoros kapcsolatban levő képirói művek: a mozaik kép, az üveg kép, az agyagba égetett kép, továbbá az akár száraz, akár nyirkos vakolatra festett al secco és al fresco falkép.

A szövött és hímzett kép színes fonalak, a mozaik ellenben színes márvány, terracotta vagy üveg kockák összeillesztéséből keletkezik. A különbség tehát csak az, hogy az előbbinek anyaga hajlékony, az utóbbié pedig merev, kemény. És miként az épület összeillesztett kövek szövete, úgy a mozaik képről is mondhatjuk, hogy színes kövekből épített ábrázolás. Sőt a további hasonlat sem veszedelmes. A művészi munkát az építész végezi, midőn megrajzolja az épület tervét; a többi a kézművesek dolga. A mozaik kép előállításánál is a földadat művészi része a színezett ábrázolásnak, az úgynevezett kartoíznak eredeti nagyságban való elkészítéséből áll; a kockákat az előbbinek nyomán a falon kézművesek illesztik össze.

A mozaik tehát előállítása módjánál fogva a fallal vagy a padlóval, mint annak egy része és felső rétege, szoros kapcsolatban van. Az anyag merevségéből következik, hogy az ábrázolás a formák és a színek természetűsége tekintében nagyon korlátozott. Művészeti földadatát eredetileg az épületnek egyedül színes díszítése képezte. A görögök így fogták föl, a mozaikból mustrás padlókat állítottak elő. Későbbben, a görög művészet utolsó idejében, valóságos képeket

készítettek mozaikból, de csak padló díszítésére használták. A bizanczi és a IV—XII. századbéli olaszországi művészet, mely utóbbi sok tekintetben az előbbinek hatása alatt állott, a mozaik képnek e pusztán dekoráló föladatát kibővítette, a mennyiben színes díszül is, de kapcsolatosan jelentős tartalmú ábrázolások előállítására használta. Az aranyalapú mozaik képek páratlanul gazdag, kápráztató dísz kölcsönöznek Ravenna, Róma, Velence és Palermo említett századbéli templomainak, s ugyanakkor a Megváltót trónon ülve vagy a felhőkön lépdelve, mennyei környezetben, az isteni fönség és hatalom teljében mutatják be. Az ábrázolás színes pompája szemeinket gyönyörködteti, tartalmának magasztossága pedig fölemeli lelkünket.

Az üveg kép sokban hasonlít a mozaik képhez. A különbség tulajdonképen csak az, hogy az előbbi áttetsző, az utóbbi nem áttetsző. A művészi föladat ennél is ábrázolás rajzának, mondjuk tervének megalkotására szorítkozik. E rajz egyes részeivel megegyező darabokat a színes üveg lapokból kimetszik, egyik-másik darabot, úgy mint a rajz mutatja, zománcozás által árnyékolják, azt beégetik, végül a darabokat ólom szalagok segítségével összeillesztik. A legrégibb, a X. és XI. századbéli színes ablakok éppen oly mustrás díszítményűek voltak, mint a régibb görög mozaikok. Utóbb a technika fejlődése folytán lehetséges volt alakos ábrázolásokat is előállítani. A mai üvegfestés sokkal fejlődöttebb a középkorinál, de azért a formák és színek természetűsége tekintetében sokkal korlátozottabb, semhogy a dekoráló művészet föladatát túlléphetné. Elválaszthatlanul szoros kapcsolatban van az épülettel, törekenységét nem tekintve, anyaga az idő vasfogától éppen úgy nem fél, mint a mozaik. A csücsíves építés ideje volt egyszersmind az üveg képnek is a legigazibb kora. Bűvös fényvel árasztá el a templom belsejét, díszítő erejének hatalma fölülmúlja még a mozaik képét is, de a

diszító hatással jelentős tartalmú ábrázolást nem volt képes összekötni.

Az égetett agyag lapon fémoxydos festékekkel előállított és beégetett festmény az előbbiekhöz hasonló, sőt az égetéssel járó bizonytalanság még fokozza az utánzat hűségének korlátozottságát. E technika a perzsa és az arab-mór művészet körében érte el a legszebb fejlődést.

Az épület falainak legegyszerűbb technikájú színes diszítése a vizes festékekkel száraz vakolatra való festés. Olasz szóval élve úgy nevezzük: *al secco*. A fal burkolatára, a vakolatra festett kép szintén szoros kapcsolatban van az épülettel, nem oly tartós, mint az előbbie, de nem is oly nehézkes, a természetűséget sokkal jobban megközelíti s azért dekoráló hivatását teljesítve, az ábrázolás által egyszerűsrend elénk állítja ama cél jelentőségét is, a mire az épület szolgál. Sőt akárhányszor megesik, hogy az ábrázolás fokozott élethűsége és a kifejezés nagyobb élénksége, melybe már egyéni jellemző vonások is vegyülnek, szinte elnyomja a festmény diszító hatását; láttára a diszitmény iránt való szépérzetünk föl sem ébred, csakis az a másik szépérzetünk reagál, melynek az ábrázolás tartalma szól.

Ilyen falképek diszítik a régi egyiptomiak és az ó-keresztények temetkezési helyeit, de a pusztá diszitménynél nagyobb jelentőséggel bírnak, a mennyiben meghatóan tolmácsolják e két nép derült világnézetét, mely a lélek túlvilági életének erős hitében oly fönséges nyugodtsággal nézett a halál elé. Nem tudjuk bizonyosan, de igen valószínű, hogy *al secco* festésűek voltak Polygnotos falképei is, melyekről Aristoteles nem azt jegyzi föl, hogy mily szépen diszítették az athenaei tarka-csarnokot, meg a knidosiak delphii csarnokát, hanem dicsérőleg kiemeli hatásukat ama másik szépérzetre; azt mondja, hogy a mester igazán ethikus. A festés e technikája román és a csúcsíves építés korában nagy

szerepet játszott, de ez utóbbi korban kivált dekoráló jelleggel bírt.

Újabb időben chemiai vizsgálat alá vetették a Vezuv által eltemetett campániai városok, névszerint különösen a Pompéi romjai között fönmaradt falfestményeket. Kiderült, hogy ezek nem viaszos, de nem is al secco, hanem al fresco festésűek. Kétségtelen tehát, hogy a régiek már ismerték a festés e technikáját. Utánuk nyoma vész. Úgy kell azonban lenni, hogy hagyományként nemzedékről nemzedékre szállott, vagy talán újra találtak föl, midőn a XIII. század végén Cimabue és Giotto művészetével ismét megjelent és megkezdé fényes pályafutását, mely egyszersmind egyik legszebb része a képirás történetének.

Az al fresco kép az ábrázolás tárgya tekintetében meg-egyezik az al secco festésű képpel, az épülettel azonban még szorosabb kapcsolatú és tartósabb is, mint emez, de a színek utánzásában valamivel korlátozottabb. Mind e saját-ságai kivilágolnak az előállítás módjából. Olasz neve azt jelenti, hogy nyirkos vakolatra festik vizes festékekkel. Mint az üveg-képnek, úgy ennek az előállítása két részből áll. A művész mindenekeelőtt elkészíti az ábrázolás pontos rajzát, oly rész-letesen kidolgozva és oly nagyságban, a milyen nagy lesz maga a festmény. De míg a mozaiknál a színezett képnek az üvegfestménynél pedig a rajznak elkészítésére szorítkozik a művész föladata, addig a szó legteljesebb értelmében művészi munka az al fresco falkép előállításának második része is. A művész a vakolatnak jól elkészített nyirkos rétegére mecha-nikai eljárással átviszi a rajzot és a szerint vizes festékekkel megfesti a képet. Az a jó vakolat, mely minden idegen anyagtól, kivált pedig salétromtól egészen mentes. Festeni csak addig lehet, míg a vakolat nyirkos. Minthogy a vakolat azonnal magába veszi a festéket, az ecset elhibázott vonásait kiigazítani lehetetlen. Fő követelmény tehát a gyorsaság és a

föltétlenül biztos festés. A vakolat a festéket magába veszi s a vakolatban levő mészsav, a festékek és a levegőből hozzájuk járuló szénsav összevegyülnek, belőlük a fal felszínén alig észrevehető vastagságú, teljesen áttetsző jegeczhártya képződik, mely a festékek színét, tehát magát a festményt megvédi a külső romboló hatás ellen. Ebből támad a szoros, a benső kapcsolat a fal és a kép között, továbbá ez biztosítja a kép tartósságát. Az előállítás első részében mi sem akadályozza a szabatos rajzot, a formák természetű utánczását, ellenben a leggyorsabb és legbiztosabb ecset sem részletezheti a színek árnyalatait. Nyilvánvaló tehát, hogy az al fresco kép esztetikai ereje nem a pompás díszítő hatásban, hanem az ábrázolásnak a formák által kifejezett tartalmában rejlik. Mondjuk így: kevésbé díszítő, inkább kifejező festmény, s azért élénk, jellemző kifejezést követelő, jelentős tárgyakat választ. A XIV. és XV. századbeli olaszok érezvén kedvelt technikájuk színbeli fogyatékosságát, az utánczás másik eszközét, a rajzot annál nagyobb hévvel művelték. A rajznak a tökélyét, melylyel ma is dicsekszünk, talán sohasem értük volna el az olasz képírás al fresco technikájú korszaka nélkül.

Budapest nyilvános épületei: a Vigadó falképei al fresco festmények, ellenben a Dalszínháznak, a Nemzeti Múzeum lépcsőcsarnokának, a M. Tud. Akadémia és VI—VII. kerületi kör dísztermének falképei al secco festmények. A törvényhozási palota nagy termének képírói díszítésénél a művész elkerülni akarván a veszélyt, melylyel a fal netaláni nedvessége az al secco képet fenyegeti, kijátszotta a falfestészetet, a mennyiben tempera képeket festett vászonra és azokat a terem díszítendő helyére illeszté.

Három csoportja van ama kisebb tárgyaknak, melyeknek disztítésében a képmás kiválóan szerepet játszik, s mind-egyik csoport festészeti díszének más-más a technikája.

A könyvül szolgáló kéziratokat színes betűkkel és képekkel díszíteni az egyiptomiaktól kezdve, úgy látszik, az egész ókorban, de kivált a középkorban divott. A rómaiak e czélra a vörös festéket használták, melyet miniumnak a neveztek. Utóbb a latin szóból csinált nevet általánosítva, a kéziratokat díszítő képeket, ha többféle színűek voltak is, miniatúr vagy minium képeknek nevezték. Midőn a könyvnyomás és a fametszet a könyv díszítésének e módját kiszorította, miniatúr-nak nevezték a pergamentre vagy az elefántsontra festett kisebb képet.

Az ókori népek s közöttük különösen a görögök szerették az agyag edényeket ábrázolásokkal díszíteni. Művészetüknek egyik legjellemzőbb vonása e kedvtelés, melynek nyomai visszavezetnek a legrégibb korba. Az ábrázolásokat igen egyszerű eljárással állították elő. Az edény falába az égetés előtt éles szerszámmal bekarcolták az alakok rajzolatát, azután az alakokat bekenték a legrégibb időben sötétbarna, később fekete festékekkel, az edény falának többi részén meghagyták az agyag természetes sárgás vagy vöröses színét; későbbben megfordítva az edény falát festették feketére és az alakokon hagyták meg az agyag színét. Ámbár a régebbi edények fekete, az újabbak sárga színű alakjainak egyes részeit sötétvörösre és fehérre festették, azért a díszítmény lényegét mégis inkább a rajz képezi. Ehhez járul még, hogy az ábrázolások jó része mythosi, mondai és szertartásos tartalmúak, minélfogva a mellett hogy díszítményül szolgálnak, egyszersmind tárgyi jelentőséggel is bírnak, éppen úgy, mint a kéziratokat díszítő színes minium képek.

Az agyag és porcellán edényekre fémoxydos mázzal festett és rájuk égetett képek technikai és művészeti tekin-

tetben megegyeznek a már említett terracotta képekkel, csak az a különbség, hogy azok épületek, ezek pedig kisebb tárgyak díszére szolgálnak. Viszont az ötvösműveket díszítő rekeszes és beágyazott zománcz közel rokona a mozaiknak. A különbség csak az, hogy a mozaikot kész anyagból rakják össze, míg a zománczot, mely szintén fémoxydos festékekkel színezett üveganyagból van, por alakjában teszik a fém tárgy felszínén készített rekeszekbe, vagy az abból kivájt ágyakba s azután olvasztják meg és égetik rá a fémre. Limogesban a XV. században kiművelt zománczfestés vagy limogesi zománcz nem egyéb, mint némi módosítással fémre való alkalmazása ugyanannak az eljárásnak, melylyel az agyag tárgyakat festik. Szembeszökő, hogy a képirás e technikai mennyire nehézségek és a valóság utánzásában mennyire korlátozottak, sőt sikerük még e szűk korlátok között is mindig kétséges, a mennyiben a tűznek hatása is kétséges. Ehhez járul még, hogy a tárgyakhoz mérten az ábrázolások kisebb terjedelműek. Azért e festmények művészeti föladata egyedül a színes díszítésben áll. A színek ragyogó fényét éppen az varázsolja elő, t. i. a tűz, mely a természetehűséget kolatozza. Föladatuk nem változik, akár a közönséges élet czéljaira szolgáló, akár valamely nyilvános és ünnepélyes jelentőségű tárgyat díszítenek oly ábrázolásokkal, melyeknek tartalma szintén jelentőséges. Így például a magyar szent koronát a zománcz képek ragyogó színekkel díszítik, a színek pompája gyönyörködteti szemeinket s csak könyvből tudjuk, hogy e képek alakokat ábrázolnak, hogy ez alakok kicsodák és mi a jelentőségük.

* * *

A papírra, vagy fára, vagy vászonra festett ama képeknek, melyeket keretbe foglalva a falra függesztünk, szintén az a rendeltetésük, hogy díszül szolgáljanak, de azzal, a mit díszítenek, nincsenek oly benső kapcsolatban, vele anyagilag

nem oly szorosan összetartozók, nem mondhatjuk, hogy attól szinte elválaszthatatlanok, mint teszem a mozaik vagy a falkép az épülettől, a zománczfestmény az ötvösműtől és így tovább. A kapcsolat lazaságával karöltve jár az, hogy a képírás ez alkotásai kevésbbé tartósak. A nagyobb önállóságnak a csekélyebb tartósság az ára.

A többféle színű krétával papírra festett, vagy inkább rajzolt, úgynevezett pastel képen mutatkozik leginkább a fogyasztás, anélkül, hogy ezért a fokozottabb természetűség kárpótlást nyujtana, nem is említve a kifejezés élénkségét, a mi egészen hiányzik. Az önállóbb képek csoportjában ennek a technikája a legkorlátozottabb. Egyes alakok, képmások előállításán kívül, a képírás többi tárgyával sikertelenül próbálkozott meg.

A vízfestés egyszerű technika, az élénk világítású és változatos színű jelenségeket vidáman, könnyedén veti papírra, derült hangulatú műveket alkot a míg azt akarja, a mi egyszerű eszközeivel lehetséges. De mihelyt nem elégszik meg a színek idylljével, hanem nagyobbra tör, a jellemző formákat akarja visszaadni és a kifejezést keresi, azonnal belátja, hogy eszközei a nagyobb célhoz mérten gyöngék és vége a jó kedvnek. A vizet mézgával, majd a mézgás vizet, hogy még jobban tapadjon, tojás sárgájával, a fügefa tejével vagy egyébbel vegyíti. Az így tökélyesített festék aztán nem foly össze, festéket festékre lehet rakni és előállnak a finomabb, változatosabb átmenetek, az erősebb, élénkebb kifejezésű formák. De a mi ekként veszendőbe megy, azt nem pótolja ez a nyereség, melynek révén a kép mást mutat, nem azt, hogy mégis csak papírra festett vízfestmény.

A képírás egymással folyton versenyző két elve: a diszítés és az utánzás közül az utóbbinak minél teljesebb megvalósítására és az előbbinek leküzdésére legalkalmasabb

eszközei vannak a tempera és az olajfestésnek. De kivált az utóbbinak. A tempera vizes, illetőleg enyves festéket jelent, melyet még egyéb tapadó folyadékkal lehet tökéletesebbé tenni. A képirásnak bizonyára egyik legrégibb technikája. A XV. századbeli olasz képirás a formák utánzásának, a rajznak tökélyét a színek utánzásának e hatalmas eszközzel egyesítvén, a természethűségnek első nagy győzelmét vívta ki. Ugyan akkor föltűnt Németalföldön az olajfestés. Ez a technika az utánzás hűsége és élénksége tekintetében minden más technikát fölülmúl, a képirás által addig nem ismert, nem is sejtett hatást ér el, alkalmas a látóérzékünk alá eső egész mindenség valamennyi jelenségét utánozni, rá nézve semmi sem látszik lehetetlennek s igazán hatalmassá teszi az ecsetet. Elsjátította csakhamar az olasz képirás is. Annál inkább, mert minél nagyobb természethűség iránti rajongó lelkesedésében, arra való mohó törekvésében annak hiányát élénken érezte és lázas izgatottsággal, de sikertelenül kereste. Mikor bírta, a mire szüksége volt, s a mit Németalföld mintha első sorban számára talált volna föl, gyors egymásutánban vívta ki a rajzoló művészetnek fényes és még fényesebb diadalait. Ekkor keletkeztek azok a jelentős tartalomra és befejezett szépségre nézve örök becsű alkotások, melyek mondhatjuk Grönland örökös havától a forró szerezsen homokig mindenütt páratlan erkölcsi kincsei az emberiségnek, hatásuk megmérhetetlen, Homeros, Dante és a többi nagy elmék irodalmi alkotásait messze fölülmulják.

A képirás ennyiféle technikájában ennyiféleképen nyilvánul a szép.

Két körülmény más és más szempontból találó világot vet a mondottakra.

A francia művészek egy része a párisi Champs Élysées évi Szalonjából kilépve, külön egyletet alapított és külön évi tárlatot rendez a Champ-de-Mars egyik palotájában. Az utóbbi tárlatban a múlt évben a szobrokon és festményeken kívül a művészi ipari tárgyakat is fölvtették. A francia folyóiratok, sőt a napi lapok is nagy jelentőségű eseményként üdvözölték ez intézkedést, mint olyant, mely hivatva van a nagy és a kis művészetek között eddig tett felszeg és jogosulatlan megkülönböztetést megszüntetni. De az örömmel együtt kitört a keserű panasz és a szemrehányás az állam és a társadalom ellen azért, hogy a XIX. században a művészeteket két kasztra, a szabad és a szolgai művészetek kasztjára osztják, hogy az előbbi kasztot mindenféle kiváltságban részesítik, az utóbbi pedig alárendeltségénél fogva az állam gondjaiban nem részesül, a ki e kasztbeli művészeteket gyakorolja, az jutalomra, elismerésre, kiválóbb helyzetre nem számíthat sem az állam, sem a társadalom részéről. A kiváltságos művészetek alatt azonban tulajdonképen csak is a festészetet értik, annak uralkodó helyzete okozza az elégedetlenséget. Nem régen a párisi legtekintélyesebb lapok egyike hosszú cikkben ostromozta a közönség egyoldalúságát és előítéletét, melynél fogva az építő művészet alkotásait kényelemmel élvezi, de annak művészetét nem méltányolja. arra meg épenséggel nem gondol, hogy a művész nevét megkérdezze. Ellenben — úgymond — a kicsi piktor a vászonra hamarosan oda vetett akármilyen vázlattal nagy hírnévre tesz szert.

Ebben állana az igazságtalanság. Előkelő, kiváltságos művészetet és plebejus, alárendelt művészetet megkülönböztetni tiltja a demokratikus elv. Pedig ez az elv ma életszabály. A szerint nevelnek és az újságok is azt hirdetik.

A multa is szoktak hivatkozni: azt mondják, hogy régebben, a művészetek legszebb virágzásának idejében, nem ismerték ezt a megkülönböztetést. Ez az állítás igaz is, meg nem is.

Görögországban nem ismerték azt az arisztokratikus fogalmat, melyet mi a művészet szóval jelölünk. Ott minden művészetet kézművességnek tekintettek, a művészek a munkások osztályába tartoztak. Legelőször is szembe szökik, hogy a görög írók feltűnően kevés építész nevét örökítették meg. A szobrászok névsora szinte teljesnek mondható, de azoknál meg azt vesszük észre, hogy kevés a személyökre vonatkozó följegyzés, jellemző adoma stb. Ebből azt kell következtetnünk, hogy a görögök jeles szobrászaikat sem tartották valami érdekes egyéniségeknek. Plutarchos Perikles életében ezt mondja: «Akár Zeus, akár Hera szobrát látva, egy előkelő ifjú sem fog akarni Phidias vagy Polykletos, éppen úgy nem Anakreon, Philemon vagy Archilochos lenni.» Loukianos már megkülönbözteti a szobrászatot és a tudományt. Művei előszavában leírt áomlításában a szobrászatról ezt mondatja a tudomány személyesítőjével: «Munkás leszesz, egy a nagy tömegből és semmi egyéb. . . . És legyen bár belőled Phidias vagy Polykletos. Ha oly remekműveket alkotsz, mint azok. műveidet mindenki dicséri, de senki sem óhajt hozzád hasonló lenni, mert bármilyen légy, kézműves és nyomorúlt munkás vagy, ki kezeiddel keresed kenyeredet.»

E nyilatkozatot sokféleképpen magyarázzák, s némelyek nem hajlandók szószerinti értelemben venni. Legyen. Azt azonban nem lehet egyszerűen véletlennek mondani, hogy a festészettől ilyenféle nyilatkozat nincs az egész klasszikus irodalomban, hogy a festő művészettel, a festményekkel és a festők személyével az írók sokkal részletesebben foglalkoznak, azokat sokkal érdekesebbeknek tartják. A festményeket ismertető leírások a görög szerzőknél sokkal kimerítőbbek, mint

azok, melyek a szobrászati művekkel foglalkoznak. A festőkről szóló adomák száma feltűnően sok. Tudjuk, hogy több festő, kivált Polygnotos, Zeuxis, Parrhasius és Apelles, előkelő életet éltek; sőt a két utóbbi meglehetősen főnhéjázó volt. Parrhasius aranysegélyű bibor palástban járt.

A festészet tehát a görögöknél is bizonyos tekintetben kiváltságos művészetté vált, s pedig a mai panaszok értelmében. És miből származott ez a nyilvánvaló megkülönböztetés? A válasz kulcsát megtaláljuk. Aristotelesnél, midőn Polygnotost és festményeinek ethikus tartalmát dicséri, Zeuxist pedig leszólja. Miért? Azért, mert Aristoteles a festmények tartalmát méltányolta, a nagyobb természethűség iránt nem volt érzéke. Zeuxis művészetét ez utóbbi jellemezte. Birta a tökéletesebb utánczás eszközeit, valószínűleg a viaszos festés technikájában, s azért a természethűségre fektette a súlyt, s ábrázolt minden tárgyat, nem ethikus tárgyat is, úgy mint a mai képrás. Ezt tették kortársai és utódai is. És ekkor kezd a művészet a többi közül kiemelkedni. A renaissance-korban a fokozott élethűségre képes technikával a festészet mind hatalmasabbá lesz, utóbb kiváltságos művészetként föltétlenül uralkodik; érdekes egyeniségekké válnak a festők is és szintén uralkodnak.

A másik körülmény. Tolstoi nem régiben azt hirdette, hogy a múzeumokat meg kell szüntetni. A két évvel ezelőtt megjelent *Rembrandt als Erzieher* című könyv szintén elítéli a művészeti gyűjteményeket, azt mondja, hogy azok a művészeti alkotásokat kiszakítják szerves környezetükből, hogy ennél fogva azoknak a múzeumokban szokásos elrendezése ellenkezik magával a művészettel, mert azt hatása föltételétől fosztja meg. Aztán hozzáteszi, hogy az egymásmellé rakott művek, legyenek még oly kiválóak, a szép érzetet nem elégítik ki.

Ime a szépnek és a képirás föladatának egy oly értelmezésével találkozunk, mely nem ismeretlen előttünk.

Elfogadom ez álláspontot és elmegyek a képzőművészeti társulat tárlatába. Szerény lakásom díszül festményeket akarok vásárolni, olyanokat, melyek abba szervesen és mindenképen beillenek. Föl és alá járva, alig találok egyet-kettőt. Számos szép festmény van ott, de a legtöbb, tárgyánál fogva nem lakásunkba való, mert nem óhajtjuk mindennap látni. Végre találok olyanokat, melyek tárgyuknál fogva megfelelnek, de azok meg *pleine air* képek és mérsékelt világítású szobám faláról mindegyik nagyon is *lerina*. Azzal a tapasztalattal távozom a tárlatból, hogy a festmények legnagyobb része nyilvános gyűjtemény számára készült és csakis oda való.

Keresem e tünemény okát és könnyen megilem. Nyilvánvaló, hogy a művészek, kik e műveket festették, oly fölfogásból indultak ki, mely a festmény diszitő hivatását, a mihez ama szerves környezet szükséges, egészen mellőzi. Ez a képirás, megfelelő technikai eszközök birtokában az eszközökhöz alkalmazza fölfogását, azok szerint tüzi ki célját és arra vállalkozik, hogy az erkölcsi és physikai világ mivoltát értelmezze, kifejezze. Nem a diszitést tartja föladatának hanem ezt, tehát a képnek jogosultságát, összes célját magában a képben látja. Az ilyen felfogású festészet a nyilvános gyűjtemények, nem lakások, az összeség és nem egyesek számára dolgozik. Mikor Zeuxis és Apelles festettek, akkor Görögországban is voltak képtárak. A renaissance festészet ellenállhatatlan hatása hozta létre a mai gyűjteményeket.

Sokféle irány uralkodik, vagy helyesebben szólva, sokféle jelszó járja ma is a festészetben: *pleine air*, *impressionismus* és több ilyen. E szavak nem új elveket, eddig ismeretlen igazságot jelentenek: régi igazságoknak csupán új kifejezései.

De ne vegyük azokat üres szavakkal való játéknak. Van értelmük. Azt jelentik, hogy új és újabb kísérleteket

tesznek a festők a régi igazságok minél teljesebb, tökéletesebb megvalósítására; azt jelentik, hogy hivatott művészek újból és újból a természethez fordulnak, azt rajongással, odaadással vizsgálják, tanulmányozzák. A ki ezt teszi, az nagy munkát végez, azért egy hamarosan odavetett vázlat is egész érdem a hirnévre.

A festő művészetnek kiváltsága, uralkodó helyzete tehát nem mesterkelt valami; annak erkölcsi jelentősége van. E művészet az, mely mindig visszatér a természethez és műveivel mindnyájunkat elvezet ahhoz a forráshoz, melyből az akarat ereje, a lélek egészsége és az élethez való kedv csörgedez. A ki a képirás karjain e forráshoz jár, nem fog a zene hangjai mellett a hindu nirvána, a nem-akaras, az élettől való lemondás ölébe menekülni.

Pasteiner Gyula.

ÚJABB ÁRAMLATOK A TERMÉSZETPHILOSOPHIÁBAN.

Hosszú ideig a *természetphilosophia* elnevezésnek a természettudósok között egyáltalán nem volt jó hírneve. A tudományok újjászületése korszakában inaugurált kísérleti kutatás módszere, mely a jelen század elejétől kezdve oly meglepő gazdag sikert aratott, az elméleti physikának *Huygens* és *Newton* napjaitól való nagyszerű haladásai óta, a természeti jelenségek kutatóiban mindinkább megérlelte azt a meggyőződést, hogy a természet felismerése a matematikai okoskodással egybekapcsolt megfigyelési, illetve kísérleti eredmények nyomán érhető el a legbiztosabban. Mindamellett a század elejéig a philosophiai gondolkodásnak a természetbuvárok előtt, kivált azoknál, a kik, mint ez a physikusokra nézve különösen szükséges, a tünemények utolsó feltételeivel foglalkoztak: még mindig nagy volt a becsülete.

Kant «*Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*» czimű művét, a mennyiben tudomást szereztek róla, a természettudósok is nagyra becsülték. De inkább dicsérték, semmint tanulmányozták. A mikor pedig a physika, de különösen a chemia fejlődése a stoechiometria törvényeire vezetett és ezzel a Kant vallotta dynamistikus, vagy helyesebben plerotikus nézet helyett az atomistikus nézet emelkedett érvényre: Kant elmélete lassankint elvesztette a kapcsolatot a természettudományokkal.

Es ez a szakadás még teljesebbé vált a Kant utáni philosophiában, midőn a Fichte, Schelling, Hegel-féle irányzatokkal oly pályára tévelyedett a philosophia, a melyen a természettudományokkal a legélesebb ellentétbe kellett bonyolódnia. Míg ugyanis a természettudományok, elméleteik legfőbb kriteriumaként, a tapasztalás útján eszközözlendő igazolást megkövetelik; a Kant utáni német idealistikus philosophiai rendszerek a tapasztalást teljesen mellőzték és felszínes analógiákból és hasonlóságokból kiindulva állították fel elméleteiket, a nélkül, hogy legalább az alapfogalmak megbízhatóságára lettek volna kellő tekintettel. Ezekről a rendszerektől nem vitatható el a genialitás; szerzőik nagy tekintélyre is jutottak általuk; hogy azonban maga a philosophia, mint tudomány, nem nyert velök, sőt azon éles ellentét következtében, mely ilymódon közte és a természettudományok között mindjobban kifejlődött: helyzete időről időre tarthatatlanabbá lett, ezt eléggé bizonyítja e tudomány mai válságos állapota, mely szinte követeli a reformot.

Midőn a Schelling- és Hegel-féle iskola önkényszerű fogalomalkotása egészen elidegenítette a természettudósokat a philosophiától: általánossá vált a meggyőződés, hogy a philosophiai gondolkodást teljesen mellőzhetik, a mennyiben az ő czéljaikra a tapasztalt tényeknek matematikai képletekbe való egyszerű összekapcsolása teljesen elégséges. Ilymódon a század közepe felé bizonyos matematikai formalismus jött létre az elméleti physikában, mely gyakran a kiindulásul szolgáló föltevések kritika nélkül való elfogadása által a valószínűségnek meg nem felelő vagy egészen jelentésségtelen eredményekre vezetett.

De a természettudomány hosszabb időre mégsem nélkülözhetette a philosophiai gondolkodást, a mint viszont a természettudományi módszerek a philosophiai kutatásra voltak befolyással.

Igy történt, hogy ma már tudásunk e két tartománya mindinkább közeledik egymás felé. A filozófia mai stádiumában a rendszeralkotás korszakán túl van. E helyett kevésbé fényes, de biztosabb utat választott, midőn az egyes problémákat, a hol lehetséges, a tapasztalásra támaszkodva tárgyalja. A mai filozófia, úgy mondhatni, az ismerettan jelvénye alatt küzd, azaz különös súlyt fektet az ismeretszerzés feltételeire. Ebben a pontban pedig a természettudománnyal találkozik, mely szintén a filozófiának ezen része iránt érdeklődik leginkább.

Általában mondhatjuk, hogy a filozófiai és a természettudományi kutatás módszer tekintetében újabb időben mindinkább összetalálkoznak. A mint a természettudományban évszázadok óta történik, jelenleg a filozófia is ugyanazon módon kezd fejtegetéseihez, és a hol csak lehetséges, rajta van, hogy eredményeit tapasztalatilag is igazolja.

Ez az eljárás nagyon különbözik az idealistikus rendszerek alkotásától, melyek a tapasztalásnak teljes lenézésével, néhány kritika nélkül felállított elvből kiindulva, se jobbra, se balra nem nézve, következtetésről következtetésre haladva állították fel a levegőben függő, habár magában véve talán logikai, de a valósággal egyáltalában meg nem férő fogalomrendszereiket. Nem kell azonban hinnünk, hogy ez az eljárás egyedül a filozófia bűne; hasonló eljárást találunk még a természettudományok körében is, csak azzal a különbséggel, hogy itt a tüneményen eszközölhető igazolás lehetősége rendesen fenforog, s ekként képesek vagyunk a felállított szabálytól eltérő eseteket is indokolni.

Példának okáért: ismeretes a gázokra nézve az a fontos szabály, mely szerint a gáz térfogatának és rugalmasságának vagy feszültségének szorzata, a víz fagypontja alatt 273 Celsius-féle foktól számított hőmérsékével arányos. Ez a szabály azonban, ha a dolgot szigorúan vesszük, egyik

gázra sem áll pontosan, hanem csak megközelítőleg és csakis bizonyos hőmérsékleti és nyomási viszonyok határain belül. Így áll ez minden, úgynevezett természeti törvénnyel. Tényleg valamennyi csak megközelítésnek tekintendő, mely a valóságtól többé-kevésbbé különbözik. Csakhogy mi arra törekszünk, hogy ezeket a zavargásokat a tűnemény tipikus, azaz főrészéből kiválaszszuk, hogy ekként a természeti jelenséget, mint egyes, könnyen áttekinthető részletjelenségek halmozatát lehessen tekinteni. Ha pl. a kifeszített drót rugalmasságát illetőleg *Hooke*, angol tudóssal, ki e tűneménnyel először foglalkozott, felállítom a tételt: «*Sic vis, ut tensio*»: akkor a feszítő súly és a drót hosszabbodása között a lehető legegyszerűbb nexust feltételeztem. A kísérleti próba megmutatja, hogy tényleg helyes e feltevés, de mégis csak megközelítőleg, mert ha pontosan mérek, azt látom, hogy a nevezett összefüggés az egymástól függő két mennyiség között akként fejezendő ki, hogy az egyik a másiknak hatványértékei szerint képezett haladványnyal egyenlő. Sőt a legfontosabb physikai törvények, mint pl. *Kepler* bolygómozgási szabályai, melyekből *Newton* a nehézkedés törvényét vezette le: még ezek a törvények is csak mint megközelítések szerepelnek, minthogy a bolygók közötti kölcsönös vonzás pályamozgásukat háborgatja.

A természetben tényleg előforduló jelenségek sokkal bonyodalmasabbak, mint azoknak képzeletünkben alkotott képük, s azért nem is fejezhetők ki rövid törvény segítségével, minthogy számos feltételtől és körülménytől függnék.

A természettudományoknak azon ágai, melyek a szervetlen természettel foglalkoznak, a matematikai módszerben hatalmas segédeszközt találtak, mely *Newton* ideje óta mindinkább elterjedt és az egész physikai kutatásnak, mert erről van itt szó első sorban, új irányt jelölt.

A filozófiában a matematikai módszert több ízben akarták alkalmazni, így p. o. a pszichológiában és a logikában, de — valljuk meg — csekély sikerrel. Mert hiszen a matematikai gondolkodás eredményes csak ott lehet, hol egymással ismeretes quantitási viszonyban álló elemekkel van dolgunk, vagyis a hol biztos mértékrendszer állítható fel, a mely nélkül számításunk, mint ez a *Herbart*-féle pszichologia is mutatja, levegőben függ.

A természettudományok azokat a fényes eredményeket, melyeket az újabb korban felmutatni bírtak és melyekre képviselői méltán büszkék, kétségkívül főleg módszerüknek köszönhetik és a tapasztalati folytonos ellenőrzésnek. De ha ezeket az eredményeket közelebbről szemügyre vesszük, bennök nagy különbségeket találunk. Igen tetemesek ezek az eredmények a csillagászatban, a fizikában és a kémiában. Már sokkal kedvezőtlenebbül áll a dolog a biológiában, mert bár itt is igen jelentékeny fölfedezések történtek, azért mégis a legtöbb kérdésben még mindig nagy a bizonytalanság. Még feltünőbbé lesz ez a különbség a kutatások eredményeiben, ha a fizikai vagy kémiai technológiát és az orvosi technikát tekintjük. Ott biztos fellépést látunk; a kísérlettevő a legtöbb esetben már előre megmondhatja, hogy adott esetben milyen hatásnak kell mutatkoznia, itt pedig csak sötétben tapogatózhatunk. A hol a chirurgus mechanikai eszközökkel nyúlhat a szervezetbe és aseptikus sebkezeléssel a kívülről fenyegető káros befolyásokat távol tarthatja, ott igen szép eredményekre juthat; de a hol az orvos belső gyógyszerekre van utalva és a hol egy bonyodalmas szervezet életműködéseivel áll szemben, ott az orvosi tudomány állása bizonytalan, minden megbízható elméletet nélkülöző, azaz tisztán empirikus. Egyszerűen, a hol a viszonyok egyszerűek és könnyen áttekinthetők, ott szép eredményeket bírnak felmutatni; de a hol az élet bonyodalmas problémájával találkozunk, ott

mindenfelől nyílt kérdések környékeznék, mint tátongó, feneketlen mélységek.

Törekvésünk a természettudományokban oda irányul, hogy a fogalmaknak olyan rendszerét iparkodunk felállítani, mely a valósággal összhangban van. Nem bírjuk azonban ezt a rendszert oly módon megalkotni, hogy benne ellentmondások ne forduljanak elő. Épp a fundamentális fogalmak azok, melyekben ily nehézségek mutatkoznak. Főleg a szerves természetben, a melynek dolgában még sokkal hátrább vagyunk, mint a szervetlen világ jelenségeivel szemben.

Eddigelé még nem sikerült oly általános fogalomrendszert alkotni, mely a természet jelenségeinek teljes mértékben megfelelt volna. Még legtöbb sikert mutat fel a természettudományok azon ága, mely a legjobban észlelhető és a mellett legegyszerűbb viszonyokattünteti fel, azért elsőnek is fejlődött: a csillagászat.

A természettudományok, különösen a physikai tudományok fejlődése, a matematikai disciplinák fejlődésével van szoros kapcsolatban. A matematika mindenha hatalmas segédeszközül szolgált a physikában; másrészt azonban e tudomány is tett szolgálatokat a matematikának, midőn oly problémákra vezette, melyek fejlődését nevezetesen előmozdították. A csillagászat a földmérés egyszerű feladataiból kiinduló geometriát a görbe vonalak ismeretével gazdagította. A csillagászat volt az az ága a természettudománynak, mely először vette fel a tudományos rendszer alakját. Mert ezen tudományban a jelenségeket csak észlelni kellett, nem pedig kísérletek útján azokhoz kérdéseket is intézni, mint ez a physikai világ többi tüneményeivel szemben szükséges. A második tüneménykör, mely valamivel később indult fejlődésnek, a mechanika volt, és vele a csillagászattal kapcsolatos égi mechanika, melynek alapkövét Newton rakta le: a gravitáció fölfedezésével. A folyadékok és a légnemű testek mechanikája sokkal későbbi keletű; e tekintetben fontos lépcsőfok

a fejlődésben a légnyomás tényének helyes felismerése. A fényjelenségeket tisztán geometriai szempontból fogták fel, ez a része a physikának úgyszólván teljesen önállóan fejlődött, mintegy függetlenül a súlyos «moles»-tól és csak később vététt fel a többi tüneménykörök sorába.

A tudományok megújítása korszakában a kísérlettevés módszerét hozták be. Ezentúl czélirányos módon intéztek kérdéseket a természethez, mi által tapasztalásaink gyorsan felszaporodtak. A mult században különösen az elektromosságot és a mágnességet vonták a kutatás keretébe. Mi természetesebb, mint hogy az elektromos és a mágneses vonzás és taszítás erejének meghatározására is alkalmazták és verificálták a Newton-féle törvényt?

A galvanismus fölfedezése az elektromosságot a szerves lények életjelenségeivel hozta kapcsolatba. A galvánelektromosság történetében több periodust különböztetünk meg. Az elsőben az volt a vitás kérdés, vajjon csakugyan a közönséges elektromosság az, mely a praeparált békacomb rángatódásaiban nyilvánul, vagy valami másféle idegfluidum, melynek esetleges fölfedezése a titokzatos életerő fölfedezésére vezetne, mely életerővel akkoriban sokat foglalkoztak. De akár elektromosságnak, akár más fluidumnak képzelték, abban megegyeztek, hogy a fluidum forrása az állati szervezetben keresendő, mire nézve az ismeretes néhány elektromos halon, meg más állatokon, sőt embereken is tapasztalt elektromos tünemények látszottak bizonyító okúl szolgálni.

Alessandro Volta megmutatta, hogy a békacombot rángató ágens csakugyan az elektromosság, melynek forrása azonban nem az állati szervezetben, hanem az ideg és az izom között vezetőül használt fémekben keresendő. Volta a békacomb kizárásával pusztán csak fémek és folyadékok érintkezése útján állított elő elektromosságot. A tőle feltalált oszlop a galvánelektromosság chemiai bontó képességének

fölfedezésére vezetett és evvel a galvánelektromosság második periodusát nyitotta meg, azt t. i., mely a nemrég megállapított antiphlogistikai chemiát az elektromossággal szoros kapcsolatba hozta és egy új chemiai elméletnek felállítására vezetett.

A harmadik periodus a galvánelektromosság történetében akkor állott be, midőn *Oersted* a galvánáramnak a mágnesűre eltérítő hatását fedezte fel. Ez a fölfedezés a tűnemények felismerésében fontos fordulópontot jelez, mint-hogy az áramnak mechanikai hatását mutatta. Azonban szükséges volt még egy későbbi fontos fölfedezés: az inductio fölfedezése, mely arra tanított, hogyan lehetséges mechanikai munka révén elektromosságot létrehozni.

Ugyanebben az időben történt a vízgőzök mechanikai viszonyainak behatóbb tanulmányozása, melyre a « *Watt* »-tól tökéletesített, az ipar és a közlekedés terén mindinkább felkarolt gőzgép szolgáltatta az okot. Ekként a melegség és a mechanikai hatás között bizonyos kapcsolatot sejtettek, a mint másrészt az elektromosság és a mechanikai hatás, valamint az elektromosság és a hő között szintén fel kellett tételezni ilyen kapcsolatot.

Ezen tapasztalások és fölfedezések a különféle physikai agentiákat vagyis hatószereket a mechanikai hatásokkal egyenértékűeknek tüntették fel és megmutatták, hogy egymásba transformálhatók. Új fogalom conceptiója merült fel, egyenértékű a materia fogalmával, s ez az energia fogalma. A régi erő fogalmából származott, a melyhez még mindig hozzátapadt a régi kor anthropomorphistikai származása. Ma már ez alól, az emberi izomerő mintájára alkotott erő fogalma alól, felszabadultunk. Új oldalról kezdjük lassanként a természeti jelenségeket tekinteni. Nem az anyag többé a fődolog, hanem a hatás, nem a *materia*, hanem az *energia*.

Az *energia* és a *materia* két alap-principiumában voltakép az egész természettudomány fejlődésének schemáját

látjuk. E két principium gondolkodásunk két főkategoriájának felel meg: a substantialitás és a variabilitás kategoriájának. Az első a régi kor természettudományában volt az uralkodó, a második a jelenkoriban az.

A régi nézet a természetet alapjában változatlan részekből állónak állítja oda, mely részekből, mintha karjuk volna, hatások indulnak ki; ezeket a hatásokat kezdetben sokféleképpen gondolták, újabban csak a vonzást és a taszítást vették fel.

A jelenkori nézet szerint a hatás a földolog és az anyag, a mely problemájában annyi ellenmondásost rejt, lassanként háttérbe szorúl; a mai physikában tulajdonképpen nincs is más szerepe, mint hogy a hatásképesség térbeli elhelyezése számára alapul szolgáljon.

Nem tagadhatja senki, hogy ez a felfogás nem felelne meg jobban a mai nap az egész physikában uralkodó mechanikai felfogásnak, mint az, mely a jelenségeket különféle fluidumok, azaz anyagok jelenlétéből akarta megmagyarázni. A fény és a hő jelenségeire nézve már a század elején megdönthetetlen kísérletek alapján kimutatták, hogy ezek a tünetmények külön fény- vagy hőfluidum létezését kizárják és hogy e szerint más okot kell keresnünk, melyből ama tünetmények létrejövetelét kimagyarázni lehessen. A mechanikai tünetményekeken látjuk, hogy valamely hatás csak akkor jön létre, a midőn egyszersmind mozgást veszünk észre. Ez a tapasztalás arra vezetett, hogy a többi physikai jelenségeket is mozgási tünetményekkel magyarázzuk. Van eset, midőn a mozgást tényleg láthatóvá tehetjük, mint p. o. a hangzó testeken, de a fény, hő, elektromosság vagy mágnesség esetében ez nem lehetséges.

Nem kell hinnünk, hogy ez az irány, mely az anyag fogalmát határozottan háttérbe szorítja, a chemiával nem férne össze, miként ez talán első pillantásra látszik. Ha a chemia legújabb fejlődését jobban szemügyre vesszük, úgy

azt látjuk, hogy a chemiai valentia és az elemeknek, mint látszik, sorozatot alakotó kapcsolódása, nem is beszélvén az újabbkori thermochemiáról, szintén a mechanikai felfogás felé hajlik.

A physikai tudományok terén e szerint egységes nézet van készülőben, kívánatos volna ha ugyanezt a szerves természet jelenségeiről is el lehetne mondani. Ezen a téren azonban jelentékenyen nehezebb a tudós állása. Az élet problémája oly bonyodalmas, hogy alig van reményünk oly kedvező elmélet feltalálására, mint a milyen a szervetlen világban az energia elmélete. A szerves élet problémáját el nem választhatjuk a létünk nagy problémájától, vagyis a létünk *mysterium magnumától*; az itt fölmerülő kérdések mindenfelé a gyakorlati philosophia határára csapnak át. Ezen a téren különösen fontos, hogy a kutató folyton tartsa szemmel a természettudomány óvatos módszerét, mely csak azt a következtetést ismeri el, mint teljesen megbízhatót. melyet a tapasztalás nyomán verifikálni lehetett, azaz, mely érzéki észrevevésünk határain túl nem esik. E szerint a természettudomány oly tény feltalálására nem is nyújt reményt, mely a dolog természeténél fogva állandóan túlesik az érzéki észrevevés határain, hanem feladata ez esetben csak annyiban állhat, hogy a jelenségeket oly rendszerbe szedi, mely a tapasztalattal mennél jobban megegyezik.

A mi pedig ezen a határon túlesik, az örökké felismerhetetlen régióban fekszik, az örökké hypothesis marad, melytől csak annyit kívánhatunk, hogy ismeretes tapasztalati ténynyel, vagy ez idő szerint elfogadott más hypothesis-sal ellentétben ne legyen.

Ezen szigorú nézet szerint a szerves világ számos, talán legtöbb problémája örökösén a problema álláspontján fog maradni. A hypothesisok kigondolása alól a természet-tudós korántsem szabadulhat. Hypothesis nélkül tudomány

sem lehetséges, mert a következtetések láncolata nem szakítható meg ott, hol a tapasztalás vezető keze elmarad. Azért a természettudományban épp úgy fogunk hypothesis-eken nyugvó rendszereket felállítani, a mint ezt a philosophia teszi. Hogy ezen rendszerek közül itt-ott az egyik, mint a kártyaház, összeomlik, azt is várhatjuk, a mi az új rendszerek felállításától legkevésbé se riaszszon vissza, mert ennek az építésnek és rombolásnak mégis mindig van bizonyos állandó maradványa. Megmarad legalább az alap, mely a tapasztalás szilárd talaján áll. A mint *Poincaré* francia akademikus theoretikai optikájában mondja, ha ma a fényre nézve felállított aetherhullám elmélete megdöntetnék is, ezáltal még azok a differentál-egyenletek, melyek a fénytünemények elemei közötti kapcsolatot kifejezik, legkevésbé sem ingattatnának meg.

A természetphilosophia e szerint sok problémát vet fel, a melyek megfejtésre várnak, kész rendszerről tehát még ma sem lehet szó. A physikai tudományokban a legújabb idő óta ismerünk ugyan egy oly általánosan érvényes törvényt, mely az egész szervesetlen világ számára fennáll, s ez az energia megmaradásának törvénye, az a törvény t. i., melynek értelmében az energia újból keletkezése, valamint megsemmisülése egyaránt lehetetlen. Az energia maga, helyhez nem kötött, lényegében ismeretlen hatószér, melynek helyváltozása a közeg mozgása és a mozgás közlése útján megy végbe. A közeg különféle megrezzenése érzekeinket is különböző módon indítja meg, és ekként mint fény-, hang- vagy hőérzés hat reánk, vagy mint elektromosság vagy mágnesség észlelhető.

A physikai tudományoknak ezen legfőbb törvényét, az energia megmaradása törvényének nevezzük, a róla szóló elméletet *energetika* névvel jelöljük. Az energia törvénye tulajdonkép nem egyéb, mint gondolkodásunk egyik alaptéte-

lének alkalmazása a természeti jelenségekre: «Ex nihilo nihil fit.» «Nil fit ad nihilum.» Vagy még más oldalról felfogva így is kifejezhető: «Causa aequat effectum.» Ezekből a tételből indul ki *Julius Robert Mayer*, heilbronni orvos okoskodása, mely őt az energia törvényének fölfedezésére vezette. A törvény tapasztalási verifikálásával különösen *James Prescott Joule* foglalkozott, holott *Helmholtz* «Über die Erhaltung der Kraft» című híres értekezésében elméleti physikai elvekből indult ki.

Az energetika azonban jelen állapotában csak a physikai jelenségekre nézve alkot elfogadható elméletet. A physiologiai tüneteményeket illetőleg csak feltételesen helyesnek mondhatnók, minthogy ezen a téren a verifikálás lehetősége rendesen hiányzik. Még kevésbbé hivatkozhatunk természetesen az energia törvényére a physikai folyamatok régiójában, minthogy ezen a téren a mértéket legtöbb esetben tökéletesen nélkülözzük.

Ime a főbb áramlatok, melyek napjainkban a természet-philosophiában uralkodók. Hogy ez áramlás különösen a physikai tudományokat érinti, ez a dolog természetéből folyik, melynek megfelelőleg a fejlődés az egyszerűbb esetekből indul ki, a mint ezt a természettudományok történetéből világosan láthatjuk. A biologiai tudományok körében az energetikához fogható általános elmélet ma még nem létezik, minthogy az ott fölmerült elméletek mind csak kisebb körre szorítkoznak.

Hogy milyen lesz az energetikának az a része, mely a szerves élet jelenségeinek értelmezését fogja eszközölni, erről most még csak némileg megbízható fogalmat sem igen alkot-hatunk.

Heller Ágost.

A MŰVÉSZI PHANTÁSIÁRÓL.

A Mária Dorottya-egyesület által rendezett előadások sorozatából.
Előadatott 1892. február 25-én.

A művészi phantasia bizonyára egyike a legérdekesebb s legtágabb problémáknak, mely, mint majdnem minden pszichologiai problema, a tudományok egész sorának körébe vág. A psychologia legszövevényesebb jelenségeinek egyikét látja benne, forrását az emberi elme legbámulatosabb termékeinek. Az emberi nem ifjúságának csodálatos maradványait, ama mythusokat, melyek szépségükkel s mélyértelműségükkel még ma is megragadnak bennünket, a képzeleterő alkotó erejéből magyarázzuk; az egyén ifjúságát is minden időben a képzeleterő játéka teszi oly szinessé s bájossá. De később is mindegyikünk hord lelkében egy kis paradicsomot, melyet a phantasia alkotott meg, a mult emlékeiből vagy a jövő reményeiből, hová az élet bajai elől menekül, habár csak perczekre is. S az a másik nagy paradicsom, "a művészeti szépek a világa, ugyancsak a képzeleterő alkotása, mely nélkül az életet el se képzelhetjük, mely ha elveszne, életünk elviselhetetlenül ridegnek s üresnek látszanék. Az irodalmak s művészetek élete s története csodálatos változatlanságát mutatja a képzeleterőnek a különböző korszakokban és nemzeteknél, gazdagságot, mely kifogyhatatlannak látszik, mint maga a természet, látványt, mely örök újságával s ifjúságával a szemlélőnek kimondhatatlan élvezeteket nyújt.

Van-e nagyobb szerű valami, mint a világ irodalmának s művészetének óriási képtára, hol annyi alak van, s mindegyik más, egyéni, hol elmúlt korszakok lelke szólal meg előttünk s ölt látható alakot? Az emberi nem történetében bizonyára egyike a legnagyobb működő erőknek a képzeleterő, mely mindenütt felbukkan s mindenüvé fényt s meleget áraszt. Csoda-e, ha régtől fogva isteni erőnek tekintették, mely az egyénben csak vendékként lakozik? Nem lehet az földi eredetű, a mi ily csodálatos műveket hoz létre! De ép oly természetes, hogy mi nemcsak bámulni, de megérteni is akarjuk ezt az erőt. Nekünk más fogalmunk van a nagyról s hatalmasról. Mi tudjuk, hogy minden, a mi a természetben s az emberi életben nagy s fenséges, oly elemek játékából ered, melyek magukban kicsinyeknek és jelentékteleneknek látszanak. A ragyogó napsugár sötét étheratomok rezgéséből lesz; a természet hatalmasága legkisebb részeknek általános törvények szerint végbemenő mozgásaiból származik, melyek magukban egyszerűek s egyformák; az emberi elme alkotásai sem különbek. Ebbe a sötét műhelybe szeretnénk egy pillantást vetni, s meglesni az emberi elmét, midőn az egyszerűből és igénytelenből a nagyot, a fényeset alkotja. A megértés szenvedélye az újkori embernek, gyönyörködünk a szépben, de meg is akarjuk érteni. Igaz, hogy ritkán elégíthetjük ki ezt a szenvedélyt. Az élvezet magában teljes egész, mely nem tör másra; a megértés munkája végtelen, mindig megújuló, soha ki nem elégítő. Az élvezet mindig tökéletes, a megértés mindig töredékes. Legfogyatékosabb pedig, ha az emberi lélekről van szó, melynek életét oly nehéz megfoghatóvá tenni. Mily keveset tudunk az emberi lélekről? Mily üres szó az a pszichológia, melylyel annyira szeretünk hivatkozni, míg oly nagyon kevés igazi tudást rejt magában. Nem is akarok senkit azzal ámítani, hogy valami kész befejezett megértését adom a művészi phantasiának.

Csak itt-ott szeretném fellebbenteni a fátylat, mely ezt az erőt eltakarja. Nem ígérek semmi teljességet. Egy néhány szakadozott gondolatot akarok fejtegetni, a melyekre kalandozásaimban ráakadtam. Nevezetesen két kérdés szempontjából akarom nézni a dolgokat. Az első az: Melyek a művészeti phantasiának legegyszerűbb alkotó elemei a lélekben? A másik: Mi a művészeti phantasia szerepe a művészetben. Ugy tekintem e két kérdést, mintha egy alagútát a két végső pontján kezdenek fúrni. A phantasia egyszerű elemei képezik az alagút egyik végét; a művészet alkotásai a másikat. Az alkotó erő magyarázza az alkotást; az alkotás fényt deríthet az alkotó erőre. Ha sikerül mindkét induló pontról kissé előre jutnunk, akkor könnyebb az alagút befejezése és a megértés napsugara az egész alagútát, ha eleinte még oly szűk is, általjárhatja.

*   *   *

Hogy az első kérdést tárgyalhassam, messze kell kezdenem, a lelki élet legelső nyilatkozásainál, de ígérem, hogy gyorsan fogok haladni, nagy vonásokban vázolni, csak schematikus rajzot adni, nem tudományos részletességgel kivitt képet. A lelki élet legelső s legegyszerűbb elemei az *érzetek*. Idegrendszerünkön át a külvilág mozgásai behatolnak a test belsejébe, az agyvelőig, a hol e mozgásokra, visszahatás gyanánt, jelentkezik az érzet. Külön készülékek állanak rendelkezésre, hogy a külvilág mozgásait befogadják s tovább vigyék az agyvelőig, az ugynevezett érzékszervek, a szem, a fül, a szaglás, az ízlés, a tapintás, a hő érzékszerve, melyek úgy vannak alkotva, hogy rendes körülmények közt az egyik csak a világosság sugarait, a másik csak a levegő rezgéseit, s úgy tovább fogadja be. Gyakran mondták, hogy az érzékszervek olyanok, mint elektromos csengetyűink gombja, a melyet ha megnyomunk, a csöngetyű megszólal. Így szólal

meg tudatunkban is az érzés, ha a külvilág mozgásai rátalálnak arra a szervre, mely az ő behatásuknak enged. De hogy mi történik, midőn az elektromos csengetyű megszólal, azt nem tudjuk. Azonban, hogy mit csinálnak az idegrezgések az agyvelőben, hogy belőlük érzés váljon, az már is egyike ama nagy rejtélyeknek, melyekbe ezen a téren minduntalan ütközünk. Az ideg rezeg, az agysejtek rezegnek, s egyszerre előáll valami egészen más, egy fénylő szín, egy édes hang. valami, a miről tudok, a mi az én tudomásom tárgya, a mi a tudatomban van, a mi engem arra emlékeztet, hogy én én vagyok. Ha tudatunk nem volna, érzéseink se volnának: ha érzéseink nem volnának, tudatunk sem ébredne. Érzetek keltik föl a lelket álmából s érzetek képezik java birtokát. Nincs lelki élet érzetek nélkül. Az érzetek képezik legfőbb gazdagságunkat. A ki vakon született, soha sem fog fényérzeteket kapni és semmivel sem fogja soha őket pótolni. A legnagyobb lángész nem tudna egy érzetet kitalálni, melyet érzékszervei nem közvetítettek vele. E tekintetben semmit sem adhatunk a magunkéból. Mindent a természettől kapunk. S a természetadta ez érzetektől építjük föl lelki életünket. Ezek az épületi anyag, a lelkünk az építőmester. A tervet, formát ő adhatja, de az anyagot készen kapja.

Az érzetek ezalatt nem maradnak elszigetelve a lélekben. Mihelyt beléje kerülnek, a léleknek egy szerencsés tulajdonsága következtében szövetkeznek, kapcsolódnak, egységbe lépnek. Ha valamely tárgy van előttem, nem érzetekben, szétszórva veszek tudomást róla, hanem mint egészről, mely a tér s idő, vagy csak az idő bizonyos pontján van, melynek megvan a maga alakja, főlszíne, színe stb. Az érzeteket azonnal rendezzük, oly gyorsan, hogy tudomásunk sincs róla. Ha a szememet kinyitom, egy egész nagy terület azonnal készen áll előttem, mintha lelkem tükör volna, melyben a tárgyak nyomban tükröződnek. Pedig a lélek nem ily tükör, nekünk

gyermekkorunkban épp úgy meg kell tanulnunk látni, mint járni, beszélni, testünket mozgatni, a mi később szintén oly gyorsan történik, mintha semmi közvetítésre nem szorulna. Csodákat művel a gyakorlat. Az ügyes zongorázó, a ki első látásra eljátszik egy darabot, mily sokféle műveleteket végez villámgyorsasággal! Nézi a hangjegyeket, többet egyszerre, parancsot küld, hogy mely ujjai mozogjanak, mely billentyűket érintsenek, mily erővel, mily hangulatot idézzon elő, s egyszersmind érzi a hangjegyeken át az előidézendő hangviszonyokban rejlő érzelmet. A ki előadást tart, mi mindenre kénytelen ügyelni, a gondolatok kapcsolataira, a helyes kifejezés megválasztására, a hallgatóság hangulatára, a művészeti formára, egyszersmind esetleg támadó hangokra, mozdulatokra, melyeket kénytelen észrevenni. Egy szóval az érzetek villámgyorsan összekapcsolódnak egy kerek egészzé, melynek neve *szemlélet*. E kifejezést minden érzetkapcsolatra alkalmazom, a hangokról is azt mondjuk: hangkép. Szemlélet nincsen érzetek nélkül, érzetek mindjárt mint egybekapcsoltak, mint szemléletek jutnak tudomásomra. A szemlélet mindig igazi érzetek kapcsolt egésze, tehát mindig előtűnik van, térben s időben. Szoktunk ugyan e kifejezéssel másképp is élni, beszélünk szemléleti leírásról stb., de ez csak átvitt értelme a szónak. Szemlélet az, a mit igazán látunk s egyáltalán érzünk. A tárgyak, melyeket látok, rám nézve szemléletek. Mihelyt nem látom őket, megszűntek rám nézve szemléletek lenni. Csak egy kivétel van, az érzékcsalódás, a káprázat, hallucináció, de erről később lesz szó, igazában ez se kivétel.

Itt megállhatunk egy pillanatra. Szemléleteinkben nagyon különbözünk egymástól. Érzetekben is, de minthogy külön elszigetelve érzeteink nincsenek, csak a szemléletekben tűnnek föl először az egyéni különbségek. Ezek igen tetemesek már a szervezet tulajdonságainál fogva, de még tetemesebbek

lesznek nevelés folytán. A szemléletek az egyik embernél erősebbek, teljesebbek, frissebbek, tökéletesebbek, mint a másiknál. Az egyik észrevesz minden színárnyalatot, minden formabeli sajátsgot, a másiknak a szemléletei hiányosak, fogyatékosak, elmosódottak, halványak. Hosszas fejtegetések nélkül kimondom, hogy négyféle körülménytől függ a szemléletek minősége: 1. Magának az érzékszervnek mivoltától. A rövidlátónak sokkal tökéletlenebb szemléletei lesznek a messze tárgyakról, mint a jószeműnek. 2. Az érdektől és figyelemtől. A ki éjjel az erdőben megy, rablóktól fél, oly gyöngye hangokat fog meghallani, melyeket más bizonyára észre nem vesz. 3. Az érzelmektől, melyek a szemléletekkel vele járnak. E pontot csak később világíthatom meg. De már itt is mondhatom, hogy a ki természetet szereti, jobban látja, mint a ki közömbös iránta. Végre 4. a gyakorlattól, illetőleg az érzékek nevelésétől. A festő, ki tud látni, jobban lát, mint a ki nem szokta figyelmesen nézni a dolgokat. A kinek a lelkében már él valami képe annak, a mit látni vagy hallani fog, a ki tudja, mire kell figyelni, más szavakkal a szakértő egészen másféle szemléleteket szerez, mint a tudatlan. Mindezekben egy kis előleget vettem a következőkből, annak kimutatására, hogy szemléletekben nagyon különbözünk egymástól. Ezt meg azért említem, hogy már itt a képzeleterőt érintsem. A midőn szemlélünk, képzeleterőnk hallgat ugyan; a ki valamit lát, nem képzel; de azért a kinek nincsen eleven szemlélete, annak a phantasiája sem eleven. A szemléletek képezik a phantasia legbecsesebb anyagát. A ki mindig a szobában ül, a könyveket bujja, annak eltompul a szemlélő ereje, eltompul a képzelete. A szemlélet még nem phantasia, de előfeltétele. A ki nem lát, hall jól, nem is képzel jól. A nagy phantasiájú költők s művészek előbb széles világismeretre tettek szert. Belső szükséglet hajtja őket ki a világba, a szemléleteket szomjazzák. Két Kisfaludynk volt olyan,

de főleg Széchenyi, ki nem volt ugyan művész, költő, de phantasiával gazdagon meg volt áldva. A nagy költő szűk körben is szerezhet világismeretet, ő kis nyíláson át is látja a nagy világot, de phantasiája szomjazza a világot. Mily gazdag szemléletkörre tettek szert Shakespere, Walter Scott, Dickens, Jókai, Goethe! Schopenhauer kifejezése, hogy a lángész világ szem, hű organum a világ felfogására. kiváló mértékben illik rájuk.

De még nem vagyunk a phantasiánál, csakhogy gyorsan közeledünk feléje. A szemlélettel végeztünk; mihelyt a tárgy, mely érzeteket keltett a tudatban, eltűnt, vagy mi elhagytuk, a szemlélet is eltűnik a tudatból. De hová lett? Egészen elpusztult? Az lehetetlen. Kiszorul a tudatból, de nem szorul ki a lélekből. S ebből egy igen fontos tény következik. Az, hogy a léleknek van tudatos s tudattalan része. A tudatban mindig csak nagyon kevés van, egy gondolat, kép, szemlélet érzelem, a többi mind a tudattalanban van. A lélek olyan, mint az oceán; csak a fölszíne, voltaképp csak egy-egy hulláma fénylik, a többi homályos, vagy sötét. Hogyan lehetne másképp élni! Ha minden, a mit valaha láttam, tudtam, tapasztaltam, mindig a tudatban volna! Az a tudattalan rész pedig alkalom adtán ismét tudatossá válhatik. Jóformán semmi sem vész el a lélekben. Gondolatok, melyek mélyen aludtak lelkemben, egyszerre csak föltámadnak. Mondják, hogy egy műveletlen asszony egyszer, nagy betegségében, midőn deliriumban volt, elkezdett Ovidiusból szavalni. Kisült, hogy évekkel ezelőtt egy latin deák lakott nála, a ki ezeket a verseket hangosan könyv nélkül tanulta. Ezt a tudatba való fölidézését valaminek, a mi a tudattalanban volt, nevezzük fölidezésnek, *reproductionnak*. A szemléletek is reprodukálhatók. Fölkerülhetnek a tudattalannak éjjeléből a tudat napfényére. Ezt folyton cselekeszszük. Minduntalan fölidézzük a tudatból kiszorult szemléleteket a tudatba. De mi az, a mit

fölidézek? Szemlélet? Azonnal kimondhatjuk, hogy a szemlélet, mely a tudatból kiszorúlt, mint szemlélet nem tér többé vissza. Én most fölidézem egyik távollevő barátom képét. Látom magam előtt, mint mondani szokás. De őt látom-e? Ugy látom-e igazán, mintha előttem volna? Szó sincs róla Árnyékát látom. Halvány körvonalait. A szemlélet definitiója is kizárja, hogy ezt a fölidézett szemléletet szemléletnek nevezzem. Szemlélet csak az, a mi igazi érzetektől alakul. Igazi érzeteket csak a jelenlevő tárgy kelthet. Ha a tárgy nincs jelen, akkor érzet sem keletkezhetik, tehát szemlélet sem. Az érzet emléke soha sem érzet. A tegnapi öröm emléke, fájdalom nem öröm, de hála istennek a tegnapi fájdalom emléke sem fájdalom. A fájdalom újra keletkezhetik, ha egy drága halottamra gondolok, de akkor erre a fájdalomra nem emlékszem, hanem újra érzem. Ha másképp volna, akkor a tegnapi ebéd után következett jóllakottság érzetének emlékéből jól lakhatnám ma is. Egyszóval: a szemlélet emléke nem szemlélet. De hát mi? Hogy micsoda, azt mindenki saját tapasztalatából jól tudja. Valami, a mi nagyon hasonlít hozzá de mégis csak halvány mása, árnyéka, mint a görögök képzelték, hogy az ember halála után mint saját árnyéka bolyong az alvilágban. Jobb nevet nem tudok erre, mint: *kép*. *A szemlélet emléke kép*. Ilyen képekkel van tele a lelkünk, mert a dolog természeténél fogva minden pillanatban igen kevés igazi szemlélet, de igen sok kép van a lélekben. Minden szemlélet átalakul képpé. Ez a sorsa, ez a rendeltetése.

S itt azután megragadhatjuk a képzeleterő egyik jelentését. Maga a szó is mutatja, hogy elértünk a képzeleterő egyik forrásához. A képzeleterő képek alkotásán fordul meg. A ki valamit, a mi távol van, úgy tud felidézni, mint ha jelen volna — tudjuk, hogy ezt cum grano salis kell érteni — arról azt mondjuk, hogy igen élénk phantasiája, képzeletereje van. De itt azután igen nagy különbségek vannak az embe-

rek közt. Képeket mindnyájan föl tudunk idézni, s ennyiben mindnyájunknak van képzeletereje. A képzeleterő nem is titokszerű adománya néhány kiválasztott embernek, hanem közös tulajdonsága az egész emberiségnek, sőt az állatországban is akadunk nyomára. De van különbség kép s kép közt, valamint van szemlélet s szemlélet közt, sőt e két különbség szorosan összefügg egymással. Az elevenebb, teljesebb szemléletnek elevenebb, teljesebb kép felel meg. A kép nem emelkedik a szemlélet elevenségének magaslatára, de megközelíti. Sőt néha eléri. Ez az az egy kivétel, melyet előbb jeleztem. Azokban, a kik hatalmas képalkotó képességgel bírnak, néha, kivételes állapotokban, valóságos szemléletekké alakulnak át képeik. Goethe, kinek phantasiája gazdagságban nem vetekedhetik Shakespere-ével, vagy a nagy regényírókéval, mint Jókai, Dickens, Scott, Balzac, de mélységben, tiszta harmóniában tán valamennyiüket felülmúlja, elmeséli, hogy midőn Friderikéjétől elvált, igen bús hangulatban, s Drusenheim felé lovagolt, egyszerre különös sejtés fogta el. Láttam ugyanis, mondja *Aus meinem Leben Dichtung und Wahrheit*-ban (II. könyv), nem testi, hanem lelki szememmel magam magamat, a mint ugyanazon az úton lóháton szemközt jöttem magammal, még pedig oly ruhában, mint a minőt soha sem viseltem, csukaszürke volt, kissé aranyozva. Mihelyt fölráztam magam az álomból, az alak eltűnt. Különös azonban, hogy nyolcz évvel később tényleg oly ruhában, ugyanazon az úton járt, hogy Friderikét még egyszer lássa. Ez nem volt hallucináció, mert a kép mégsem vált egészen valóságos szemléletté, — hiszen *lelki* szemével látta magát — de közel járt hozzá. Ugyancsak Goethe írja morphologiai adalékaiban: Megvolt bennem az a képesség, ha szememet behúnytam s lehajtott fővel a szem közepére virágot gondoltam, hogy az egy pillanatig se maradt első helyzetében, hanem szétfeselt, s belsejéből új virágok nyíltak,

színes, néha zöld levelekkel is; nem voltak természetes virágok, hanem phantastikusak, de mégis szabályosak, mint a szobrászok rozettái. — Ez idézetekből egyebet is tanulhattunk a phantasiáról, de én itt csak arra használom, hogy a kép elevenességét az erős képzelő erőben feltüntessem. Nem szólok a hallucinációkról, melyekben beteges állapotai az agyvelőnek, — néha igen mulékony állapotok — valóságos szemléleteket idéznek elő, de akkor valószínűleg az agyvelőben tényleg oly változások származnak, mint mikor igazi érzeteket kapunk, tehát a szemlélet ez esetben nem is a kép elevenítése, hanem igazi szemlélet. Ide tartoznak azok a túlságosan izgatott állapotok is, midőn a költő előtt a szó igaz értelmében megelevenednek alakjai, mint Ludwig Ottónál történt, a ki hőseit meg látta jelenni dolgozószobájában. Hogy a nagy képzelőerejű emberek könnyebben hallucinálnak, nemcsak phantasiájuk erejéből folyik, hanem általában izgékonyabb voltukból. Legvilágosabb azonban a kép amaz ereje, mely a szemléletet megközelíti, az álomban, a midőn oly világosan szemlélünk, hallunk, látunk, hogy ébrenlétben néha nem tudjuk megkülömböztetni az álmot a valóságtól. Az álomban a képek az agyvelő változott állapotánál fogva szemléletekké, vagy majdnem azokká válnak, s nem véletlen, hogy a gyermekek, költők, művészek, kikben a phantasia igen erős, igen elevenen is szoktak álmodni, — ha álmodnak. Calderon az álmovilágnak e hasonlatosságát a való világgal a képeknek szemléletekké való alakulása folytán legmélyebb értelmű drámájában *«Az élet álom»* remekül használta föl. Mindezekből nyilvánvaló, hogy valóban ráakadtunk a phantasia egyik bélyegző vonására. Minden ember tudja szemléleteit képek alakjában újjafelidézni. De a kiben ez a képesség erősebben fejlődik ki, a kinek képei erősebbek, teljesebbek, hasonlóbbak az eredeti szemlélethez, frissebbek s gyorsabban kínálkozóak, arról valóban azt mondjuk, hogy élénk a phantasiája.

Mégis nem csak ezt; nem így értjük, ha phantasiáról beszélünk. A phantasia eleme a szabadság, a kép pedig, mentül jobb, annál szolgálja mása az eredeti szemléletnek, melynek alkotása nem függ önkényunktől. Tovább kell kísérnünk a szemléletet Odysseájában. Eddig csak ezeket a fokozatokat ismerjük: érzetek, szemlélet, kép; de itt nem ér véget a processus, a képpel is történik még valami a lélekben. A kép nem marad meg mindig képnek, a mi különben nagy baj volna. Nemcsak testünk van bámulatos czélszerűséggel alkotva, hanem lelkünk szervezete is. Ha azok a képek, melyek a lélekben támadtak, mind megmaradnának a lélekben: mily óriási tömeg, mily tolongás származnék! Iszonyú terhet czipelnénk magunkkal. A természet bölcsen intézkedett s úgy rendezte be a lelket, hogy azonos képekből, ha még annyi van is, egy kép lesz. Ezt a processust metaphoricé összeolvadásnak nevezhetjük. A kit én ezerszer láttam, arról nem ezer képem van, hanem sokkal kevesebb, legtöbbször csak egy. Ez az egy kép azután sokkal erősebb, elevenebb, mint az egyes elemei, melyekből összeolvadt. De nemcsak azonos képek olvadnak össze, a mivel nem is igen volna segítve rajtunk, mert hol vannak egészen azonos képek, hanem nem azonos képek is, ha igen sok részük azonos. Akkor az azonos részek összeolvadnak, a nem azonosak külön maradnak, mint sokkal gyöngébbek, s a gyöngé itt is engedni kénytelen az erősnek, háttérbe szorúl, elhalványodik és csak ritkán kerül előtérbe. Így származik egy új valami a lélekben, a mi már meglehetősen messze eltávozott a szemlélettől, mert sok szemléletet összefoglal, azoknak azonos részeit kidomborítva, a többieket elhanyagolva, elnyomva. Azt, a mi így származott, elnevezhetjük *közképnek*. S ezekre nézve is vannak nagy különbségek az emberek között. A közkép még halványabb lehet, mint a kép, mert messzebb áll a szemlélettől, mint ez, nem egyéni többé. Az erős phantasia itt abban fog nyilat-

kozni, hogy felszabadulván a szemlélet nyüegtől, mely szolgál másolást parancsol, nagyobb szabadsággal fogja összeolvasztani, a mi érzékileg jellemző, némileg újat fog alkotni ez összeolvasztás folytán. Hasonlatosságot fog látni, hol a tompább elme ilyen nem vesz észre. Egymáshoz közel hozza, a mi távolnak látszik, mint mikor a természettudományi lángelme villámszerű ötlettel a lengő lámpában az inga törvényét fedezi föl, vagy a nap látszólagos mozgását a föld mozgásából magyarázza. Az elmélet e pontján látjuk megnyilatkozni a rokonságot a nagy elmék között. A költő lelkében valamely egyén megpillantása összeolvasztja a szétszórt elemeket s ő ezen az egyénen át megpillantja az örök emberit, a típust, a mintát. A tudós ugyanezen az úton először sejti meg a törvényt, az igazságot, melyet azután részletes vizsgálatai megerősítenek. Az igazán nagy elmék mind rokonok. Nem véletlen, hogy Széchenyi és Bismarck, ha középszerű szónokok is, a szó retorikai értelmében, oly szólásokat találnak, melyek mély hatást tesznek kortársaikra, színes erejüknél, plastikus voltuknál fogva. Nincsen művészeti phantasiájuk, de megvan bennük amaz elemek egynehánya, melyekből a phantasia alakul. Nem mindig a képet alkotó erő nagy bennük, de bizonyára a közkép alkotó erő.

De a mint tovább fejlődni látjuk az elmét, ugyanily mértékben látjuk eltávolzni a szemléletességtől, tehát a phantasiától is. A közkép már legtöbbször elmosódott képe a képeknek. Mily halvány árnyék lebeg előttem, ha azt mondom *fa*, mennyivel konkrétebb, határozottabb a *tölgyfa* képe. Még egy utolsó lépést kell tennünk, hogy e processust befejezhessük, egy lépést, mely a phantasiát gyökerében támadja meg. Szóltunk érzetekről, szemléletekről, képekről, közképekről. Ha ezekkel kellene operálnunk a lelki életben, milyen nehézkesen haladnánk! A természet gondoskodott még egy könnyítésről, mely az emberi kulturára nézve döntő fontosságú

volt. Megteremtette a nyelvet. Ha megfigyeljük magunkat, belső életünket, rendesen nem szemléleteket stb. találunk magunkban, hanem szókat. Én, midőn itt szaporán öntöm a szót, alig szemlélek; képekről nincs tudomásom; szemem mintegy befelé van fordítva, s szó következik szóra. Mi történik itten, hogyan történik? A nyelv azon alapúl, hogy szók társulnak közképekkel, képzetekkel, gondolatokkal, ezek meg szókkal; a szó fölidézi a gondolatot, a gondolat a szót. Így szokás azt rendesen kifejezni, de nem egészen helyesen. Ha én egy szót kimondok, az, ha különös szándékom nincs, nem idézi föl a megfelelő képet, vagy közképet. Csak annyit mondok, hogy nem idézi föl. Azért a kapcsolat megvan szó s gondolat közt. De — és ez nagyon fontos — a gondolat a mely a szóval egybe van kapcsolva, nem lép előtérbe. S ennek így kell lennie! Hány szót mondtam eddig előadásomban! Ha minden szó mindig képet, vagy közképet, vagy gondolatot idézett volna föl, sokkal lassabban kellett volna beszélnem. Sőt a nyelvnek ereje abban áll, hogy a szó egy rövid jel, mely a gondolat helyett áll, helyettesíti, de ha csak különös szükség nincs rá, nem idézi föl. A kapcsolat megvan, de lappang. A nyelv a gondolat helyettesítője, nem mint mondani szokás: kifejezője. S itt rejlik a végső veszedelem a phantasiára nézve. A szó már teljesen elvesztette érzéki kapcsolatát a szemlélettel; helyette áll, de nem hasonlít hozzá. A nyelv kifejlődésével bizonyára csökkent a phantasia ereje az emberekben. Hozzászoktak mellőzni a képeket gondolkodásukban. Nem véletlen, hogy a nagy költők s művészek nem olyan bőbeszédűek. Szemük befelé van fordítva, nem gondolkodnak csak szavakban, hanem képekben is. A szó náluk bensőbben társul a képpel. Arany János, Vörösmarty, Kemény szavakban fukarak voltak. Hasonlót mondanak Huszárról, Makartról. A művészi phantasia képekben is gondolkodik, mi többiek inkább szavakban. A nyelv veszélyezteteti, a képiest

az emberi lélekben. Emeltyűje a kulturának, mely nála nélkül nem volna semmi, de veszedelme a költészetnek. Azért a költőnek új nyelvet kell magának alkotni, a közönséges nyelvet a képiesnek vérével megelevenítenie. Még talán azt is lehetne e helyen említeni, hogy a beszélni szerető népek általában kevesebb képzelő erővel bírnak, mint azok, kik fukarkodnak a szóval. A francia népben a világos, logikus gondolkodás van túlsúlyban. Az északi népek, kik zord hazájukban a magánosságra vannak kárhozattva, meglepnek képzelő erejük mélységével, igaz, hogy bizarrságával is. Végül mellelsem említem, hogy nevelésünkben a sok beszéd megrontója a gyermeki természettől eleven phantasiának. Oly keveset mutatunk, s oly sokat beszélünk nekik. Adassék meg a szónak, a mi a szóé, de a phantasiának is a mi a phantasiáé.

S midőn így megrajzoltam nagyjában az egész értelmi életnek a fejlődését, a rajz hidegnek, merevnek látszhatik. Hol van itt a phantasia melege s fénye s színekben való gazdagsága? Hol van alkotó ereje? Hol van szabadsága s közvetlensége? Hol van nagysága, a mely bámulatra ragad? Csak egyik jellemző tulajdonságát pillantottuk meg. Azt, hogy a phantasiával bíró embernek képei erősebbek, elevenebbek, frissebbek s megmaradnak ilyeneknek, annak daczára, hogy a nyelvben való gondolkodás a színeket ki iparkodott törölni a lélekből. De ez nem lehet minden. Nem is az.

Egyet kihagyunk e fejlődési folyamatból, szándékosan, hogy hiányát annál inkább éreztessük, az *érzelmet*. Erről a hatalmas tényezőről a lelki életben még semmit sem szövelünk. Pedig nem hiányzik sehol. Már a legelső fokán a lelki életnek is föllép. Már az érzettel is kapcsolódik. Az érzet tudomást ad nekem arról, hogy milyen valami. Észreveszem a villám czikkázását, annak sajátos sárgás fényét s élesen megtört vonalait. Ezek érzetek. De ugyanakkor a mikor erről

tudomást veszek, érzelmem is támad, ijedtség vagy ijedtséggel vegyes gyönyörűség tölt el a természeti erők e nagyszerű látványán. Én magam valahogy érzem magam. Én nem vagyok közönbös nézője annak, a mi bennem történik, hanem saját hogylétem érzelmével kísérem ezeket. Jól vagy rosszúl érzem magam. Minden *érzet* kapcsolódik *érzelemmel*. Ez az érzelem hogy úgy mondjam — tonusa az érzetnek. A különböző érzetek különböző ily érzelmi tonussal lépnek föl. Azok az érzetek, melyek a test fenntartásával állanak kapcsolatban, a legerősebb, de egyszersmind a legdurvább érzelmi járulékokkal szövetkeznek. Egy jó ebédet megért mindenki, egy szép képet kevés. A legdelikátabb, a legfinomabb s a leggyöngébb érzelmek kapcsolódnak a szem s fül érzeteivel s a szemhez kapcsolódók még gyöngébbek, mint a fülhez járulók. Egy híres zenedarab könyeket fakaszthat szememből, pusztán érzéki hatással; a színek ily hatású összeállítása lehetetlen. Ezek az érzelmek, a szem s fül szemléletéhez járulók, az aesthetikai érzelmek. Náluk nélkül nem volna szépség a világon. A szépség nem magában levő valami; a szépség akkor származik, midőn egy oly tárgy, mely aesthetikai érzelmet tud kelteni a lélekben, egy oly lélekkel találkozik, melyben ily érzelmek fakadhatnak. A szépség fényes napsugár, melynek forrása nem rajtunk kívül, hanem saját lelkünkben van. A lélek árasztja ezt a fényt a világra. Ezért változik az ízlés az emberekkel, a korszakokkal. Polgártársamnak hiába magyarázom az isteni Lionardo alakjainak szépségét, ha nem érzi. S hiába akarják én rám tukmálni, hogy tartsam szépnek, a mit előbbi koroknak ízlése annak nézett. Van örökszép is, de nagy része annak, a mit szépnek mondanak, elmulik, ha az a forrás, mely a lélekben a szépet létrehozta, kiapadt.

Nincs művészi phantasia az érzelemnek nagy ereje nélkül. Szándékosan nem szoltam, a hol a képekről volt szó,

a festőről vagy szobrászról, a kik látszólag csak ily képek megvalósításán fáradoznak. Igaz, hogy a festő phantasiájának tanubizonyságát adja, ha pl. emlékezetből valakit le tud rajzolni. A szobrász is csak a külső alak hű felfogásán fáradozik, s az építész főleg geometriai formák világában él. De ez nem a művészi phantasia. Az többet kíván meg a művésztől. Figyeljük meg e művészeket, ha magyarázni akarják a szépet. A szót, mely a legtöbbször nehezen jó ajkaikról, a kéz mozgulataival támogatják, czirogatják, simogatják, becéznek az alakokat, míg a színekből meríthető érzelmeket szinte kéjesen érzik. A festőnél a színekhez járuló érzelmek sokkal hatalmasabbak, mint mi bennünk, ő kéjeleg bennük. A szobrász a formák báját menten minden érzekiségtől érzi, azzal az érdek nélküli gyönyörűséggel, mely az aesthetikai élvezet sajátja. Az építész az építészeti anyag anyagságának legyőzését aesthetikai diadalérzettel kíséri s a symmetria, arányosság, a vonalak bája elragadtatással tölti el. S a mily fogékonyak a kedves, oly ingerlékenyek a kellemetlen érzelmek iránt. Nem tudom elfelejteni azt az öreg zongoramestert, a ki majdnem egészen süket volt, de ha hamisan játszott a tanítványa, mint a sebzett vad kiáltott föl. A művészek néha igen rossz műbírálok, mert sokkal érzékenyebbek a műgyengeségei, mint jelességei iránt. S valamennyiükben nemcsak ezek a fontos, de utóvégre is alárendelt érzelmek élnek. Színek, formák, vonalak érzelmeket keltenek, de ezek az érzelmek csak halk akkordot képeznek az aesthetikai érzelmek hatalmas symphoniájában. A nagy művész az emberiség legmagasztosabb érzelmeit hordja hatalmas erővel lelkében. A nagy művész nagy ember is. A mi emberi fájdalom s emberi erő s emberi nagyság, s emberi öröm, az mind él keblében. Nem hiába tekintünk föl hozzá mint egy felsőbb lényhez, ő tényleg az. Igaz, hogy nincs benne semmi oly lelki erő, tulajdonság, a mely bennünk is ne volna meg egy

bizonyos mértékben. De ő felsőbb lény abban az értelemben, mint a görögök képzeltek isteneiket; ezek az istenek görög emberek voltak, csak hatványozott mértékben. Ép úgy hatványozott kifejezése az emberi természetnek a nagy művész. Mily fenséges s megható Petőfi élete, a ki abban a korban, melyben mások csak kezdik pályafutásukat, már halhatatlanságot biztosított magának s népének. Mily nagy a mi Madáchunk, kit nem számíthatok a legnagyobbak közé, de a ki életének tragikumát egy nagyszerű költeményben örökítette meg. Ki tud meghatottság nélkül Arany egyéniségére gondolni, mely oly tiszta maradt az élet salakjától! S mily sajnálattal nézzük a kis óriásokat, a kik egy kis készséget, melylyel a sors megajándékozta őket, egyéniségük gyarlóságaival elhomályosítják. Nincs ellentét az ember és a művész között. A milyen az ember, olyan a művész is. Goethe hatalmas egyéniség is volt, mintaképe egy korszak műveltségének, egy Faust-alak, a ki a maga életét hatalmas költeménynyé alakította. Shakespere-t hatalmas egyéniségnek gondolom, kinek belső élete mérhetetlen gazdagságot rejtett magában. S figyeljük meg e művészek életét. Phantasiájuk akkor válik alkotó erejüvé, mikor egy nagy érzélem hozta először forrongásba. *Petőfi* nem válik Petőfivé szerelme és szenvedélyes szabadságérzete nélkül. *Madách* megalkotja «Az ember tragédiáját», miután a sors oly iszonyúan sujtotta. *Goethe* minden nagyobb műve egy-egy nagy szenvedély szülöttje. A szenvedély érintésétől megszólal a művész phantasiája s válik alkotóvá.

Ez a második alkotó része a művészeti phantasiának: a hatalmas, mély érzélem, mely kezdődik az érzékinél s végződik a legfelsőbb szellemiben. Képalkotó s érzelmi erő, e kettő adja a művészeti erőt. Mindkettőnek meg kell lennie, kellő egyensúlyban s harmóniában, különben szakadás rontja a művész erejét. A kiben az egyik túlságos erőre vergődik,

mely meg nem illeti, az a legmagasabbat nem fogja elérni. A kiben az érzelem erősebb, mint a szemléleti erő, az elmosódó, homályos alakokat fog teremteni, az kínosan fog küzdeni az anyaggal, mely nem engedelmeskedik neki. E veszélynek talán leginkább van kitéve a zenész, kinek alakjai, a hangképek, általában kevésbbé megfoghatók, mint a színek s alakok, s a kiben könnyen túltengődik az érzelmi oldal, mi a lelki egyensúlyt s egészséget is veszélyezteti. Azért nem pártolom a túlságos zenei kiképzést oly ifjaknál, s leányoknál, kikben különben is az érzelmességre való hajlam erősebb. A másik végtel könnyen a művészeti naturalismus posványába vezet, a képekkel való játékhoz, ahhoz, hogy megfélekedezzünk a legnagyobb ideálokról. Bizonyára ügyes dolog apróságokon bibelődni, azokat híven utánózni, új festői hatásokat előidézni, a hangszerek új combinatióval az idegeket különösebb módon megrezegtetni, a szeszély kényével újnak látszani, a paradoxont keresni, a meglepetést hajhászni, de mily mulékony dolgok mindezek! Ha ezek a dolgok minden további praetensió nélkül lépnek föl, akkor nekem is tetszenek, nem lehetünk folytonosan ünnepi hangulatban, nem vagyunk méltók s képesek mindig a legnagyobbat élvezni, de ha theoriát csinálnak ez apróságok számára, s mint a művészet legméltóbb kinyilatkoztatásait, mint az új idő emaniációját dicsőítik, akkor tiltakozom s elfordúlok.

De elhagyom a további részleteket, hogy a psychologiai processushoz térjek vissza, mert ennek legalább vázlatban való befejezésével még mindig adós vagyok. Azt mondtam, hogy ahhoz az értelmi processushoz, mely nagyon ridegnek látszott, hozzájő az érzelem, mely a szépség forrását fakasztja a lelekben. S kifejtettem, hogy a nagy művészt nagygyá teszi, ha a két erő, a szemléleti s az érzelmi kellő egyensúlyban van egymással. Most kérдем, milyen forradalmat idéz elő az érzelem a művész lelkében? Hogyan képes a

phantasiáját igazi phantasiává tenni? Mert azt láttuk, hogy a pusztá képzelő erő még nem phantasia, habár egyik fontos eleme. Kimondom elméletem végszavát a következőkben. *Az érzelem a formáló, vezérlő elem a művész lelkében.* Ezt a következő módon értem. Azt láttuk, hogy az érzetek, szemléletek bizonyos combinációja, s tovább a szellemi tevékenység nyilatkozatai bizonyos érzelmeket keltenek a lélekben, melyekkel amazok kapcsolódnak. A művész lelkében minden erősebb, energikusabb: a szemlélet vagy kép stb. az érzelem, melyet fakaszt; s a kapcsolat a kettő között. Ha ő valamit lát, akkor hevesebben érez is; s ha meglepi az érzelem szomjúsága, akkor ez a szomjúság csak úgy fog kielégítést találni, ha olyas valamit teremt, a mi ezt az érzelmet kelti. Más szavakkal: mi bennünk közösleges emberekben az érzelem csak mint hatás jelentkezik, nála mint ok, mint teremtő erő. Mi akkor érezünk, ha megvan az ok, a mely ezt az érzelmet kelti; nála az érzelem lép föl először, hogy megteremtse azt a képet, mely ezt az érzelmet keltheti. Mi sóvárgunk a szép iránt, de a mi sóvárgásunk meddő, mert nem tudunk e sóvárgásnak testet adni. Ő is sóvárog a szép után, de az ő sóvárgása alkotó erejű, mert lelke engedelmeskedik sóvárgásának, s ki tudja elégiteni. Az ő érzelme forradalmat idéz elő lelkében. Az elemek, melyek lelkében megvannak, forrongásba jönnek, mint a jegeczesedő anyag, ha megtalálta középpontját. S nem is lehet jobb példát találni arra a processusra, mely lelkében végbe megy, mint a kristály képződését. Az érzelem belső rejtélyes ereje a kristályalkotó erő, a lélek elemei engedelmeskednek ennek az erőnek s rendbe helyezkednek, abba a rendbe, melyet ez az érzelem követel meg. Mily kínos s mégis édes állapota a művészi léleknek *az alkotás hangulata.* A még ki nem elégitett érzelem a legnagyobb nyugalansággal tölti el. Ilyenkor nekünk magánkívülinek tetszik, magával s a világgal nem

törődőnek. De lassan-lassan az éltető érzelem megtalálja a maga testét, a képet, melyben élni fog. Ezek a gyönyör pillanatai, az isteni élvezeté, midőn az ember alkotónak érzi magát. A legnagyobb hév egyesül bámulatos magára eszméléssel. A belső szem figyelemmel lesi az alkotás folyamatát, mely fölött lassan-lassan úrnak érzi magát. Ez az alkotás öntudatos s tudattalan, önkényes s közvetlen. Tudatos a kidolgozásban, tudattalan a conceptióban, közvetlen a megfogalmazásban, s önkényes a részletekben. S ha a mű be van fejezve, a művész gyakran elfordul tőle. Emberek vagyunk, tökéletlenek, gyarlók, még a legnagyobb egyénekben is. A mit a művész érzett s akart, azt soha sem tudta egészen adaequat módon kifejezni. Mindig maradt valami, a mi a lelkében megvolt, s a műben nincs meg. A művész nagyobb a művénél.

Bizonyára érdekes volna e művészeti processus részleteit vizsgálni, de erre eddig oly kevés előmunkálat van meg! A művészek műveit rendesen nagyobb gonddal vizsgálták, mint phantasiájukat, s a műveik külsőségeit nagyobb figyelemmel, mint az azokban nyilatkozó lelket. A földolgot mellőzik. Csak a művészből érthetem meg műveit, ámbár természetes, hogy egyedül a művekből ismerem meg igazán a művészt. Ugy kell néznünk a műveket, hogy a művész lelkét megpillantsuk rajtuk keresztül. Milyen változatosságot találunk itt az emberi fejlődés történetében! Milyen más volt a művészeti phantasia alkotása az őskorban, midőn őserővel a nagy természeti jelenségeket megszemélyesítette, s milyen más ma, midőn művész hat művészre, s a művészeti traditio is formálja a művészi phantasiát. Hasonlókép mily változatosság a különböző művészi egyéniségekben! Máskép alkot a költő, máskép a festő, s máskép alkot Shakespere, ki olthatatlan szomjjal nézi a világ jelenségeit, máskép Goethe, ki a maga belsejét formálja művészetté! Mennyi függ az

életkörülményektől! Ha a költői alkotás titkait kutatom, leg-
 örömetesebb nézem a magyar s német irodalom ama két
 remekművét, mely bizonyos távoli rokonság vonásait mutatja.
 Az egyik Hermann s Dorothea, a másik Arany Toldija. Bizo-
 nyos meghatottsággal s örömmel tekintem a nemzetek s köl-
 tőik különböző génuszát. Mindkettő a naiv elbeszélő mű-
 vészi hangulatából indul ki; de az egyik a magyar népnek,
 a másik a német polgárságnak zeng. Az egyik előtt fölemel-
 kedik a német kis város polgárfia, ügyefogyott, nehézkes, de
 lelkiileg s testileg öserejű s romlatlan; nehezen szól, de mélyen
 érez, s magas testalkatú; a költő nem gondolta ki alakját,
 látta, így látta, a mint érezte, úgy érezte, a mint éreznie
 kellett, ha a német typus, a német lélek egy sajátos példá-
 ját akarta minden időre megörökíteni. S a magyar Toldi is
 ilyen, csak egészen magyar. Őt is megpillantjuk, a mint a
 keresztúton áll, óriási alak, álomszerű lelki étellel, mely só-
 várog az után, hogy felemelkedjek. Mit akar? Maga sem
 tudja. Háborúba menni, hírvirágot szedni gyöngyös koszo-
 rúba. El volt nyomva, mint nemzete, melynek typusa, nemes
 lovagias érzetében, becsvágyában, erejében, bátorságában,
 naivságában. Milyen symboluma a magyar nép jellemének
 és sorsának! A német polgárságból eredő költő a német
 polgárfiút alkotja, a magyar nép fia a magyar nép fiát rajzolja.
 Szándék vezette-e phantasiájukat hogy így mindegyik a maga
 fejlődő, küzködő népét egy alakban meg tudta testesíteni? Nem,
 az alkotó phantasia működött bennük. S ezt az alkotó phanta-
 siát lángra lobbantotta amott egy pár soros anekdota, itt egy
 régi krónikás ügyefogyott elbeszélése. De az érzelem élt lel-
 kükben, meggyúlt ez alak szemléletén, s azután tovább for-
 málta az alakot, s magához ragadott mindent, a mi a költők
 lelkében e czélt szolgálta, s így félig tudatosan, félig öntu-
 datlanul alkotott phantasiájuk. Ne kérdezzük tőlük, mit szán-
 dékoztak műveikkel. Mert az ő szándékuk mivoltát nem sza-

vak árulhatják el, hanem egyesegyedül műveik, melyekben a gondolat egészen képpé vált, s a kép egészen átszellemült. Ez minden művészi phantasia jellege. S azért, a ki a phantasia jelentőségét tagadja a művészetben, az meg akarja ölni a művészetet, a mivel, ha sikerülne, az emberi természetet legszebb ékességétől s legbensőbb nyilatkozásától fosztaná meg.

Alexander Bernát.

IRODALOM.

Philosophiai Írók Tára. IX. Kant A tiszta ész kritikája. Fordították és magyarázták Alexander Bernát és Bánóczy József. Budapest. Franklin-társulat, 1891. Ára 4 frt.

A Philosophiai Írók Tára, melyből immár a IX. kötet került a művelt olvasó közönség kezei közé, minden újabb füzetével egy-egy hézagot tölt be philosophiai irodalmunkban, és ezzel újra meg újra igazolja, hogy milyen hasznos vállalatná nőtte ki magát, midőn egymásután ülteti át az egyetemes irodalom legkitünőbb philosophiai munkáit, és e fáradságos munkával lassankint egész philosophiai könyvtárt alapít.

A jelen IX. kötetben *Kant: A tiszta ész kritikája* került sorra. A korszakos mű most jelenik meg először magyar nyelven, százötz évvel később első megjelenése után, miután majdnem minden művelt nyelvre lefordították és folyvást újra meg újra fordítják és magyarázzák.

Valóban itt volt az ideje, hogy azon a nagy hiányn, hogy ez az alapvető nagy mű nem volt meg nyelvünkön, segítve legyen. A mivel azonban korántsem azt akarom mondani, hogy talán gyakorlati szükségletek éreztették volna velünk e hiányt. Ilyen értelemben nem volna indokolt a felajdulás. Magasabb szempontok után kell indúlnunk, ha elfogulatlanul akarunk ítélni e dologról. Én úgy fogom fel e kérdést, mint tudományos irodalmunk becsület-kérdését, melyet szinte nem lehetett még továbbra is elintézetlenül hagyni.

Azokkal szemben, kik azt állítják, hogy valamely tudományos mű tanulmányozásában egészen egyre megy: az ere-

detit használom-e vagy a fordítást — épenséggel ellentétet nézetet vallok. De másfelől meg vagyok győződve, hogy az egyetemes irodalom nagy, oszlopos műveinek a lefordítása minden művelt nemzet nyelvére annyira érzékeny mérlege a nemzeti tudományos irodalom önállóságának és értékének, hogy ott, a hol e tekintetben hézagok mutatkoznak, azoknak betöltése elsőrendű kötelesség. Ennyit magáról a vállalatról.

A most megjelent kötetben a *Kritika* fordításához még egy *Előszó* és egy nagyobb tanulmány *A tiszta ész kritikájáról* van csatolva Alexander Bernáttól.

Az *Előszóban* a munka keletkezéséről, a fordítás nehézségeiről, de annál szükségesebb voltáról értekeznek a szerkesztők. Tökéletesen igazuk van, hogy *A tiszta ész kritikájának* fordítása bármily nyelvre, már a mű mivoltánál fogva, mindig nagyon nehéz munka, a minek okai Kant stílusában s a tárgy elvontságában rejlenek; nemkülönben abban, hogy Kant írói technikája nagyon középszerű volt. Stílusa a német irodalom újjászületése előtt fejlődött ki és állapodott meg. Kifejezőmódja, műnyelve részben elavult. Fejtegetéseiben szoros tudományos formulákkal él s a gondolatok tetszetős formáival nem törődik. Nagyon érthető, hogy egy ilyen műnek az átültetése bármely idegen nyelvbe nem lehet könnyű feladat.

Fordítók derekasan megoldották ezt a nehéz feladatot. Nem bántották a formát, mely elavult ugyan, a tartalomnak sok helyütt meg nem felel, de historiatlag összeforrott vele; inkább arra törekedtek, hogy a szöveg szó szerinti hű fordításával még Kant mondatszerkezeteire is fényt derítsenek. Ily módon természetesen nem lehetett kikerülni, hogy a fordítás itt-ott, főleg a nehezebb helyeken, darabos, nehézkes ne legyen. De elérték azt a czélt, hogy *A tiszta ész kritikája*, forma és tartalom tekintetében egyaránt az eredetinek teljesen megfelelő hű fordításban került a magyar tudományos irodalom termékei közé.

A fordításhoz csatolt tanulmányban *A tiszta ész kritikájáról*, a tanulmány írója: Alexander Bernát, azt a czélt tűzte maga elé, hogy összefüggő fejtegetések formájában nyújtson képet Kant gondolatainak fejlődéséről és ennek keretében történelmileg magyarázza meg e gondolatoknak nehezebben érthető pontjait.

Ezzel valóban nagy szolgálatot tett azoknak, a kik Kant philosophiájával alaposan akarnak foglalkozni, de sem annyi idővel, sem annyi irodalmi tájékozottsággal nem bírnak, hogy csak azokat a legfőbb műveket is kiválaszthatnák és olvashatnák, a melyek Kant philosophiájának magyarázatát tűzték feladatukúl. E tanulmány mindazt összefoglalja, a mi Kant megértésére okvetetlenül szükséges, s mert ezt világosan és könnyen felfoghatólag, átlátszó modorban teszi: nagyon meg fogja könnyíteni a mű tanulmányozását.

Terjedelme hét ív, és három főrészben foglalkozik kitűzött feladatával. Az I-sőben a *Kritika* keletkezését adja elő. A II-ikban *Az alapgondolatok fejlődését* ismerteti. A III-ikban *A mű veleje* foglaltatik. Valamennyit pedig egy *Bevezetés* előzi meg.

A munka keletkezéséről legérdekesebb képet Kant levelei nyújtanak Lamberthez, Mendelssohnhoz, Herzhez, melyekből kitétnik, hogy 18 év múlik el a mű megjelenésének szaksadatlan ígérgetésével, míg végre 1780 végén a kézirat mégis elkészül, 1781. január közepe táján hozzá is foghatnak a szedéshez Halleban, és júniusban, a teljesen kész könyvet elküldhették a lipcei vásárra.

Ime ennyi idő kellett az alapgondolatok megérlelésére, hogy a *dogmatikus álláspontot* (1.) a *kételkedés korszaka* (2.) váltsa fel, s a *szelemlátó álmaiból* (3.) az *angol philosophia hatása* (4.) alatt végre kibontakozhassék a *kritikai korszak első phásisa* (5.): a *térről szóló értekezés* és a *dissertatio*; mit nagyhamar a *kritikai korszak második phásisa* (6.) követett a halhatatlan mű teljes befejezésével.

Ennek szakszerű ismertetésével és megérthetésének előkészítésével a tanulmány III. része: *A mű veleje* czímen foglalkozik. Öt pontba foglalja össze a legszükségesebb tudnivalókat. Ezek: 1. *A főkérdésre adott felelet általában.* A főkérdést következőképen formulázza: A tiszta ész foglalmai, melyekről nem látom át, miképen vonatkozhatnak a tárgyakra, azaz miképen szolgálhatnak magának a való világnak a *mundus noumenon*nak megismerésére, talán tényleg nem is szolgálnak e czélra? És a felelet rá: hogy a tiszta ész foglalmai époly kevésbé ismertetik meg a való világot, a mint hogy az érzékiség sem vezet el a noumenonhoz. De hát akkor

talán egyáltalán nincsenek is ilyen tiszta fogalmaink? Ime magától előáll a 2. pont: *Vannak-e tiszta fogalmaink?* És midőn erre a kérdésre azt a feleletet kapjuk, hogy a tiszta fogalmak léteben való hit egyik alapföltevése a kritikának: egy újabb 3-ik és ebből folyólag ismét egy 4-ik pont fejtegetése válik szükségessé. Ezek a pontok, melyeknek összefüggését az előbbi pontokkal szerzőnk érthetően kimutatja, im ezek: 3. *A tiszta fogalmak functiója.* Ha ugyanis tény volna, hogy vannak tiszta fogalmaink, úgy csakugyan kikerülhetetlen az a kérdés, hogy miféle functiójuk lehet a megismerés munkájában? És a 4-ik pont: *A mundus noumenon.* A melyről azért kell külön értekezni, mert ha sem az érzékiesség, sem az értelem útján nem férközhetni a való világhoz, a mundus noumenonhoz, indokolt a problema felvetése: van-e hát egyáltalán ilyen világ?

Az utolsó 5-ik pont: *A tiszta ész kritikájának második kiadása 1788.* czímen: a) a «Kritika» első fogadását beszéli el; aztán b) a «Kritika» szerkezetét tárgyalja; és végre c) a transscendentalis deductió fogalmát fejtegeti; részletesen rámutatva arra a különbségre, mely az első és a második kiadás között van, és mindenütt kellőleg indokolva a constatatált változtatást.

A *tanulmány*nak mindenesetre megvan az a nagy érdeme, hogy a legnehezebben érthető kérdésekről számol be, és ezzel e nagy mű beható tanulmányozását — mely azonban még így is egyik legnehezebb, de egyszersmind leg-hálásabb studiuma marad a philosophiai irodalomnak — rendkívül megkönnyítette. Vajha nagy becsének megfelelő minél kedvezőbb fogadtatásban részesülne a korszakos mű ez első magyar fordítása a művelt olvasó közönség, de kivált a nyilvános könyvtárak és tanintézetek részéről.

—r.

* * *

C. Lombroso u. S. Ottolenghi: *Die Sinne der Verbrecher. Zeitschrift für Psychologie u. Physiologie der Sinnesorgane.* 1891. Band II. Heft 5. S. 337—350.

Jelen munkájukban szerzők nemcsak psychologica érdekes, hanem törvényszéki orvostani szempontból is gyakorlati jelentőségű kérdést fejtegetnek, midőn az u. n. veleszületett gonoszság-

ról, mely szerintük az erkölcsi elemzavarnak aequivalense, vagy inkább vele synonym, gondosan keresztülvitt kísérletekkel kimutatják, hogy azok az anomaliák, melyek e bajt jellemzik, sokkal gyakrabban functionális, mint anatomikus természetűek, s kiválképen a specifikus érzékszerveknél magasabb fokban fejezvék ki, mint akár a legsúlyosabb elmebántalmaknál. Kísérleteik férfi s női gonosztevőkre, valamint prostituáltakra vonatkoznak s röviden a következőkben foglalhatók össze.

1. Az általános sensibilitást 15 egészséges egyénnél a Du Bois Reymond-féle szánkainduktorról középértékben 49 mm.-nek, míg 15 gonosztevőnél 64 mm.-nek, tehát csökkentnek találták, és ezt az eredményt újabb 42 kísérlettel meg is erősíthették.

2. A helyérzés vizsgálatánál 95 megfigyelt közt 61 esetben annak tompasága jelentékeny volt.

3. A fájdalomérzés Du Bois Reymond-féle szánkainduktorról meghatározva 21 normális egyénnél középértékben 49·1 mm. volt, egyénél leszállt 17 mm.-re, míg legtöbbször 32—49 mm. közt ingadozott. 4 gonosztevőnél ellenben a fájdalomérzés 0 volt, azaz teljes analgesia állott be, 3-nál 11—15 mm. volt, míg számos sorozatban 30—35 mm. körül váltakozott. Újabb 45 kísérletnél a fájdalomérzés 7 esetben (15%) 0-nak, átlag pedig jobbfelül 20, balfelül 21 mm.-nek találtatott; végül 15 fiatal gonosztevő közül 10 teljesen analgetikus volt. Ezen kísérleti eredmény tehát teljes összhangzásban van azon tapasztalattal, hogy az érzékenység tompasága folytán gonosztevők gyakran tátovírozzák magukat, hogy fájdalmas behatásokra (izzóvassal égetés, sebek ejtése) nem reagálnak, s felismerhetlenné teendők magukat, oly eljárásokhoz is fordulnak, mely pd. az arczbőr lehúzásában stb. áll.

4. A tapintásérzés 60 egyén közül 30%-nál feltűnően tompa volt, kiválóan finom csak 2%-nál; s míg normális egyéneknek a tapintásérzés tompultsága 5%-ban volt található, addig gonosztevőknél abnormis sensibilitás a jobboldalon 30·3%-ban a baloldalon 18·9%-ban, s a nyelven mintegy 30%-ban mutatkozott. A tapintásérzés aritmetikus mértéke ásthesiometerrel mérve 69 gonosztevőnél jobboldalt 2·67, baloldalt 2·41 és a nyelven 2·33 volt, míg ugyanez Marro szerint normális egyéneknek 1·68 a jobb-, 1·78 a baloldalon.

5. Magnetikus befolyásokkal szemben a gonosztevők igen élénk reactiót mutatnak; így 62 közül 30, tehát 48·3% fogé-

kony volt, míg 200 rendes állapotú tanuló és munkás közül csak 23 % reagált.

6. A gonosztevők fogékonysága meteorikus befolyásokkal szemben szintén nagy. 100 közül ez 26-nál szembetűnő volt; 7 időváltozáskor veszekedő lett s egynek, ki betörő s sodomista volt, veszekedő hangulata mint barometer jelezte a rossz idő bekövetkeztét.

7. A szagérzés vizsgálatára szegfűszegnek vízben $\frac{1}{50\,000}$ — $\frac{1}{100}$ arányban készített oldatából összeállított osmometer szolgált. Normálisok az $\frac{1}{5000}$ oldatot ismerték fel középértékben; míg 90 született gonosztevőnél, kik nem dohányoztak s kiknél az orrútak rendesek voltak, a közép szaglóképesség csak $\frac{1}{500}$ volt, a mi százalék szerint $= 3.3\% : 13\%$ -hoz. A szagérzésnek ugyanily tompultségát találták nemi gonosztevőknél, s ez érdekes annyiban, a mennyiben a nemi ösztönök és a szagérzés közt oly benső viszony van, hogy kortikális központjaik joggal szomszédosoknak tekintethetők. Hesch tényleg a nemi szervek atrophijánál a szaglópálczikákat hiányozni látta, s már Cloquet észlelte, hogy a virágillat nemi vágyakra ingerel. Jüger, Most és Ploss szerint a transpiratio kényeztetet kelt, és ide számítható némely nők nagy előszeretete a parfümök iránt, valamint a masturbációból eredő psychosisok és a sexualis tébolyalakok (női vizelet ivás stb.). Szerzők 20 nemi gonosztevőnél 33 %-ban anosmiát találtak, míg a szegfűoldat középértékben $\frac{1}{2000}$ higitásban ismertetett fel. Ammoniakkal ugyanezt találták, mint ezt Pelanda, ki pornopathikusainál sohasem talált normális szagérzést, szintén igazolja.

8. Az izlést édes, keserű, valamint sós oldatokkal 60 született s 20 alkalmi gonosztevőnél vizsgálván, kitűnt, hogy az ízérzés normális egyéneknél jobban kifejlett, mint gonosztevőknél, jobb alkalmi gonosztevőknél, mint születetteknél, s ugyanez áll a kevésbbé képzett egyénekkal szemben is.

9. A hallás élessége 40 született, 42 alkalmi férfi- és 28 női gonosztevőnél igen erős; továbbá gyenge ütésű óra, halk beszéd és Politzer-féle acumeterrel meghatározatván, kitűnt, hogy 82 közül 55-nél (67.3 %) a hallás élessége egyik vagy mindkét fülön a normális alatt van s így lefokozása 15 %-kal gyakoribb, mint normális egyéneknél. E tompultság túlnyomólag a közép- és belfül gyulladásától ered, s csak egyes esetekben lehetett disakusia alakját constátálni, mely egészséges öregeknek degeneratív jellegű presbyakusziájával teljesen analog.

10. A látásélesség 100 gonosztevőnél, főleg gyilkosoknál, Snellen-féle optocoppal vizsgálva élesebbnek mutatkozott, mint normálisoknál. A színlátást illetőleg 460 gonosztevő között 15 daltonista volt (0.43 %). A látótér Landolt módszere szerint vizsgálva, korlátoznak mutatkozott, szabálytalan szélekkel, peripherikus bemélyedésekkel, vagy skotomákkal, részleges, vertikális, mindkét oldali hemianopiával a belső quadransokban, a mi aetiologice a látócentrumokkal összefüggő kortikális sérülésekre vezethető vissza, miután a peripherikus idegrendszer mélyreható alteratiójának egyéb symptomái hiányoztak.

Női gonosztevőknél az általános érzékenység, fájdalom és tapintásérzés, szemben a férfiakkal, szerzők szerint rendesen igen jó; míg a többi vizsgálat eredménye a fentiekkel megegyez.

60 tipikus prostituálnál, azaz kik nem alkalmilag, hanem instinktiv ösztönük folytán lettek azokká s kiket szerzők a gonosztevők legrosszabb kategóriájába soroznak, a fentiekhez hasonló viszonyok voltak felismerhetők.

Ily formán szerzők tanulságosan kimutatják, hogy az érzékszervek studiuma bevezető részt képez az ethika tanulmányozásához, s exact módszerekkel kísérletileg igazolják azon tényt, hogy az erkölcsi érzet tompasága rendesen az érzékszervek tompaságától van kísérve. E tompaság pedig valószínűen kortikális eredetű s hasonlóan a vadállatok és vad néptörzsek csökkent fájdalomérzéséhez s éleslátásához, mint az atavismus tüneteinye fogható fel.

Haftl Dezső.

* * *

J. Volkelt: Vorträge zur Einführung in die Philosophie der Gegenwart. Gehalten zu Frankfurt a. M. im Februar und März 1891, München 1892.

Volkelt műve bevezetésül akar szolgálni a jelenkori philosophia tanulmányába, de sok tekintetben különbözik az ilyenmű munkáktól, legfőképen pedig abban, hogy a jelen és mult között nem találja azt az éles ellentétet, melyet az utóbbi időkben oly szívesen ki szoktak emelni. A speculativ irányt nem öhajítja vissza, de nem hódol babonaszerű bámulattal az újabbkori positiv vagy tapasztalati irányoknak sem. Elismeri, hogy a rendszeralkotások korában, a philosophia többet ígért mint a mennyit beválthatott, hogy az abstractió túltengése lejtőre terelte a philosophiai gondol-

kodást, de siet kiemelni, hogy az aggályos tapasztalati irány az anyaghoz és túlbecsült «tényecskékhöz» nyűgözi a szellemet s így a merészebb koncepciókat teljesen kitiltja a gondolkodás köréből. A metaphysikával sem végez oly könnyedén, mint honfitársainak nagyrésze. A tapasztalat nem lehet a gondolkodás végleges határa, az egyes tudományok felvilágosításai nem elégítik ki az egész embert, kedélye és lénye mélyéből oly kérdések törnek ki, melyeket kereken elutasítani nem lehet. Bizonyára mindenha hypothetikus tudomány marad a metaphysika, de e körülmény nem fosztja meg tudományos jellegétől. Volkelt *Bevezetése* a philosophiai kutatás minden ágára kíván előkészíteni; természetes, hogy első helyen a kutatás feltételeiről s eszközeiről szól. Az ismeret-tan par excellence philosophiai tudomány, belőle merítik a tudományok egyes ágai a bizalmat kutatásaik eredményei iránt. Minden tudás többé-kevésbé személyes illetőleg subjectiv megismerésen alapúl, az ismeret-tan feladata meghatározni az általános érvényességnél mily foka illeti meg egyik vagy másik ismeretünket, s így az ismeret-tan az a közös alap, a melyre — ha hallgatagúl is — valamennyi tudomány épít.

A philosophia azonban nemcsak a tudás szabályozója, hanem tudatosan belemerül az egész ember mivoltába, megkeresi erkölcsi elemeink gyökereit s alakot ad a megvalósíthatás féltete mellett az embereszménynek. Volkelt nem becsüli túl a philosophiai gondolkodás hatását, sőt hathatósan utal az emberi jellem és életviszonyok konok ellenállására a legmeggyőzőbb elmélettel szemben is, de elismeri a contemplatio egy nemét, mely egészen egyéni jellemű, mely elmerül a természet és élet jelenségeibe s olynemű tanulságokkal rakódik meg, melyek az ember erkölcsi tartalmát gazdagítják, akaratára és cselekedeteire hatnak. E contemplatio lassan-lassan összegyűjti egy életfelfogás elemeit s ha az ész szoros ellenőrzése mellett megalakult a világnézet, Volkelt ezt az erkölcsi philosophia egy nemének tartja. E kedélyi philosophiának épen korunkban van nagy fontossága, a mikor általános kétség férkőzött a szívbe s a művelt emberiség nagy részében megingott a hit. Volkelt ezért kíváncsnak tartja, hogy a philosophiai gondolkodók eszméiket személyesen és szabadabb alakban, egy nagyobb közönség elé vigyék, elítéli azt a tudós gőgöt, mely a tudományos gondolatok közvetlenebb előadásában a tudomány eldurvulását látja. A tudomány szentségén nem esik

csorba, ha az élet és kultúra szolgálatába szegődik s ha e célból szigorán lazít s ha finomsága árán elemeit nagyítja. Ezért tárgyalja Volkelt bőven a philosophia viszonyát a valláshoz és a kultúrához. Nehéz e kérdésekben távol maradni a végeletektől s Volkeltnek sem sikerült egészen, főleg midőn bárcsak hozzávetőleg a jövő kor vallásának elemeit állítja össze. Igaz, hogy nem akarja a pusztá és korunkban nagyon is túlbecsült tudással pótolni a vallást, távol van attól, hogy korunk szellemi és erkölcsi vívmányait vakon bámulja, s így e részben is különbözik a pozitivismus dagályos szószólóitól. Volkelt a modern élet minden nyilvánulását tudományban, művészetben, az állami és társadalmi viszonyokban higgadt gondolkodással mérlegeli s megkívánja — eltérően némely tekintélyes elődjétől — hogy a philosophia ne zárkozzék el az üdvös és kárhozatos tünetek vizsgálatától. Philosophia és kultúra kölcsönhatásban állanak egymáshoz, de szükséges, hogy a philosophia cél tudatosan hasson az élet összeségére. A fennálló viszonyok vizsgálatából emelkedjék a bírálatra s a határozatlan, alaktalan életnek tűzzön ki megvalósítható célokat, s készítse elő a szellemeket az átalakulás eredményeire, másrészt mérsékelje a veszélyes egyoldalúságokat s mutasson rá a népszerű irányok ösvényeire, figyelmeztesse a jelenbe merült szellemet, hogy a múlt nem mindig elavult, hogy sok a mesterseges kilátás, melyekben biznunk nem szabad. *B—gh.*

* * *

Political Science and Comparative Constitutional Law.
Volume I, Sovereignty and Liberty. Volume II. Government. By John Burgess Ph. D. LL.D. Professor of History, Political Science and International Law, Dean of the University Faculty of Political Science. Boston and London. Ginn and Company 1890—1891.

Ha a tudomány is oly magas fokon állana az északamerikai Egyesült-Államokban az európai tudományhoz képest, mint a meny nyire határozottan műveltebb a yankeeknek most már közel ötvenmilliónyi tömege földrészünk legelső cultur-nemzeteinek átlagos állampolgári tömegeinél: akkor bizonyára azt kellene mondanunk, hogy a szellemi élet ez idő szerint a Franklin hazájában tetőzik. Ettől azonban még ugyancsak messze esik Amerika. Legfőlebb a természettudományok terén bír fölmutatni oly nagynevű buvárokat és gondolkodókat, a kik a német, angol, francia, olasz, svéd,

hollandi vagy dán legkiválóbb buvárokkal és gondolkodókkal egy s más tekintetben méltán versenyezhetnek; a tudományok egyéb ágaiban csak vajmi ritkán főglálnak el jelentékenyebb positiót Eddison honfitársai. Különösen hátra volt maradva az államtudományi irodalmuk: holott az ember azt hihette volna, hogy az öröklött államintézmények azon nagyszerű átalakulása, melynek színhelye éppen Amerika volt, oly lendületet fog ott adni az államtudománynak s ennek keretén belől az összehasonlító államjognak, alkotmánytörténelemnek s mindenekfölött az államformákról szóló tannak, hogy meg fogja érezni a hatását az európai államtudomány is.

Mindez nem történt meg; s ha európai államtudósok tanulmányozzák is a «*Federalist*»-et, Jefferson, Madison, Hamilton alkotmánypolitikai értekezéseit, Lieber könyvét a politikai szabadságról és Theodore Woolsey műveit: ez többnyire csak másodlagos indokokból történik, s a termékenyítő visszahatás ugyancsak nem mutatkozik e révén az oceánon inneni szakirodalomban.

Most végre két hatalmas kötet fekszik előttünk egy amerikai államtudós tollából. Nagy zajt ütnek vele. Szerzője egyetemi tanár és ugyancsak az államtudomány tanára a maga szövetséges köztársasági hazájában; de nem egyedül ez teszi őt érdekessé. Van valami, a mi szokatlanul sensationális színezetet kölcsönöz neki és ez az, hogy korántsem autodidakt, mint a régebbi amerikai kitünőségek legtöbbször; nem lapkihordó gyerekből vagy boltoslegényből alakult ő át holmi selejtes önművelődés árán «tudományos kitünőséggé», még csak könyvtáros sem volt soha, mint a hírneves nemzetgazda Carey, hanem az összes tanfolyamokon szabályszerűleg végighatolt bölcsészettudor és jogtudor, a ki a Németbirodalom egyetemlein képezte ki magát szaktudóssá.

Két kötetes munkája nevezetes egy szellemi termék. Örvendetes annyiban, hogy ő is hozzácsatlakozott, még pedig a czéltudatosság egész erélyével azon újabb és valóban korszerű, valóban tudományos irányhoz, a mely csakis az alkotmánytörténelem és az összehasonlító államjog eredményeinek alapján, a művelődéstörténelem és gazdasági történelem korszakról korszakra való kritikai fölhasználásával tartja lehetőknek ma már egy komolyan számbavehető *államtudománynak* fölépítését. A mi nem ezen empirikus anyagból emeli ki inductív úton a maga rendszerét s ennek keretén belül a maga alapvető elméleteit, hanem holmi meta-

physikailag ködös eszmefejtésekből, s ezenfelül pedig legfőlebb még Aristotelesből, Montesquieuból, vagy Stahlként a bibliából igyekszik összekötni az állam elméletét, az — jelzett irány¹ szerint — nevezheti magát, ha úgy tetszik, akár állambölcsészetnek — Staatsphilosophie — vagy bármi egyébnek széles e világon; de nem nevezheti magát ma már *államtudománynak* — science politique, political science, wissenschaftliche Staatslehre, — mert ezt a nevet semmi esetre sem érdemli meg.

No hát ennek a nagy követelménynek akart ez a német egyetemeken tanult amerikai, *Burgess*, — mondom és ismételve hangsúlyozom: ez a *német egyetemeken* képzett *amerikai* államtudós is körülbelül megfelelni, a midőn hozzáfogott ezen két kötetes munkájának a megírásához. Mondom körülbelül, mert miként már a könyv címe — *Political Science and Comparative Constitutional Law* — mutatja, nem olvasztotta együvé, hanem csak könyvészeti összfüggésbe hozta egymással a szorosabb értelemben vett államtudományt — political science — az összehasonlító alkotmányjoggal — comparative constitutional law — egy ugyanazon könyvcím alatt. Minden bizonynyal a német «Staatsrechtslehrer»-ek azon szokása hatott rá, a mely szerint pl. Bluntschli is külön könyvet irt az «*Allgemeine Staatslehre*»-ről és egy másikat az «*Allgemeines Staatsrecht*»-ről. Másfelől annyiban sem emelkedett még *Burgess* föl egészen a föntjelzett államtudományi színvonalra, hogy a culturtörténelmi és gazdaságtörténelmi mozzanatokat sem dolgozta bele inductiv alapon a maga «*Political Science*»-ébe. Különben még azon tervrajz alapján is, melyet *Burgess* magának fölállított, jelentékeny szolgálatokat tehetett volna az államtudománynak, ha lett volna először is minden irányban helyes elméleti s gyakorlati érzéke, és másodsor, ha nem rontotta volna meg benne a német egyetemnek hagyományos orthodoxiája azt a józan érzéket is, a melyet magával hozott a világra, midőn megszületett Amerikában. Valóban, e két kötetes munkája nagyon értékteljes a második kötetben, kivált az amerikai s angol államintézmények mérlegelésében és nagyon gyarló, nagyon félszeg az első kötetben, a hol ő is holmi «Staatslehre»-vel akarja gazdagítani amerikai-angol nyelven a világirodalmat.

¹ L. Kritik der Staatsformen des Aristoteles. Von Julius Schvarcz 1891. és Montesquieu und die Verantwortlichkeit der Räte des Monarchen. Von Julius Schvarcz 1892. (Leipzig, Wilhelm Friedrich).

A *Burgess* államtudományi elmélete már azért is a gyökereiben el van hibázva, mert nem hogy tovább igyekeznék haladni az államformákról szóló tanban azon nyomokon, a melyeket az elévülhetlen érdemű *Robert von Mohl* hagyott örökségül egy korszerűbb iránynak, de egyenesen sikra száll a boldogult *Robert von Mohllal* és igazán «*Go-a'-head!*» «szellemben, sőt meglehetősen durván összeostobázza a német szakirodalomnak ezen még manap is legnagyobb tekintélyét, csak azért, mert ez a *Robert von Mohl* más véleményben volt Aristoteles államforma-tana felől, mint 1814-ben *Schleiermacher!*

Hihetetlenül hangzik és mégis úgy van. Ez az amerikai tudós *Burgess* él-hal Aristotelesnek államforma-tanáért, s ezen aristotelesi államforma-tannak még csak azon gyarlóságait sem veszi észre, a melyeket *Robert von Mohl* két emberöltővel ez-előtt jelölt ki az «*Encyclopaedie der Staatswissenschaften*»-ben (110. l.), sőt egyenesen összeszidja *Robert von Mohlt*, a mért hogy ez utóbbi azt merte állítani, miszerint Aristoteles államformai elmélete nem szerves mozzanatok elvén, de pusztán arithmetikai tekinteteken alapúl, holott *Schleiermacher* — mint *Burgess* hiszi és ugyancsak harsány hangon kürtölgeti — ennek éppen az ellenkezőjét mutatta ki.¹ De hát hol és mikor mutatta volna ki ezt a szegény jó öreg, bölcselgető *theologus* *Schleiermacher?*

Hát a hely nagyon előkelő, az igaz, mert nem csekélyebb helyen tartott *Schleiermacher* egy ilyenforma végeredményben leledző értekezést, mint a *berlini tudományos akadémia* előtt; de már az időpont legkevésbé sem imponálhat korszerűleg képzett szaktudósoknak: mert hát *Schleiermacher* a század elején, 1814-ben tartotta ezt a szerencsétlen értekezését a berlini akadémia előtt! Aztán minő furcsa egy fölfogás: *Robert von Mohlt*, a modern államtudomány ezen egyik leg-

¹ Burgess, Political Science I, p. 72: I think it (Von Mohls criticism) is not only an *unjust*, but a *crude* and *careless* criticism. — P. 73: Schleiermacher has demonstrated the spiritual and organic character of this Aristotelian principle of classification. — P. 81: My contention is therefore that the classification of states as to form, in to monarchies, aristocracies and democracies is both correct and exhaustive; that no additional forms can be made out of a combination of these, or out of a union of several states, and that the notion that there can be proceeds from the confounding the state and government, in the treatment of the subject.

nagyobb úttörő kitünőségét akarni agyonütnetni egy *theologus* által, a ki — minden egyéb téren nem csekély érdemei mellett — soha politikával alaposan nem foglalkozott és a kinek hirhedt Platon-fordítása is csak arról kezeskedhetik, hogy még a görög philosophiába is erőnek-erejével bele akarta olvasni a német transcendentális bölcsezetnek mindazon agyafurtságait, a melyekről Hellas bölcsesei, kik még nem voltak a *«beschränkter Unterthanenverstand»* kategóriába rendőrileg beleszorítva, ... még csak nem is álmodtak! Mindezen tekinteteknél fontosabb, hogy Schleiermacher theologusnak 1814-diki államformatani értekezése tárgyilag megvizsgálva is egyike a legkritikátlanabb tudákos kísérleteknek, a melynek kieszelésébe még az a félreismerhetlen mucker-vágy is ugyancsak belevegült: hizelegni a sorok közt a rendi monarchiának minden egyéb államforma rovására.¹

Ezt maga *Burgess* is észrevehette volna, ha nem kábúl el annyira a *Schleiermacherék* nimbusától, hanem egy kissé fontolóra veszi Schleiermacher azon kísérletét is, a melyben ez a bölcselekedő theolog és Platon-fordító egyenesen odajut ki a maga érvelgetésében, miszerint a monarchia (már t. i. a rendi monarchia) a legtökéletesebb államforma, a demokratikus köztársaság pedig a képzelhető legalantasabb fokú államforma ezen az árnyékvilágban.²

Burgess sok mindenfélét hord össze az ő I-ső kötetében (*«Political Science»*): de mint uralkodó kritikai alapvető eszme csak azon egy gondolat vonul keresztül ezen egész összehordott

¹ Hogy Bluntschli is fölvette a Schleiermacher államformatani (abortív) elméletét — sőt elismerőleg vette föl — a maga félhivatalos terjesztésre szánt egyetemi kézikönyvébe, az *«Allgemeine Staatslehre»*-be, ennek is meg volt a maga indoka; csakhogy ez az indok nem annyira államtudományi kritika követelményeiben heresendő, mint inkább oly természetű ösztönzésekben, a melyek a különben annyira érdemdús (schweizi származású, de már az 50-es években teljesen loyális rendi németté lett) államtudóst még arra is rávetemedtették, hogy ugyancsak az *«Allgemeine Staatslehre»*-ben egészen megilletődött komolysággal méltassa a *Stahl* szemforgatólag furfangos elméletét. Az igaz, hogy akkortáiban még a *«christlich-germanisch mittelalterliche Staatsromantik»* nagyon is fölszínen úszott a német államok félhivatalos világában: de hát egy oly szabad politikai légkörben született politikai gondolkodónak mint *Burgess* mégis csak kellett volna különböztetni tudnia egyfelől az *alapos* német tudomány, másfelől meg a szakirodalmi pharizeuskodás elmeszüleményei között!

² L. *Abhandlungen der königl. preuss. Akademie der Wissenschaften* 1814.

anyagon, hogy meg kell jól tudni különböztetni az *államformát* («form of state») a *kormányformától* («government»). Hát hiszen ebben Burgessnek teljesen igaza van; csak hogy azon következtetések, a melyeket ebből a tételéből minden lépten levon, nagyon is nélkülözik a szakértő kritika ismérveit, és még ott is, a hol kifogástalanul vonja le a maga következtetéseit, még ott is többnyire nagyon félszegen alkalmazza azokat. Így még Bluntschlira is kisüti, hogy Bluntschli is összezavarja az államformát a kormányformával,¹ a mi fölött bizonyára csak mosolyogni fognak tudni még azon kritikusok is, a kik különben nem szoktak esküdni a Bluntschli mester szavára. De hát ezen Bluntschli-ellenes érvelgetésre is csak azért van szüksége *Burgess*-nek, hogy annál jobban bizonyíthatassa, miszerint az *Aristoteles* államformatani elmélete ép annyira kimerítő, mint correct.²

Burgessnek tagadhatlanul szélesebb a szaktudományi látköre, mint azon német állambölcészeké, a kik őt félrevezették: de még azon eredményeit is, a melyeket helyes uton ért el, oly ködös német észjárással formulázza meg, hogy az ember csak sajnálkozva csodálkozhatik egy egészséges inductiv amerikai agynak ilyen eltévelyedései fölött. Pl. egy helyütt azt mondja, hogy a demokratikus állam szükségkép kell, hogy nemzeti állam is legyen egyúttal. Ez idáig helyes, de midőn azt mondja, hogy az oly állam, a melynek népessége valóban nemzetivé lett már, elkerülhetlenül demokratikus állammá is fog átalakulni:³ ekkor az embernek azonnal eszébe jutnak a német államok, a melyeknek népességei — «population» — csakugyan nemzetiek is már minden kétséget kizárólag, és mégis létezik-e (alkotmányos) állam Európában, a mely kevésbé volna ma még demokratikus, mint a német államok jelenleg? Inductiv államtudós, a kinek a nyelvezetét nem rontotta el a német transcendentális állambölcész, bizonyára kellő formába tudta volna önteni és egyúttal egészséges, életrevaló, igaz tétellé birta volna fejleszteni a *Burgess* ugyanezen gondolatát. Angol vagy fran-

¹ Burgess, Political Science (I.) p. 77.: Bluntschli confounds state and government.

² Burgess, Political Science (I.) p. 81.: The Aristotelian proposition is correct and exhaustive. (L. erre vonatkozólag: Kritik der Staatsformen des Aristoteles. Von Julius Schvarcz. Leipzig, Friedrich Wilhelm, 1891.)

³ Burgess, Political Science (I.) p. 82.: The democratic state must be a national state, and the state whose population has beame truhly national will inevitably become democratic.

czia, vagy akár olasz államtudós nem azt mondta volna a mit Burgess — habár körülbelül ugyanazt is gondolta volna, a mit ez utóbbi — hanem azt, hogy oly állam, a melynek népe már teljesen egységes nemzeti társadalommá fejlődött, előbb-utóbb demokratikus állammá fog átalakulni minden bizonynyal. És az ekként kifejezett gondolat jogosult is lett volna: mert hát, hogy a német államok is demokratikus államokká fognak előbb-utóbb átalakulni, erre vall egész Európa alkotmányfejlődése és benne is van ez már az emberi művelődés haladólagos fejlődésének törvényében: mind-össze is idő kérdése, hogy évtizedek avagy századok multán fog-e ezen átalakulás bekövetkezni?

Érdekes, a mit *Burgess* az angol alkotmánytörténelemből sző bele munkájának első kötetébe, habár e tekintetben is vajmi gyakran nélkülözi a szabotosságot úgy gondolatban, mint nyelvezetben. Így többek közt, midőn egész átalánosságban állítja, hogy Anglia jelenlegi alkotmánya nem létezett az 1832-diki Reformbill keresztülvittele előtt.¹ Jóval értékteljesebb azonban a második kötet, a «*Comparative Constitutional Law*» vagyis az összehasonlító alkotmányjog tárgyalása. Épen nem kimerítő az a kép, a melyet bemutat; nagyon fölületes megpislantásban részelteti ugyanis a legtöbb európai államot; sem Olaszországot, Spanyolorzágot, Portugalliát, Ruméniát, Görögországot, sem Hollandiát, Dániát, Svédországot, Norvégiát nem méltatja tüzetesbben; hasonlóan bánik el Ausztriával, Magyarországgal, sőt még a Schweiznek is nagyon szűk marokkal mér; Oroszországot, Szerbiát, Bulgáriát és a Törökbirodalmat alig érinti. Annál bővebben foglalkozik ezen négy állammal: Nagy-Británniával, Franciaországgal, a Németbirodalommal és az Egyesült-Államokkal. Legjobban természetesen saját hazáját ismeri; Anglia államintézményeiben is otthon van; Franciaország államjogát már kevésbé ismeri; a Németbirodalomét csak tűrhetőleg.

Mindezek daczára nagyon sokat lehet tanulni a *Burgess* könyvéből. Az irány, a melynek szolgálatába lépett, a jövő iránya is egyttal. Vajha mentül képzetebb erők vállalkoznának ezen irány művelésére európaszerte, minél előbb! S.

* * *

¹ Burgess. Political Science (I) p. 91.: The present constitution of Great Britain did not exist before the year 1832. Hzl. e. erre vonatkozólag Stubbs, Constitutional History of England, I., i. h.

Der Darwinismus gegen die Socialdemokratie. Otto Ammon. Hamburg, 1891. Szellemes eszmemenet, jól fölszerelt, szakképzett ítélőtelenség, de alapjában elhibázott elmélet, minőt csak a socialdemokratia rémképétől iszonyodó német szobatudósok hozhatnak létre a XIX. század végével. Midőn ezt a könyvecskét olvastuk, annak a bécsi philolognak, *Penkának* a kísérlete jutott eszünkbe, a ki ezelőtt pár évvel nyelvészeti darwiniskodással akarta beigazolni a modern társadalmakban még többé-kevésbé mutatkozó rendi tagozatok szükségességét és fönmaradását az idők végezetéig. Az előttiünk fekvő könyvecske szerzője is hasonló szellemi bajban szenved. Ő meg szerves világban mutatkozó Darwin-féle *«természetes választás»* «Natural Selection» tüneteiből akarja κατ' ἀναλογίαν bebizonyítani a socialdemokratia képtelenségét, sőt még ennél is nagyobb föladatra vállalkozik. Hogy t. i. a socialdemokratia képtelenségét kimutathassa, előbb ugyancsak a Darwin-féle *«Natural-selection»*-ból akarja kimutatni magának a nem socialdemokrat, de egyszerűleg demokratiai értelemben vett állampolgári jogegyenlőségnek képrelenségét is. Mi sem vagyunk bámulói a socialdemokrata ábrándoknak, egyszerűleg nemeslelkű tévhitből származó badarságoknak tartjuk azokat: ámde a demokratiai értelemben vett állampolgári jogegyenlőséget nem zavarjuk össze a socialdemokrata ábrándokkal, hanem nagyon is kilátásba látjuk helyezve azokat az összes európai alkotmányfejlődés és társadalmi fejlődés által *annak idején* még azon államokra nézve is, a melyek ma még a hagyományos *rendi tagozat* formáiban tartják lekötve a maguk nemzeti társadalmát. Valóban nem komoly dolog, a mit ez a különben eléggé szellemes hamburgi könyvecske művel az állampolgári jogegyenlőség eszméjével. A rendi tagozat észszerűleg szükséges voltát azon biológiai tényből véli levezethetni, miszerint a szerves világban is *vál-fajok* keletkeznek természetes választás által és azután meg is állandósulnak. Arra természetesen szerző nem is gondol, hogy a rendi tagozat legfőlebb néhány századon át birta csak magát nem egy államban mint átmeneti phasis föntartani, s hogy már sem a franciaia, olasz, norvég, rumén állampolgári társadalomban, sem a schweiziben, görögben, szerbben nem létezik rendi tagozat, sőt tulajdonkép már a spanyolban, portugálban sem, és hogy magában az angol állampolgári társadalomban is csak a *«peerage»* és *«baronetage»* nagyon szűk körű intézményében észlelhető még némileg a hajdani rendi

tagozatnak holmi tetőzetszerű maradványa. Nagyon közel áll ehhez az államjogi állapothoz egyfelől a dán, másfelől a hollandi állampolgári társadalom is; sőt határozottan közeledtek feléje 1848 óta a magyar és 1865/6. óta a svéd is, elannyira, hogy az, amit a hamburgi könyvecske szerzője *normális* állapotnak vesz, az ma már csak a Németbirodalom államaiban, Ausztriában és az Oroszbirodalomban áll fenn, tényleg és de iure. Másfelől a válfajok keletkezése a szerves világban ha nem millió, hát legalább is százezer meg százezer évet vesz igénybe: de a történelmi évlők emlékező tehetsége legalább az emberi nem keretén belül ily válfajok keletkezéséről nem tanuskodhatik. Az emberfajták már épen oly élesen kimetsződnek a Nilvölgy legrégibb műemlékein mint a *Seti Menephtha* sirján és 2600—1900 évvel Kr. előtt nem kevésbé mint manap. A hamburgi tudósnak — úgy látszik — mind efelől nincs legkisebb tudomása sem.

Egyébként alig képzelhető mulatságosabb typusa a tudakoságnak, mint a minőt azon német gondolkodókban szemlélhetünk, a kik egy vagy más ösztönzet vagy rendkívüli paedagogiai körülmények folytán kinőnek a németeknél annyira szokásos merev egyoldalúság hámból és azután a *«Rembrandt als Erzieher»* című munka leleményes szerzőjének modorában összevissza kotyvasztanak mindenféle pantodapoleschiát naivúl, erőszakos szellemi incselkedések kíséretében. Ez a *«Rembrandt als Erzieher»* roppant sületlen terméke egy különben szépműveltségű, tehetséges elmének; bizonyára az a rendkívüli siker, melyet e ragyogó irodalmi sületlenség elbirt érni a Németbirodalom olvasó közönségénél, bizonyára ez a megdöbbentőleg nagy siker buzdíthatta ennek a hamburgi könyvecskének a szerzőjét is a saját elméletének megírására. Egyébiránt mind a *Rembrandt*-ról címzett ormatlan nagy röpirat, mind pedig ez a hamburgi könyvecske sokkal tüzetesebben fejezték volna ki a tartalmuk valódi értelmét, ha ezt a tetőzetes címet adták volna maguknak, hogy *«Prof. Stahl und Fürst Bismarck als Erzieher.»*

Sajátszerű, hogy épen Hamburgban, a rendiségtől mentes szabad köztársasági város-államban látott napvilágot ez a könyvecske, a melynek sokkal jobban illett volna kiadói czégül valamelyik mecklenburg-strelitzi firma.

D.

Die politische Literatur der Ungarn seit 1867. (A müncheni «Allgemeine Zeitung» tudományos mellékletében 1891. jun. 4., 12., 13., 21 és 29. számok.)

Tudományos irodalmunk egyes ágait lehetőleg kimerítő, alapos monographiákban először magyarul, azután ennek alapján németül, francziául vagy angolul közrebocsátani: ez oly vállalat lenne, a melylyel nagy szolgálatot tehetne akár az Akadémia, akár valamely tudományos irodalmi egyesület a magyar tudományosságnak, ez kétségtelen. Dr. *Schwicker János Henrik* tanár, országgyűlési képviselő és számos történelmi, statisztikai, különösen pedig hazánkat német nyelven ismertető munkának, tanulmánynak fáradhatlan szerzője, vállalkozott összes hazánkfiai közül arra, hogy bemutatja a magyar nemzetnek legeslegújabbkori politikai irodalmát a tudományos világnak s egyúttal a tágabbkörű művelt közönségnek is a müncheni világlap hasábjain. A legjobb forrásokból s önszerzette értesülésekből tiszteletreméltó hangsúlyszorgalommal és pontossággal s a mi fő, derekas szakértelemre valló tájékozottsággal állította össze szóban forgó monographiáját. Itt-ott még fogyatékos ugyan, de mégis teljesebb és értékteljesebb mint bármely e tárgyban megjelent magyar monographia, vagy miután ilyen még az 1867 óta időkre vonatkozólag nem létezik, tanulmány vagy cikksorozat. A bevezetésben többnyire ismert dolgokat mond el, de fűszerezi azt néhány rendkívül érdekes új adattal is. Az államjogi s alkotmánytörténelmi irodalmunkról szóló szakasz igen becses, szintűgy az államtudományi irodalomról szóló. Kevésbé kimerítő az a cikke, a melyben állambölcsészeti irodalmunkat ismerteti. Elégge bő azonban ismét az, a melyben a publicistikai röpiratokról emlékezik meg. Hirlapirodalmunkat természetesen csak *per summos apices* ismerteti. Hiányzik az egyházpolitikai irodalom ismertetése és a hazánkban német nyelven megjelenő hirlapok bemutatása. E két utóbbit azonban, mint halljuk, *Schwicker* rövid idő alatt pótolni szándékozik.

Valóban megérdemelné, hogy ezen értékteljes monographia külön könyvalakban is minél előbb napvilágot láthatna. Többet fog tudni az a külföldi ember, a ki ezt a monographiát elolvassa a magyar nemzet szellemi életének belbecséről, mint ha egész tárház közepes magyar regényt, beszélyt vagy verset ültetünk is át a leglázasabb rohamossággal németre, francziára vagy angolra.

Schwicker nagy melegséggel, valódi lelkesedéssel ismerteti e fontos munkálatában politikai irodalmunkat. Valóban nagyobb elismerésre tarthatna igényt, mint a minőben nálunk idehaza az ő honismertető munkálkodásának érdemei részesültek. De azért mégis azt a tanácsot adjuk neki, hogy ha majd átdolgozza jelen monographiáját könyvalakba, tartsa meg ugyan a lelkesedését, de ne vigye el a gyöngéd kiméletességet ismét a legszélső határig, kivétel nélkül az általa ismertetett összes szerzőkkel szemben. Például, ha valakiről azt kellene mondania, hogy *tisztességes compilatiót* végzett, hát ne írja ezt annyira körül, oly nagyon is túlkegyesen udvariaskodó szólammokkal, hogy a külföldi tudós azután meg se értse belőle, hogy az illető munka végelemzésben nem egyéb, merő compilatió. Hagyjuk a belletristika hírnökeire a superlativus gradusokat; oly komoly tudós mint Schwicker, azáltal teszi hazájának a legnagyobb szolgálatot, ha leplezetlen szavakban mondja ki a maga tudományos meggyőződését bármely *«tekintély»* szellemi terméke felől is.

Mindent egybevetve *Schwicker* monographiája eseményszámba megy a magyar nemzet szellemi életét ismertető nemzetközi irodalomban. *M.*

MAGYARORSZÁG
ALKOTMÁNYJOGI ÁTALAKULÁSA MODERN ÁLLAMMÁ.

— Második közlemény. —

A középkor, helyesebben a *keresztyén-germán állam-eszme* kora korántsem szűnik meg 1492-ben Amerika fölfedezésével, miként azt a hagyományos történelmi beosztás tanítja, hanem lenyúlik az egész a francia forradalomig, 1789-ig, legalább az államtudományi kritika szempontjából. Ebben az egész, tágabb értelemben vett *«középkor»*-ban a rendi állam monarchikus tetőzet alatt Európaszerte a nemes-ség és papság uralmát jelentette, természetesen a szónak szelidültebb értelmében azóta, hogy a legisták tanai által ösztönözve, a királyok az *«Augustusok»* hatalmi körére vágyakozván, megtörték a Kopasz Károly óta dívott *hűbéri* rendszert és többé-kevésbbé autokrátorilag uralkodtak. Nevezetes egy átalakulás volt ez, a melyben mindenütt, hol csak az új irány diadalmaskodott, döntő szerep jutott annak előkészítésében a *városok* gazdasági erejének, művelődési fejlettebb voltának és politikai jelentőségének. A legjellegzőbb példát nyújtják erre egyfelől *Franciaország*, másfelől meg *Dánia*. Ott is, itt is a városok egyre növekvő hatalma segíti a királyságot az abszolutizmus behozatalára. Másfelől Spanyolországban II. Fülöpnek csak azért sikerül tönkresilányítani az alkotmányosságot, mert már az egyesült Spanyolországban

csak árnyékát élvezték a városok azon politikai befolyásnak, a melyet hajdan az akkor még önálló királyságokban, különösen *Aragoniában* és *Castillában* alkotmányjog alapján gyakoroltak. Ki tudja, hova fejlődik a *Német* nemzeti római szent birodalomban, hova a Svéd királyságban az alkotmányosság, ha sem ott, sem itt nincs részök a városoknak. még pedig ugyancsak nyomatékos részök a nemzet tanácsában! Oly annyira szeretjük már emberöltők óta a magyar alkotmányosság fejlődését az angol alkotmányosság fejlődéséhez hasonlítani. Volt is e kettő közt nem egy rokonvonás, ez tagadhatatlan. De soha tátongóbb úrt, mint a minő a XVIII. század Magyarországot a városok politikai jogait illetőleg Angliától elválasztja. Angliában már I. Edward uralkodásának 23-ik évétől (1295.) fogva egyre gyarapodik a parlamenti képviseletre jogosult városok száma; VIII. Henrik trónraléptekor már 224 «citizen» és «burgess» ül a «Common»-ok házában, nem kevesebb, mint 111 város részéről, mint teljesen egyenrangú törvényhozó a grófságok követei mellett.¹ VI. Edward trónraléptekor csak öt város, helyesebben városka küldött még csak követeket az alsóházba Cornwallból; Erzsébet királynő halálakor már 21 cornwalli város és városka volt ott képviselve.² És ha nem is voltak a valóban nagy városok a népesség számarányához képest kellő mérvekben parlamentileg képviselve a jelentéktelen «borough»-okhoz képest le egész a Reform-Billig (1831.): tagadhatlan mégis, hogy a városi elem, mint a «knight»-okkal egyenjogú elem, folyton gyarapodott az alsóházban és nem is vesztette el soha e jogát csak egy pillanatra sem, sőt még csak csorba sem üttetett azon, futólagos természetű.

¹ L. Hallam: *Constitut. History of England. Compl. Edition.* London, Murray, 1870. p. 633—4. Hl. ö. Creasy és Stubb, valamint Gneist és Dicey műveivel ill. hh.

² Hallam: i. h. p. 635.

A Reform-Bill azután véget vetett ugyan a wrotten-borough-k túltengésének; másfelől azonban kellőleg részarányos képviselőhöz juttatta az ipar, kereskedelem, művészet, tudományosság góczpontjait, a nagy városokat.

Ámde mit látunk Magyarországon, az 1848-iki törvényhozás előtti rendi alkotmányosság idejében? Nem Angliához, de Lengyelországhoz hasonló állapotokat. Lengyelországon, a hol pedig Surowiecki szavai szerint¹ «régiebbek a városok magánál a lengyel történelemnél», 1539. és 1544-ben kiűzték az országgyűlésből az eddigi gyakorlat szerint ott megjelent városi követeket és csak 1768-ban eresztették be a birtokos városi polgárokat a tartományi gyűlésekre activ szavazati jog gyakorolhatására, de választhatók a tartománygyűlések által országgyűlési követekül, csakis a nemesek maradtak ezentúl is. A lengyel országgyűlésen nem volt helye a városi polgárságnak; ez utóbbinak összes politikai joga még 1768-on túl is arra szorítkozott, hogy a városi polgár, ha az illető kerületben fekvő birtokának jogcímén a tartománygyűlésbe bejuthatott, akkor az ő szavazatával is hozzájárulhatott egy vagy más nemesnek országgyűlési követté választásához;² és hogy trónüresedés, interregnum idején névleg ott szerepelhettek a felavatási okmányon a városok nevei is, a trónralépő királynak pedig (mint az 1632-iki «Pacta Conventa» mutatja) díszköveteik a kezét megcsókolhatták. Csakis a francia forradalom viharzó szelétől meglegyintve adta vissza a lengyel királyság törvényhozása a városoknak az országgyűlési követküldés jogát az április 18-iki törvénnyel 1791-ben. E törvény

¹ L. Hüppe: Die Verfassung der Republik Polen p. 125—163. és 171. «Der Städter lebte wie ein Gast im fremden Hause geduldet und abhängig von der Grossmuth, oder vielmehr von der Laune des Wirthes.» (Surowiecki szavai, idézve Hüppénél: Verfassung der Republik Polen, p. 192.)

² L. Ugyanott.

rendelete szerint az összes szabad királyi városok²⁴ csoportba lőnek beosztva és minden egyes város-csoport 2—2 követet választott minden két évben az országgyűlésre. Itt az országgyűlésen azonban csak a pénzügyi kérdésekben és a városokat illető kérdésekben járulhattak hozzá a városok követői az ő szavazataikkal a határozathozatalhoz; a törvényhozás egyéb kérdéseiben csak úgynevezett «votum informativum» illette meg őket. Másfelől azonban megadatott ekkor (1791.) nekik még az a jog is, hogy meghatalmazottakat küldhessenek a minden két évben új választás alá kerülő országos — vagy mint a lengyelek nevezték — birodalmi rendőriügyi és kincstáriügyi bizottságokba.¹ Így volt az a szerencsétlen Lengyelországon, hol pappá is csak nemesek fiaai lehettek jó ideig, s a hol ha valamelyik nemes városi hivatalt fogadott el, vagy éppen iparral, kereskedelemmel foglalkozott, hát kizárta a törvény rendelete szerint, a nemesek sorából.

Magyarországon nem sokkal állott kedvezőbben a városok helyzete, tekintve azon megcségyenítőleg csekély jogkört, a mely nekik az országgyűlésen jutott. III. András alatt jelentékeny volt a városaink szerepe az országgyűlésen, habár távolról sem hasonlíthatni e szerepet az aragoniai meg castillai «Cortes»-eken szereplett városokéhoz; Zsigmond királyunk újból lendített ezen irányban; nevezetesen 1405-iki kezdeményezése által, midőn a városok ügyeinek szabályozását s némely szabad mezővárosnak — «oppida» — szabad királyi rangra emelését tűzvé ki az általa husvétkor Budán tartott országgyűlés egyik tárgyául, az e részben a meghívott szabad kir. városi és egyéb szabad (mező) városi követek jelenlétében és hozzájárulásával alkotott törvény-czikkeket, a melyeket Pestmegye közönsége, mint az egész

¹ Hüppe: i. m. p. 108.

Magyarország minden lakosának és az egész országnak dicséretére, díszére, örök javára, hasznára, dicséretes előmenetelére, gyarapítására való törvényhozási actust honfíúi örömdiadallal üdvözöl vala, utólagos hozzájárulás végett a megyéknek megküldötte.¹

Még II. Ulászló alatt is van nyoma legalább nyolcz város politikai jelentőségének.

Másként alakulnak a viszonyok a mohácsi vész után. Egész 1608-ig nem találunk semmiféle tüzetesebb utalást a városok országgyűlési jogkörére vonatkozólag; az 1608. koronázás utáni I. törvényczikkben, miután a szöveg már fölsorolta az országgyűlésre meghívandó összes többi elemeket, a 10. §. így rendelkezik: «A mi a szabad városokat (már t. i. a II. Ulászló VII. Decretuma 3. cikkében² fölsoroltakat, t. i. Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Bártfa, Eperjes és Sopron) illeti, az országlakók méltóknak tartják azokat arra, hogy szabadalmaikban, valamint a karok és rendek sorában megtartassanak, és illőnek vélik (az országlakók),

¹ Hl. e. Ladányi Magyar királyság alkotmánytörténete I, p. 245—247. — Bartal: Commentar. III. 128., ettől az időponttól számítja azon szokás megállandóságát, hogy «a királyi városok is meghívásának az országgyűlésre, még pedig oly módon, hogy a városok közönsége a saját kebeléből 2—3 előkelőt küldjön teljhatalommal a főpapok, bárók és nemesek gyűlésébe». Szlemenics kétségbevonja (Magyar tud. társas. évkönyvei VI. 259. l.), hogy a városokat a törvényhozás joga gyakorlásában való részletetés végett hívta volna meg Zsigmond ezen országgyűlésre; de Ladányi az ellenkezőt mutatja ki i. h.

² L. 1514: VII. Decretum 3. Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Bártfa, Eperjes és Sopron külön, még pedig első sorban soroltatnak föl a királyi jövedelmekről szóló e törvényczikkben, mintegy jelezni kívánván a törvény, hogy e szabad városok (Liberæ Civitates) országgyűlési jogosultságuknál fogva is kiváló kategóriába sorozandók. Ezen városok az 1514: 3. szerint: Sunt igitur octo in primis Civitates Liberae, videlicet: Buda, Pest, Cassovia, Posonium, Tyrnavia, Bárthfa, Eperjes et Sopronium.

hogy azok (illető szabad városok) követői az országlakók közt üléssel és szavazattal birjanak.»¹ Nyomban rá azonban a 11. §. azt mondja, hogy a többi városok helyzetének szabályozását az országgyűlés későbbi törvényhozási actusok számára tartván föl, ezúttal e kérdés elintézését elhalasztja.² De ugyan erélyesen pattog a 12. §. is: «Tehát nehogy ő Felsége azután a fölsorolt Karokon és Rendeken kívül még másokat is meghívjon az országgyűlésre, ha csak azok nem hivatalos állású személyek!»³ Ezen «mások» alatt természetesen a többi városok értendők. Ennyire fáztak az 1608-iki Karok és Rendekek az országgyűlésen levő városi elem szaporításától!

Nem is igen találunk egyhamar törvényhozási intézkedést az ellenkező irányban. Az 1613: XXXI. törvényczikk rendeli, hogy a «szabad városok»-ra vonatkozólag maradjanak épségben az ország intézményei, ősrégi gyakorlata és szokásai és az illető városok polgárzatának (civitas) kiváltságai (privilegia) is azon értelemben, a melyben folyton és tényleg gyakorlatban voltak.⁴

¹ 1608. post Coron. I. 10.: Liberas Civitates (quae juxta Uladislaui Regis Decret. 7. art. 3 ordine recensentur) quod concernit; ut eae quoque, in suis privilegiis, et numero Statuum et Ordinum conserventur; dignum judicant regnicolae, quarum nuntii, ut inter Regnicolas locum et vota habeant, dignum quoque censent Regnicolae.

² 1608. post Coron. I. 11.: Reliquarum Civitatum Liberarum quae ibi comprehensae non essent, status rejicitur ad emendationem Decretorum.

³ 1608. post Coron. I. 12.: Praeter hos itaque Status et Ordines ne Sua Majestas Regia (demptis illis, qui publicis Regni officiis fungantur, utpote Consilarii Nobiles, Judices Regni Ordinarii, eorum Vices-gerentes, Proto-Notarii et Jurati Assessores Tabulae Suae Majestatis Regiae) ad Comitata Generalia adhibeat; eorumque vota, juxta antiquum usum et sessionem admittantur, decretum est.

⁴ 1613: XXXI.: Ultimatim ratione Liberarum Civitatum manebant antiquae Regni Constitutiones, antiqui usus, et consuetudines, et ipsarum Civitatum Privilegia, in quarum continuo et reali usu fuerint.

Az 1618: XXVII. t.-cz. szerint: «Szabad és bányavárosok, valamint a néhai magyar királyok által kiváltságolt városok összes szabadságaikban, kiváltságaikban, mentességekben és régi jogaikban és szokásaikban, nemkülönben a harminczadok, vámok s rakhelyekre nézve, a melyeknek gyakorlatában eddig voltak, megtartassanak.¹ Ugyanily értelemben rendelkezik az 1622: XXV., az 1625: XLIII., az 1630: XXI., XXXVIII.; az 1635: LIII., az 1638: XXXV. t.-cz., valamint az 1649. koronázás utáni XV. t.-cz. is, ez utóbbi különös nyomatékmal hangsúlyozván, hogy a szabad királyi városok az ő kiváltságaikban és szokásaikban csak annyiban tartassanak meg, a menyiben ezek sem a törvényekkel nem ellenkeznek, sem pedig a nemesi előjognak (*nobilitari praerogativae*) nem válnak sérelmére. Figyelmet érdemel ugyanezen törvénycikknek azon rendelkezése is,² hogy e városokban lakó érdemtelves és szabad egyének csakis az illető városok polgárzatának (*civitatum*) és a tanácsos urak ajánlatára emeltethessenek nemesi rangra az ország törvényeinek értelmében; másfelől, hogy az a gyanus nemességű és nagyon csekély

¹ 1618: XXVII.: *Liberarum quoque et Montanae Civitates, nec non Oppida quondam per Divos Hungariae Reges Privilegiata, in universis earum Libertatibus, Privilegiis, Immunitatibus, antiquis item iuribus et consuetudinibus; nec non in Tricesimis, Teloniis et Locis Depositio-num, in quorum usu fuerunt, conserventur.*

HL. e. 1622: XXV., 1625: XLIII., 1630: XXI., XXVIII., 1635: LIII., 1638: XXXV.

² 1649. post Coron. XV.: *Liberarum ac Regiarum nec non Montanae Regni quoque Sclavoniae Civitates; in legitimis suis Privilegiis et Consuetudinibus, in quantum Legibus et Constitutionibus Regni et Nobilitari Praerogativae non praepjudicant, conserventur. §. 1.: Conciviles etiam, benemeritae ac liberae Personae in iisdem Civitatibus Liberis ac Regiis degentes non aliter, sed ad commendationem ipsarum Civitatum et Dominorum Consiliariorum, juxta Leges Regni nobilitari possint. §. 2.: Quae porro sunt imposables et suspectae Nobilitatis, nihil-*

vagyonú, vagy éppen vagyontalan egyének, a kik szabad királyi városokban laknak, ez utóbbiak törvényhatóságának és jogszolgáltatásának legyenek alávetve. Az 1655: CX. t.-cz. szintén csak általánosságban mondja ki, hogy a szabad királyi városok, mint a bányavárosok és a szlavoniaiak is, régi szabadságaikban az 1613: XXXI. t.-cz., az 1638: XXXV. és az ott hivatolt törvényczikkek, úgy az 1649: XV. t.-cz. rendeleteinek értelmében tartassanak meg, hozzátevéen, hogy Kis-Marton és Kőszeg városok az ő Felsége által engedélyezett kiváltságaikhoz képest a tárnokmesteri hatóság alá helyeztessenek.

A szabad királyi városok azon jogi természete, hogy azok polgárzata úgy tekintendő, mint egy nemesi személy, folyton átesillámlik mind e törvényczikkeken, valamint az is, hogy azok belkormányzati jogkörének szabályozására nem is gondoltak mind e törvényhozásaink; csakis hagyományosan — túlnyomólag német eredetből — fejlett jogszokásaikban és kiváltságaikban kívánván ez utóbbiak azokat megtartani. De másfelől látható az is, hogy az országgyűlési követküldési

que penitus bonorum in Comitibus habentes, Jurisdictioni et judicatu Civitatum illorum locorum, ubi commorantur, subiaceant. — Nagyon lehet sajnálni, hogy a «*Corpus Juris*» derék magyar fordítója, Geguss Dániel ezt a törvényczikket akként fordította annak bekezdésében. mintha csak Szlavónia városairól lenne abban szó. «*Tótország*» (sic) szabad és királyi, úgy bányavárosai is törvényes szabadalmaikban és szokásaikban, mennyiben az ország törvényeinek és intézkedéseinek s a nemesek kiváltságának sérelmére nincsenek, megtartassanak». A derék jogtudóst, a kinek «*Corpus Juris*»-unk fáradságos átültetését köszönheti nemzetünk, bizonyára nem tájékoztatlanság vezette félre, midőn Tótországot vagyis Szlavóniát kívánta értetni az összes Magyar királyság helyett, hanem valószínűleg valamely scholion kölcsönözhetette neki ezen ötletét. A «*quoque*» szó a szövegben, valamint az egész összefüggés, nemkülönben e törvényczikk genesise, mindez kizárja annak lehetőségét, hogy itt csakis Szlavonia városairól akart volna törvényhozásunk 1649-ben intézkedni.

joggal fölruházott városok számának szaporításától jobban féltek a Karok és Rendek, mint egy újabb török berohanástól. Színt is vall, bár akaratlanul is, az 1687; XVII. t.-cikk a rendies féltékenykedés egész naivitásával: «Mint hogy Magyarország szabad királyi városainak száma több ilyen helynek dicsőségteljes visszafoglalása folytán annyira fölszaporodott, hogy a Negyedik Rend — «*Quartus Status*» — a többi Rendekkel számbeli erőre nézve nemcsak egyenlő volna, de azokat már fölül is múltná. 1. §.: Ő Felsége kegyelmes beleegyezésével határozatba ment, hogy azok száma többé ne szaporíttassék, és hogy azon helyek — «*loca*» — a melyek eddigelé kevésbbé voltak — «*minus recepta*» (sic) az országgyűlési joggal bíró városok sorába fölvéve, ezentúl ez utóbbiak sorába be ne fogadtassanak; ha pedig ezen törvénycikk ellenére mégis bármifele egyezség — *pacto* — alapján azok sorába fölvétetnének is, be nem fogadottaknak tartassanak; hacsak: §. 2.: Ő császári királyi Felsége a közjő tekintetei által vezéreltetve, valamelyes nagy érdemekért egyik vagy másik helynek ezen jogot törvényhozás útján megadatni az ő kegyelmére különösen méltónak nem találná.¹

¹ 1687; XVII.: Quandoquidem numerus Liberarum, Regiarum-que Civitatum Regni Hungariae, per gloriosam recuperationem plurimorum similium locorum, in tantum auctus sit: ut idem Quartus Status caeteros non solum adaequaret, verum fors etiam superaret. §. 1.: Ex benigna Suae Majestatis Sacratissimae annuentia, statutum est; ne peramplius numerus earundem augeatur, neve loca hactenus in ordinem ipsarum minus recepta deinceps recipiantur: contra vero praesentem Articulum in futuro aliquo pacto ne fors recipiendi pro non receptis habeantur. §. 2.: Nisi sua Caesarea et Regia Majestas, magnis meritis, publica utilitate mota; specialem gratiam uni, vel alteri loco, articulariter faciendam esse, compererit. Jellemző e kifejezés: «*minus recepta*», a mely kifejezés is mutatja, hogy mennyire meg akartak ragadni a Karok és Rendek minden alkalmat még a jövőben is, csak hogy a városok országgyűlési jogkörét alantas színvonalon tarthassák.

Ezen szűkkeblűségét a Karok és Rendeknek a városok irányában nem egyedül okozhatta a vérség és faj politikája a nemesi renden belül; nagyon sokát nyomhatott ez ügyben mindenesetre már magában véve azon körülmény is, miszerint a szabad királyi városok kiváltságolt polgárai túlnyomólag németajkúak voltak még ebben az időben; de még inkább idegenkedtek a városoktól az országgyűlés köznemesei azon okból, mert a városok ezidétt már a Királyi udvari kamara, tehát egy oly kormányszék hatósága alatt állottak, a mely régóta szála volt az összes alkotmányos érzelmű nemesek szemében. Ez a Királyi kamara alkalmazott az összes hazai kormányzések közül nem-nemeseket is hivatalokra, még pedig jelentékenyebb hivatalokra is a maga kebelében; ez a Királyi kamara volt az a kormányszék, a melyre még közvetve sem igen gyakorolhatott folytonos befolyást az országgyűlés. Mint az alkotmányellenes velletásokban leledző bécsi hatalom megvihatatlan expositurája itt az ország szívében úgy nehezedett annak hatalma az álombeli havas módjára az alkotmányos érzelmekre és tevékenységre országszerte. A kamara Bécs szolgája; a szabad királyi városokat akár dróton rángathatja a kamara: tehát tartsuk lehetőleg távol a városokat az országgyűléstől, mert különben veszélyeztetjük az ország alkotmányos szabadságát, — így gondolkodtak az önzetlenül hazafias nemesek. Ne ereszszünk be még több várost az országgyűlésre, mert különben még háttérbe szorítják a városi elemek, a királylyal vagy a főurakkal szövetségzén, a mi rendi érdekeinket — gondolhatták hozzá a szabadságot feltő aggodalmaikhoz még ezt is, a kevésbbé idealista tagjai a szent koronának.

És ezen aggodalmakra még 1687-ben is elég okot szolgáltatathatott a jelen, kivált ha meggondoljuk, hogy I. Lipót 1671-ben 5 forint adót vettetett a nemességre és papságra is fejenként; ehhez járult a hús, bor, sör, pálinka, gazdasági

állatok megadóztatása jelentékeny mérvekben,¹ valamint nagyszámú katonaság tartásának terhe nemcsak a városokban, de a megyékben is, elannyira, hogy egyedül Zemplénmegye 100,000 köből rozst adott ingyen és 35,000 köblöt pénzért a német katonák tartására.² Hasztalan folyamodott a nemeség, a melynek eddigelé adómentes vállalai ugyancsak borsóztak most e súlyos tehertől, az adó elhárításáért. A kegyetlen válasz az volt, hogy «ő Felsége nem engedheti el a nemeség megadóztatását!»³ Tetézte e terhet I. Lipót 1671. június 6-án kelt rendelete, a mely a sok kérvényezésre akként rendelkezte el a «büntetés» enyhítését, hogy «a márcziusi rendeletben kivetett adó felényire szállíttatik le ugyan, de nehogy ezen adó a népet elnyomja, azt felerészben az urak és nemesek által kívánjuk fizettetni». A legnagyobb ingerültséget azonban az a kaczerkodás szülte, melyet I. Lipót ugyanezen júniusi rendeletében a néppel, már t. i. az eddigi misera plebs contribuenssel színlelt, szemben a birtokos nemességgel. «Segíteni akarván a föld népének méltó panaszain, rendeljük, hogy Mihozzánk folyamodjanak mindazok, a kik túlterhelve érzik magukat a földesuraiknak tenni tartozó szolgálataik által, s a kiket a földesurak keresztyén emberhez nem méltó kegyetlenséggel túlterhelvén, képtelenekké tesznek az állami terhek viselésére, és Mi kijelentjük, hogy mindig nyitva lesz ajtónk ezen szerencsétlenek előtt, nem ugyan azért, mintha föl akarnók őket lázítani az ő földesuraik ellen, de azért, hogy könnyíthessünk az ő szenvedéseiken.»⁴

¹ Szirmay: Not. Histor. Comit. Zempleniensis, p. 228; idézve Ladányi i. m. II. p. 204—5.

² I. m. p. 204—205.

³ U. o. L. Szirmay, p. 228.

⁴ Histoire des troubles de Hongrie p. 217—221; id. Ladányi II. p. 208—209.

Két év múlva, 1673. február 27-iki rendeletével azután el akarta törölni — tényleg a teljhatalmú kir. helytartónak (Ampringennek) behelyezése révén — magát Magyarország alkotmányát.¹ 1675-ben I. Lipót főlebb emelte a jövedéki adót, az úgynevezett accisát. És I. Lipót a nemesség megadóztatását nemcsak papiron rendelte el; egyik főkapitánya, Strassoldo, Zemplénmegye alispánját és főjegyzőjét börtönre is vetette és mindaddig szabadon sem bocsátotta őket, míg csak Bon János egri kanonok meg nem fizette a megye adóbeli tartozását,² mitsem törődve természetesen Strassoldo főkapitány uram sem az 1504: I. törvénycikkkel, mely csakis az országgyűlés által megajánlott adót ismeri el törvényesnek, sem pedig magának I. Lipótnak diplomájával.

Ne csodálkozzunk tehát azon, hogy az alkotmány visszaállítása után 1681-ben tartott országgyűlés sem óhajtott a szabad királyi városok országgyűlési jogkörén tágítani. Az a két törvénycikk, mely ezen 1681-iki országgyűlésen a szabad királyi városok «szabadságának» helyreállításával és egyéb fontos ügyeivel foglalkozik, az 1681: XLI. és az 1681: XLII. törvénycikk mindenről beszél inkább, csak nem a városok követküldési jogáról.³ «Nem csekély panaszai voltak

¹ Nagyfontosságúak e részben is *Károlyi Árpád* jeles történetbúvárunk forrásbúvárlatokon nyugvó tanulmányai.

² Szirmay: p. 252; id. Ladányi II. p. 224.

³ 1681: XLI.: *Liberarum quoque ac Regiarum, Montanarumque Civitatum non exiguae fuissent querelae: quod in jure liberae Electionis Magistratus civilis — partim a parte Camerae Hungaricae, partim vero ab officialibus Bellicis, contra privilegia ipsorum, et leges Regni turbatae et impeditae exstissent.* §. 2.: *Neque in libero electionis Magistratus civilis jure, ac aliis privilegiorum ipsorum, longo usu roboratis, a quopiam quoque modo turbentur.* §. 3.: *Judicatus quoque fundorum Civilium, causis aliorum Judicum ad mentem Articuli 53 1659 non involvatur; sed penes ipsos Magistratus civiles maneat.* §. 4.: *Atque quoad Nobiles im possessionatos et suspectae Nobilitatis*

a szabad királyi városoknak és a bányavárosoknak is, hogy polgári tiszttviselőik szabad választási jogában, valamint a kegyúri és szabadkorcsmáltatási jogaikban és egyéb mentességekben részint a magyar korona által, részint pedig a katonatisztek által, az ő kiváltságaik és az ország törvényei ellenére háborgattattak és gátoltattak», annálfogva az eddigi e részben alkotott törvényezikkek, valamint az ő kiváltságaik és mentességeik megerősítettnek és egyúttal rendeltetik §. 2.: «Hogy a szabad királyi városok s a bányavárosok se az ő polgári tiszttviselőik megválasztásának jogában, sem egyéb kiváltságaikban, melyek hosszas gyakorlat által megerősítvék, senki által, semmi módon ne háborgattassanak». Nem említi föl tehát e törvényezikk az országgyűlési követküldési jogot, de nem említi föl az 1681: XLII. t.-cz. sem, hanem főlemlít igenis ezen XLII. t.-cz. más valamit, a mi nagyon is érthető világitásba helyezi azon ellenszenvet,¹ mely a Karok és Rendek túlnyomó többségét a városok ellen még az 1687-ik törvényezikk megalkotása alkalmával is eltöltötte. Főlemlíti ugyanis, hogy «némely városok és kiváltságolt mezővárosok

Art. 46. 1655. Nec non quoad Executionem sententiarum in Comitatus latorum, Art. 20. 1649. confirmatur.

¹ 1681: XLII. §. 1.: Quia nonnullae Civitates et Oppida Privilegiata, eorundemque Domini Terrestres, vel maximo his motibus eisdem excessus et abusus suos, non modo renovassent, et introduxissent; verum aliter etiam Nobilitatem in medio sui degentem, patria videlicet ad inconsueta onera Civilia, per assistentiam Germanicam ferenda. adigeudo: partim judicarias legitimarum sententiarum Executiones, vel simpliciter turbando, vel easdem eo, quo per Magistratum Comitatus pronunciantur modo, post intimationem Judici Civitatis pridie factum, exequi non permittendo; partim captivos Nobilium subinde in carceribus Civitatis detentos, sine scitu, et praevia eorundem Dominorum admonitione, liberos dimittendo; partim vero vinorum allodialium, in aliis promontoriis procreatorum, ad usum Nobilium non intromittendo; et qua Concivium, ubi alii Cives educillaernt, educillare non concendendo, vexarent et onerarent.

a kebelökben lakó nemességet a német katonaság támogatásával szokatlan terhek viselésére kényszerítették», «a törvényes ítéletek birói végrehajtását, mert azok a megyei tisztviselők által hirdettettek ki, zavarták, vagy foganatosítani nem engedték», «a polgári tömlőczökben letartóztatott nemesi foglyokat földesuraik tudta és előleges intése nélkül szabadon bocsátották» és «a saját termésű, más hegyekben termett borok élvezetét a nemeseknek meg nem engedték.» Mindez eléggé mutatja egyfelől a városok és a nemesek közti ez idő szerinti ellenszenves viszonyt, másfelől pedig mutatja azt is, hogy a németajkú városi elem a német katonasággal czimborálgatott és ez utóbbinak segítségével ejtett nem egy sérelmet a városokban élő nemeseken. Hisz már az 1647: LXXVII. t.-cz. 3. §-a elárulja, hogy némely városok a nemesek házait «*megrögzött gyűlölségből*» — «*ex praeconcepto rancore*» — valamely ürügy alatt kibecsülni, sőt elvenni, magukat a nemeseket pedig a városokat kizavarni szokták.¹ Ezen ellenszenven lehatott tehát egész 1687-ig, a mi igen természetes, miután az országban fekvő német katonasággal czimborálgató polgárokat épp oly kevéssé nézhette jószemmel a «szabadságért» küzdő nemesség, mint a hogy csak természetes, ha a városi polgárokat bántotta az a sokféle mentesség, a melylyel pl. az 1647. évi törvényczikk is² a városban lakó nemeseket az összes városi közterhek viselése alól földoldotta. Az 1715: XXXVI. törvényczikk már foglalkozik amúgy általánosságban a szabad királyi városok és a bányavárosok «*tanácsának*

¹ 1647: LXXVII. 3. §.: «Neve posthac Domus Nobilium, quavis ex causa, vel ex praeconcepto rancore, sub praetextibus exquisitis aestiment, aut adimant, eosque ex Civitatibus exturbent, imo exturbatos reducant, haereditatibusque suis restituant.»

² 1647: LXXVII. 6., 10., 11., 15. §.: «Caeterum, ab oneribus, sive laboribus civilibus, solutionibusque personalibus, *perpetuo immunes et exempti* habentur.»

szabad megválasztásával is», a mennyiben e nevezetes törvényczikk azt rendeli, hogy 'ezen választásokat a *kamarai bizottságok* ne terheljék, se ne gátolgassák, kivéve a szükség eseteit. Ha beáll a szükség esete, hát akkor ő Felségét illetendi meg, »mint az *összes városok földesurát*» — *«omnium Civitatum Domini terrestris»* — a jog, felügyeletet gyakorolni azon városok tanácsának rendje, politikai közigazgatása és jogszolgáltatási eljárása fölött, és ő Felségét fogja ily esetben megilletni az a jog is, hogy ily kamarai bizottságokat rendeljen ama városokba.¹ Az országgyűlési követküldés jogát azonban ezen törvényczikk sem említi. Annál nyiltabban szól, miként már láttuk, a városok országgyűlési jogköre felől az 1687-iki törvényczikk. És ez annyival sajátosabb, minthogy ebben az időben már be lévén hozva az örökös királyság, a királyválasztás jogának szintügy, mint az Arany-bulla által megadott fegyveres ellentállási jognak eltörlésével, a bécsi hatalom most már nyíltan lépett föl azon törekvésével, hogy »az ország egész kormánya az örökös királyság szellemében átalakíttassék és erre a célra egy bizottság küldessék ki».² A II. Ferdinánd óta jogérvényes diploma szerkezete és tartalma is csorbát szenvedett. Az eddigi 17 *«Conditio»*-ból mindössze csak hat *«Arti-*

¹ 1715: XXXVI. Sicut omnes Regias ac Liberas, Montanasque Civitates, in recepto Jurium, Libertatum et Privilegiorum legitime obtentorum usu, posthac etiam conservandas; sic penes Easdem, et Eadem, memoratas omnes Civitates, in libera Magistratuali electione imperturbate relinquendas, et neque Commissionibus Cameralibus onerandas, aut impediendas esse statuitur, solo casu necessitatis excepto: §. 1: Qui si intercurrerit, de convenientia Regiae Majestatis, qua omnium Civitatum Domini Terrestris erit, Magistratuali earum Civitatum ordini, ac Politicæ et Justitiariæ Administrationi invigilare. ejusmodique Commissiones (absque ulla ad determinatum aliquod tempus restrictione) pro exigentia necessitatis ordinare.

² L. Ladányi II., p. 271 s. köv.

culus» lett, kihagyatván a II. Ferdinánd diplomájából nemcsak az országgyűlésnek minden három évben megtartását, valamint a magyar ügyeknek magyar tanácsosok által való elintézését, a jogszolgáltatásnak a törvényeken alapuló s törvényes formák szerinti ellátását, a nádori méltóságnak választás útján való betöltését s a nádori jogkörnek szabályozását, az idegen katonaság kivitelét elrendelő s háború megindítását az országgyűlés tudta nélkül letiltó pontok, de kihagyatván abból a szabad királyi városok jogaira vonatkozó rendelkezés is. Magában az új fölavatási hitlevélben pedig mindjárt az első Articulus azt mondja, hogy ezentúl az ország «minden szabadságát, kiváltságát, statutumát, közjogát és törvényét a király úgy fogja megtartani, a mint azok értelme fölött a király és az országgyűlésileg egybegyűlt Rende megegyezni fognak.»¹

Egészen új áramlatok közt született meg tehát az említett 1687: XVII. törvényczikk. A bécsi hatalom, a mely a (németajkú) városok polgáraival emberöltőkön keresztül kaczerkodott, most per ambages kihagyatta a szabad királyi városok jogainak fölemlítését az új hitlevélből. Mért? Bizonyára nem azért, hogy ellökje már most egy csapással magától azon támaszt, melyet eddigelé a városi polgárság nemességgyűlölő érzelmében bír vala; éppen ellenkezőleg, csak azért, mert tervei voltak a városokkal a megyék rovására, tervei, a melyek az eddigi törvényczikkek tartalmának szűk keretében aligha fértek volna meg. Ezt észrevette az országgyűlés, és éppen ezért egész nyíltan akart gátat vetni a városok politikai befolyása növekedhetésének. Ugyancsak nem tesz említést a

¹ Lásd Kovachich: Supplem. III. 425., id. Ladányi, 273—74. Egyébként Ladányinak nincs egészen igaza, midőn ezen új articulust annyira sötét színben látja, mert a «*leges interpretandi*» joga, melyet később az 1790/1: XII. törvényczikk oly ünnepélyesen proclamál, benne van már ebben is.

városok országgyűlési jogáról az 1715: LXIII. t.-cz. sem, mely szigorúlag megtiltja a városoknak, nehogy a nemeseket accisával terheljék és a szabad királyi városokat a mértékek, ölek és fontok dolgában egyenesen alárendeli a megyei törvényhatóságnak, illetőleg az alispánnak. És a mily megbízhatatlannak találja vala ez a törvényczikk a városi polgárok erkölcsi érzékét az öl és a font dolgában: szintoly könyörtelenül rápirít az 1715: LXXVII. t.-cz. a városok tanácsbeli uraira és egyéb tisztviselőire, mint a kik a nemesektől aránytalanul behajtott díjakat minden megszámadoltatás nélkül szokták zsebredugni.¹ Ez a törvényczikk sem tér rá a városok országgyűlési követküldési jogára. Van egy nevezetes mozzanat ebben az 1723-iki törvényczikkben. A városokról szólóban ugyanis azt mondja a LXXVII. t.-cz. 4. §-a a kamarai hivatalnokokról — «Cameratici» — és a katonatisztekről — «bellici officiales» — hogy azok *nem polgárok* — «*non cives*». Természetesen csakis az volt az akkori alkotmányjog értelmében «civis» vagyis polgár, a ki a kiváltságot város polgárzatának — «*Civitas*» — helyi kötelekébe, mint ilyen, forma szerint föl lett véve; ámde e kifejezés: «*non cives*», mégis jelentőséggel bír, mert nemcsak azt bizonyítja, hogy a helyhez nem kötött polgári rendnek — «*bourgeoisie*» — mint «*tiers état*»-nak fogalmát a francia «*bourgeois du roi*» fogalmának értelmében nem ismerte a rendi magyar alkotmányjog, de bizonyítja azt is, hogy a kamarai hivatalnokokat és a katonatiszteket, mint intelligens elemet, nem kívánta a tágabb (nem országgyűlési) értelemben vett *polgári* rendbe (országgyűlésileg nálunk «*quartus status*») betudni — és éppen ebben különbözött a német államjogtól, — hanem külön állást vindikált számukra, még mielőtt a «*hono-*

¹ 1715: LXXVII. De illis tractare sine illis, eosdemque Impositionibus ultra modum et justam proportionem pro libitu suo taxare etc.

*ratio*rok» fogalma érvényre emelkedhetett volna a törvényhatóságokban; hogy pedig ezen különállást *nem a parasztsághoz*, de a *nemesi rendhez* kívánta akkori törvényhozóink intentiója közelebb hozni: ez logikailag következik azon körülményből, hogy a *szabadok* közé tartoztak mind a kamarai hivatalnokok, mind pedig a (nem-nemes) katonatisztek, holott a «*parasztok*» — jobbágyok lévén — a szabadok közé — eltekintve a kiváltságolt kerületektől stb. — a törvény által bekegorizálva nem lettek, a minthogy nem is lehettek.¹

Az 1723: LXIII. t.-cz. már a «szegény adózó nép nem csekély terhelését» hordja szíven és azon földesurak vagy megbizottaik megrendszabályozására is törekszik, a kik a jobbágyaiktól beszédett országos közadókat más magántartozásokkal összevegyítik, más célra fordítják, sőt ezekkel a közpénzekkel meg is szöknek. A haladás e törvényhozási actusban kétségenkívül azon (13.) §-ban tetőzik, a mely megtiltja a főispánoknak és alispánoknak, hogy a megyei közintézkedések ellenére vagy azok elmellőzésével káros és önkényes intézkedésekbe vagy kiadásokba se maguk, se mások részére bocsátkozni ne merészeljenek, a mely rendelkezését a 14. §. azután a királyi tanácsra, valamint a városi tanácsokra és azok bíráira is kiterjeszti. De most már benne vagyunk azon korban, a mely alig hallat valamit a városok

¹ 1715: LXXVII. 4. Ut autem et ipsi Domini Praelati, Magnates et Nobiles, Non Cives (uti et Cameratici et Bellici Officiales ac alii cuiuscunque conditionis Homines) tam in Montanis, quam in aliis Civitatibus Domos et Fundos civiles possidentes, ab iisdem, in medium Communitatum Civitatis, ad mentem Articuli 78. Anni 1647. proportionaliter solvenda solvant; ex eadem communis Justitiae ratione aequum censetur. Hogy pedig a «*Bellici Officiales*» alatt nemcsak a katonai irodatisztek, élmezési biztosokat stb., de a katonatisztek is kell érteni: ez kitűnik az 1792: IX. törvényezikkből, mely szerint «Hungari in qualitate Superiorum ac etiam *Stabulum* Officialium actu constituantur», — «*Stabulum*» alatt törzstisztek értetvén.

országgyűlési jogköréről a «*Corpus Juris*»-ban. A Királyi Helytartótanács az 1723: XCVII. t.-cz. alapján nyervén szervezetét,¹ valamint a királyi kamara² bőven ellátták a városok ügyeit azon szellemben, melyet a Rákóczy Ferencz szabadságharczának leveretése után a szatmári béke tett lehetővé a nyugateurópai mintára újjászervezett központi kormányzatban. Igen, de hát nem-e kaczerkodott I. Lipót a ryswicki béke megkötése után az «elnyomott nép»-pel tüntetőbben, mint valaha? Nem-e terjesztett az 1698-iki szeptember havában Bécsbe hívott megyei és városi követek elé egy tervezet³, a mely szerint a «Magyarország érdekében föntartott» nagy hadsereg költségeit tovább már nem lehetvén az örökös tartományokra hárítani, 4.000,000 forint adó kivetését követelte, még pedig akként, hogy e 4.000,000 forintból $\frac{1}{16}$ -részt a városok, a fennmaradt $\frac{15}{16}$ -részből $\frac{5}{16}$ -részt a papság és nemesség, $\frac{10}{16}$ -részt pedig a jobbágyság fizessen?³

Ez az ellentét, melyet a Kolonics katholizáló politikája még jobban elmérgesített, nemcsak a minden adózástól ősi időktől fogva teljesen mentes főurakat és köznemes földesurakat állította szembe a «*plebs misera contribuens*»-sel, az adózó jobbágysággal, de egyáltalán a polgári elemet s a nem-nemes értelmiséget is a nemességgel. Szerencsére, az összetartozandóság érzete jóval nagyobb volt még

¹ Hl. e. 1655: L. és 1662: XVII. törvénycikkeket.

² Az 1655: XI., 1715: XVIII., 1723: XVI. és 1741: XIV. törvénycikkek csak azt mondják ki, hogy a m. kir. kamara («Hungarica») ne függjön a bécsi udvari kamarától («Aulica»), de az alapvető szervezetet nem állapítják meg. A kir. kamara úgy nőtt bele a «fiscus» hagyományos jogkörének a révén a magyar állam szervezetébe, mintha csak valamely «*common law*» alapján fejlődött volna ki történelmileg, pedig a Mohácson inneni századok folyamában úgy annak organismusa, mint jogköre, egészen idegen valami volt.

³ L. Szalay László: Magyarország története, VI. 6—21. s köv. — Hl. e. Ladányi i. m. 299. l.

e nehéz időkben is a Szent korona összes átalátvalói között, semhogy nyílt szakadás állott volna be a rendi tagoltság kinövésai miatt már ekkor a nemzetben. Nem a bécsi hatalom kaczerkodó nyilatkozatai, de a koronás király által szentesített országgyűlési törvényczikkek előtt hajolt meg a polgári elem s jobbágyság egyaránt; és e hazafias együvértartozás érzetét nem ronthatták meg még a Rákóczy kuruczokdó nemes leventéinek azon minden nem-nemest irgalom nélkül lebitangoló tábori dalai sem, a melyek a maguk rendieskedőleg oktalan türelmetlenségében nem annyira a Stuartok jogtipró uralmával szembeszállt parlament hős hadseregeinek emberbaráti érzelmeire, mint a vallásszabadságért oly dicsően küzdő *Gusztáv Adolf* kába udvaronczaiknak fékvesztett vérgőgjére emlékeztettek. Svédországon legalább akadt egy *Oxenstierna*, a kinek államférfiúi bölcsesége helyreütötte azt, a mit az ő hős királyának gyöngelműsége részben vétett; a nagy kancellár rá tudta venni még az országgyűlés conservatív többségét is, hogy a «nemtelenség» — «vanbördiga»¹ — fogalmát kivetköztesse a megalázó kétértelmiségből, és tekintet nélkül a családfára, kizárólag az aljas magaviseletű egyéneket, nem pedig egyáltalán a nem-nemeseket sujtassa általa. Magyarországon nem akadt egy ily *Oxenstierna* a különben oly nagyszerűleg önzetlen *II. Rákóczy Ferencz* táborában, a ki a szabadságért oly eszményi fenséggel küzdő fejedelemmel megértethette volna, hogy mennyire ártanak a szabadság szent ügyének a Rákóczy kuruczai, midőn a Kárpátoktól majdnem egészen az Adriáig visszhangoztatták azon »anti-demokratikus nótát», melyet a Rákóczy-korszak kitűnő történetbuvára, *Thaly Kálmán* néhány év előtt az általa oly serényen kutatgatott levéltárakból kiböngészett vala.² Magasan lengett

¹ L. Nordenflycht: Geschichte der Schwed. Staatverfassung, p. 141—156.

² Közölve az Aigner Lajos «Figyelő»-jében is 1880.

a Rákóczy-zászlaja *«Pro libertate»*; ámde ha e fenkölt lelkű fejedelem lélekemelő példáját adta is az ő hazaszeretetének, midőn itthagytá a maga 1.200,000 holdját a haza földjének legjavából, csakhogy szeplőtlenül vihesse magával az ő zászlaját, mint hontalan bujdosó Rodostóba; s ha csakugyan anynyira a *velencei* köztársaság alkotmánya lebegett is Rákóczy Ferencz szemei előtt, mint eszménykép, a melyet ő netáni győzelme esetében megvalósítani is törekszik vala, tehát egy oly alkotmány, mely minden aristokratikus vonása daczára is elvitázhatlanúl jóval kevésbbé merevebb válfalakat állított a Rendek közé, mint a mi alkotmányunk a XVIII. század elején: a rideg valóságban mégis csak a fölött örvendhetünk, hogy a magyar jobbágyok távolról sem foglaltak állást földesuraik s a nemesség ellen, amint hogy ezt a szerencsétlen Lengyelországon, az Osztrolenkánál muszka hadak ellen küzdő lengyel nemesek jobbágyai, még ezelőtt hat évtizeddel teszik vala; sőt még városaink polgári eleme és egyéb lakosai is nem egy helyütt harczoltak a labanczok ellen Magyarország nagyobb önállóságáért, daczára azon csábító szövegnek, a melyek az adóval sújtott nem-nemes elemeket Bécsből I. Lipót óta folyton az imperator sasainak szárnyai alá igyekeztek odaterelni.

Mária Terézia, a ki a maga *»Ratio Educationis«*-a által mélyebben nyúlt bele a hazai oktatásügybe, mint őt megelőzőleg alkotott összes országgyűlési törvényczikkeink;¹ Mária Terézia, ki éppen nem érezte magát mindvégig lekötve azon szolgálatok által, a melyeket a *«Moriatur pro rege nostro»* jelszó alatt oly vitézül és oly sikeresen küzdő magyar

¹ 1458: VI., 1458: X., 1548: XII., 1550: XIX., 1681: XXII., XXVI., 1723: X. L. *«Közüktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon»* czimű művem. Hl. ö. Molnár Aladárnak *«Közüktatás-ügyünk történelméről»* szóló munkájával.

nemességnek köszönhet vala, 1769-ben nevezetes uralkodói actust hajtott végre. Megtette alkotmányellenes úton, pátenst által azt, a mit rendi országgyűléseink megtenni elmulasztottak s ezáltal jelentékeny mérvben enyhített a *Dózsa György* pórlázadásának leveretése óta folyton béklyóban senyedő jobbság sorsán. II. József, ki magát soha meg sem koronáztatta, szintén alkotmányellenes és törvénytelen actusokkal igyekezett — egyéb különben határozottan fölvilágosult szellemű reformjai közben — lehetőleg elviselhetőbbé tenni a rendi tagoltság öröklött válfalait.¹ II. József egész uralkodása alatt arra törekedett, hogy emberszerető reformpolitikája által közelebb hozza hazánk népét is a nyugateurópai polgárosodáshoz és ha törekvését nem rendeli alá az alkotmányellenes összbírodalmi eszmének, még autokratorai erőszakoskodásaival is annyira emelhette volna nemzetünket, hogy manap — legalább a belpolitika terén — a *Hunyadi Mátyás* emlékezetével foghatott volna méltó versenyre kelni minden művelt magyar ember szívében az ő emlékezete.

De így csak azt érte el, hogy az őt túlélő Karok és Rendei előtt még azt is gyűlöletessé tette, a mi különben korszerű és üdvös volt az ő reformpolitikájában. Valóban II. József halálos ágya körül könybelábadt szemekkel üdvözölhették honfitársaink az ősi alkotmány helyreállítatását; ámde az 1790/1-iki országgyűlésünk csakhamar örök időkre kiállította magának az egyoldalú hazafias erényekben tündöklés bizonyítványát. Sokkal alaposabban és férfiasabb hangon formulázza meg ugyan Magyarország állami önállóságának törvényhozói vindikálását, mint Mohács óta bármely törvény-

¹ L. Marczali Henrik jelentékeny becsű munkáját II. József koráról, a mely munka kétségtelenül még értékteljesebb lenne, ha szerző munkájának egész folyamán át rendszeresen végighuzództatja az államjogi kritika vezérfonalát; ugyanez áll Marczalinak «A legújabb kor története» című szép művéről is.

czikkünk,¹ és nemcsak a protesánsok ügyét volt képes előbbre vinni a vallásszabadság irányában² és a görögkeleti hitvallású magyar nemeseket a föltétlen hivatalképesítés irányában;³ de érvényt igyekezett szerezni a magyar nyelvnek is úgy az államéletben, mint a közoktatásügy terén bizonyos fokig,⁴ sőt megkísérlette, ha nem is a király tanácsosainak politikai felelősségét, hát legalább a kormányzások egyes tagjainak legális felelősségét részévé tenni az alkotmánynak, a megnyiben t. i. elrendeli vala, hogy a kormányzások tagjainak eskümintájába az állam törvényei szemmeltartásának kötelezettsége fölvétessék, «szabadnak hagyatván az országlakók (értsd: az országgyűlési három előbbkelő «Rend») számára az út a *sérelmek*» — *«Gravamina»* — közt az olyan kormányzéki tag ellen, a ki ezen esküjét megszegné, az országgyűlésen panaszt emelni — «querimonium ponendi», egyúttal elrendelvén ugyanezen 1790/1-iki országgyűlés még azt is, hogy senki hivatalától egyszerű följelentésre el ne mozdittassék, hanem előbb mód nyújtassék minden följelentett hivatalos egyéniségnek a maga tisztázására.⁵

¹ 1790/1: X. Hungaria nihilominus cum Partibus adnexis, sit Regnum independens, id est nulli alteri Regno aut populo obnoxium, sed propriam habens Consistentiam et Constitutionem, proinde a legitime coronato haereditario Rege Suo, adeoque etiam a Sua Majestate Sacratissima, Successoribusque ejus Hungariae Regibus, propriis Legibus et Consuetudinibus, non vero ad normam aliarum Provinciarum dictantibus id Articulis 3. 1715, item VIII. XI. 1741 regendum et gubernandum.

² 1790/1: XXVI.

³ 1790/1: XXVII.

⁴ 1790/1: XV., XVI.

⁵ 1790/1: XVIII. §. 1.: Ut in quantum apud Dicasteria Hungarica Formulae Juramenti obligatio observandorum Regni Legum inserta haud foret, eadem inseratur; ac deinceps eorundem Commembra ad Leges quoque observandas se se fidei Juramento obstringant; Via Regnicolis, si quispiam contra juratam suam fidem ageret, in ipsis etiam Regni

Hát mindez tagadhatlanul jelentékeny haladást jelent a régi rendi Magyarországnak, a mohácsi vész óta főnállott államjogi állapotaihoz képest, a modern állameszme szempontjából.

Vajjon honnét a megifjúhodás e szellője az 1790/1-iki országgyűlésünk törvényhozási actusaiban?

Két tényező működött közre mint mozgató erő, a magyar Szent korona társadalmából: a florenzi magas műveltség fölvilágosult légkörében nevedett II. Lipót emberszeretete s határozottan alkotmányos érzülete, azután pedig az a zsenge lendület, melyet a magyar testőrök által kezdett irodalmi pezsdülés támasztott. Mindkét tényezőnél hasonlíthatlanul erőteljesebben hatott itt az 1789-iki francia forradalom. Korántsem az egész vonalon, de legalább azon kérdésekben, a melyeknek korszerű megoldása nem fogta szükségkép maga után vonni a nemesség előjogainak és kiváltságainak bármi tekintetben való megcsorbitását.

Igen, a francia forradalom kitörése nemcsak a protestánsok ügyét és nemzeti nyelvünk ügyét mozdította elő az 1790/1-iki országgyűlésen. A francia forradalom által előidézett eszmeáramlat hatásának nyomait látjuk még az 1790/1: XII. törvénczikk megalkotásában, sőt annak megszövegezésében is.¹ «Hogy a törvényhozó, törvényeltörő és törvény-

Comitiis, *reliqua* (sic) inter *Gravamina* querimoniam contra talem ponendi *in salvo* (!) relicta.

Érdekes egyébként e törvénczikk bevezető bekezdése is, a mely a Regni commodumát emlegeti és a közigazgatást olyhá tünteti föl, mint a melynek helyes és szabatos voltától az állam üdve és a polgárok boldogsága — «*Civiumque fortuna*» — (tehát a «Citoyen» fogalma itt hatol be a »Corpus Juris»-unkba — nem kevésbé függ, mint a törvények hűségese megtartásától.

¹ 1790/1: XII. *Leges ferendi. abrogandi. interpretandi Potestatem in Regno hoc Hungariae, Partibusque annexis; salva Art VIII, 1741 Dispositione; legitime coronato Principi et Statibus ac Ordinibus*

magyarázó hatalom ebben a Magyarországbán és Kapcsolt Részekben közös a törvényesen megkoronázott fejedelemmel és az országgyűlésre törvényesen egybegyülekező Karokkal és Rendeikkel, kivéve az 1741: VIII-dik törvényczikk rendelkezését (a melyre tehát nem terjed ki sem a törvényhozó hatalom, sem a törvényeltörő hatalom illetékessége!): ezt Ő legszentségesebb Felsége önként és nagyon is elismeri, a minthogy kegyesen ki is jelentette, hogy a Rendeik ezen jogát, melyet dicső őseitől vett át örökül Ő Felsége, érintetlenül meg fogja őrizni és fenséges utódaira is sértetlenül fogja átszállítani, egyúttal a felől is biztosítván Ő Felsége a Karokat és Rendeiket, hogy sem ezen ország, sem kapcsolt részei sohasem fognak edictumok vagyis úgynevezett pátensek által kormányoztatni, az ily pátensek különben sem fogván ez ország biróságai által elfogadtatni, csakis oly esetekre levén pátensek kibocsátása föntartva, a melyekben különben a törvényszerűségnek megfelelőleg ellátott ügyekben a kihirdetés csakis ezen egyetlen módon eszközölthető kellő hatályossággal.» «A biróságoknak törvény által megállapított vagy megállapítandó alapszervezetén a királyi parancsszó nem fog változtatni; sem nem fognak a törvényesen meghozott ítéletek végrehajtásukban, sem rendeleti úton megakadályoztatni, sem pedig nem fogja Ő Felsége megengedni, hogy azok végre-

Regni, ad Comitia legitime confluentibus, communem esse, nec extra illa exerceri posse, Sua Majestas Sacratissima ultra ac sponte agnoscit, ac se Jus hoc Statuum illibatum conservaturam, atque prout a Divis suis Majoribus acceperat, ita etiam ad Augustos suos Successores inviolatum transmissuram benigne declaravit, Status et Ordines Regni securos reddens, nunquam per Edicta, seu sic dictas Patentales, quae alioquin in nullis unquam Regni Judiciis acceptari possunt, Regnum et Partes adnexas gubernandas fore, Expeditione Patentium ad eum duntaxat casum reservata, ubi in Rebus Legi alioquin conformibus Publicatio debito cum effectu hac unica ratione obtinere valeret. Proinde: Forma Judiciorum lege stabilita aut stabilienda, auth(!)oritate

hajtása bárki más által is megakadályoztassék; nem fognak a bíróságok törvényesen meghozott ítéletei megváltoztattatni (rendeleti úton), sőt még csak királyi fölülvizsgálat végett sem fognak azok egy vagy más politikai kormányshoz elé hozatni, hanem az eddig alkotott s az ezentúl alkotandó törvények és az ország érvényben levő alkotmányának értelmében fognak bíróságot ülni a bírák. A *végrehajtó hatalmat* pedig a királyi Felség csakis a törvények értelmében fogja gyakorolni.»

Csak egy pillantást kell vetnünk ezen szövegre, annak törvényhozó hatalmat, végrehajtó hatalmat, alkotmányt stb. emlegető szavaira, és azonnal meg fogunk győződni azon hatásról, melyét az 1789-ben kitört francia forradalom alkotmányhozó munkálatai gyakoroltak az 1790/1-iki országgyűlésünkre. És ha emleget is hasonló kifejezéseket már *John Locke* a maga művében,¹ sőt emlegetnek nemcsak az Egyesült-Államok alaptörvénye, hanem részben már az 1688. évi dicsőségteljes angol forradalommal összefüggő actusok is: meg lehetünk győződve, hogy ezt a régebbi magyar alkotmányosságban szokatlan fölfogást, nyelvezetet és hangot bizonyára nem John Locketól tanulták el, sem pedig az északamerikai alkotmányhozóktól, hanem egyesegyedül azon alkotmánypolitikusoktól ott a Szajna partján, a kik az 1791-iki *«Constitution»*-nak voltak úttörői.

Regia non immutabitur, nec legitimarum Sententiarum Executiones, Mandatis impediuntur, aut per alios impediri admittuntur, nec Sententiae legitime Fororum Judiciariorum alterabuntur, immo nec in Revisionem Regiam nec ullius Dicasterii politici pertrahuntur, sed secundum conditas hucusque, aut in futurum condendas Leges, receptam Regni *Constitutionem*, Judicia per Judices, absque discrimine Religionis deligendos, celebrabuntur, *executiva* autem *Potestas*, nonnisi in sensu Legum, per Regiam Majestatem exercebitur.

¹ L. John Locke: On Civil Government.

Őszinte örömmel töltheti el tehát a buvárkodó magyar ember kebelét, ha fölismeri ezt a haladást az 1790/1-iki törvényhozásunkban. Ámde van ennek az 1790/1-iki törvényhozásunknak egy oly foltja, a melyet nem fog soha letörölhetni az idő. Ugyanezen 1790/1-iki törvényczikkünket diszteleníti el ez a folt: értem e törvényczikk azon rendelkezését, a mely kiveszi a nemesség örök adómentességének biztosítására alkotott 1741: VIII. törvényczikket.¹ Valóban elszomorodik az ember, ha megérti, hogy daczára azon idealistikus rajongásnak, mely 1790/1-ben gróf *Forgách Miklóst* és társait hevíti vala, a Karok és Rendek 1791-ben törvénybe iktatták, hogy az idők végezetéig soha törvény nem alkotható, a mely megszüntethetné a nemesség adómentességét.

E ponton tehát ott állott még 1791-ben is Magyarország alkotmányjogi haladólágos reformjának az ügye, a hol állott Mária Terézia korában, 1741-ben, a hol állott 1723-ban a VI-ik törvényczikk megalkotásakor, és már akkor is, midőn Verbőczy az ő «Tripartitum»-ának I. részében a 9. «Titulus»-t a középkori jogfejlődésünkből leszűrőgeti vala. Az sem válik dicséretökre a Karoknak és Rendeknek, hogy magukat a Mária Terézia trónjának tett szolgálataikért a nemesi adómentességnek örök időkre — «*in perpetuum*» — kívánták a veszélyben forgott királynő által megjutalmaztatni. De ez még hagyján.

¹ 1741: VIII. Erga benignam Sacrae Regiae Majestatis Declarationem sancitum est: fundamentalia Jura, Libertates, Immunitates et Praerogativas Statuum et Ordinum Regni Hungariae, Partiumque ei annexarum, signanter in Titulo 9 Partis I. Operis Decret. Tripart. et Artic. 6. Anni 1723 velut in *perpetuum ab omni Contributione ipsos eximentibus*, adeoque eatenus etiam, ne Onus publicum Fundo quoque modo inhaereat, eosdem immunitatibus, ac avito quoque usu firmatis, expressas (cum alioquin etiam per Art. 3. Anni 1715 semper eo, quod ad normam aliarum Provinciarum non gubernabuntur, praecauti et assecurati existant) sub sensum Diplomati insertae, de usu, et intellectu Legum sonantis Clausulae, nullatenus sumi posse.

Hisz akkor még kevésbé volt meg az érzék a kulturális kíváncsalmak iránt ebben az országban. Egészen más szempont alá esik az 1791-iki esztendő. Ekkor már több volt az európai műveltség nálunk is a politikai körökben.

De hát mi vihette rá az 1791-iki Karokat és Rendeket, hogy ily foltot ejtsenek a saját törvényhozói nemzedékek emlékezetén?

Talán ugyanaz a szellemi szegénység, a mely az 1741-iki Karokkal és Rendekkel a XI. törvényczikkben¹ azt az ügyefogyott kíváncsalmat hangsúlyoztatta, hogy ő Felsége a magyar nemzet fiai közül is nevezzen ki tagokat a Bécsben székelő és *Magyarország alkotmányjogán teljesen kívül álló* osztrák államminisztériumba?

Volt benne e része szellemi szegénységnek is a többség részéről; hisz ugyanezt a megbocsáthatatlan kíváncsalmat¹ fejezi ki az 1790/1: XVII. törvényczikk is, a melyet pedig ugyanazon országgyűlésen alkottak meg, a mely országgyűlésen Magyarország állami önállóságát a X-ik czikkben oly fényesen vindikálták.

¹ 1741: XI. 4. Et ad ipsum (!) etiam Status Ministerium Nationem Hungaram adhibere dignabitur. 1790/1: XVII. Artículo 11. 1741. hic per extensum vigori suo restituito, Sua Majestas Sacratissima ultro clementer declarare dignata est, se effectum Articuli hujus quoad omnes sui partes procuraturam, et ideo tam ad *ipsum* (!) Status Ministerium, Hungaros adhibituram, quam etiam eos Ordines daturam, ut siqui de Gente Hungara necessariis caeteroquin dotibus et qualitatibus instructi, animum ad Legationes obeundas adjicerent, iis in Cancellaria Status (!) intima (!) sese penitus formandi omnis requisita praebeatur occasio; justa denique Statuum et Ordinum Desideria eatenus quoque, ut tam interna, quam externa Negotia, illa quidem per Hungaros, haec vero cum influxu (!) etiam Hungarorum pertractentur, et sic immediate Suae Majestatis decisioni submittantur, expleturam; in reliquo autem altéfatam Suam Majestatem curaturam, ut sancitae quoque, quoad pacem cum Turcis ineundam, Constitutiones Regni effectum suum sortiantur.

Még inkább volt része benne azonban a hazafias bizalmatlanságnak is, a mely attól tartott, hogy majd a nemesség behozandott adójából befolyandó milliókat nem a hazájára, de a haza érdekeivel ellentétes célokra fogja fölhasználni bécsi tanácsosainak sugallatára a királyi hatalom. Sajnos, hogy e bizalmatlanságnál nem volt erősebb a törekvés kellőleg hatályos ellenőrzést, sőt budgetjogot biztosítani az országgyűlésnek; egyébként e bizalmatlanság csak természetes volt abban az időben.

De hogy a kasztszerű önzés is kivette a maga osztályrészét ebből az 1791-iki adómentességi politikából: ezt bevégzett tények bizonyítják. Nem tettek 1791-iki országgyűlésünk buzgó honatyái a városokért annyit, a mennyit a nemzetiség minden veszélyeztetése nélkül akkor már egész bizvást megtehettek volna: csak Temesvárt, Szabadkát, Pozsegát és Károlyvárost vették be az országgyűlési követküldési joggal fölruházott szabad királyi városok közé.¹ Különben eszközbe sem jutott méltó helyet juttatni a városoknak Magyarország törvényhozásában.

De leginkább bizonyít a kasztszerű önzése mellett ezen 1791-iki nemesi adómentességi politikának az a bevégzett ténye, hogy még a törvénykezés terén sem igyekeztek ez országgyűlésnek különben annyira buzgó honatyái valamit a nem-nemesek emberi méltóságának érdekében komolyabban lendíteni. A nem-nemes saját neve alatt nemes ellen nem is perelhetett. Ez volt a hagyományos jogállapot. És az 1791-iki Karok és Rendeik közt nem akadt többség, sőt nem akadt párt, a mely akart is volna, meg képes is lett volna megtenni Magyarország nem-nemes, de hű fiai emberi méltóságának érdekében merő ügyszeretetből annyit, mint a mennyit tíz

¹ 1790/1: XXX. Easdem in numerum aliarum liberarum ac Regiarum civitatum cum *competente Sessione* et *voto Diaetali* recipiunt.

év múlva 1802-ben tettek meg rendi honatyaik nem-nemes honfitársaink emberi méltóságának érdekében aggodalomtelt alkalmazkodási vágyból, a francia győzelmek hatása alatt.

Csakis 1802-ben, midőn már a francia forradalom hadseregeinek győzelmi csillaga magasan ragyogott és bevilágította a középkoriasan rendi monarchiák vereségeit Marengótól föl egész Hohenlindenig, és midőn a feudalismus a maga végvonaglásában európaszerte rettegett attól az «első consul-tól», attól a Bonaparte tábornoktól, a ki néhány évvel ezelőtt Páris utcáin az arisztokrata-párt zendülő híveit a demokrata állameszme nevében halomra löveti vala: csakis 1802-ben alkotta meg rendi országgyűlésünk azt a törvény-czikket, mely első ízben volt némileg enyhítendő összes addigi alkotmányfejlődésünknek egyik legnagyobb szégyenfoltját. «Hogy a kiknek eddig személyes keresetési joguk nem volt, hanem érettök vagy a városi tanács, vagy a földesuraság felperessége alatt történt az eljárás, azoknak peres ügyeik könnyebben előmozdittassanak, a Karok és Rendek Ő Felsege Kegyelmes hozzájárulásával megállapítják, hogy a polgároknak és a semmiféle úri hatalom alatt nem levő szabad állapotúaknak, a kötelezvényi és egyszerű örökösödési esetekben, saját nevök alatt a nemesek elleni perlekedés cselekvénye megengedtessek, a hatalmaskodási és személyes ügyekben pedig, a hivatalból kirendelendő tiszti ügyészt a felperesség azért illeti, hogy a megítélendő díj és a károk a jogaikban sértett nem-nemeseknek, a perköltségek meg a pervesztett fél által megtéríttessenek s a tiszti ügyésznek essenek. Azokat pedig, a kik földesúri hatóság alatt állanak, minthogy alig vagy csak nagy bajjal járhatnának el saját ügyökben, mindazon ügyekben, a melyek eddigelé földesuraik felperessége alatt lőnek szorgalmazva, továbbra is földesuraik védelmezzék a bíróságok előtt; ha ezt tenni elmulasztanák, vagy ahhoz való tehetségök hiánya miatt nem lennének erre képesek, hát akkor

a hivatalból kirendelendő tiszti ügyész mozgítsa elő ügyeiket és a védő ügyvéd költségei a pervesztes féltől megtérítendőkül ítéltesse meg; magától értetvén, hogy szabad szerződési ügyekben saját felperességek mellett eljárniok azoknak is, a kik földesúri hatalom alatt állanak.»¹ Ennyit és nem többet iktattak törvénybe a Karok és Rendek 1802-ben a nem-nemesek érdekében; de legalább megtették most ezt I. Ferencz túlváatosan conservatív uralkodása alatt, holott 1790/1-ben, midőn még a toscanai állam egykori szabadelvű reformátora, II. Lipót ül vala Szent István és III. András trónján, de midőn még világrengető diadalmas csatákban nem próbálta ki erejét a francia forradalom demokrata állameszméje: mereven ragaszkodtak még a hagyományos kiváltságokhoz és eszköz ágában sem volt az emberi méltóság irányában bárminemű reformot is létesíteni a nem-nemesek javára.

¹ 1802: XX. Ut illorum, quibus hucusque Personalis Actoratus non competebat, sed pro illis vel Magistratus Civici, vel Terrestris Domini Actoratu procedebatur, negotia litigiosa facilius promoveantur, Status et Ordines cum annuui Suae Majestatis Sacratissimae statuunt: ut Civibus, et liberae conditionis, nulli Jurisdictioni Dominali subjectis, in contractualibus, et simplicis Successionis casibus, proprio Nomine contra Nobiles litigandi Activitas concedatur, in Potentiariis autem, et Personalibus, Actoratus Fisco Magistruali ex Publico ordinando, ea ratione competat, ut adjudicandum homagium et refusio damni laesis Ignobilibus, Expensae autem litis per illum, qui Causa ceciderit, compensandae, Fisco Magistruali cedant. Illos vero, qui Jurisdictioni Dominali subjecti sunt, quia vix, aut nonnisi cum dispendio procedere possent, ultro etiam Domini Terrestris in Negotiis, quae hucusque eorum Actoratu promovebantur, tueantur; si vero intermitterent, aut propter defectum Facultatum non possent, Fiscus Magistrualis ex Publico assignandus eorum causas coram Jure promoveat, et Fisco assistenti expensae perinde adjudicentur per eum, qui Causa ceciderit, complanandae. Eo praeterea suapte intellecto, quod his quoque, qui Jurisdictioni Judiciali subjecti sunt, in Contractualibus proprio Actoratu procedere liceat.

Igaz, már ez időtájban — 1802 körül — voltak hazánkban is lelkes férfiak, a kik az irodalom terén többé-kevésbé nyíltan igyekeztek utat törni a modern eszméknek; sőt már előbb a vérpadon vértettek el Martinovics és társai, részben azon vakmerőségökért is, hogy a francia forradalom eszméinek sajtó útján való terjesztését megegyeztethetőnek tartották az ősi alkotmány biztosította szabadsággal. *Kazinczy Ferencz* keblét ebben az időben is már fenkölt honfiúi érzelmek hevítték, a melyeknek nem egyszer adott kifejezést irataiban a megkérgesült rendies conservatismus nem csekély megbotránkozására; *Bessenyei György* pedig ez időtájt irodalmunkat oly munkával gazdagította, a mely határozottan a modern alkotmányos monarchia alapeszméjével rokonszenvez vala. De hát hiheti-e komolyan alkotmányunk történetírója, hogy ezek a kegyeletreméltó úttörők képesek lettek volna 1802-ben — habár csak közvetve is — oda befolyásolni a Karok és Rendek többségét, hogy megalkossa az idézett XX. törvényczikket, ha Moreau és Bonaparte győzelmei nem szereznek életképességet a francia forradalom jogegyenlőségi eszméjének annyi csataterén? S ha nem látszik vala e győzelmek után még az is valószínűnek, hogy majd még egyszer a szőke Dunának is találja fordíthatni a maga rettenetes haderejét a nyugati eszmék világrendítő áramlata?

Lengyelország már 1791-ben közeledett ezen eszmék felé a maga májusi alkotmányával. A lengyel példa azonban ekkor már nálunk nem igen hatott. A magyar értelmiség legnemesebb éliteje ekkor már határozottan francia eszmékből táplálkozott; bevallani azonban ezt nyíltan még nem minden tekintetben merte. Részben nem is akarta.

Mert hát vajmi sokan voltak már akkor e hazában, a kik ösztönszerűleg arra érezték magukat indíttatva, hogy folyton csak azon «nagy hasonlatosság»-ra legyenek büszkék, a melyet az Anglia alkotmánytörténelmét közelebbről egyáltalán

nem ismerő hazai publicistáink már több mint egy emberöltővel ezelőtt véltek fölfedezhetni Anglia és Magyarország alkotmányossága között!

Pedig mennyire alatta állott még ekkor is, még 1802-ben is Magyarország alkotmányossága és egész jogrendje Anglia alkotmányosságának, jogrendjének! Mennyire illuzióban ringatták tehát magukat azok, kik párhuzamot véltek teljes joggal vonhatni a mi rendi alkotmányunk és Anglia alkotmánya közt már a múlt században!

Schvarcz Gyula.

A TUDATOSSÁG TÉNYE SZELLEMI ÉLETÜNK ESEMÉNYEIBEN.

PSYCHOPHYSIOLOGIKUS TANULMÁNY.

Tudjuk, hogy a psyche összes jelenségei az agyban és idegrendszerben végbemenő materialis folyamatokra vezethetők vissza.¹ Ismerjük e folyamatokat is, a mennyiben azok a dúc-sejtekben székelő protoplasma-anyag molekuláris mozgásaiból fakadnak. Ezen molekula-mozgások, mint az anyagon és anyagban lepergő minden mozgás egyáltalában, erőnyilvánulás alakjában történnek. A psyche jelenségeit jellegző erőnyilvánulás alakja pedig az — *érzés*.

Valóban az érzés nemcsak alapja, kriteriuma és kizárólagos kísérő tünete minden szellemi eseménynek, hanem annak tulajdonképeni lényegét is képezi. Érzőképességet csakis a protoplasma külől, és az érzés nyilvánulását csakis a psyche jelenségeiben lelhetjük fel.

E szerint az érzés sajátos tulajdonsága a protoplasma-anyagnak. E tulajdonság épp úgy jellemzi a protoplasmát, mint a hogy a vörös szín a rézt, a légnemű állapot a könenyt, a 100 foknyi forrpoint és 0 foknyi fagypoint a vizet, vagy a keménység a gyémántot karakterizálja. Ezekről sem tudunk többet, mint hogy a mondott anyagoknak tulajdon-

¹ Lásd Lechner: A psyche materialis alapja. Orvosi hetilap. 1892. 2—5. szám.

ságai és azoknak lényegéhez tartoznak. Sem e tulajdonságok miértjét, sem azoknak honnan való származását és végokát nem ismerjük. Megelégszünk azzal, ha csak megjelenésük módjába és körülményeibe betekintést nyerhetünk. Miért kívánjunk többet a lélekbuvártól, mint a mennyit a természet-tudóstól követelünk? Végre is el kell ismernünk azt, hogy lényegében a lélek sem lehet más, mint a nagy mindenséget uraló természetes erők nyilvánulásának egyik alakja, melynek kutatása ennél fogva úgyszólván a természettudományok körébe tartozik.

Érezni és tudni, egymással összeeső fogalom. Nem érezzük azt, a miről tudomást nem veszünk, és viszont tudomásunkra nem jut az, ami bennünk érzést nem kelt. Mindenki csak a saját érzéseit veszi tudomásul s ezért a rajta kívül létező világot csakis egyéni érzetei alapján ismeri meg. Az egyéni érzeteket a külvilágban végbemenő jelenségek — mint ingerek — támasztják. Minthogy azonban — tudvalevőleg — minden jelenség az anyag dinamikus külöléseiből keletkezik, azaz minden erőnyilvánulás mozgásnak a következménye, mondhatni, hogy *az érzést, azaz a tudatosságot keltő ingerek is a materialis világ mozgásaiban keresendők.* A materia mozgása ugyanis átvitettetvén a dűczsejtek protoplasma-anyagára, ebben molekuláris mozgást hoz létre (mozgás-átalakulás), mely utóbbi az érzés, illetőleg a tudatosság jelenségét szüli.

A protoplasma anyagában végbemenő molekuláris mozgás azonban kétféle alakban nyilvánul, a szerint, a mint a protoplasmás állományú sejt tevékenységben avagy nyugalomban van. A tevékenységben levő élő sejt molekuláris munkája abban áll, hogy a protoplasmát alkotó, szövődményes összetételű fehérje-vegyületek (albuminoidok) egyszerűbb vegyületekre hasadnak szét. A nyugalomban levő élő sejt molekuláris munkája pedig abban nyilvánul, hogy a tevékenység szakában széthasadt vegyületek helyébe, a sejtet

körülvevő tápfolyadékból — közvetve a vérből — a protoplasma complicált fehérje-vegyületei újra felépülnek. Mialatt tehát az élő sejt állománya — a protoplasma — *a tevékenység szakaszában szétbomlást, desorganisatiót, desintegratiót szenved, addig a nyugalom ideje alatt ismét újjáalakulásban, reorganisatióban, reintegratióban részesül.*

Kérdés már most, hogy az érzés, azaz a tudatosság ténye, a molekuláris munka mindkét, vagy ha nem, melyik szakaszához kötve jelentkezik?

Herzen¹ adatai értelmében a tudatosság jelensége kizárólag a protoplasma-munka bomlási szakaszához fűződik. Bizonyítja ezt szerinte egyrészt azon tény, hogy agyunk s idegrendszerünk fejlődéséről, növekvéséről, valamint annak munka utáni restaurálásáról — mely valamennyi az organisatio folyamatait feltételezi — érzés alakjában soha tudomást nem veszünk, másrészt azon körülmény, hogy mély alvás közben, a midőn a szétbomlott protoplasma újjátermődése kiváló mértékben megyen végbe, minden tudatos tevékenység szünetel.

De vannak ezeknél még hathatósabb bizonyítékaink is. Vegyi ismereteink kétségbevonhatlanul igazolják, miszerint a protoplasma bomlása élenyülés (oxydatio) útján jön létre. A légzés folyamán a vérbe fölvevett és a keringő vér által az agysejtekhez elvitt éleny nélkülözhetetlen kelléke a molekulák desintegrationális munkájának. Valóban tapasztaljuk, hogy nagyobb vérvesztések után a lélek tudatos működése hanyatlást mutat, avagy — ájulást okozva — teljes öntudatlanságot is szül. E mellett szólnak még ama tényezők hatásai is, melyek a vért élenyétől megfosztván, vagy annak élenyítő keringését megakadályozván, hasonló eredményhez vezetnek. Ilyen első sorban a szénéleg-mérgezés. Ide tartoznak a nagy

¹ A. Herzen: Grundlinien einer allgemeinen Psychophysiologie. Leipzig, 1889. p. 98.

üterek összenyomásából, vagy a légzésnek akadályozottságából származó tünetek. Már Benecke¹ észrevette, hogy a légzés megakasztásával a tudatos gondolkodás is megakad. Még oly hatányok is, melyek csak vérelvonólag hatnak az agyra, mint például a túlfeszített testi munka, a nemi szervek szerfeletti igénybevétele, a gyomor túlságos megterheltetése stb., bizonyos fokú érzéketlenséget, azaz a tudatos értelmi műveletek eltompulását okozzák. Természetes, hogy fokozott mérvben várható ez azon kóros elváltozásoktól, melyek az agyban vagy az agy körül keletkezve, az általuk gyakorolt nyomás folytán, a megtámadott szerv vérkeringését korlátozzák. Tényleg igaz, hogy az agynyomás tünetei közé nemcsak a tudatos érzés tompasága, hanem a szédülés is tartozik, mint az ezen érzésben beállott bizonytalanságnak egy neme. Részben hasonló eredményeznek némely bódító szerek és az alkohol meghatározott adagjai, a mennyiben élenyszükségletüket a vérből véve, elbódulást, sőt teljes öntudatlanságot okoznak.

A tudatosság ténye tehát az éleny jelenlétéhez lévén kötve; az utóbbira pedig csak a protoplasma molekuláris munkájának bomlási folyamataiban lévén szükség, kétségtelen, hogy az csak a molekula-munka desintegrationális szakával párhuzamban léphet életbe.

Mindezeknél fontosabb bizonyítékokat szolgáltatnak a kísérleti adatok. Schiff² azon tapasztalati tényből, mely szerint minden oxydatio — mint égési folyamat — hőtermeléssel jár karöltve, azt következtette, hogy a protoplasmának élenyüléssel kapcsolatos desintegráló folyamatai nem pereghetnek le egyidejű hőtermelés nélkül. Az állatkísérletek e föltevésnek igazat is adtak. Sikerült neki ugyanis kimutatnia

¹ Benecke: Das Verhältniss von Seele und Leib. Göttingen, 1826. p. 274.

² M. Schiff: Archives de Physiologie. Paris, 1869., 1870.

azt, hogy az agyvelőben annál több melegség fejlődik, minél tudatosabbakká válnak az ingerszülte érzések, és annál kevesebb hő produkáltatik, minél csekélyebb a támasztott érzés tudatossága. Arányban a tudatosság fokával, az agyban nő tehát vagy csökken a hőképzés folyamata is. E kísérletek igazolják egyszersmind azt, hogy éppen a legerősebb tudatosság kíséretében jelentkező folyamatok azok, melyek a legnagyobb hőtermelést nemzik, pedig ezek egyúttal azok, melyek a protoplasma legkiterjedtebb szétbomlását követelik. Ezzel ellentétben a hőképzést nem közvetítő reintegrationális folyamatok tudatos érzést sohasem támasztanak.

Mindezeket tekintetbe véve, teljes bizonyossággal megállapítható, hogy *a tudatos érzés kizárólag a molekuláris munka desintegrationális szakához kapcsolva lép életbe.*

De bárha a tapasztalat tényei a mellett szólnak, hogy a tudatos érzés csak a protoplasma molekula-munkájának bomlási phasisában jut érvényre, ezzel még nincsen kimondva az, miszerint e tömecsmunka reintegrationális szakasza a protoplasmát egészen érzéketlennek találja. Sőt mondhatni, hogy valószínűtlen is az, miszerint ugyanazon állomány, ugyanaz a protoplasma-anyag molekuláinak kétrendbeli állapota vagyis inkább alakulása szerint, legjellegzetesebb tulajdonságából, t. i. érzőképességéből hol kivetkőződjék, hol nem. Ha a protoplasma valóban bír érzőképességgel, akkor ezen tulajdonságának minden körülmények között fenn kell maradnia. Meg kell, hogy érezzen minden változást, melyet anyaga átszenved. Hisz minden anyag megőrzi eredeti sajátosságait. A víz pl. megtartja forr- és fagyponthelyi tulajdonságait, akár cseppfolyós, akár légnemű halmazállapotba menjenek át tömecsei. A phosphor nem változtatja meg vegyi tulajdonságait, akár sárga, akár vörös, akár oktoëderes, akár rhomboëderes alakban jelentkeznek. A kén nem veszti el vegyi egyenértékét, akár amorph, akár kristályos alakban

legyenek tömecsei. És a szén sem tagadja meg egyetlenegy elemi tulajdonságát, akár a graphit, akár a kőszén, akár a gyémánt módosulataiban vizsgáljuk azt.

Pedig a protoplasma legelemibb és legsajátosabb tulajdonsága éppen az érzés. Igaz ugyan, miszerint állománya vegyi bomlásokon és alakulásokon megyen át és a bomló, valamint alakuló molekulák — más-más vegyületeket alkotva — a protoplasmával egyenértékűeknek nem is vehetők; de tekintettel arra, hogy nem is a szétbomló vagy alakuló molekulák azok, melyek éreznek, hanem az élő protoplasma megmaradó anyaga önmaga az, valószínűtlen, hogy az őt érő anyagvesztéseget, valamint anyagszaporulatot egyaránt meg ne érezze; valószínűtlen, hogy — mint érző anyag — az állományában bekövetkezett gyarapodásról avagy fogyatkozásról — átszenvedett elváltozásként — tudomást ne vegyen.

Miután tehát egyrészt kétséget nem szenved, hogy minden anyag — mint olyan — jellegzetes tulajdonságait bármily körülmények között megtartja; másrészt igaz az is, miszerint minden élő anyag saját fogyatkozásait és szaporulatát megszokta érezni: föltehető, hogy a protoplasma érzőképessége annak nemcsak desintegrationális, hanem reintegrationális munka-phasisára is kiterjed. Érvényre azonban e képesség — tapasztalás szerint — ez utóbbi szakaszban sohasem jut. Ebből azt kell következtetnünk, hogy érvényesülésében a protoplasmán kívül álló hatányok által gátoltatik meg. Nos — keressük most azon okokat, melyek a tudatos érzés érvényesülését a reintegráció stádiumában megakadályozzák!

Ismeretes dolog, hogy a tudatos érzés jelentkezéseiben különféle alakokat ölthet. Jelentkezésének különfélesége első sorban a protoplasma anyagának minőségétől függ, másod sorban az ingert képviselő mozgás természetétől.

Tagadhatatlan, hogy még azon egysejtű górcsői lényeknél is — a protozoáknál — melyeknek egész teste csak egyet-

len apró protoplasma-halmazból áll, ezen protoplasma minősége szerint az érzés más-más jelentkezési módja kimutatható. Így pl. az úgynevezett amoebák egy része kerüli a meleget (negativ thermotropismus), míg a myxomiceták, rhizopodák, flagelláták, ciliáták nagyobb része azt keresi (positiv thermotropismus), jelölül annak, hogy a melegség ingere az előbbeniéknél kellemetlen, az utóbbiaknál kellemes érzést vált ki. Hasonlóan viselkedik az ázalagok nagy része a fénynyel szemben. A volvox globator és az opalinák pl. kerülnek a fényt (negativ heliotropismus), míg az oscilláriák, diatomeák és desmideaceák legtöbbje azt keresi (positiv heliotropismus). Némely rhizopodáknál a fény behatására a test protoplasmája áramlásba jut, míg másoknál ugyanakkor a meglevő áramlás megszűnik. Önmagunkon is észlelhetjük e tények igazságát, a midőn tapasztaljuk, hogy a szemünket ért akár villamos, akár mechanikus ingerek agyunkban csak oly fényérzést támasztanak, mint a fény maga, és pedig azért, mert az érzést küllő protoplasma anyaga mindegyik esetben ugyanaz maradt.

Mindebből kiviláglik, hogy egyazon inger, több protoplasma közül, mindegyikre más hatással van, azaz mindegyiknél más tudatos érzést léptet életbe. Bizonyos tehát, hogy *a keletkező tudatos érzés minőségére nem lehet közőmbős az, vajjon az ingerül szolgáló erőbehatás miféle protoplasma-anyagot talál.*

De e tény csak az érzés minőségére bír befolyással, arra, hogy az érzés csak a desintegráció phasisában jut érvényre, magyarázó adatot nem nyújt.

Vannak azonban még más körülmények is, melyek a tudatos érzés keletkezésére s minémiségére befolyanak.

Tények által igazolva van ugyanis, hogy a tudatos érzés minősége az ingert képviselő mozgás természetétől is függ. Némely rhizopodák pl. protoplasma-áramlás segítségével a

fényt kerülik, a meleget keresik, a mechanikus inger behatására pedig a contractió állapotába jutnak. A flagelláták és ciliáták legnagyobb része a mechanikus ingertől távolodni iparkodik (negativ thigmotropismus), míg a meleget szereti. A myxomiceták és rhizopodák, habár mechanikus ingerekkel szemben negativ thigmotropismust küölnek, némely tárgyak iránt positiv thigmotropismust mutatnak, a mennyiben azokat fölkeresik, átölelik, körülfogják, megmászszák stb. Ide tartozik a legtöbb protozoának positiv chemotropismusa az élenyvel, tápanyaggal és vízzel szemben, míg más vegyi ingerek iránt negativ chemotropismust árulnak el. A vorticellák rajzó, tánczó s perdülő mozgásaira másként hat a fény, másként a meleg és másként a saját fajukkal való érintkezés, úgy hogy viselkedésükből bátran kiolvasható ama következtetés, miszerint ezen egysejtű ázalagok a fény és hő érzésén kívül még a közérzet egy alakját, a tudatos nemi érzetet is ismerik. Mindezen Romanus,¹ Ehrenberg,² Engelmann,³ Entz,⁴ Rossbach,⁵ Häckel,⁶ Pfeffer,⁷ Verworn⁸ és mások által észlelt adatok csak a protoplasmának az ingertől függő viselkedése mellett szólnak. Különben eléggé isme-

¹ G. J. Romanes: L'intelligence des animaux. Paris, 1887.

² Ehrenberg: Die Infusorienthiere als vollkommene Organismen. Leipzig, 1838.

³ Engelmann: Über die Reizung contractilen Protoplasmas durch plötzliche Beleuchtung. Pflügers Archiv. Bd. 19. — Physiologie der Protoplasma- und Flimmerbewegung. Hermanns Handb. d. Physiologie. Bd. I.

⁴ G. Entz: Studien über Protisten. Budapest, 1888.

⁵ Rossbach: Die rhythmischen Bewegungserscheinungen der einfachsten Organismen und ihr Verhalten gegen physikalische Agentien und Arzneimittel. Würzburg, 1871.

⁶ Haeckel: Studien über Moneren und andere Protisten. Biologische Studien. Heft 1. Leipzig, 1870.

⁷ Pfeffer: Über chemotaktische Bewegungen von Bakterien, Flagellaten und Volvocineen. Tübingen, 1888.

⁸ M. Verworn: Psycho-physiologische Protisten-Studien. Jena, 1889.

retes dolog, hogy minő egymástól különböző tudatos érzéseket kelt bennünk a fény, a hang, a szag, a hő stb. ingere, egészen eltekintve attól, miszerint mindegyikök más érzékszerv útján jut érvényre.

Annyi tagadhatatlan, hogy *a protoplasma állományán kívül főleg az inger minősége szabja meg a tudatos érzés qualitását.*

De az inger minősége a kinetikus erő mozgásalakjától függ. Nem minden létező mozgásalak hat ingerként a protoplasmára. A szerves lények legtökéletesebbje — az ember — sem képes a mindenségben működő valamennyi erő mozgásáról tudomást szerezni magának. Csak azon mozgásalakból válik a protoplasma számára inger, a mely a physikális mozgásból physiologikus mozgásba képes átmenni (a mozgás transformatiója), azaz abból, mely — az organismusra hatva — physikális természetű hullámmozgásait az organikus sejtek molekuláris mozgásaiba átviheti. Ezen mozgás-transzfórmáció éppen olyannak képzelendő, mint a minő pl. telephonozásnál jön létre, a midőn a hanghullámok fölveszik az elektromosság hullámalakját és később újból a hanghullámok mozgásalakjába térnek vissza.

A mozgás ezen transformatióját élő organismusoknál az érzékszervek teszik lehetővé. A hol ilyenek nincsenek, ott egyenesen önmaga a protoplasma eszközli az átvitelt; a hol pedig tökéletlenek a szervek, ott az érzések kvalitása is tökéletlen marad. Az állatvilágon keresztül, az egysejtű protozoától kezdve az emberig, átmenetes formákban fellelhető az érzékszervek fejlődés-sorozata, mely a tökély legkülönbözőbb fokozatait mutatja. A legalsóbb rendű állatoknál egyetlen érzéket képez az egész testfelület. A fejlődés további fokozatain a kültakaró egyes helyein elkülönített érzékszervek képződnek sokféle alakulásban, melyek az embernél érik el a differens ingerlékenység legnagyobb fokát. Mindazonáltal

az ember nem képes a physikális mozgásalakok mindegyikét tudatosan megérezni. A physikális hullámmozgások közül azokat, a melyek másodpercenként 16. egészen 40.000 mozgást tesznek ki, hang alakjában, azokat pedig, melyek a 412 billió egész 912 billio rezgésre mennek fel, fény alakjában fogjuk fel. A két sorozat közé eső rezgés-gyorsaság részben hőérzést kelt. Úgy a 40 ezer és a 412 billió közti, mint a 912 billión felüli rezgés-gyorsasággal bíró ingert szervezetünk nagyrészt nem tudja megérezni, holott biztos ismeretünk van arról, hogy ilyen mozgás-gyorsaságok is léteznek. Tudjuk pl. hogy az ibolyaszínen túl még gyorsabb és a vörös színen alúl még lassúbb rezgésű fénysugarak is vannak, pedig ezeket nem látjuk. Az is kétségtelen, hogy a magnetismusban rejlő mozgásalakot épp úgy nem bírjuk megérezni, mint a hogy a roppant gyors molekuláris mozgással járó vegyi folyamatokkal szemben nagyobbára érzéketlenek vagyunk. Annyi megállapítható, miszerint a szervezetünkre ható ingerek, az azokat felfogó érzékszervektől függőleg, kvalitásaikban egymástól eltérő tudatos érzéseket támasztanak.

De minthogy vannak ingerqualitások, melyek tudatos érzést éppenséggel nem képesek kelteni, úgy látszik, hogy az inger minősége nem elegendő a tudatosság minden jelenségének kiszabására, még kevésbbé a reintegrationális érzéshiány magyarázatára.

Vannak körülmények, melyek közt a rendszerint tudomásunkra jutó érzéki ingerek is épp oly kevésbé gerjesztenek érzést, mint a magnetismus, az ultra-ibolyaszín, vagy a vegyi folyamatok molekuláris rezgései. Ez történik mindakkor, valahányszor az inger csak egyetlenegy érzést kelt. Valamint nem látjuk a fehér mezőben levő fehér pontot, vagy a fekete felületre írt fekete vonalat, mert köztük és alapjuk közt nincsen ellentét, mert mindkét esetben csak egyetlenegy érzés közvetített; úgy nem jutunk tudatos érzéshez mindakkor, vala-

hányszor az ingerként hatni akaró benyomás mellé legalább még egy érzés nem társul. Hiába hatnak pl. a mélyen alvóra a legerősebb ingerek, mindaddig, míg az alvó testen reflex-mozgásokat kiváltaniok nem sikerül, az ingerhatás őt tudatos érzésre nem fogja ébreszteni. Mihelyt azonban a reflex-mozgás létesült és az izmok összehúzódásából fakadó izomérzet az ingerérzés mellé odatársult, egyszerre lehetővé lett téve mindkettőnek tudomásul vétele. Ugyanaz mondható a figyelemre nem méltatott ingerhatásokról. Ezek létezéséről is csak akkor értesünk, ha figyelmünket rájuk fordítjuk. De mivelhogy a figyelem nem egyéb, mint bizonyos izomcsoportoknak egy időben végbemenő feszülése, újból azon conclusióhoz jutunk, miszerint *a tudatos érzés életbeléptetéséhez úgy látszik, még izmaink mozgása is szükséges.*

Az ingerkiváltotta izomfeszülésből fakadó egyidejű érzés, az ingerérzés mellé társulva adja meg az alkalmat arra, hogy az ingerérzés — mint egyedül álló érzés — öntudatlan ne maradjon.

Ezen tény megállapításával eljutottunk a *reflex-körök* kiváló szerepének elismeréséhez. Vizsgáljuk ezeket közelebbről! Talán választ kaphatunk általuk a fölvetett kérdésre.

Az inger felvétele érzékeink által, az érzés tudomásulvétele a psyche műveleteiben és a mozgás kivitele izmaink segedelmével, mindmegannyi tényezők, melyek — egymásba lánczolódva — a reflex-kör alakulását állítják elénk. Az idegrendszer nem különálló valami az organismus szervezetében, hanem annak tulajdonképeni lényege és alapállománya. Az idegrendszer tulajdonképen az eredeti állati protoplasma és, megtartva ebbeli protoplasmás jellegét, a fejlődéstörténelem fokozatain keresztül, szerveket alkotott magának önnön állományából, melyeket ural és saját céljaira aknáz ki. Így jöttek létre az emésztő- és légzőszervek, így alakult a támasztadó váz és így támadtak az izmok és érzékszervek. Az izmok

az idegvégék átalakulásából származtak, a miként e folyamatot a gregarináknál és piócféléknél még most is szemmel kísérhetjük. Az izmok lényegükre nézve az idegvégék átídomulásának tekinthetők, és minthogy az érzékszervek is hasonlóan fejlődnek; az érzékszervek, idegrendszer és izmok hármas kapcsolatából származó reflex-pályák tulajdonképpen egy egységes szervnek mondhatók.

Az organismusban boncztanilag készen álló reflex-pályák, melyek érzékszerveinkben veszik kezdetüket és a központ felé haladó idegutak mentén érzékeinket összekötik a központi idegrendszerrel, onnét pedig, centrifugál idegpályályaikon végig, kapcsolatot létesítenek a központi idegrendszer és a test izmai között, ezen reflex-pályák arra képesítik és készítetik az organismust, hogy minden reá ható ingerre, a saját céljainak megfelelő mozgással válaszoljon. A kör az ingerből kiinduló mozgással kezdődik és az organismuson áthaladva, az ingerre célzó, azt kereső vagy távolító mozgással végződik, tehát az inger tárgyában találja eredése, úgy mint végződése helyét.

Kétséghivonhatlan kísérleti tények bizonyítják, hogy *minden inger, ha az organismus által felfogatik, valamely reflex-kör mentén lezajló mozgás-sorozatot indít meg, mely érzéki felvétellel kezdődik és kivétel nélkül izommozgással végződik.*

Éppen úgy, a mint ingerbehatás hiányában tudatos érzés létesülése nem lehetséges, ez utóbbi kapcsolatos izommozgás jelentkezése nélkül sem képzelhető.

Bármily nagy legyen is az agy és idegrendszer dúcz-sejtjeinek érzőkéessége, ez önmagában nem elegendő arra, hogy az emberi értelemhez hasonló magas functiókat eredményezzen. Hiszen az emberi test számos szervében feltalálhatjuk a protoplasmás sejteket, a nélkül, hogy akár a máj, vese vagy here, akár bármely más szervünk képes volna

velünk szemben önálló tudatos érzéseket elárulni. Pedig kétségtelen, hogy — minden protoplasma érzőképességgel bírván — a nevezett szervek sejtjei sem nélkülözik a tudatos érzés képességét. Tényleg a lép, az ondó, a máj sejtjei fel vannak ruházva sajátos érző- és reakció-képességgel, azaz bírnak psychével, csakhogy azon különbséggel, miszerint tudatos érzésük tisztán és kizárólag a sejt-individuumhoz tapad. Hiányzanak náluk azon összeköttetések, melyek segedelmével a bennök inger folytán létrejövő molekuláris mozgást a külvilágba projiciálhatnák, *vagyis* hiányzanak ama kötelekek, melyek több érzést egymással s ezeket ismét izomérzésekkel összefűzni engednék. Azon körülmény tehát, hogy az *emberi* agy- és idegrendszer protoplasmás sejtjei oly gazdag idegpályák felett rendelkeznek, melyek egymás között, valamint köztük és a környi érzékszervek, meg mozgásszervek között a szükséges összehidalást állandóan fentartják; ezen körülmény adja meg az emberi psyche oly magasztos működésének lehetőségét. *Végső sorban a magasabb rendű szellemi működésnek nyitja a reflex-pályák organikus szerkezetében keresendő.*

Valóban, ha végig tekintünk az állatvilág idegrendszerének fejlődési fokozatain, azt találjuk, hogy az állatok értelmi tehetségei egyenes arányban állanak a reflex-pályák kifejlődése fokával. Minél tökéletesebbek és szövödményesebbek e pályák körei, annál tökéletesebb és sokszerűbb az organismus psychikus működése is.

Mindezekből kiderül, miszerint a protoplasmás dúcsejtetek önmagukban az értelem tudatos műveleteinek véghezvitelére elégtelenek. Szükséges ehhez mindig, hogy a reflex-pályák mentén végbemenő molekuláris folyamatok összesége váltassék ki. A molekuláris folyamatok ezen összeségéből azonban az érzetek nagyobb tömege fakad. És ezzel meg van adva a mód, hogy az ingerszülte érzés egyedülálló ne maradjon, hogy t. i. a tudatosságra való jutás föltétele az

időazonos érzések többsége által kielégítést nyerjen. Kíváncsi tudni már most, hogy a tudatosság tényének életbe-lephetéséhez a reflex-kör mentén létesülő mely érzések egyidejűsége szükséges okvetetlenül? Az e kérdésre nyerendő válasz megadja majd a feleletet azon előbbi kérdésünkre is, hogy miért jut tulajdonképen a tudatos érzés csak a protoplasma tömecs munkájának desintegrationális szakaszában érvényre.

Az érzéki inger befolyása a tudatos érzés minőségére már említés tárgya volt. Nem emlékeztünk azonban meg arról, hogy az némileg az inger erőfokától is függ. Csekély intenzitású ingerek tudvalevőleg tudatos érzést nem keltenek. Az érzés kiváltására szükséges, hogy az inger az erősség bizonyos fokát érje el. Azon mérhető határt, a melynél valamely inger-intenzitás érzést kelt, Fechner¹ *ingerküszöbnek* keresztelte el. Az ingerküszöb magasságát a protoplasmás sejt úgynevezett ingerlékenysége határozza meg.

E kifejezés: «ingerlékenység» azonban némi magyarázatot igényel. Ha általa a protoplasmának egy különálló, az érzési képességtől független tulajdonságát akarjuk megjelölni, akkor — a két tulajdonság közül mindegyik megváltozhatván — fel kellene tételeznünk azt is, miszerint esetleg csekély ingerlékenység mellett nagy érzési képesség, és viszont nagy ingerlékenység mellett csekély érzési képesség is fennállhat. De ez képtelenség! Ha pedig e cím alá a protoplasmának azon tulajdonságát akarjuk foglalni, mely szerint az az ingerek behatására különböző mérvben képes reagálni, akkor csak ugyanannak adunk más nevet, a mit már az érzőképeség nevével illettünk. Az ingerlékenység tulajdonképen az érzőképeséggel teljesen azonos fogalom.

¹ G. Th. Fechner: Elemente der Psychophysik. 2. Auflage. Leipzig, 1889.

De ha ez így van, nem lehetséges az, hogy a protoplasma érzőképesége az ingerküszöb határvonalához kötvé legyen. Valamint lehetetlen pl. az, hogy a szivacs, ha még oly kevés vizet bocsátunk is reá, meg ne nedvesedjék, bárha az általa felvett kevés víznek nyomát rajta meglátni nem lehet, úgy képtelenség az is, hogy a még oly kicsiny inger a protoplaszmán változást ne eredményezzen, ha annak tudatára talán nem is jövünk. Úgy, mint a szivacs vízfelvételi képességében nem gondolhatunk kezdeti határt, úgy a protoplasma érzőképeségében sem állíthatunk fel ingerküszöböt.

Példának okáért képzeljünk el magunknak egy tőlünk nagyobb messzeségben kongó harangot. Mi a harang hangját távolsága miatt nem halljuk. Képzeljünk már most hozzá. ugyanott vagy másutt, de hasonló távolságban, még egy második, sőt harmadik, esetleg még több ugyanakkora harangot. annyit t. i., a mennyi elegendő ahhoz, hogy valamennyinek együttes hangja végre hallható legyen. Egyenkint azonban egyik harang sem hallatszik hozzánk. Nos — mi történik akkor? Az történik, hogy nekünk, egymástól távol álló több inger összehatása folytán oly tudatos érzésünk támad, melynek minden egyes componense magában ily érzést létrehozni nem képes. Azaz oly érzésnek jutunk tudomására, mely csupa egyes — egyenként tudatossá nem váló — érzésekből tevődik össze. Igazán, ha a harangok bármelyike megszólal, egymagában egyik sem hallatszik el hozzánk. Azoknak együttes kongása azonban tudatos érzést kelt bennünk. És mint-hogy ezen tudatos érzésben a harangok egyenkénti kongásából eredt érzet mindegyike benfoglaltatik, kétségtelen, miszerint ezen utóbbiak akkor is keltettek érzetet, a mikor az tudomásunkra nem esett. Más szóval: az ingerek reánk hatottak akkor is, a mikor az úgynevezett ingerküszöböt átlépniök nem sikerült, vagyis a protoplasma már ingerlékenynek mutatkozott akkor is, a mikor attól tudatos érzésünk nem

támadt. Ily értelemben nyilatkozott különben már Hamilton¹ és Tain² is, a midőn kifejtették, hogy «minden, a miről tudunk, abból áll, a mit nem tudunk», és «minden érzésünk észre nem vett elemekből tevődik össze». Hartmann³ ugyane nézetnek a következő szavakban adott kifejezést: «a tudatos lelki működések megismerésének kulcsa az öntudatlanság régióiban fekszik».

Végül is azon tény, mely szerint minden tudatos érzés létesítéséhez az inger-intensitás bizonyos foka — műkifejezéssel élve, az ingerküszöb átlépése — szükséges, az ingerlékenység és ingerküszöb felvételével elegendő magyarázatot nem talál.

A tapasztalat mutatja, miszerint az érzések intensitása nem kizárólag az inger erőfokától, hanem még inkább az érzést elszenvedő organismus individuális mérlegelésétől függ. Egy és ugyanazon inger egyiknél erősnek, a másiknál gyengének tűnik, sőt ugyanaz az egyén egyszer erősnek, másszor gyengének érezheti ugyanazt az ingerhatást. Az edzett ember nem fázik ott, a hol az elkényeztetett ember már dideregni kezd, és a zenélő apa észre sem veszi a gyermekek lármáját, a mikor jól begyakorolt darabot játszik, míg valamely új dalmű betanulásánál ugyanaz a zaj erősen sérti őt.

De ha az úgynevezett ingerlékenység foka, valamint az ingerküszöb magassága egyéni mérlegelésnek tárgya lehet és e szerint egyénileg s idő szerint módosul: akkor az érzések intensitása sem lehet állandó tulajdonság, hanem csupán egyénileg változó idő szerinti functió szüleménye. Mihelyt azonban látjuk, hogy az érzés intensitása nem az inger erőfoka-

¹ La philosophie de Hamilton. Par J. St. Mill. Trad. par Cazelles. Paris, 1869. — Des modifications mentales inconscientes. Chap. XV.

² H. Taine: De l'intelligence. Paris, 1870. Vol. I. Chap. I.

³ E. Hartmann: Philosophie des Unbewussten. Berlin, 1869.

tól függ, joggal kérdezhetjük: miben is állanak tulajdonképen — lényegüket illetőleg — ezen intenzitások?

Úgy az érzés-, mint az inger-intenzitásról csak annyit tudunk, hogy mérhetők. Mérésük a fentiek szerint időlegesen és egyénileg változó tényezők segédelmével történik. Minden mérés tér-, idő- és súlymérésre vezethető vissza. Sőt a meny-nyiben az utóbbi kettőnél úgy az óra mutatója, mint a mérleg rúdja szintén a tér befutásával jelzi nekünk az időt és a súlyt, ezek is a tér mérésére vezethetők vissza. A tér mérése azonban, a mint azt Spencer¹ óta Wundt,² Jastrow,³ Preyer,⁴ Goldscheider,⁵ Müller,⁶ Mach,⁷ Stricker,⁸ Schäfer,⁹ Münsterberg¹⁰ és számosan mások részletesen kifejtették, izommozgások, illetőleg izomfeszülések, vagyis az ezek révén támadó izommérzések segédelmével eszközöltetik. Az izom összehúzódása alkalmával t. i. tért fut be és a befutott térnek nagysága egyenes arányban van az izom által kifejtett munka

¹ H. Spencer: Principles of Psychology. London, 1855. 3. ed. 1890.

² W. Wundt: Physiologische Psychologie. 3. Aufl. Leipzig, 1887.

³ Jastrow: The perception of space by disparate senses. Mind V. II. p. 539.

⁴ W. Preyer: Die Wahrnehmung der Schallrichtung mittelst der Bogengänge. Pflüger's Archiv. Bd. XL. p. 586.

⁵ A. Goldscheider: Untersuchungen über den Muskelsinn. Archiv für Anatomie u. Physiologie. 1889. Bd. V. VI. p. 369.

⁶ G. E. Müller u. Schumann: Über die psychologischen Grundlagen der Vergleichung gehobener Gewichte. Pflüger's Archiv. 1889. pag. 71.

⁷ Mach: Grundlinien der Lehre von den Bewegungsempfindungen. 1875.

⁸ S. Stricker: Studien über die Bewegungsvorstellungen. Wien, 1882. — Studien über die Sprachvorstellungen. Wien, 1880.

⁹ K. Schäfer: Über Wahrnehmung eigener passiver Bewegungen durch den Muskelsinn. Pflüger's Archiv. Bd. XLI. p. 566.

¹⁰ H. Münsterberg: Augenmass. Raumsinn des Ohres. Beiträge zur experimentellen Psychologie. Hft. 2. 1889.

nagyságával. Minthogy pedig ez utóbbi izomérzetek által jön tudomásunkra, a tér mekkorását illetőleg, az ennek megmérése közben támadt izomérzések minősége fog tájékoztatni bennünket.

Münsterberg¹ ezenkívül kísérleti úton is kimutatta, hogy az inger-intensitások mérése izomérzések útján megyen végbe. Ez alkalommal egyúttal kimutatta azt is, hogy mindig az izom feszülésében beállott változás az, mely reflectorice kiváltva, meghatározza azt, vajjon az inger minő intensitással hatott reánk. *Ha az inger erős izomfeszüléseket vált ki, erős érzésünk is támad, ha ellenben gyenge izomfeszülésbeli különbségeket létesít, gyenge érzést szül.* Ezt teszi pedig éppen úgy akkor, a mikor az inger maga erős, mint akkor, a mikor az gyenge. Ily úton lehetővé válik, hogy a kicsiny zaj is nagynak tünjék és viszont az erős lármát is alig vegyük észre, a szerint, a mint egyénileg és idő szerint reflexeink alkalmazkodnak. Így lehetséges, hogy a kínos fogfájás — az orvoshoz érve — szünetelni kezdjen, vagy a mulattató körben eltűnt főfájás, a magány unalma közt, ismét visszatérhessen. Az esetleges izomfeszülések minősége és nagysága határozza meg ezen esetekben a tudatos érzés intensitását.

Alkalmazva már most ezen tényeket az *ingerlékenységről* és *ingerküszöbről* mondottakra, kiviláglik, hogy *mindkettő tulajdonképen a reflex-kört bezáró izomfeszülés által szabatik ki. Ha az inger oly csekély, hogy reflectoricus izomfeszülést nem vált ki, tudatos érzés sem támad; ha pedig elegendő nagy arra, hogy reflex-mozgást, illetőleg izomfeszülésbeli változást létesítsen, akkor a tudatos érzés is — e változás nagysága által kihatározott intensitással létrejön.*

¹ H. Münsterberg: Neue Grundlegung der Psychophysik. Beiträge zur experimentellen Psychologie. Hft. 3. Freiburg, 1890.

Mondottuk azonban, hogy az inger-intenzitás megérzésében nem az izommozgás nagysága általában, hanem csak az izom feszülésében beállott változás különbsége határoz. Megérthetjük ezt azonnal, ha meggondoljuk, hogy a mérés eredményére nézve teljesen közömbös az, vajjon pl. valamely súlyt karunk melyik állásából kiindulva kezdjük mérlegelni. A félkilónyi súlyt egyformán nehéznek fogjuk itélni, akár behajlott, akár kifeszített karokkal emeljük azt, mert a karunkban már megvolt feszüléshez hozzájárult feszüléstöbblet az, mely az érzett súly nagysága tekintetében tájékoztat bennünket, s ez mindig az előzőleg fennállott feszülés-nagyságtól független. Éppen így járunk, ha ütemekben időhosszakat mérünk ki kezünkkel, vagy lábunkkal kilépjük valamely térnek nagyságát. Ez utóbbi esetben még azt is tapasztalhatjuk, hogy — bekötött szemmel mérve — nagyobbnak ítéljük azt a térséget, melyet térden csúszva, mint azt, a melyet rendes lépésekben haladunk át, mert az egyik esetben ugyanazt a munkát nagyobb, szokatlanabb izomfeszülésekkel teljesítjük, mint a másikkban.

De ha a feszüléstöbblet tájékoztat minket, akkor kétségtelen, hogy nem minden inger-mekkoraság közti különbség elegendő arra, hogy önálló érzést keltsen. Tudjuk az arányok törvényénél fogva, hogy két nagyság közti viszony akkor marad ugyanaz, ha növekedésük vagy csökkenésük a fennálló viszony arányában történik. Például 200 kilo és 1 gramm között ugyanazon súlyviszony áll fenn, mint 400 kiló és 2 gr., vagy 600 k. és 3 gr. között. Míg tehát e példában az egymással arányba helyezett számsorok közül az egyik arithmetikus számokban növekedett, addig a másiknak, a viszony egyenlő fentarthatása végett, geometrikus számokban kellett növekednie. Ugyanezt kimutatták a physiologikus kísérletek az inger és érzés közti viszony tekintetében is, a midőn a Weber-féle törvény felállításához vezettek. A Weber-féle

törvény nem mond mást, mint azt, hogy ahhoz, miszerint az érzések arithmetikus számokban növekedjenek, szükséges, hogy az igerek geometrikus számokban nagyobbodjanak. Ugyanez áll az inger és az izomfeszülés közti viszonyról is.

Mondottuk, hogy az intensitások mérésénél az izomfeszülésekben beállott különbségeket érezzük és nem az egész feszülést. E feszülésbeni különbség azonban nem jön létre ott, a hol két egyenlő, de ellentétes (antagonista) feszülés egymást megsemmisíti, valamint ott sem, a hol a feszülés növekedése nagyon lassú fokozódásban történik. Azért mindannyiszor, valahányszor pl. végtagjainkat éppen oly erővel hajlítjuk, mint a minővel feszítjük, s azért a végtagok helyüket nem is változtatják, az izmokban feszülésbeni különbség érzetének tudomására nem jutunk. Ugyanígy járunk, ha pl. valamely fény vagy hang észrevétlen lassúsággal erősödik. Nussbaum¹ pl. gyakran látta a berlini iskolás gyermekek azon furfangját, melylyel — óvatos lassúság mellett — vékony tüket szurkáltak egymás bámulatára a kezük vastag húsán keresztül, a nélkül, hogy fájdalmat éreztek volna mellette. Soliman Hadzsi fakir csodálatos sértetlensége is, úgy látszik, ily alig észrevehető lassúsággal eszközölt fájdalomatlan szúrásokon alapszik. Az intensitás fokozódását ilyenkor tudomásul nem vesszük, mivel a kísérő izomfeszülések feszülésbeni különbsége fokról fokra minimális természetű.

És éppen e körülményben lelhető fel az ingerküszöb jelenségének magyarázata. Az izomfeszülés alatt az izom tért fut be (rövidebbre összehúzódik) és a térbeni mozgás pontról pontra megyen végbe. Míg az izomfeszülésbeni különbség egyik ponttól a szomszéd pontig arithmetikus számértékben növekedik, addig az ingernek geometrikus arányban

¹ I. N. v. Nussbaum : Neue Heilmittel für Nerven. Breslau, 1892.

kell fokozódnia. Elképzelhető már most, hogy tulságosan csekély vagy lassan beható ingereknél az ingernek már is tetemesebb nagyságra kellett emelkednie. mielőtt az izomfeszülésben még csak a legminimálisabb különbözet beállhatott volna. Ebből egyszersmind az is látható, hogy ezen inger-emelkedésnek mindaddig kellett tartania, míg nem az izom feszülésbeni különbözete valahára észrevehető térbeni kiterjedést nyert, azaz — a régi kifejezéssel élve — míg az inger nagysága az ingerküszöböt átlépte. *Az ingerküszöb jelensége tehát végokát a reflectorice kiváltott izomfeszülések fellépésének körülményeiben, azaz az izom térbeli mozgásának szükségességében találja meg.*

Érzékösségünk határát nemcsak az ingerküszöb egyedül szabja meg. Úgy, mint lefelé, felfelé is ki van tűzve a tudatos érzés végső határa. Túlnagy ingerek épp oly kevésbé keltenek érzést, mint az ingerküszöbön alúl állók, vagy legalább is — bizonyos határon túl — az érzés intenzitását növekedni többé nem engedik. E felső határt Wundt *«inger-magasság»*-nak nevezte.

Az ingermagasság ténye szintén kimagyarázható az érzést közvetítő izomfeszülés magatartásából. A mint az ingernek csak bizonyos erősség elérése után sikerül az izomfeszülésben térbelileg is nyilvánulásra jutó különbözetet támasztania: úgy hiába fokozódik bizonyos intenzitáson túl, mert az izom saját összehúzódási képességét meghaladó feszülésnél nagyobb különbözetet soha létre nem hozhat. *Az inger-magasság határa tehát a feszülő izom önnön hosszában, azaz az ezáltal térhez szabott összehúzódási képességében leli korlátait.*

Az ingerküszöb magassága egyéni változásoknak is alá van még vetve. Tudjuk, hogy az individualis ingerlékenység fokozódhatik és csökkenhet. A súlyos betegségből lábadozók pl. rendkívüli ingerlékenységet mutatnak, mivel gyenge inge-

rekre is már erős tudatos érzéseik támadnak. Ilyen állapot mellett mindig constatálható, hogy az illetőknek izomereje — a betegség folytán — nagy mértékben hanyatlott. A gyengébb izomnak azonban nagyobb munkát kell elvégeznie, ha ugyanazt az eredményt akarja elérni, mint az erősnek. A gyenge izom tehát az erősnél jobban kell hogy összehúzódjék, ha ugyanazt az ingerkövetelte effectust kívánja czélozni. Már pedig a nagyobb összehúzódásból nagyobb feszülésbeli különbség is támad, azaz az izomzat elgyengült állapotában az ingerbehátások intensebben jönnek tudomásunkra, mint az erőteltség állapotában. Ez okból a gyenge testalkotású egyének rendesen érzékenyebbek és érzelgősebbek, mint az edzett izmos emberek. Ugyanez okra vezethető vissza némely idegbetegek és elmebetegek roppant ingerlékenysége és nagyfokú reakcióképessége is.

Ezzel ellentétben sokszor erős behatások is alig képesek reánk inger gyanánt hatni. Ez mutatkozik pl. a heves öröm vagy rendkívüli bú folytán beállott szellemi tompaság vagy extasia pillanataiban, a midőn rajtunk erősebb ingerek is hatás nélkül maradnak. Az erős kedélyhangulat szintén nagyobb fokú ingernek a szüleménye, és mint ilyen, erélyesebb izomfeszülések által van kísérve. E nagyobb izomfeszülések fennállása mellett természetes, hogy a más ingerek támasztotta újabb s kisebb izomfeszülések éppen nem, vagy alig eredményezhetnek számbaeső feszülési különbséget. Némely elmekóralakoknál tényleg találunk az izmok munkaképtelenségével arányos érzéstelenséget, mint pl. a melancholiánál, hol nagyobb ingerek is nehezen vétetnek tudomásul, vagy a stupornál, hol teljes mozgatlansággal kapcsolatos tökéletes öntudathiány is lép fel.

Mindebből újabb bizonyítékokat kovácsolhatunk a reflexmozgás nagyfontosságú szerepkörére nézve a tudatosság tényeiben. De mellette szólanak még félre nem érthető kísérleti adatok is.

Tudjuk azt, hogy *valahányszor valamely inger tudatos érzést akar kelteni, kell hogy bizonyos időn át hathasson reánk*. Az édes íz megérzése pl. nem történik azonnal a cukor szájbavételekor, hanem valamivel utána. És ha a cukrot a nyelvről gyorsabban távolítottuk el, semmint az ízérzés beállott volna, legfeljebb bizonytalan tapérzései benyomásunk maradt vissza belőle.

Túlságosan rövid ideig behatolt ingereket tehát vagy éppen nem, vagy természetüknek meg nem felelő alakban veszünk tudomásul. Hasonló áll a túlhosszan reánk ható ingerekről is, minthogy ezek szintén megszűnnek érzést támasztani, avagy legalább is — úgy intenzitásukban, mint kvalitásukban — folyton módosuló, ingadozó érzéseket ébresztenek. Futólagos érzéki behatások, mint pl. a villámcsapás, csillaghullás, földrengés moraja stb., ha nagyon rövid ideig tartottak, rendszerint észrevevésre sem kerülnek, vagy ha igen, oly homályos alakban, hogy az érzés minősége és erőssége tekintetében nagyrészt tájékozatlanok maradunk. Ez okból bárhányan lesznek is tanúi ugyanazon pillanatnyi jelenségnek, valamennyien mást fognak belőle kiérezni. Így történt az Tschudi esetében is, a ki — vadásztársaságával együtt — az erdő közepén szokatlan légtűnet által lepetett meg. Erős, rövid ideig tartó zaj volt az, melyet a társaság egyes tagjai majd óriási sas szárnycsattogásának, majd rengeteg pörgettyű lármájának, majd egy falka madár süvöltésének, majd pedig a fák összedőléséből származó robajnak stb. gondoltak. Mindegyik más emlékképeket idézett fel öntudatába, mivel az érzés maga — daczára nagy intenzitásának — rövid tartamánál fogva világos képzet tudomásul vételére elégtelen volt.

Túlsokáig tartó érzések szintén megmásíthatnak a hosszú tartam alatt. Így a fájdalom, ha hosszasan elnyúlik, lassanként eltompul, avagy — erősségét illetően — fel s alá ingadozik. Hol tűrhetetlen, hol alig érezhető, hol tompa, hol éles,

szóval folytonos változásokon megy keresztül. Mondhatni ezt minden állandó nagyságú és hosszú ideig tartó ingerről egyaránt. A patak zúgása, a malom kerepelése, az óra ketyegése, az eső zuhogása, a csillagok fénye, a virág illata stb. mindmegannyi — bár legyenek állandó intenzitásúak is — ha hosszan tartó érzést keltenek, erősségükben, sőt színzetükben is folytonos ingadozást tüntetnek fel. A csillagok pl. hosszasan nézve őket — bárki meggyőződhetik róla — csakhamar változó fényességet és látszólagos színváltozást küldnek. A hangvilla hangjára tartósan figyelve, azt erősségében hullámszerűen ingadozni véljük s belőle majd ilyen. majd amolyan felhangok domborodnak élénkebben ki. Az inger tulságosan hosszú tartama tehát csakúgy befolyásolja a tudatos érzés kvalitását és intenzitását, mint a túlrövid.

Mire vezethetők vissza ezen jelenségek? Ismét csak az ingertámasztotta reflex-mozgás minőségére. Mihelyest az inger oly rövid ideig tart, hogy kellő izomfeszülés létesülésére elég időt nem enged, a támasztott mozgás éppen semmi, vagy legfeljebb minimális nagyságú lesz. Hiszen minden mozgás végbemenetelére idő szükséges, és ezen idő annál hosszabb kell hogy legyen, minél nagyobb terjedelmű maga a mozgás. A tulságosan rövid tartamú inger ennél fogva erősebb reflex-mozgás keletkezéséhez nem nyújthat elegendő időt, sőt — tartamától függőleg — esetleg térben alig nyilvánuló oly kicsiny izomfeszülési különbözetet teremt, mely eredményében a fent vázolt nagyon kisfokú inger hatásához lesz hasonlóvá. Azaz, az úgynevezett ingerküszöb határáig, általa tudatos érzés nem fog keltetni, azon túl pedig az ingernagysággal arányban nem levő érzés fog nemződni.

Ezen felfogás mellett szól azon körülmény is, hogy *több, egymást rövid időközökben követő inger csak akkor kelt egymástól különálló tudatos érzéseket, ha az idő-*

közök bizonyos nagyságot elérnek. Így Leyden¹ kimutatta, hogy ezen időköz átlag 0'033 másodpercz kell hogy legyen. Mach² a különböző érzékszerveket illetőleg találta, hogy két egymásutáni inger megkülönböztetésére látásnál 0'047, tapintásnál 0'027 és hallásnál 0'016 másodpercz szükségeltetik. Innét van pl., hogy a hallott veszélynek inkább térhetünk még ki, mint a meglátott veszélynek, habár az érzéki észreveszés ugyanegy időpontra esik is. A felénk közeledő veszély elől való menekülésre t. i. több idővel rendelkezünk, ha fülünkkel, semmintha szemünkkel vettünk róla tudomást. Nagyon veszedelmes is egy elvadult ló vagy rohanó vasúti mozdony útját, a veszély meglátása pillanatában keresztezni akarni. Mert míg a tudatos érzést közvetítő hosszabb izomfeszülés létrejön, a gyorsan száguldó veszély már letiport bennünket. Fülünkre hallgatva inkább lehet reményünk ugyanazt a veszélyt kikerülhetni.

Helmholz³ e tüneménynek — a szemre nézve — az utóképek segedelmével iparkodott magyarázatot adni. Miután azonban Wundt,⁴ Tschisch s mások kísérleti adatokkal bebizonyították, hogy az időközszőb terjedelme az ingerre fordított figyelem feszülési nagyságától is függ; és miután tulajdonképen az utókép sem mondható egyébnek, mint oly érzésnek, mely a megkezdett izomfeszülés bevégződéseig az inger távollétében is még tudatosságra emelkedik: ismét csak azon következtetésre jutunk, miszerint ezen jelenség legnagyobb-

¹ Leyden: Über die Sinneswahrnehmungen. Berlin, 1868.

² Mach: Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Cl. 2. LVIII. p. 596.

³ Helmholtz: Über die Zeit, welche nöthig ist, damit ein Gesichtseindruck zum Bewusstsein kommt. Monatsbericht der berliner Akademie der Wissenschaften. 1871.

⁴ W. Wundt: Grundzüge der Physiologischen-Psychologie. Leipzig, 1887. Bd. II. p. 339.

részt *egyidejűleg reflex útján kiváltott izomfeszülések által van feltételezve*. A magyarázat nem is nehéz, mert misem természetesebb, mint az, hogy az izomfeszülés által létesített térbeli mozgás időt vegyen igénybe. Ezen idő hossza a kiváltott mozgás nagyságától függ s azért föltehető, hogy a hallószerv végtelen apró izmai sokkal rövidebb idő alatt fogják feszüléseiket befejezéshez juttathatni, mint a bőr nagyobb, vagy a szem még nagyobb izmai. Ha valamely inger éppen feszülésben levő izomra hat, ez — élettani ismereteink adatai értelmében — sohasem eredményezhet önálló új rángást az izomban, hanem csak az előbbinek folytatását. És éppen ez az ok, hogy sűrűn egymást követő ingerek csak meghatározott időközök betartása mellett képesek egymástól független tudatos érzéseket létrehozni. Ha az előző izommozgás még be nem fejeződött, a mikor már az új inger újabb mozgást közvetít, akkor — az utóbbi az előbbinek folytatása lévén — a kettőt együtt, egyetlen egy ingerokozta tudatos érzésként ítéljük. Ha ellenben az első izomfeszülés már teljesen bevégeződött, a mikor a második megkezdődik, a két egymást követő mozgás a nyugalom egy — bármennyire apró — phásisa által meg van szakítva, s így két különálló tudatos érzés keletkezését megengedi.

Némileg másként áll a dolog a túlhosszú ideig beható ingereket illetőleg. Ezeknél egy új tünetménnyel, az *izom-fáradással* találkozunk.

Élettani törvény, hogy minden izom, ha folytonos munkát végez, elfárad és pedig annál inkább, minél nehezebb volt a munka és minél hosszasan kellett azt végeznie. Az elfáradás törvényszerinti rendben megy végbe és kezdetben gyorsítja s erősíti, később lassítja s gyengíti, végre teljesen megszünteti az izom munkaképességét. Közbeesőleg a munka erélye versengésben hol erősítve, hol gyengítve lévén, ingadozásokat tüntet fel, melyek minden erősebb kifáradás után

jelentkeznek és reszketés alakjában szoktak nyilvánulni. És éppen ezek azok, melyek a feszülés váltakozó nagyobbodása és kisebbedése által a tudatos érzés folytonos módosulásait, ingadozásait eredményezik. Az egészen kifáradt izom teljesen elveszti összehúzódási képességét s azért minden inger, mely tartóssága által ilyen állapothoz vezetett, végül a tudatos érzést is lehetetlenné teszi. A testi kimerülés azon foka, melyen izmaink mozgása nemcsak fájdalmassá, de sokszor kivihetetlenné is válik, valóban azt eredményezi, hogy ilyenkor ingerek felfogására szintén képtelenné leszünk.

E mellett bizonyít a mindennapi tapasztalat is. Ha pl. jó üdítő álom után képesek vagyunk az 5 grammos és az 5·1 grammos súlyok között — tenyerünk emelésével mérlegelve azokat — különbséget venni észre: nem fog ez többé sikerülni, mihelyest e műveletet egy órán át folyton ismételtük. Bekövetkezik majd az elfáradás időpontja és mi az 5 grammos súlytól már csak az 5·2, 5·3, esetleg 5·4 grammos, vagy az elfáradás foka szerint még nagyobb súlyokat bírjuk megkülönböztetni. A tudatos érzés ezen módosulása beáll, a mint azt kísérletek igazolják, annál inkább és annál előbb, minél nagyobb súlyokat mérlegelünk össze, azaz minél fárasztóbb izommunkát végezzünk. *Az izom elfáradása és a tudatos érzés minőségének elváltozása közötti viszony tehát ismét csak az izomfeszülés jelentékeny szerepére, a tudatosság eseményeiben irányítja figyelmünket.*

Ama határidőt, melyre az ingernek szüksége van, hogy tökéletes tudatos érzést támaszson, Ochorovitz¹ *időküszöbnek* keresztelte; azt pedig, melyen túl nem szabad tartania, a nélkül, hogy a tudatos érzés kárt szenvedjen, az *elfáradás küszöbének* nevezte.

¹ Dr. J. Ochorovitz: Die Bedingungen des Bewusstwerdens. Leipzig, 1874 p. 30.

Ezen elfáradási küszöbnek köszönhető, hogy érzéseink hosszabb időn át tudatosak sohasem maradhatnak, hanem fennállásukban határozott időhöz vannak kötve. Ezen időn túl minden érzés tudatossága önmagától megszűnik, vagy legalább is — más izomfeszülés által tartatván fenn — minőségére nézve lényegesen megváltozik. Innét részben a feledés és az emlékezet hűtlenségének a jelensége.

Fentebb említettük, hogy Wundt és mások kísérletei azt is bizonyítják, miszerint az időküszöb terjedelme az ingerre fordított *figyelem* nagyságával nő és fogy. A figyelem egyáltalában nagy szerepet játszik tudatossá váló értelmi működéseinkben.

Naponta sok ezer inger hat be reánk, a nélkül, hogy ezekről tudomást vennénk. Öntudatunk felszínére csak azoknak képzete emelkedik, a melyek külön figyelem tárgyát képezik. A *figyelem* azonban — mint már említve lett — ismét csak *az izmok kisebb vagy nagyobb csoportjának megfeszülésére vezetendő vissza*. Ha valamire figyelünk, egy-szersmind érezzük, hogy testünkben, főleg annak felső részében, arcunkban, szemünkben stb., határozott feszülés áll be. E feszülés annál nagyobb, mentől jobban figyelünk, és minél jobban figyelünk, annál világosabban jön tudomásunkra a figyelem tárgyát képező inger képe. Határozottan igaz, hogy némely ember csak akkor képes bizonyos ingerre figyelni, ha különös, megszokott mozgásokat végez mellette. Vannak egyének pl., kik csak szivarozva, pipálva tudnak írni vagy dolgozni, mások csak írónnal játszva, asztalon dobolva, kabátgombot fogdosva vagy papírt gyömöszölve képesek beszédek tartani; ismét mások a széken himbálódva, lábukkal ütemeket verve, fel-alá járkálva, hajukban kotorászva, tollat rágva stb. bírnak határozott irányban elmélkedni. Némelyek szájukat mozgatják s arcukat grimassokba húzzák, ha kezük munkájára figyelnek (pl. ollóval vágnak). Ismertem egy fiatal

embert, a ki csak fogait jól összeszorítva tudott figyelni. Egy másik ajkát csucsortotta, egy harmadik szemöldökeit húzta ránczba stb. Ide tartozik többek között az ámulat, bámészkodás jelensége is, a midőn a figyelem felkeltésekor egy hosszú erős belégzési mozgást teszünk, vagy a hirtelen megijedés tünete, a midőn az ingerre erős kilégzési mozgásokkal felelünk. Mindezen mozgásalakok a figyelmet közvetítő izomfeszülések közé sorozandók és céljuk nem egyéb, mint az érzéseket tudatosságra emelő izomfeszülések számarányát s intenzitását, illetve feszülési különbözetét szaporítani.

Lange,¹ Martius,² Dwelshauvers,³ Münsterberg⁴ és mások kísérletei kétségtelenné tették, hogy a figyelem végső sorban izomfeszülések szüleménye. Minket váratlanul érő ingerek lassabban s gyengébben jönnek tudomásunkra, mint olyanok, melyekre várakozva lesünk. A nem várt s röviden elhangzó zenehangot alig vagyunk képesek minőségére nézve megítélni, míg reá figyelve — bár ugyanúgy hangzik el — annak esetleg még mellék- és felhangjait is élesen sikerül megkülönböztetnünk. A félhomályban megtekintett arczképet nem ismerjük fel, mivel — világosság hiányában — az inger nem elegendő erős. Mihelyest azonban megtudjuk, hogy kit ábrázol e kép, még a homályosság daczára is felismerjük annak minden vonását. Hisz figyelmünket már most előre várt részletekre irányíthatjuk. A figyelem eltereltségére vezetendő vissza az is, ha gondolatokba lévén elmerülve, vagy nagyon

¹ N. Lange: Beiträge zur Theorie der sinnlichen Aufmerksamkeit etc. Wundt's Philosophische Studien. Bd. IV. p. 390.

² G. Martius: Über die muskuläre Reaction und die Aufmerksamkeit. Philosophische Studien. Bd. VI. p. 167.

³ G. Dwelshauvers: Untersuchungen zur Mechanik der activen Aufmerksamkeit. Philosophische Studien. Bd. VI. p. 217.

⁴ H. Münsterberg: Schwankungen der Aufmerksamkeit. Beiträge zur experimentellen Psychologie. Hft. 2. p. 69.

élénk érzelmek uralma alatt állva, igen erős ingerek is észrevétlenek maradnak előttünk. Illusztrálja e tényt Archimedes példája, vagy a háború küzdelmeiben megsebesült katonák esetei, mely utóbbiak fájdalmaikról sokaig nem vesznek tudomást, mert figyelmük más irányban van elfoglalva. Ide számítandó a Nussbaum¹ által észlelt molnár esete is. E molnárnak jobbkarját elvitte egy nagy gépnek transmissiója, a mialatt éppen e gépnek munkájára figyelt volt. Egyszerre csak hatta, mint lóg a kabátja uja a forgó kereken, és csak a mint azon gondolkodott, mikép vehetné le azt onnét, vette észre, hogy keze nincs, a melylyel szerszámhoz nyúlhatna. Egész szerencsétlenségének csak akkor jutott tudomására, valamint a fájdalom is csak abban a pillanatban jelentkezett, a melyben meglátta a kibuggyanó vért és a gép kerekén repülő kabátujjban a saját karját is.

Ugyanezt bizonyítják kísérleti adatok is. Ha pl. súlyokat akarunk emelés által egymással összemérni s ugyanakkor számok összeadásával figyelmünket elvonjuk a méréstől, a mérlegelés nem sikerül. Viszont számokat nem bírunk összeadni, ha mérlegelendő súlyokra figyelünk. Mihelyest azonban az egyik értelmi műveletet a másik után végezzük, azaz figyelmünket successiv sorrendben egyikről a másikra áttéréljük, mindkettő sikerül. A némely ideg- és elmebetegségek lefolyásában mutatkozni szokott figyelni képtelenség és szórakozottság tünete is a figyelemnek egyoldalú túlságos igénybevételében és az összes izomzatnak kóros elfáradottságában leli végokát.

Mindezen tények magyarázatát a figyelemszülte izomfeszülés magatartásában találhatjuk meg. A váratlanul észrevetésre kerülő hangot egyedül csak az érzéki inger okozta reflex-mozgás kíséri. Azt azonban, melyre figyelmünket vára-

¹ J. N. v. Nussbaum : Neue Heilmittel für Nerven. Breslau, 1892.

kozva fordítjuk, ezenkívül még a figyelemmel járó izomfeszülések is támogatják. Természetes, hogy azon érzet lesz erősebb, mely az izomfeszülések nagyobb tömege — tehát tetemesebb különbözete, intenzitása — által lett tudatosságra emelve. És miután az előrement behatás folytán akaratosan létesített figyelem izomfeszülése bármely hangra lehet beállítva, a várt alaphangból tetszésünk szerint bármely felhangot leszünk képesek kihallani. A szerint, a mint a hangra figyelve, benne ezt vagy amazt a felhangot kívánjuk feltalálhatni, tényleg a figyelemnemzette izomfeszülések révén az érzéki inger eme detail-jait is vesszük tudomásul.

Ennek mintegy ellentétje az, a mi a figyelem elvonatása következtében történik. Ekkor a figyelem az ingertől el lévén terelve és izomfeszüléseink más ingerekre lévén beállítva, az újabb inger tudomásunkra nem is jön. Azért, mert a kisebb feszülés a nagyobbikban — mint annak egyik része — érvényre nem juthat, éppen úgy, mint a hogy a 10 liter víz a 100 liter vízben bennfoglaltatván különállólág magát nem érvényesítheti.

Az izomfeszülésnek mindenkor különállónak kell lennie, ha különálló tudatos érzést kíván közvetíteni. Ilyen azonban csak akkor lehet, ha minden érzést megillető izomfeszülés időbeni egymásutánt követ. Azaz a figyelem irányításakor a feszülések successiója követelményt képez (Münsterberg).

Ez okból több egyszerre vagyis időazonosan reánk ható, esetleg egymást gyorsan követő ingert nem vagyunk képesek egymással összemérni, hacsak figyelmünket successive egyik-től a másikra nem irányíthatjuk. Hiszen nyilvánvaló, hogy ugyanegy izomfeszüléssel várt több inger — például két fény-pont — mindaddig egyféle intenzitásúnak tűnik, míg mind-egyiket külön figyelem tárgyává nem teszszük s ezáltal a két figyelemokozta feszülés között a különbözetet izomérzés alak-

jában meg nem találjuk. Mihelyest ez lehetetlenné tétetik, és pedig azért, mivel a két simultán inger nagyon rövid ideig hatott reánk, az összehasonlítást többé biztosan meg nem ejthetjük, s ezért a két fénypont erősségét illetőleg csalódunk. Ez esetben t. i. két lehetőség van. Tudva azt, hogy két fényingert kell majd egymással összemérnünk, előre már vagy egyenlőknek vagy különbözőknek várjuk azokat. Ha egyenlőknek várjuk őket, akkor nemcsak az igazán hasonlókat, hanem az egymástól eltérőket is azonos erősségűnek fogjuk ítélni, mivel mindkettőt a figyelemnek ugyanazon feszülése mellett észleljük. Ha pediglen különbözőknek várjuk őket, akkor okvetlenül kétféle izomfeszülési állapotot kell egymással összemérnünk. Ezen utóbbiak közül azonban csak az egyik csatlakozhatik közvetlenül és valósággal az ingerézés mellé. A másik az ingeréризést időben követvén, ennek legfeljebb újból felidézett emlékképével párosulhat össze. De ezen emlékkép már most más — az előbbi ingeréризéstől eltérő — izomfeszülési intensitás által szabatik ki (hisz különbözőknek vártuk a két ingert), mi okvetlenül csalódáshoz vezetend ismét, akár legyen a két inger egyenlő, akár nem.

Sokszor volt alkalmam e tényeket kísérletileg is megállapítani. Így legközelebb egy nagyobb társaságban többrendbeli cognac közül a legjobbiknak a megjelöléséről volt a szó. Látva a felírásokat, mindenki azt ítélte a legjobbnak, a melynek a legelőkelőbb híre volt. Színes poharakból — nem tudva melyikben minő van — senki sem tudta a különbségeket biztosan megállapítani. Az egyik valamennyit egyformának ítélte, a másik az imént legrosszabbnak jelzett cognacot mondta a legjobbnak, s a harmadik bevallotta, hogy hol emilyennek, hol amolyannak érzi, akár ezt, akár azt. Ugyanezt tapasztaltam a szivarok megítélésénél, a midőn még az is megesett, hogy az észlelők bekötött szemekkel még azt sem bírták biztosan eltalálni, vajjon ég-e a szájokba adott szivar

vagy sem. Teljesen hasonló eredményre jutottam a borokkal való kísérletezésnél. Sötétben meg a piros és fehér bor közötti különbség sem volt soha határozottan megállapítható. Ugyanígy jár, a ki nagyon meleg és nagyon hideg ezüstforintosokat rakat magának felváltva a homlokára. Nem tudja a hideget a melegtől megkülönböztetni. Mindezen esetekben a figyelemláttartó izomfeszülések a csalódás okozói. Ezen izomfeszülések t. i. a szerint változtatják meg az érzést, a mely ingerre lett beállítva a figyelem. S minthogy ez utóbbi nem talál mindig az ingerrel, a tudatos érzés is csalódáshoz vezet. Elmebetegeknél szintén e tényekből nyernek magyarázatot a megfigyeltetés, üldöztetés és nagyzás azon téveszméi, melyek minden külső ingerbehatást a ráfordított egynemű figyelem kapcsán mindig és azonnal ugyanoly tévesen ítéltetnek meg. Különben épeszüeknél is régi dolog, hogy mindent körülöttük csak oly szemmel néznek, a minővel azt a vonzalom- vagy ellenszenvsugalta figyelem nekik megengedi.

Még jobban jut kifejezésre a figyelem befolyása a tudatos érzésre, ha a reánk ható inger érzését régen elszenvedett ingerbehatással, azaz annak felidézett emlékképével hasonlítjuk össze. Bizonyos, hogy ezt nehézség nélkül tehetjük meg. Ki ne tudná, hogy az imént ránk jött fogfájást bármely régebben átélt fogfájás emlékével nagyon jól összehasonlíthatjuk. Nos — pedig a két fogfájás közt nagy a különbség. A fogfájás visszaemlékezésben tényleg nem fáj, tehát az emlékből felmerülő érzet nem lehet olyan élénk és erős, mint a jelenlegi fájdalom-érzése. És mégis az összehasonlítás bátran sikerül. Ennek eszközölhetésére az érzések maguk — intensitásaiik roppant különbsége miatt — nem volnának elegendők. A mi nem fáj és a mi fáj, soha egyenlőnek nem ítéltető, sőt még intensitásbeli különbségeket sem enged megállapítani. Pedig mégis azt mondhatjuk, hogy ez a fogfájás éppen olyan erős, mint a minapi volt. A kettő között az összehasonlítás csakis

oly tényező közbenjöttével eszközölhető, mely mindkettőre nézve közös, mely úgy az ingerbeli, mint az emlékbéli érzéssel jelen van. Ilyen közös tényező más nincs, mint az izomfeszülés.

Valóban úgy az ingerérzést, mint az emlék felidézéséből származó érzést, megfelelő nagyságú és tényleges izomfeszülések kísérik. Ezeknek összehasonlítása egymás között akadályokba nem fog ütközni. Az emlék- és az ingerérzést kísérő kétféle izomfeszülés mindenkor alkalmas eszköz leszen a két érzés mekkoraságának egybevetésére.

Említettük még, hogy a figyelem az ingerküszöb magasságát is befolyásolhatja. A fentiek után ez is könnyen válik érthetővé, ha meggondoljuk, hogy az ingerkiváltotta izomfeszülés a figyelem folytán intenzitásában növekedik. Már pedig, ha másfelől igaz az is, hogy az izomfeszülés nagysága határozza meg az ingerérzés intenzitását, akkor kétségtelen, miszerint az előbbennivel arányban az utóbbinak is nagyobbodni kell, még akkor is, ha az inger erőssége maga nem változik. Mihelyest azonban — változatlan ingernagyság mellett — lehetővé van téve, a figyelem közvetítése folytán, az érzésnek erősödése, e körülményből már is kiolvasható az ingerlékenység fokozódása, illetve az ingerküszöb alacsonyulása.

A felsorolt tényeket röviden összefoglalva, kiderül, hogy *a reflectorikus úton kiváltott izomfeszülés a tudatos érzés létrejöveteléhez nélkülözhetetlen faktort képez*. Láttuk, hogy a tudatos érzés intenzitása, az ingerlékenység, ingerküszöb és ingermagasság foka, az időküszöb és elfáradási küszöb jelensége, valamint a figyelem tünete, valamennyi visszavezethető az izomfeszülésből származó érzés jelentkezésére. Az izomfeszülés magatartása, az előző feszülési állapot és az ingerozta feszülés közti különbség nagysága kiszabja és meghatározza mindenkor a keletkező tudatos érzés erélyét és

minőségét. Már most tudva mindezt, vonakodjunk-e még tovább az élénk tűzött kérdésre válaszolni, t. i. arra, hogy miért jut a tudatos érzés csak a protoplasma molekula-munkájának desintegrationális szakaszában érvényre?

A felelet most már nehézségekbe nem fog ütközni. Kimutattuk, hogy a tudatos érzés létesüléséhez, a reflex-kör mentén lezajló molekula-mozgások közül, a kört bezáró izomfeszülés jelentkezése mindenkor okvetetlenül szükséges. Ezen izomfeszülés azonban csak akkor jön létre, a mikor valamely inger behatása folytán — a reflex-pálya igénybevételével — a molekuláris munka egy egész sorozata kiváltatott. Minden ingertámasztotta molekula-munka a protoplasma anyagán csak bomlási folyamatokat eredményezhet. Mint-hogy pedig az izomfeszülést kiváltó inger a molekuláris munka egész sorozatán keresztül, ugyancsak a sejtanyag bomlását (desintegrációját) szüli: lehetetlen, hogy az izomfeszülés mással, mint a protoplasma molekula-munkájának desintegrationális szakaszával essék össze. Azaz — más szóval — *lehetetlen, hogy a tudatos érzés a reintegráció pházisában, mely pházis izomfeszülés által kísérve soha sincsen, valaha érvényre juthasson.*

A figyelem jelenségeinek tanulmányozása még azon további eredményre is vezetett, hogy a figyelmeztető inger által keltett izomfeszülés és az utána várt ingertámasztotta izomfeszülés, egymással párosulva, a tudatos érzést nemcsak növeszti intensitásában, hanem egyúttal minőségének biztosságában támogatja is. Ha valamely hangot halva — figyelmeztetés után — felismerem benne a kijelölt felhangot, kétségtelen, hogy nemcsak a felhangra vonatkozó érzést tettem intensebbé, hanem azt — a felhang kvalitásaira nézve — meghatároztam és biztosítottam is. E mellett még tapasztalhatom, hogy *az eredmény ilyenmő biztosítása annál inkább sikerül, mentől többször észlelem figyelemmel*

ugyanazon ingerbehatást, azaz minél jobban gyakorlom be magamat az illető reflex-folyamatot betetőző izom-feszülésre.

Igazán a *gyakorlat* képesít bennünket leginkább észre-vevéseink minőségének biztosítására. A zenész csak hosszas gyakorlat útján sajátítja el magának ama képességet, hogy pl. az accordokból minden egyes hangot kihallhasson. A festő csak hosszú gyakorlat után bírja eltanulni, miként érezhetők ki a különböző szinkeverékekből a componensekül használt egyes festékek elemei, sőt mennyileges arányai. És a mint a gyümölcstenyészítő is csak hosszas begyakorlás segédelmével ismeri fel a válfajok számtalan árnyalatait, úgy a juhász-, csikós- meg gulyásnak is bizonyára hosszú gyakorlatra van szüksége, míg megkülönböztetni tanulja a nyáj, a ménes, a csorda minden egyes darabját.

De a midőn a gyakorlat erősíti és biztosítja a tudatos érzést, ugyanakkor más oldalt gyorsítja is annak lefolyását. Számos mérés alapján tényleg ki lett mutatva, hogy arányban a gyakorlottsággal, a tudatos érzés keletkezéséhez szükséges idő megrövidül. Míg a gyakorlatlan ember Hirsch¹ szerint a váratlanul felvillanó elektromos szikrát 0·200 másodperc alatt látja meg, addig a gyakorlott csillagász a várt csillag áthaladását a meridiánon már 0·077 mp. múlva veszi észre. Herzen² kísérletei mutatják, hogy a mozgásaikban gyakorlatlan gyermekek a reájok mért ingerekre reflectorikus izomfeszüléssel csak 0·630 egész 0·654 másodperc után feleltek, míg felnőtteknél ugyanez 0·283—0·318 mp. alatt történik meg. Azon mozgás, melyet a gyakorlottabb kéz az ingerbehatás után 0·254 mp. alatt visz végbe, azt a láb

¹ A. Hirsch: Moleschott's Untersuchungen zur Naturlehre. IX. 1865. p. 183.

² Herzen: Grundlinien einer allgemeinen Psychophysiologie. Leipzig, 1889. p. 39—42.

csak 0.295 másodperc alatt teljesítheti. A mely cselekményhez a megszokott férfikéznek 0.283 másodpercre van szüksége, ahhoz a gyakorlatlanabb női kéz 0.365 másodperczet igényel. Donders¹ még a jobb- és balkezet illetőleg is constátálta, hogy a gyakorlottabb a kevésbé gyakorlottal szemben előnyben marad. Általában mondható, hogy *a gyakorlat a reactió idejét felénnyire, sőt egyharmadára is leszállítja s e mellett a tudatos érzést a figyelemcélózta kvalitásra tereli.*

Ha a figyelem nem az *ingerre* irányíttatik, hanem az ingernemzette reflectorikus *mozgásra*, akkor a tudatos érzés keletkezéséhez — miként azt Lange,² Rieger és Mayer Münsterberggel³ egyetemben bebizonyították — a lehető legrövidebb idő vétetik igénybe, mi mellett az érzés tudatossága egyúttal kizárólag a bevégeződő mozgásra szorítkozik. Ingerre figyelve t. i. 1.122 másodpercznyi idő kell ugyanazon művelet keresztülvitelére, melyet a mozgásra fordított figyelemmel 0.383 mp. alatt sikerül bevégeznünk. *A gyakorlottság tetőfokát tehát akkor érjük el, a midőn összes figyelmünket az ingerkiváltotta mozgásra összpontosítjuk.* De a mikor ezt tesszük, az érzés tudatosságát egyszersmind tisztán a mozgásra szorítjuk, miből az következik, hogy minden egyéb, az inger által esetleg támasztott érzést megfosztunk ugyanakkor a tudatosságra való emelkedés lehetőségétől.

E folyamatot kísérleti példák jobban fogják érzékíteni. Ha valakinek tyükszeme van (Herzen kísérlete), e körülmény gyakorlottságot szerez neki abban, hogy a lábát — a tyükszemre irányított behatások ellen védendő — az ingertől gyors-

¹ Donders: Archiv für Anatomie und Physiologie. 1868. p. 664.

² L. Lange: Neue Experimente über den Vorgang der einfachen Reaction auf Sinneseindrücke. Philosophische Studien. Bd. IV. p. 479.

³ H. Münsterberg: Bewusstsein und Gehirn. Beiträge zur experimentellen Psychologie. 1889. Heft 1. p. 1. 1890. Heft 3.

san félrehúzza. Mihelyest ezen egyénnel, kinek másik lába ép, azt a kísérletet tesszük, hogy a lábaira felváltva ingereket bocsátunk, melyekről az illetőnek tudomása van, hogy figyelemmel várhassa azokat s lábait a visszahúzásra mintegy készen tarthassa. Csakhamar tapasztaljuk ekkor, hogy érintésre a tyúkszemes láb sokkal hamarább fog mindig visszahúzódni, mintsem a tyúkszemnélküli. E mellett az utóbbinak megérintését az illető megérzi, míg a tyúkszemes láb-ujj érintéséről tudomást egyáltalában nem vesz, csak azt veszi észre, hogy a lábát már is visszahúzta. A tyúkszemes lábnál tehát — a gyakorlottság folytán — egyrészt az inger tudomásul nem vétetett, másrészt a mozgás tetemesebb gyorsasággal következett be és tudatos érzés csakis a mozgásról magáról támadott. A gyakorlat ezen esetben nem eszközölt más, minthogy a figyelmet s az ezzel kapcsolatos izomfeszüléseket a bevégzendő mozgásra terelte. Ennek folytán a mozgás gyorsabban és biztosabban következett be, az inger okozta érzet pedig megfosztatott az időazonos izomfeszülések kíséretétől és öntudatlanná lett. E folyamat akként értelmezendő, hogy akkor, a mikor a figyelem irányítása által a bevégzendő mozgásra, ez utóbbi előre praeformáltatik (olykép, a mint azt a megfigyelt hanginger-érzésnél a felhangokat illetőleg láttuk praeformálódni), akkor az izomfeszülés egyúttal kiszabja a tudatos érzés minőségét is. Minthogy pedig a figyelemközvetítette izomfeszülés ez esetben kizárólag a reflexet befejező mozgáshoz csatlakozik, tudatossá is csak ezen mozgás-érzésnek minősége fog lehetni.

Ebből kifolyólag állíthatni — a mit Münsterberg,¹ Cattel,²

¹ H. Münsterberg: Neue Grundlegung der Psychophysik. Beiträge zur experimentellen Psychologie 1890. Heft 3.

² J. M. Keen Cattel: Psychometrische Untersuchungen. II. Einfluss der Aufmerksamkeit, Ermüdung und Übung auf die Dauer psychischer Prozesse. — Philosophische Studien. Bd. III. p. 486.

Berger¹ s mások kísérletei is támogatnak — hogy *a begyakorlás tulajdonképpen nem céloz mást, mint bizonyos, egyébként is kiváltódó mozgásokat, illetve mozgássorokat akként létesíteni, hogy azok, az őket kísérő tudatos érzések kikerülésével, illetőleg öntudatlanná tételével, gyorsabban, könnyebben s eredményükre nézve biztosabban lépjenek életbe.*

Nos — tagadhatatlan, hogy mindaddig, a míg szellemi műveleteink kellően begyakorolva még nincsenek, azokat csak lassan, nehézkesen és a tudatosság teljes nyilvánulásával bírnuk végbevinni. Mihelyest azonban jól be vannak gyakorolva, könnyen, gyorsan és biztosan eszközöljük őket, a nélkül, hogy más jutna tudomásunkra, mint a teljesített mozgásnak érzése egyedül. Az olvasásban gyakorlatlan gyermek pl. hosszasan és nagy fáradtsággal syllabizál. A betűknemzette ingereket egyenkint kell megfigyelnie, a támadt érzéseket tudatosan összekapcsolnia, hogy a betűkből szótagokat, ezekből szavakat, ez utóbbiakból pedig mondatokat alkosson. Az olvasásban jártassággal bíró egyén minderről nem tud semmit. Ő egyes betűket nem is lát, csak a mondat kész értelmét veszi tudomásul, mert figyelme már többé nem a betűkre — mint ingerképekre — van fordítva (ezért nyomdahibákat nem igen vesz észre), hanem tisztán azon izomfeszülésekre, melyekkel az olvasott mondatot hangosan kiejtette, vagy legalább is gondolatban magában elrebegte. A beszédhangok kiejtéséhez szükséges izomfeszülések csak úgy állítják öntudatunk felszínére a látott vagyis olvasott szavak képzetait, mint a hogy azt a meghallott szóhangok teszik, mely utóbbiak — reflex alakjában — az illető izomfeszülések létesülését úgyis mindig követelik. Hiszen Stricker² experimentumai két-

¹ H. O. Berger: Über den Einfluss der Übung auf geistige Vorgänge. Philosophische Studien. Bd. V. p. 170.

² S. Stricker: Studien über die Sprachvorstellungen. Wien, 1880. — Studien über die Bewegungsvorstellungen. Wien, 1882.

ségbevonhatlanul kiderítették, miszerint *látni, hallani, de még csak gondolni sem vagyunk képesek semmit, hacsak a látott, hallott vagy gondolt szó kiejtéséhez, vagy az illető mozgás utánzásához szükséges izomfeszüléseket magunkban, bármínemű minimális alakban, fel nem idézzük.* Egy forgó kereket pl. nem vagyunk képesek elképzelni a nélkül, hogy a megfelelő forgó mozgást akár szemünkkel, fejünkkel, kezünkkel vagy lábunkkal, akár testünk bármely mozogható részével végbe ne vigyük, avagy legalább is a megfelelő feszülések által intentionáltnak ne érezzük. Ugyanigy nem gondolhatunk egyetlen szót sem, a nélkül, hogy a megfelelő izomfeszülések, gégeinkben létre ne jöjjenek.

Áll ez mindenrendű begyakorlásainkra nézve. Valamint a képzőművész csak akkor bír gyakorlottsággal, ha nem kénytelen többé — tanuló módjára — minden újját munka közben tudatosan rakosgatni, úgy a gyakorlott zenész is csak akkor játszhat remekül, ha a szükséges technikát öntudatlan automatizmus alakjában elsajátította magának. És bizonyára a tudós matematikus is csak akkor képes magasabb számfejtéseket könnyen elvégezni, ha az alsóbbrendű számtani műveleteket öntudatlanul teljesítheti. A virtuozitás mindegyiknél annál tökéletesebb, minél biztosabb, akaratlanabb és öntudatlanabb a begyakorolt cselekmény. Hogy pedig a gondolt, hallott vagy látott szavak kiejtéséhez szükséges izomfeszülések az inger kapcsán reflexként támadnak, kitetszik már abból is, hogy alig tudunk ellentállani mások támogatásának és kijavításának, ha azok beszéd közben megakadnak vagy rosszul beszélnek.

A begyakorlás e folyamata minden szellemi műveletre átvihető. Ennélfogva lehetséges, hogy értelmi tevékenységünk bármelyike lefutásában — sokszoros ismétlődés után — gyorsan lezajlóvá és összes psychikus elemeiben, a célzott végső izomfeszülés kivételével, öntudatlanná is váljék. *A sokszoros ismétlés eredményezi a gyakorlottságot.*

Hogy a figyelem, mely izomfeszüléseivel eleintén az ingerre volt irányítva, ez utóbbiról fokozatosan a reflexkört befejező mozgásra tereltessék át s hogy ezáltal az ingerzés elessék a tudatosságot közvetítő izomfeszülések kíséretétől és öntudatlanná válják: ehhez nem szükséges több, mint az, hogy egy és ugyanazon inger behatása nyomán minél gyakrabban bonyolódjon le ugyanaz a szellemi esemény és pedig ugyanazon befejező reflex-mozgással. A figyelem t. i. annál biztosabban várhatja a bekövetkezendő mozgást, mentől.több-ször következett az be hasonló alakban hasonló ingerek után. Minthogy pedig a figyelem irányítása szintén reflectorice történik, kellő számú ismétlődés után már az inger maga váltandja ki a figyelemnek a várandó mozgásra vonatkozó izomfeszüléseit.

És ezzel készen van a psyche ama functió-neme, melyet *automatismusnak* szoktunk nevezni. Látható, hogy *a gyakorlat ily úton lehetségessé teszi, miszerint a tudatos érzéssel járó szellemi műveletek öntudatlan automatismussá alakuljanak át.*

Az eddigi taglalások során mondottakból kitűnik, hogy az egyszerű reflex-kör — a mint boncztanilag idegpályáinkban készen áll — képezi szellemi működésünknek alapfeltételét és sarkpontját. Ily reflexek felett a gyermek már születése első perczében rendelkezik. Ilyenek léteznek tudvalevőleg a szem és a szemizmok és arcizmok között, a fül és a fül-, arc-, gége- meg nyakizmok között, az orr és az arc- meg szemizmok között stb., valamint valamennyi érzékszervünk és a végtagok, véredény-izmok, secretorikus izmok stb. között. Ezen reflex-pályák mentén eleintén zabolátlan mozgások jönnek létre (mindig csak inger behatására), melyek öntudatlanok, a mennyiben csak a reflectorice létesült mozgásból fakadó izomérzés válik tudatossá. E minimális tudatossággal járó mozgásokat *egyszerű reflex-mozgásoknak* szokás nevezni.

A gyermekek féknélküli reflex-mozgásaiból — a nevelődés folyamán — fokozatosan, tudatos érzésekkel kapcsolatos magasabb rendű mozgások támadnak. Úgy, a miként több-több időazonos inger behatásából keletkezett reflexnek összetársulásából a tudatos érzések mind szövődményesebb kapcsolata létrejön: akként tornyosodnak az egyszerű reflexekre is, az ezen érzések associációjából eredő értelmi műveletek eseményei. A tudatos érzések tömege ráójtódik mintegy a reflexek eseményeire és a kapcsolatos izomfeszülések által, melyek majd hasonczélúak, majd ellentétesek (antagonisták) lévén: hol fokozzák, hol ellensúlyozzák, hol megszüntetik egymást a mozgásnak térbeli nyilvánulásaiban, az eredeti reflex sok-szerű átalakulásához, átmódosulásához, meggátolásához avagy erősítéséhez adatik meg az alkalom.

A tudatos érzések ily ráójtódása folytán tehát módosult összetett reflexek támadnak, melyek akaratos mozgásoknak szoktak neveztetni. Ilyenek kísérik minden magasabb rendű tudatos értelmi műveletünket és ezeknek révén jutnak kifejlődésre a psyche tudatos működésének összes jelenségei.

A szervezet funkcióinak tökéletesedése során azonban — a gyakorlat segedelmével — ezen tudatos, úgynevezett akaratos mozgások lassankint ismét automatismusokká alakulnak át. *A tudatos értelmi műveletek tehát, a tökéletesedés egy további fokán, újból öntudatlan, azaz minimális tudatossággal járó, bár bonyolodottabb szerkezetű reflexekké változnak vissza.* Nos, ezen magatartás már elegendő támpontot nyújt arra, hogy belőle a tudatosság tényének szerepköre, a psyche eseményeit illetőleg, egész nagyságában levezethető legyen.

A mint láttuk, hogy minden átmenet egyik ingertől a másikhöz izomfeszülési különbözetet támaszt és izomérzés által jön tudomásunkra; a mint láttuk, hogy minden értelmi

művelet, ha tudatossá akar válni, egyidejű izomfeszülést követel; és a mint láttuk, hogy a tudatos érzések minden változása, jobban mondva minden öntudattartalom létesülése, különálló izomérzetet igényel: úgy láthattuk azt is, hogy az értelem mechanizmusának tökéletesedésében *a tudatosság jelensége hidalja át az egyszerű reflex és a kész automatizmus közötti hézagot* (Münsterberg).

Az organismusnak mint egyéniségnek biológikus céljai nem követelik a tudatosságot, hanem inkább azt, hogy a szervezet mentől tökéletesebb oly mechanizmusok felett rendelkezzen, melyek a kívülről reáható ingerekkel szemben megengedik neki a minél gyorsabb, czélszerűbb és biztosabb cselekvést, és pedig az ingerek hasznos vagy káros volta szerint. Az ingerek hasznos vagy káros volta azonban nem fekszik nyíltan azok jelentkezésében. Ez okból az organismusnak szüksége van reá, hogy megérezze az inger minőségét és erőfokát mindaddig, míg reakcióiban a kellő magatartásra mechanizmusát be nem gyakorolta.

Az organismusnak e szerint, mint élő szervezetnek, a saját és a faja fentartására csak addig van szüksége a tudatos érzés közvetítő segedelmére, míg egyszerű reflexeit szükség szerint magasabb rendű automatikus reflexekké át nem alakította. Mellette a tudatos érzés közbenjáróként szerepel az egyszerű és az automatikus reflexek közti átmenet czélszerű összehidalására.

Ezek értelmében a szellemi fejlődésnek első feltétele az, hogy a biológikus reflexek, a tudatos érzés támogatásával, előbb akaratos reflexekké idomuljanak át, később aztán ismét automatikus reflexekké redukáltassanak. *A tudatosság jelensége e közben csak kísérő tünete azon átmeneti folyamatoknak, melyek a psychét alacsony organisatiójából egy magasabbra vezetik* (Herzen). Kísérője ez tehát a zagy-mechanizmus tökéletesedésének, csak azon agy-tevékenység-

get hagyva végleg el, melynek új, bizonytalan, lassú, nehézkes, tökéletlen munkája — complicitásága daczára — ismét megszokottá, biztossá, gyorsá, könnyűvé és tökéletessé tétetett.

Minden ingerként szolgáló külső hatány az úgynevezett gerinczagi (spinalis) reflex-utakban rendszerint kész pályákat talál az organismus biologikus céljaira. E pályákon gátak nem merülnek fel és az organismus számára leghasznosabb mozgások, lehető minimális, a mozgásra magára szorítóköző öntudattal váltódnak ki. Mihelyest az inger többé, saját természetének és a szervezet szükségének megfelelő ily kész pályákra nem talál; új utakat tör magának a reflexbeli szükség kielégítésére. Ezen útnyitási tevékenységében az inger, a már most minden oldalról fölmerülő akadályok leküzdésére, hű támogatót talál a tudatos érzés jelenségében. A mint aztán a sokszoros gyakorlat folytán az akadályok végre elsimulnak, a tudatos érzés újból elhagyja az automatikussá vált reflexeket, hogy ezentúl az ezek fölé tornyosuló még bonyolódottabb szellemi események kíséretébe szegődjék.

Igy támogatja a tudatos érzés azon tendenciát, melyet minden organismus psychikus fejlődése mutat, és mely mentől közvetlenebb reflex-pályáknak teremtetését célozza. E mellett *a tudatosság jelensége mindinkább eltávolzik a kész utakon haladó psychikus folyamatok mellől, hogy felsőbb rendű értelmi műveletek segédelmével, új meg újabb ösvényeket törjön a szellemi tevékenység színpada számára.*

Jól mondja Herzen, hogy *a tudatos érzés csak ott jelentkezik, a hol a psyche mechanizmusa még tökéletlen, hogy ennek tökéletesedésében főszerepként szerepeljen.* De az értelem mechanizmusának tökéletesedése a cereбрalis intellectum haladását jelenti, mely haladás — generációkon keresztül folytatódva — idővel mindtöbb szerzett automatikus reflex-pályát enged nemzedékről nemzedékre átörököltetni; éppen úgy, a mint a tenyészlovak és fajkosok ránevelt tulajdon-

ságait meg képességeit ivadékaikban átöröklődni naponta láthatjuk.

Ezen *intellectuális haladásnak* — mint Herzen nevezi — *csupán az egyén, a faj, illetve az ember agyának fejlődésképesége szab határt.* Mihelyest e határ el leszén érve, a tudatos érzés fokenként elhagyandja majd az agytevékenység színterét, hogy mindinkább mechanikus, instinctív, automatikus reflexeknek adjon ott helyet, mely utóbbiaknak egyeduralma során — mint psychophysiologikus non plus ultrát — elélnk varázsolhatja aztán a képzelet Madách phalansteriumának gépemberét.

A költői phantasia e szüleménye azonban ne aggaszson bennünket! Valamint képesek voltak a természet erői a protozoa protoplasma-anyagából, a fejlődéstörténelem lassú sorozatain keresztül, egy, az emberéhez hasonló, a szellem oly hatalmas jelenségeit külső idegrendszer létesíteni: úgy sikerülend a természet ugyanez erőinek, *a fejlődés fokozatain át, lomha mozzanatokban és a tudatosság tényének beékelődésével, az emberi agyat és idegrendszert még magasabb organisatióba is átvinni, hogy ezzel egyetemben az embernél még tökéletesebb szervezetű lényt, még magasabb psychét teremtsen.*

Lechner Károly.

A MAGYAR PARLAMENT REFORMJA.

ÁLLANJOGI TANULMÁNY.

— Első közlemény. —

Alkotmánykérdések kétségtelenül sokat vesztek napjainkban azon fontosságból, melylyel még rövid idő előtt tárgyaltattak. Európának legtöbb államában az alkotmányképzés egyelőre be van fejezve s habár a mai képviseleti parlamentarismus inhärens hiányai hol nagyobb, hol kisebb mérvben érezhetők is: ezek a kérdések még sem foglalkoztatják első sorban a modern nyilvános életet. Mai gyorsan élő korunk más kérdéseket állított előtérbe. *Eötvös* még csak 1854-ben nevezhette a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség eszméit a kor uralkodó eszméinek. E jellemzés már csak részben alkalmazható napjainkra. Mindenütt az egész keresztény Európában, Oroszország egyedüli kivételével, az egyes egyén oly messze menő személyes polgári szabadságot élvez, hogy azt, legalább bizonyos irányban, inkább kissé megnyirbálni mint kitégíteni kellene. Ama majdnem korlátlan szabadság például, melynek az egyén napjainkban a gazdaság terén örvend, már is bizonyos megszorító intézkedéseket tett szükségessé, mely megszorítások a mai szabad verseny rendszerét igen helyesen kissé korlátozni vannak hivatva. Sőt ha a polgári szabadság alatt a közönséges liberalis fel-

fogás szerint mindjárt az állampolgár lehető legnagyobb részvétét értjük is honának kormányzásában: úgy e követelés is a képviseleti rendszer általános behozatala által lényegileg ki van elégítve, bármily kevéssé van is a szélső liberalizmus megelégedve a demokratia azon fokával, mely a modern államban eddigelé el van érve.

Az egyenlőség eszméje is, mely különben alig választható el a szabadságtól, megvalósítotttnak tekinthető, a meny nyiben legalább ez eszmének elfogadható értelme van: a középkori feudalizmus utolsó maradványai nagybára el vannak törölve, a törvény előtti egyenlőség mindenütt el van ismerve, az általános adó- és hadkötelezettség be van hozva. Hisz maga Eötvös a XIX. század vezéreszméiről irt munkájának egyik más helyén arra figyelmeztet, hogy a szabadság és egyenlőség eszméire nézve nagy összhang uralkodik mindenütt, hogy például a győztes királyság által 1849. december 6-án oktroyált porosz alkotmány és a győztes nép által 1848-ban létesített francia köztársasági alkotmány között, tekintve amaz eszméket, elvi különbség nem létezik.

Csak a nemzetiség eszméje s vele a nemzetiségi kérdés az, a mely mai nap is meg nem oldott nagy kérdőjelként áll Keleteurópa jövője előtt, míg egyebütt Európában ez eszme sokat vesztett jelentőségéből, különösen mióta Olaszország és Németország kivívták nemzeti egységöket.

Napjainkban leginkább két kérdés tartja izgatottságban az európai népeket. Az egyik: az állam és egyház közötti viszony végleges megállapítása — oly kérdés, melyet a középkor hagyott ránk, s melyet a XIX. század szintén megoldatlanul fog átengedni a jövőnek. S a másik, mely mélyebben ható, veszélyesebb és bizonytalanabb kimenetelű: a gazdasági s azzal együtt a társadalmi reform nagy kérdése. A legújabb, különösen a német socialismus tudományos munkásságának megvan kétségtelenül azon érdeme, hogy számos visszásságot

tárt fel, mely társadalmi testünk fekélyét képezi s hogy ezáltal okot szolgáltatott arra, hogy mai gazdasági jogrendünk s egész társadalmi alkotmányunk mélyebb és lelkiismeretes kutatás tárgyává tétetett. Habár azt hiszszük, hogy azon veszély, melylyel a socialdemokratia az államot és társadalmat fenyegeti, gyakran túlhajtott, mégis könnyelműségnek tartanók azt a nézetet, hogy veszély egyáltalában nem létezik. Ennélfogva az állam, valamint a társadalom érdeke elutasíthatlanul követeli, hogy ama veszély korszerű, csendes és okszerű reformok által elháríttassék.

Bizonyos az, hogy ezen fontos kérdések, melyek annyira foglalkoztatják és izgatják korunkat, nem maradhattak visszahatás nélkül egyfelől a gyakorlati parlamentáris életre, másfelől az alkotmánykérdések elméleti megoldására sem. A gyakorlati parlamentáris életre azért, mivel annak színterén a szélső ultramontánok éppugy megjelennek, mint a socialdemokraták, még pedig a nélkül, hogy velök szemben politikai pártokkal lenne dolgunk. Politikai, azaz állami pártnak csak az tekinthető, mely az állam alapzatán állva, jogos vagy nem jogos pártcéljait elérni törekszik. Az ultramontánok és socialdemokraták pedig az államon kívül állanak; mindkettő oly célokat kíván elérni, melyek az állam lételevél meg nem egyeztethetők; mindkettő nemzetközi párt, míg a modern állam lényegileg nemzeti állam — a nemzet szó kifejezést nem annyira ethnographiai mint politikai értelemben véve.

Az alkotmányjogi kérdések elvi megoldására ama mozgalmaknak természetesen annyiban befolyással kell birniok, a mennyiben elutasíthatlanná vált, hogy már az állami alapintézményekben gát alkottassék az államellenes pártok romboló befolyásai ellen. Oly pártot, mely az államtól az állami kérdések souverän megoldására való illetékességet megtagadja, mely az államtörvények kötelező erejét megszüntnek jelenti ki, mihelyt azok ellentétben állanak a clerikális különérdek-

kel: oly pártot alkotmánykérdések megvitatásánál szem elől téveszteni sem nem lehet, sem nem szabad. Még kevésbé lehet ignorálni a mai socialdemokratiai mozgalmat, mely összes társadalmi rendünket alapjában felforgatni törekszik, mely a modern állam létjogosultságát elvben tagadja s mely aránylag igen rövid idő alatt valóban megdőbbenő mérvben harapódzott el úgy kül-, mint belterjesség tekintetében. Számos nagyfontosságú, magában véve tisztán politikai kérdés, például a felsőház szükségessége a képviselők kamarája mellett, az előbbinek mikénti szervezete, a szavazatjog szabályozása stb. napjainkban inkább, mint valaha, egyszerűs-mind társadalompolitikai szempontból is megítélendő.

Magyarországra nézve ezen kérdések ma még nem bírnak ugyan oly tetteles fontossággal mint Nyugoteurópa államaiban. Mindazáltal ama fontos európai kérdések megoldása iránt Magyarország is közről van érdekelve, még pedig nem csupán csak a kulturérdekek általános solidaritása miatt, mely hovatovább szorosabb kapcsolatba hozza a különböző államokat s mely alól egyik sem vonhatja ki magát. Ama kérdések Magyarországra nézve közvetlen, habár ma még csak lappangó jelentőséggel bírnak. Bármily gondosan kikerül is jelenleg az államhatalom a belpolitika érdekében minden összeütközést az épen itt igen hatalmas római egyházzal, mégis előrelátható, hogy előbb-utóbb Magyarország is kénytelen lesz kivívni a «kulturharcot». S hogy a társadalmi mozgalom hullámszáma már régóta túlcsapott a magyar határszára is, bizonyítja az a tény, hogy Magyarországon szervezett socialdemokratiai párt létezik.

Ha tehát mai nap magyar alkotmánykérdéseket tárgyalunk, lehetetlen kizárólagosan a magyar izolált álláspontra helyezkednünk, vagyis mellőzve ama koreszméket és szellemi mozgalmakat, melyek Európát foglalkoztatják, fontos államjogi kérdéseket csupán csak a speciális magyar, tör-

ténelmileg fejlődött viszonyokból megítélni. Távol vagyunk azonban attól, hogy egyrészt a történelmi, másrészt a nemzeti mozzanat jelentőségét az államéletben tagadnók. Hisz Franciaországra nézve elég végzettségessé vált ama doctrinár tévedés, hogy a történelmi fejlődés, valamint nemzeti sajátságok tekintetbe vétele nélkül önkényszerűleg lehet alakítani az alkotmányos intézményeket. De másfelől bizonyos az is, hogy napjainkban a történelmi és nemzeti mozzanat sokat veszített korábbi jelentőségéből. Nagyon megváltozott a világ ötven év óta. A mai kultúra bámulatos egyenletességet hozott létre a modern emberek nézeteiben, szükségleteiben, életviszonyaiban s ezáltal eltörölt oly történelmi és nemzeti sajátságokat, melyeket még csak néhány évtized előtt nem lehetett volna büntetlenül mellőzni. Azonkívül félre nem ismerhető egész modern gondolkozási módorunkban bizonyos hideg rationalistikus és progressivistikus vonás. Régi időkől ránk maradt intézményeket józan, bíráló szemmel ítélünk meg, s ha mindjárt nagy kegyelettel viseltetünk is irántuk, mégis sokkal könnyebben békülünk ki azoknak eltávolításával, mint a hogy atyáink tehették volna.

A következőkben megkísértjük a magyar parlament összeállításának rövid előadását, még pedig korunk igényeinek szempontjából. Az e tárggyal való foglalkozás nem bír csupán elméleti jelentőséggel. A parlament reformja már régóta a magyar törvényhozás egyik legsürgősebb feladatát képezte s e nagy reformnak eddigelé még csakis egyik, még pedig kevésbé nehéz része lett befejezve. Senki sem fogja állítani, hogy e kérdés eldöntése időelőtti lenne, a ki tudja, hogy már ezelőtt kilenczven évvel szükségesnek találták és megkísérlették az országgyűlés reformját s hogy az 1848-ki törvényhozás, e feladatot csak hézagosan és igen hiányosan oldotta meg.

I. A képviselőház.

Az 1848-ki év nevezetes fordulópontot képez Magyarország alkotmánytörténetében. A régi rendi és aristokratikus alkotmány,¹ a középkor szüleménye, ez évben át lett változtatva modern képviseleti alkotmánynyá nyugateurópai minta szerint; a régi dikaszterialis kormányzatot felváltotta a parlamentáris kormányforma, felelős ministeriummal. Felemlítendő továbbá, hogy Erdély, mely a nagyváradi békekötés óta (1538.), a magyar koronától különvált fejedelemséget önálló törvényhozással és kormányzattal képezett, a VII-ik magyarországi és I-ső erdélyi törvényczikk alapján Magyarországgal újra és teljesen egyesítettett. Miután már 1848. július 2-ára Pestre közös országgyűlés hivatott egybe, melyen mindkét ország képviselői résztveendők voltak, a két törvényhozás, a magyar, valamint az erdélyi, külön választási törvényt hozott, t. i. az V-ik magyar és II-ik erdélyi törvényczikket, lényegben azonos tartalommal.

E két törvény, mely a pillanatnyi szükséglet számára hozatott s mely ennél fogva sok tekintetben elhamarkodottnak és igen hiányosnak bizonyult be, az 1874-ik évig a magyar képviselőház összeállításának alapját képezte, daczára annak, hogy mindkét törvény, mint határozottan ideiglenes törvény, csak ad hoc, vagyis az 1848. július 2-ára egybehívott országgyűlésre foganatosítandó választások számára hozatott.

Az 1850-től 1867-ig terjedő időszakban az alkotmányos élet Magyarországon fel volt függesztve, s midőn az

¹ Hogy nálunk újabban divatha jött, a régi magyar alkotmány aristokratikus voltát tagadni és demokratikus jellegét vitatni, ezt legfeljebb ama furcsaságok közé számíthatjuk, melyek olykor a komoly tudományokban is elő szoktak fordulni.

utóbb említett évben az ausztriai tartományokkal való úgynevezett kiegyezés megkötése után a magyar alkotmány visszaállítatott s az önálló magyar ministerium kinevezetett, azonnal felhangzott a követelés az 1848-iki választási törvények módosítása iránt. Daczára annak, hogy a képviselőház még 1868-ban, az erdélyi uniótörvény megvitatása alkalmával, határozatilag utasította volt a ministeriumot, hogy a legközelebbi országgyűlésig új választási törvényt dolgozzon ki, mégis csak 1874-ben terjesztetett a ház elé egy erre vonatkozó törvényjavaslat e cím alatt: «törvényjavaslat az 1848: V. és az erdélyi 1848: II. törvénycikkek módosításáról és kiegészítéséről».

Méltán csodálkozhatni, hogy a kormány, a mint már a törvényjavaslat címéből is látható, nem önálló új választási törvényt, hanem csak az 1848-iki törvényeket kiegészítő novelláris törvényt terjesztett elé, míg az alaposan megváltozott állami, gazdasági és társadalmi viszonyok, az úgylis határozottan «ideiglenes»-eknek nevezett 1848-iki törvényeket merőben elavultakká tették. A kormány eme javaslata gyakorlati tekintetéből sem volt nagyon sikerültnek nevezhető, mert a praxisban mindig szem előtt és kéznél kellett volna tartani az 57 §-ból álló V-ik magyar, a 10 §-ból álló II-ik erdélyi s azonfelül az új kiegészítő törvényt, mely a kormányjavaslat szerint 87 §-ból állott. A képviselőház központi bizottsága ennél fogva a javaslatot javított alakban terjesztette a ház elé, a mennyiben az 1848-iki törvények ezentúl is érvényben tartott intézkedései a novelláris törvénybe fölvétettek, az elébbiek tehát, két intézkedés kivételével, hatályon kívül helyeztetek. A kormányjavaslaton eképen foganatosított javítások azonban csak az alakra vonatkoztak, mert annak anyagi intézkedései jelentéktelen módosításokkal a központi bizottság javaslatába fölvétettek. Meglehetősen hosszadalmas megvitatás után a központi bizottság javaslata az

országgyűlés mindkét háza által lényegében elfogadtatott és mint «XXXIII t.-cz. az 1848: V. t.-cz. és az erdélyi 1848: II. t.-cz. módosításáról és kiegészítéséről» 1874. november 26-án szentesített és kihirdettetett. E törvény képezi tehát a magyar képviselőház összeállításának mai alapját, s mint ilyen, jelen értekezésünk tárgyát.

Mint említve volt, e törvénynek már czíme is feltűnik, mert hisz a két 1848-iki tövényből csak két intézkedés tartatott érvényben, t. i. a választókerületeket és a képviselők napidíjait tárgyzó szabványok, még pedig e kettő is számos módosítással. Az indokolás, melylyel a kormány beterjesztette javaslatát, két okot nevez meg, mely miatt ezúttal nem lehetett új választási törvényt, hanem csak póttörvényt alkotni: egyfelől, mivel a rendezetlen és közelebből átalakítandó adóviszonyoknál fogva hiányoztak azon adatok, melyeknek alapján «az egy adóra fektetett egységes censust» fel lehetne állítani; másfelől pedig a küszöbön álló s már a következő (1875.) évben foganatosítandó általános új választások miatt gyors intézkedéseket kellett tenni. Mindkét ok kissé gyarló. Ha mindjárt csupán csak az «egységes adócensus» behozatala forgott volna fenn, mit a kormány, úgy látszik, kétségen kívülinek és egyedül lehetőnek tekintett: maga a kormány bizonyára legjobban tudhatta, hogy alapos adóreform nem vétetett kilátásba, hanem a már meglevő adórendszer pusztá kiegészítése és javítása, a mi a következő évben, 1875-ben foganatba is vétetett. Az 1874-ben rendelkezésre állott adatokat tehát éppoly jól lehetett volna az új választási törvény megalkotásánál felhasználni, mint azon adatokat, melyekre a kilátásba helyezett «adóreform» keresztülvitele után lehetett számítani. A második ok pedig tagadhatatlanul kissé sajátosnak tűnik fel, szemben az említett 1868-ban hozott határozattal, mert hat év alatt a kormány új választási törvény előkészítésére csak találhatott volna elegendő időt.

De még sajátosabbnak kell hogy tünjék fel az, hogy a kormányjavaslathoz mellékelt indokolás felsorolja az 1848-iki választási törvények hiányait, még pedig négy pont alatt, tehát oly alakban, mintha kimerítő akarna lenni, s mégis egy árva szóval sem emlékszik meg a régebbi törvények éppen azon hiányáról, mely a legnevezetesebbnek tekinthető, mely legtöbb okot szolgáltatott panaszokra s mely a legkürvösebb ferdeségeket hozta létre, t. i. a választókerületek megállapításáról.

Kézzelfogható, hogy a képzelhető legtökéletesebb választási törvényt is merőben illusoriussá lehet tenni a választókerületek ferde megállapítása által. Legyen szabad az említett indokoláshoz csatolt statisztikai kimutatásokból, tehát kifogástalan hiteles forrásból, néhány példát kiemelnünk. Békésmegyében 58,000 lélekre esik egy képviselő, Tornamegyében pedig 11,500-ra; H.-M.-Vásárhely városában 49,000 lélekre, Illyefalván 1334-re, Erzsébetvárosban 1275-re, sőt Csikszeredában 1247-re, míg átlagos számítás szerint Magyarországon 33,061 lélekre esik egy képviselő. De még ferdébb aránytalanságok mutatkoznak, ha az egyes választókerületeket összehasonlítjuk, tekintve a 10 frtnyi census alá eső választóképes férfi lakosságukat. Arad városában, mely egy képviselőt küld az alsóházba, 10,610 választó van, kik ezen minőség alá esnek, ellenben Szék városában csak 67, Bereczken 48, Oláhfaluban éppen csak 17 olyan választó van, kik 10 frtot fizetnek egyenes adó fejében. S míg e valóságos Rottenboroughs, daczára annak, hogy lakosságuk majdnem kivétel nélkül a vidéki, földművelő osztályhoz tartozik, érdemeseknek találtnak a külön képviseltetés kiváltságára, addig fontos helyek, melyek csakugyan városi, azaz kiválóan ipart és kereskedést űző lakossággal bírnak, külön képviseltetés nélkül maradnak, pl. Vác 12,990, Ó-Buda 16,000 lakossággal, Erdélyben Segesvár, Besztercze, Medgyes s más városok.

És ez abnorm viszonyok az 1874-ben keresztülvitt választási reform daczára még mai nap is fennállanak, pedig az egyedüli még némileg elfogadható ok, mely miatt nem új választási törvény, hanem csak póttörvény hozatott, t. i. a kilátásba vett adóreform, bizonyára nem gátolhatta a választókerületek újjászervezését.

A következőkben általános szempontokból kissé közelebbről vesszük szemügyre az említett 1874-ki törvényt.

A mi legelőször is a magyar népképviselő általános jellegét illeti, elfogadhatónak tekinthető a választási törvényben érvényre jutott azon elv, miszerint a nép mint egységes egész állíttatik szembe a parlamentáris kormánnyal, bármennyire óhajtandó volna éppen minálunk, hogy bizonyos polgári érdekek a földbirtokos nemesség érdekeivel szemben kissé bővebb képviseltetésben részesüljenek. Hanem a tiszta érdekképviselői rendszer ellen oly számos és nyomós ok szól, hogy annak behozatalát ajánlani nem lehet. Ugyanazt mondhatjuk az »organikus érdekképviselő» vagy »a közös hivatás szerint szervezett egyesületek vagy hivatási rendek» képviseltetéséről, melyet *Winter A.* oly melegen ajánl. Eltekintve minden más, különösen elméleti ellenvetésektől, melyek az érdekképviselő ellen tehetők, e rendszer behozatala okvetlenül fennakad már azon első el nem kerülhető s meg nem oldható kérdésen: hogy a különböző egyes érdekek minő arányban részesíttessenek a képviseltetésben?

E kérdés összefügg a kisebbségi képviselő annyira vitatott problémájával, sőt az előbbi csakis egyik részét képezi az utóbbinak. Mi azt hisszük, hogy a tudomány túlságos nagy jelentőséget tulajdonított e problémának. Feltéve, hogy a választási jog nem szoríttatik meg nagy mérvben; feltéve, hogy a választási eljárás czélszerűen van szabályozva minden stadiumában, s hogy a választókerületek nem igen nagyok: nézetünk szerint nincs szükség arra, hogy a kisebbség

ségek jogosult érdekei számára mesterséges intézkedések által biztosíttassék a kellő képviseltetés. Minden jelentékenyebb érdek elég erős arra, hogy érvényt szerezhessen magának, hacsak a választási rendszer nem merőben hiányos és eltévesztett. Jelentéktelen vagy éppen jogosulatlan érdek számára pedig nincs szükség külön képviseltetést biztosítani. Különben egy pillantás a modern parlamentekre, számtalan pártjaikkal, melyek közül majdnem mindenik még több árnyalatra oszlik, azt mutatja, hogy a mai képviselő testületek inkább túlságos szétforgácsolásban szenvednek, mint túlságos egyenletességben.

Ép oly kevésbé tehetjük magunkévá a *Bluntschli* által ajánlt, különben meglehetősen ingatag és elmosódott vonásokban körülírt osztályképviselőt rendszerét, valamint a *Gneist*-féle javaslatot sem fogadhatjuk el, mely a Poroszországban fennálló s a választókat három osztályba sorozó rendszerrel rokon. Szerintünk mindezen javaslatok azon alaphiányban látszanak szenvedni, hogy nem eléggé élesen levont következtetését képezik a választási jog tulajdonképeni lényegének és jelentőségének; oly hiba, melyet nézetünk szerint nemcsak az általános szavazatjog szószólói követnek el, hanem mindazon nevezetes államtudósok is, kik a censust elfogadják.

Vajjon miben áll a népképviselőt tulajdonképeni, valószínűségi célja? Az elvont liberalizmus, mely oly szívesen és oly könnyen megelégszik egy elmosódott phrazissal, azonnal kész a felelettel: a népképviselőt célja az, hogy a «nép-akarat» valószínűsítassék meg, hogy hű képét adja a nép érdekeinek, törekvéseinek, nézeteinek stb. Ennélfogva a választási rendszer oly szervezését követelik, hogy mindenekelőtt a «nép-akarat» találja abban tiszta és meg nem hamisított kifejezését. Valamint a legtöbb, a liberalizmus táborából felhangzó követelések ellen, úgy ez ellen sem lehet felhozni azt, hogy magában véve és absolute téves, de igenis azt,

hogy nem találja el a dolog velejét és lényegét. Elfeledik, hogy a legtöbb concret kérdésre nézve, mely egy modern parlamentben megoldandó, a «nép»-nek nincs meggyőződése és ennél fogva nincs «akarata», még pedig azért, mivel a nép e szövevényes kérdéseket, melyek alapos szakismeretet igényelnek, teljességgel meg nem ítélni. Ama kérdésre, a népképviselőt célja iránt, más feleletet kell adnunk; megadjuk *Held J.* találó szavaival, ki azonban maga is barátja a censusnak: «a népképviselőt célja nem egyéb, mint az, hogy a kormány és államigazgatás erejének és bölcsességének fokozására a népben rejlő legjobb politikai erő, a legmagasabb és legjellemesebb politikai belátás biztosítsa a fontosabb államügyek feletti tanácskozás és határozathozatal számára». Ha mindez igaz, a mint elvitázhatlanul igaz, akkor mindenesetre a legjobb választási rendszernek az tekintendő, mely a legjelesebb, leghazafiasabb s az állam és a nép érdekeivel legjobban ismerős férfiakból álló képviselő testületet biztosít.

Mindemellett pedig hallgatólag fölteszszük, hogy a szavazatjog szabályozása nem jogkérdést képez, hanem a célszerűség, azaz a politika kérdése; más szóval, hogy a választási jog nem az állampolgárral veleszületett általános emberi vagy polgárjognak, hanem oly jognak tekintendő, melyet az állam állami tekintetek szerint olyanoknak ad meg, kikről valamely külső kriterium nyomán föltehető, hogy szavazatuk a népképviselőt fent körülírt célját nem megrövidíteni, hanem elősegíteni fogja.

A mai tudomány — legalább a német és angol — már régóta tisztában van a legutóbb említett elvi kérdéssel; a praxis pedig mindenkor és mindenütt — Franciaországban is — kivétel nélkül a fent körülírt elvek szerint cselekedett. Persze Franciaországban, hol a múlt századbeli francia államelméletek még mai napig is mélyebben gyökeredznek,

mint a hogy gondolnók, s hol a suffrage universel valóságos nemzeti dogmává vált, ez utóbbit még most is amaz általános s állítólag az állampolgárral veleszületett emberi jogból szeretik levezetni. Alig létezik ország, hol az általános szavazatjog tágabb alapra volna fektetve, mint Franciaországban, s daczára annak, nem éppen csekély azon esetek száma,¹ melyekben amaz «emberi jog» állami tekintetekből Franciaországban is meg van szorítva. Már pedig oly ember előtt, ki logikailag szokott gondolkozni, kétség nem foroghat fenn az iránt, hogy mihelyt az állam felállít ily korlátokat, azaz mihelyt bizonyos esetekben megvonja polgáraitól ama jogot, ez utóbbi — a választási jog — elvileg és egyszer mindenkorra az állam érdekeinek szolgálatába helyezettett. A ki Franciaországban tiltott lottojáték miatt el lett ítélve, az elveszti örökre szavazati jogát, s ez ellen senkinek sincs elvi ellenvetése; ha pedig a szavazatjog hasonló megszorítását más esetekben is követeljük, midőn az állam érdeke azt legalább is oly nagy mérvben megkívánná, mint a tiltott lottojátékért való elmarasztaltatás esetében, akkor elutasítják követelésünket azzal, hogy az állam nem kőozhat el polgáraitól ily általános emberi jogot!

Ennélfogva azon kérdésre nézve, hogy az állampolgárok minő terjedelemben részesítendők a szavazatjogban, legfőbb irányadó elvül az állami czélszerűség fogadandó el.

Ha tehát azt akarjuk, hogy a népképviselet fent említett valódi célja éressék el, akkor meg nem tagadhatjuk az államtól azt a jogot, hogy állampolgárai közül csak azokat ruházhassa fel ama joggal, kik bírnak mindazon erkölcsi tulajdonságokkal, melyeket választótól követelnünk kell: politikai belátást, független ítéletet, hazafiságot. Igaz, hogy ha

¹ A különböző decrets, arrêts és lois összeállítását l. Lafferrière-nél, Cours de droit publ. et admin. Tome II. 481. l.

e tekintetben nagyon szigorúak akarnánk lenni, felette csekély lenne azoknak száma, kik a szavazatjoggal felruházhatók, feltéve, hogy egyáltalán meg lehetne alapítani kétségtelenül a kívánt minősítvényt minden egyes állampolgárban. Hanem ismét az állami czélszerűség szempontja tiltja az ily szigor alkalmazását. Még pedig két egymással rokon okból. Egyfelől az állambölcsesség meg nem engedheti a szavazatjog túlságos megszorítását azért, mivel különben kihalna a népből az érdekeltség állami kérdések iránt, s hogy a nyilvános ügyek iránti közöny nagy baj volna, ezt fölösleges bővebben bizonyítani. Másfelől pedig az állami életben való tevékeny részvétel tagadhatatlanul népnevelő mozzanatként fog hatni: «Wie der Einzelne durch die Erziehung zur Sittlichkeit, so muss die Gesamtheit eines Volkes zum Staat erzogen werden» — mondja találóan *Gneist*.

Természetesen valami nagyon vérmes reményeket nem szabad kötnünk az államintézmények ebbeli nevelő befolyásához. Az emberek ezentúl is csak emberek fognak maradni, s a legtökéletesebb nevelés sem fogja őket angyalokká tenni, a mint az újabb angol radicalismus hívei s első sorban *Stuart Mill* föltenni látszanak. Hogy az emberi természet folytonos, szakadatlan nevelés által nemcsak szellemi, hanem erkölcsi tekintetben is végtelenül tökéletesíthető, azt csak olyan ember hiheti, ki a Mill-féle radicalis iskola hive. Hanem annyi legalább bizonyos, hogy a gyakorlati államkérdésekkel való szüntelen foglalkozás a politikai érzéket élesíteni s az állampolgárokat a politikai gondolkozáshoz szoktatni képes. «Valamint senki sem fogja megtanulni az úszást, a ki soha a vízbe nem megy, úgy politikai érettséget sem fog nyerni egy olyan nemzet, mely minden politikai mozgalomtól távol tartatik.» (*Levita*.)

Mindezeknél fogva nem óhajthatjuk a választási jog túlságos megszorítását és megelégszünk azon követeléssel,

hogy a szavazatjoggal felruházandók mindazon állampolgárok, kikről valamely külső ismérv alapján annyi belátás föltehető, hogy szavazatuk legalább nem fogja veszélyeztetni az állam — nem a többség — érdekeit. Létezik-e ily külső criterium, melyből kétségtelenül meg lehetne ítélni azt, hogy a választó bír-e a megkívánt minősítéssel? Ilyen megbízható ismérv se nem létezett, se nem fog létezni soha. Ennélfogva arra vagyunk utalva, hogy a rendelkezésünkre álló tökéletlen eszközök közül azt alkalmazzuk, mely leginkább célhoz fog vezetni. Mindeddig a gyakorlatban majdnem általánosan ily ismérvnek a censust tekintették, mely alatt rendesen nem a vagyon vagy jövedelem bizonyos nagysága, hanem azon adóhányad értetik, melylyel az állampolgár az államterhekhez közvetlenül hozzájárul. A censust pedig két okból tekintették oly ismérvnek, melyből a választó belátását és hazafiságát megítélni lehet. Egyfelől mivel azt vélték, hogy az általános műveltség és azzal együtt a politikai belátás bizonyos foka feltételeztetik a vagyon bizonyos fokától; másfelől pedig azon nézetben voltak, hogy az, ki vagyonnal bír, nagyobb mérvben van érdekelve az állam fennállása és jóléte iránt, vagyis élénkebb hazafisággal bír, mint a vagyon-talan. Mindkét föltevés, éppen korunkban, kevésbé alapos, mint valaha. Napjainkban, midőn a műveltség megszerzése olyannyira meg van könnyítve (ingyenes oktatás, népszerű irodalom, olcsó hírlapok, könyvtárak, nyilvános előadások stb.), a műveltség már rég megszűnt a vagyonosabb osztályok kiváltsága lenni, különösen a műveltség azon közepes mérve, melyet választótól okszerűen követelni lehet. Azt pedig, hogy a birtok növeszti az állam iránti érdekeltséget, azaz a hazafiságot, napjainkban még a földbirtokról sem állíthatni megszorítás nélkül. Ama túlságos individualistikus irány, melyet gazdasági jogrendszerünk fejlődése Smith Ádám ideje óta követett, előidézte a tulajdon s különösen a telektulajdon

folytonosan növekvő mozgósítását. E fejlődésmenet elősegített egyfelől az újabb kor vívmányai által a politikai és polgári szabadság terén, mely szükségképen a gazdaság terén is lehető szabadságot követelt; másfelől pedig az újabb jogtudomány által, mely túlságos mérvben a római jogra támaszkodva, a tulajdonjog fogalmának helytelenül abszolút tartalmat iparkodott adni, holott maga a római jog sem ismerte szigorúan véve az abszolút tulajdonfogalmat, mit újabban *Ihering* és iskolája kétségtelenül bebizonyítottak. A tulajdon — ebben *Lassalle*-nak igaza volt — nem logikai, hanem történelmi fogalom. De bármiképen döntjük is el ezt az elméleti kérdést, tény az, hogy a személyi szabadság és a tulajdon szabadsága, gazdasági jogrendünk e két alaposzlopa, úgy belterjes, mint külterjes irányban folytonosan kiterjesztettek, hogy a folyó tőke, mely akadálytalanul foroghat az egész világban, tökéletesen kosmopolitikus jelleget nyert, s hogy a hajdan olyannyira fontos jogi különbség ingó és ingatlan tulajdon között majdnem egészen eltöröltetett; oly különbség, mely épen a germán és magyar jogban igen nevezetes volt. Ezekhez járul, hogy napjainkban semminemű állami akadály meg nem nehezíti a szabad be- és kivándorlást, mely a modern közlekedési eszközök által olyannyira meg van könnyítve, továbbá, hogy az idegen helyen való letelepedés mai nap sokat veszített régebbi nehézségéből és kellemetlenségéből azon oknál fogva, hogy a modern életviszonyok mindenütt a világon, hova az európai kultúra kiterjeszkedett, rendkívüli mérvben egyenletesek. S hogy éppen nem a vagyontalan osztályok azok, melyek mai nap egyedül vagy bár csak túlnyomólag kivándorolnak, azt Németország nemzetgazdasági mérlege minden évben érzékenyen tapasztalhatja.

A birtok tehát éppen napjainkban legkevésbé sem szolgálhat a műveltség és hazafiság ismérveül és oly választási rendszer, mely a censusra van alapítva, mely az erszényt

kiváltságolja» (*Schäffle*) s mely a választótól nem azt kérdezi, hogy «ki vagy», hanem azt, hogy «mid van» (*Frantz*) — oly választási rendszer korunkban legfeljebb anachronismusnak tekinthető.

Vajjon szükséges-e sok szót vesztegetnünk az úgynevezett általános szavazatjogra? Hisz e kérdés felett már egész könyvtárakat írtak. A számtalan pro et contra közrebocsátott iratokból levont eredményként röviden és egyenesen kimondhatjuk, hogy az úgynevezett általános szavazatjog nem egyéb politikai humbugnál. Hogy mivé válhatik az általános szavazatjog egyfelől egy furfangos kormány, másfelől vad demagog izgatók kezében, azt Franciaországban III. Napoleon. Németországban pedig Liebknecht, Most, Bebel s mások kimutatták. *Fröbel Gy.* a legtalálóbb ítéletet mondja róla, midőn így ír: «Das allgemeine Stimmrecht ist auch bei der weitesten denkbaren Ausdehnung für das Volk eine Täuschung, für die Politiker immer ein Mittel der hohen und niedrigen Demagogie».

Különben kétségtelen az, hogy sem ama túlságos rettegés, mely az egyik oldalon, sem ama vérmes remény, mely a másik oldalon az általános szavazatjoggal szemben uralkodott, jogosultak nem voltak. Azért nem, mivel az általános szavazatjog, legalább mindenütt, hol földműveléssel foglalkozó úgynevezett parasztrend létezik, magában hordja saját correctivumát. E rend mindenütt és mindenkor conservatív irányú vagy legalább conservatív befolyás iránt fogékonyabb, mint bármely más iránt. Ennélfogva nem csodálkozhatunk, ha a francia munkás-osztály, daczára annak, hogy éppen Franciaországban a legmesszebb menő általános szavazatjog uralkodik, érdekeinek külön képviseltetését követeli, s hogy *Engels*, az ismeretes socialista kijelenti, hogy mindaddig, «míg Németországban a földművelő-osztály a feudális és bürokratikus reactió alól fölszabadítva nincs», vagyis

magyarra fordítva: míg a földművesek socialdemokratákká nem változtatták át, mindaddig az általános szavazatjog a munkás és vagyontalan osztályokra nézve «nem fegyver, hanem kelepce».

Ezzel korántsem akarjuk tagadni az általános szavazatjognak, mint a socialdemokratiai izgatás eszközének veszélyességét. Mert habár nem tartunk attól, hogy a socialdemokratiai állam felállítása egyhamar sikerülni fog, úgy bizonyára nem lehet közömbös dolognak tekinteni, ha valamely törvényhozótestületben a socialdemokratiai párt az általános szavazatjog segélyével oly jelentőségre vergődik, mint például jelenleg a német birodalmi gyűlésben. A Németországban tett tapasztalatokkal szemben azután nagyon optimistikusnak tűnik fel *Schäffle* azon követelése, hogy az általános szavazatjog haladéktalanul hozassék be: «mert minél előbb történik ez, annál hamarabb el fognak tűnni amaz optimistikus eszmék, annál inkább fogják a munkások vezetői érezni a felelősséget, mely rájuk nehezedik, annál inkább fognak amaz elvont radicalis eszmék kinőni concret és gyakorlati célokká, melyek a törvényhozásban elérendők, annál inkább el fogják ismerni a munkások a fennálló intézmények jogosultságát, annál inkább be fogják látni, hogy érdekeik azonosak a becsületes termelékeny tőke érdekeivel» stb. Igaz ugyan, hogy *Schäffle* ezt 1870-ben írta, tehát hét évvel előbb, mintsem «Die Quintessenz des Socialismus» cz. iratát közrebocsátotta.

Meltzl Oszkár.

A MODERN ALKOTMÁNYOK GYŰJTEMÉNYE.

Dareste «*Les constitutions modernes*» czimű alkotmány-szöveggyűjteményének második kiadása közelébb hagyta el a sajtót.¹

Nagy szükség volt immár a második kiadásra, mert az első megjelenése óta (1883), nyolcz év alatt, a legtöbb állam alkotmánya többé-kevésbé módosított.

Portugallia 1885-ben parlamentjét reformálta, a pairek kamarájának alkotó elemeit egy új elemmel, 50 választott parral gyarapítván. Hollandia, mely 1848 óta, csaknem negyven éven át, lényegesebb változtatást nem tett alkotmányán, 1887-ben annak majdnem minden pontját átdolgozta: az 1887-ben hozott «grondwet»-nek különösen a trónöröklésre, a választásokra, a parlament összeállítására s az igazságszolgáltatásra és hadseregére vonatkozó határozmányai teljesen újak. Szerbia és Románia a berlini szerződés által független fejedelemségekké declaráltatván, ez a körülmény természetesen szükségessé tette alkotmányuk gyökeres revisióját. Brazília 1891. febr. 24-én köztársasággá alakult át. Franciaország-

¹ Les constitutions modernes. Recueil de constitutions en vigueur dans les divers états d'Europe, d'Amérique et du monde civilisé. Traduites sur les textes et accompagnées de notices historiques et de notes explicatives par F. R. Dareste avec la collaboration de P. Dareste. Deuxième édition. Revue, corrigée et mise au courant des modifications les plus récentes. Tome I. II. Paris, A. Challamel. 1891.

ban az 1884. decz. 9-én kelt törvény a senatus szervezetét és a senátorok választását módosítja. 1885-ben pedig ugyanott a lajstromos szavazást (scrutin de liste) léptették életbe, melyre nézve 1889-ben még két újabb törvény is intézkedik. Schweizban az 1874-ki szövetségi alkotmányt, mely a kantonok autonómiáját erősen kikezdte, a centralisatio szellemében tovább fejlesztették. Hazánkban 1885-ben a főrendiházat szervezték egészen újra. Csak Belgium, Spanyolország, Olaszország és az Egyesült-Államok maradtak régi szervezetökben.

Ha az a sokat emlegetett, de oly sokszor félreértett vagy meg nem értett nemzeti géniusz nem üres frázis, a mint hogy nem az; ha társadalmi téren, a tudomány, irodalom, művészet, közgazdaság körében érvényesülésének megvan a jogsultsága: a nemzet jellemének, vérmérsékletének, műveltségének, multjának, tradícióinak annál inkább kifejezésre kell jutni alkotmányjogi intézményeiben. Végeredményében tehát minden nemzet saját géniuszát követve rendezi ugyan be állami életét; de másrésről nem zárkozhatik el az idegen népektől. Ha feladásunk — írja a magyar doctrinairek ékes-tollú vezére — az európai népcsaláddal közösen működni a közösen jóknak ismert czélok létesítésére, működni mint élő tag, melynek ha más rokonai nincsenek, vannak szükségképen választott rokonai, mert hiszen vannak sympathiái és antipathiái: akkor igen természetes, hogy egyben-másban éppen úgy utánozzuk e rokonokat, mint a hogy ismét egyébben, ha Magyarország felküzdheti magát oda, hová annyi szent óhaj-tás várja, annak idejében mi is fogjuk sajátságainkból gazdagítani az európai eszmetőkét.

Épp a magyar doctrinairek működésének eredménye mutatja, mennyire előnyös lehet a haladás szempontjából a külföld utánzása. Csak a szolgai utánzástól tartózkodjunk és soha ne mulasztjuk el saját speciális viszonyaink figyelembevételét, midőn idegen növényeket ültetünk át hazánk földjébe.

Az idegen talaj felkutatása, vizsgálata azonban, idegen eszközök segélyével még a szakemberek egy részére nézve is kényelmetlen s többé-kevésbbé meg van nehezítve; a laikusra nézve meg jóformán lehetetlen. Pedig hogy a külföldi államelet szövevényeibe a nagy közönség is beavattassék, ez politikai tekintetben egyáltalán nem közömbös dolog. Az, a mit Concha említ *az újkori alkotmányokról* írt könyvében, hogy t. i. nálunk különösen az utóbbi időben felettébb lábrakapott a külföldieskedés, hogy az országgyűlési képviselőtől kezdve le a falusi biróig mindenki nagyképűsködve folytonosan a külföldet emlegeti, s hogy mindez annak tulajdonítható, hogy a külföldet aránylag kevesen ismervén, a kisebbség az értelmi terrorismus egy nemét gyakorolja: többség felett: bizonyára magában véve is elég fontos szempont arra nézve, hogy a külföld állami és társadalmi intézményeit magyar nyelven írt művekben mutassák be az arra hivatottak a magyar közönségnek. De a mi ennél még inkább figyelembe veendő, az, hogy ily módon lehetővé válik, mikép külföldi intézmények a nemzeti közvélemény idomító hatása alatt idegenszerűségökből kivetköztetve recipiáltassanak.

Egy, a Dareste-éhez hasonló alkotmány-szövegcompiláció közrebocsátása a M. T. Akadémiának lenne föladata, nemcsak azért, mert magánkiadók ily költséges vállalatba nem igen bocsátkoznak, hanem azért is, mert az idegen alkotmány-törvényeknek a különböző európai nyelvekben teljesen jártas szakemberek által eszközzendő fordítását hitelesnek, teljesen megbízhatónak csak akkor fogja a közönség tekinteni, ha az Akadémia a maga elismert tekintélyével mintegy szentesíti.

A modern alkotmányok háromféleképen mutathatók be. Vagy az egytetemes államjog keretében, vagy az egyes államok alkotmánya külön-külön rendszeresen feldolgozva, vagy a charták, illetőleg a fontosabb alaptörvények, tehát a nyers anyag közzététele alapján.

Egyetemes államjogunk, a milyen például Bluntschli *«Allgemeines Staatsrecht»*-je, nekünk nincsen; de pótolja azt némileg Kautz *«Politikája»*, melyben a modern államok tételes közjogi intézményeire — legalább a jegyzetekben — bőven találunk utalásokat, jóllehet magában a szövegben annál ritkábban. Kautz respectálja a politika és államjog határvonalait, a mi tudományos szempontból teljesen indokolt ugyan, de didaktikai szempontból annál kevésbbé. Iskolai használatra szánt Politikában, mint azt más helyütt és más alkalommal kifejtettem, nem lehet mellőzni azon államjogi intézményeket, melyek az egyes politikai tantételek könnyebb megérthetését teszik lehetővé. Akkor például, midőn én politikai előadásaimban a monarchiáról beszélek, a monarchikus alapelveket mintegy megtestesítem, láthatókká, kézzelfoghatókká teszem azáltal, hogy elmondom, miképen alkalmaztatnak a kifejtett principiumok a magyar, az angol monarchiában és egyebütt. Mindezt Kautz is nagyon jól tudja. Mint tanár — úgy emlékszem — előadásaiban követte is ezt a módszert; mint író azonban, kézikönyvében, nem akarván a politikát kivetköztetni valódi jellegéből, jegyzetekben adja meg a tételes intézményekre való folytonos hivatkozással az abstractiókra nézve a szükséges felvilágosítást, útbaigazítást. A *«Jogtudományi Közlöny»* egyik folyó évi márcziusi számában tehát annak a felszólalásnak, melyben egy álnevű cikkíró, a budapesti egyetemen a politikai tanszéknek új erővel leendő betöltése alkalmából a politika előadásában új, az eddigitől eltérő módszer alkalmazását sürgeti, — csak annyiban van alapja, hogy a politika és az egyetemes államjog anyagát jövőre még szorosabban össze lehetne olvasztani s a két tudomány, mint egymásra ható, egymást kiegészítő szerves egész tárgyalatnák, a mit a mi viszonyaink közt annál természetesebbnek találnánk, mert az összehasonlító vagy egyetemes államjogi szakoktatásunk disciplinái közé különben sincs fölvéve.

Az egyes államok alkotmányának rendszeres feldolgozását Concha már megkezdte s eddigi tanulmányainak eredményét két kötetben közrebocsátotta.¹ Az ő felfogásában annyi az eredetiség, hogy műve még azokra nézve is tanulságos, a kik az újkori államok szervezetét elsőrendű forrásokból ismerik. Kiváló eruditiójánál fogva ki tudja fürkészni az alkotmányok legjellemzőbb vonásait, s éppen ezért meglehetősen szűkre szabott keretben is tiszta képet nyújt azokról. A ki Anglia vagy az amerikai Unió alkotmányának részleteibe akar behatolni, az forduljon Todd-hoz, illetőleg Bryce-hez; de a ki az említett alkotmányok *alapelveivel* akar tisztába jönni, azt Concha itt-ott nehézkes irálya daczára is útbaigazítja.

Alkotmány-szövegcompilatióink szintén van, tudtommal, kettő is; de egyik sem felel meg a magasabb tudományos igényeknek.

Az első e nemű kísérlet a Mészáros Károlyé,² kit az 1848-ki események ösztönöztek Európa legújabb alkotmányainak összegyűjtésére, úgy gondolkozván, hogy «a magyar státusalkotmány megállapítása s az országgyűlési teendők tekintetében az európai alkotmányok ismerete, bizonyynyal pharosi fény leend, mi nélkül politikai életünk sötét pályasíkján bizton nem léphetünk». A csonkán maradt mű a lázas sietség nyomait viseli magán. Tartalma épp oly sovány, mint a mily incorrect az irálya.

Jánosi Ferencz 1867-ben megjelent «*Alkotmányok gyűjteménye*» című munkája,³ Anglia, Franciaország és az amerikai Unió alkotmányát mutatja be történelmi fejlődésök-

¹ Újkori alkotmányok. Irta Concha Győző. Budapest. Kiadja a M. T. Akadémia. I., 1884. II., 1888.

² Európa legújabb alkotmányai. Különös tekintettel Európa társadalmi állására. Közli Mészáros Károly. Pesten, 1848. Magyar Mihály.

³ Alkotmányok gyűjteménye. Összegyűjtötte Jánosi Ferencz. I. II. Pest. Kiadja Pfeifer Ferdinánd. 1867.

ben s ezenkívül közli Schweiz 1848-ki és Belgium 1831-ki chartáját. De a második kötetben Jánosi is félbehagyta a munkát. A harmadik kötetben, — mely Belgium «teljes állami szerkezetén» kívül Anglia, Franciaország, Schweiz és Belgium «*ipari és kereskedelmi szerkezetét*» tartalmazta volna, — a munka címe és tartalma bizonyára meg hasonlott volna egymással. Jobban tette tehát a szerző, hogy nem ment tovább, annyival inkább, mert stíljé különben is nélküli azt a szabadságot, a mire idegen törvények fordításánál különösen szükség van.

Az újabb időben még Schvarcz Gyula bocsátott közre egy «*Egyetemes alkotmányismét*»;¹ de ez nem egyéb, mint iskolai használatra szánt rövid vázlata a modern alkotmányoknak. A polgári iskolák és tanítóképezdek növendékei használhatnák, ha a jelenlegi tanterv megengedné s ha képesek volnának Schvarcz Gyulának akár az államtudományi alapfogalmakra vonatkozó, bevezetesképen közlött tudós definícióit, akár tömör alkotmány-kivonatait megérteni. Egyébiránt azt hisszük, hogy a mennyiben a tanítóképezdek és polgári iskolák tantárgyai közé az alkotmánytan föl van véve, s a mennyiben a politika elemeinek s az idegen alkotmányok vázlatának ismerete a hazai alkotmánytan megértése végett szükséges: ez utóbbiak a magyar alkotmánytan keretébe illeszthetők be s így önálló feldolgozásuk fölösleges.

A magyar szöveggyűjtemények tehát — nem számítva ezek közé Schvarcz most említett tankönyvét — részint elavultak, részint hiányosak és tökéletlenek, úgy hogy ezeknek pótlásáról okvetetlenül gondoskodnunk kell.

Az egyszerű szöveg-compilációnak, szemben az alkotmányok rendszeres földolgozásával, van két nagy hátránya.

¹ Egyetemes alkotmányisme rövid vázlatban. Schvarcz Gyulától. Budapest. Aigner Lajos. 1880.

Az egyik az, hogy a dolog természeténél fogva többnyire csak az írott kútfőkre szorítkozhatik, holott az állam *írott* alkotmánya — a mint az magától érthető, de a mint arra Dareste is figyelmeztet bennünket — politikai intézményeinek teljes képét s közjogát nem tükrözi hiven vissza.

Az írott alkotmány tudvalevőleg vagy egy chartában, vagy a különböző időben hozott alaptörvények egész sorozatában foglaltatik; de mindenütt kiegészítendő a szokás által, mely néhol — miként Angliában — a közjog alapját képezi s az írott jognak csak másodrendű szerepet enged.

Dareste az angol alkotmánytörvények közül például csak a következőket közli: a Magna Chartát, a mint az 1225-ben harmadizben erősítettett meg III. Henrik által; I. Eduárd 1297. okt. 10-én kelt chartáját; a statutumot «de tallagio non concedendo», melyet Walter of Hemingburgh «Articuli inserti in Magna Charta» czim alatt idéz s melyre a Petition of Rights bevezetésében is történik hivatkozás, de a mely egy gyűjteményben sem fordul elő; továbbá a Petition of Rights-t, a Bill of Rights-t s végre az Act of settlement-t.

Arra nem is reflectálván, hogy mily önkényesen járt el az alaptörvények közlésénél, midőn az egyéni szabadság legfőbb biztosítékát képező Habeas Corpus-actát, az Angolország és Skócia uniójára, valamint az Anglia és Írország uniójára vonatkozó törvényeket, a Catholic relief act-ot, az 1832-iki Reform Bill-t mellőzte: csak azt jegyezzük meg, hogy nincs olyan ember, a ki az írott jog néhány forrásából — még ha teljesebben mutatnók is be azokat neki — csak valamennyire is világos képet szerezhetne magának Anglia állami szervezetéről akkor, a midőn az angol közjognak köztudomás szerint a jogászok műveiben, a bírói gyakorlatban s a nép jogi meggyőződésében nyilvánuló közös jog (common law) képezi legfőbb forrását.

Magyarországon a szokás szintén a legfontosabb közjogi kútfők közé tartozik. A király a koronázási hitlevélben ígéretet tesz, hogy szentül és szigorúan megtartja és mások által is megtartatja nemcsak az ország szabadsalmait, kiváltságait és törvényeit, hanem *«törvénytzerű szokásait»* is; az 1791: X. t.-cz.-ben hasonlóképen ki van mondva, hogy ő Felsége és utódai Magyarországon annak törvényei és *szokásai* szerint (*propriis legibus et consuetudinibus*) fognak uralkodni és kormányozni. Sőt a mi közjogunkban a törvény és a szokás mellett még nagy szerepet játszanak az okleveles szerződések, kiváltság-levelek, kormányrendeletek, helyhatósági statutumok is.

A magyar alkotmány mibenlétével sem lehet tehát csupán az alaptörvényekből megismerkedni, különösen ha oly hiányosan közlik azokat, mint Dareste, ki az újabb alkotmányunk bázisát képező 1848-ki törvények közül például csakis a III. és IV. törvényezikket adja egész terjedelmében s a VIII. és XX-iknek egy-egy pontját mutatja be, a többiről ellenben a történelmi jegyzetek közt éppen csak hogy említést tesz.

A másik hiánya a szöveg-compilációnak az, hogy pusztán annak segélyével igen nehéz a különböző alkotmányok összehasonlítása, áttekintése, miután az úgynevezett papiros-alkotmányokat magukban foglaló charták, úgy tartalmukra, mint különösen szerkezetükre és beosztásukra nézve lényegesen különböznek egymástól.

Sardinia alaptörvényében, melyen az egységes Olaszország alkotmánya sarkallik, csupa általánossággal találkozunk, s a részletes intézkedéseket a speciális szervezeti törvényekben kell keresnünk. Egyik pontjában ki van például mondva, mikép a senatus állambíróssággá alakulhat, hogy ítéletet hozzon a felségsértés, az állam biztonsága ellen elkövetett merénylet eseteiben s a képviselők kamarája által vád

alá helyezett minister felett; de az állambíróság eljárására az alaptörvény nem reflectál, azt külön törvény szabályozza.

A badeni nagyhercezség 1818-ki alkotmánya ellenben külön cím alatt, egész részletességgel intézkedik a minister vád alá helyezéséről, illetőleg a ministeri jogi felelősség elvének mikénti érvényesítéséről.

Vannak továbbá alkotmányok, melyek a szoros értelemben vett közjog határain nem terjeszkednek túl, míg viszont vannak olyanok, melyek a közigazgatást is és pedig nemcsak általában, de egyes ágaiban is szabályozzák.

Az 1814-iki norvég alkotmányban érintve sincs a közigazgatás.

Az 1831-iki belga alkotmány a megyék és községek szervezését egyenesen a törvényhozásra bizza s csak bizonyos vezérelveket állapít meg, a miket a törvényhozásnak ebbeli feladata megoldásánál majdan figyelembe kell vennie, például hogy a megyei és községi tanácsok ülései a törvény által kijelölendő határok közt nyilvánosak, hogy a nyilvánosság elve a megyei és községi költségvetésre és számadásokra nézve is érvényesül, hogy a királyt és a törvényhozó hatalmat a beavatkozás joga illeti meg, midőn a megyei és községi tanácsok hatáskörüket túllépik, vagy midőn a közérdeket megsértik.

Románia 1866-ki alkotmánya, mely a közigazgatás rendezését hasonlóképen a törvényhozásnak tartja fenn, még általánosabban formulázza az e tekintetben követendő elveket, midőn csupán annyit mond, hogy a közigazgatási törvényekben a községek függetlensége és a legteljesebb decentralizáció elve érvényesüljön.

Ezekkel szemben a hollandiai alkotmány a megye és a község szervezetét részletesen megállapítja, sőt még a közoktatásügyre és a szegényügyre is külön fejezet alatt reflectál; a szász, bajor és württembergi királyság alkotmá-

nya pedig még a pénzügyi közigazgatás területére is átsap, midőn az államjóságookról intézkedik.

Az alkotmány-gyűjtemény első helyen említett hiányán csak úgy lehetne némileg segíteni, ha a szerkesztő a történeti alkotmányok minden kútforrását a lehetőség szerint fölhasználná, a nemtörténeti alkotmányok bemutatásánál pedig nem szorítkoznék kizárólag a chartákra, hanem az ezeket kiegészítő szervezeti törvények fontosabbjait is közlené. Ennek a módszernek a keresztülvitele bizonyára nagy nehézségekkel van összekötve s mindenekfölött az egyes alkotmányok minden részletébe, szellemébe, történeti fejlődésébe teljesen beavatott munkatársakat föltételez. De hogy e nélkül a módszer nélkül a szöveg-compilációnak különösen a történeti alkotmányokat magában foglaló része sikeresen, az elmélet és a gyakorlat követelményeinek megfelelőleg nem állítható össze, arról — mint fennebb említők — éppen a Dareste munkája győzhet meg bennünket leginkább.

Dareste a szöveg-compiláció forrásait a minimumra akarná reducálni, előszavában kijelentvén, hogy csupán a politikai szervezet alapjául tekintendő, szoros értelemben vett alkotmány-szöveg közlésére fog szorítkozni s ennek folytán mellőzni kívánja a területi viszonyokra vonatkozó, valamint a trónörökösödést szabályozó törvényeket és családi statutumokat s a tisztán diplomatiiai jellegű okmányokat.

Ugyde a munka folyamán, eme kijelentésével többször összeütközésbe jön, miután kénytelen maga is belátni, hogy a forrásoknak általa tervezett korlátozása kivihetetlen.

Vannak ugyanis diplomatiiai jellegű okmányok, nemzetközi szerződések, melyek bizonyos államok közjogát szabályozzák. Hogy lehetne tehát ezeket tekinteten kívül hagyni?

Ott van például a berlini szerződés, mely kimondja, hogy *«Bulgária közjogának alapját a következő határozatok fogják képezni: A vallási és felekezeti különbség nem*

hozható fel senki ellen indokul arra, hogy kizárassék vagy képteleníttessék polgári és politikai jogai élvezetére, közhivatalok, tisztségek és méltóságok viselésére, vagy a különféle üzletek és iparok bármely helyen való folytatására. Minden hitvallás szabadsága és külső gyakorlása biztosítva van úgy a Bulgáriához tartozó polgárok, mint a külföldiek részére és a különféle vallásfelekezeteknek sem egyházrendi szervezkedése, sem lelki főnökeikhez való viszonyaik útjába akadályt gördíteni nem szabad». (V. cikk.)

Ugyanez a határozat ismételtetik az említett szerződésben Montenegróra, Szerbiára, Romániára s bővítve és részletezve Törökországra nézve. Ennélfogva Dareste — igen helyesen ugyan, de önmagához következetlenül — Montenegro 1855-ki s az ezt kiegészítő 1868-ki és 1879-ki alkotmánya, valamint Bulgária 1879-iki alkotmánya helyett a berlini szerződésnek Bulgáriára vonatkozó I., III. és V. cikkét s Montenegróra vonatkozó XXVII. és XXX. cikkét adja szó szerint. A mire csak az a megjegyzésünk, hogy a mennyiben a vallásszabadságot biztosító III. és XXVII. cikk szóról szóra ugyanaz: elég lett volna az egyiknek közlése s e helyett föl lehetett volna venni, az illető államok czíme alatt, a IX. cikket, mely a porta és Bulgária közti hűbérserű viszony mibenlétére vet világot, az utóbbi által fizetendő hűbéradóra nézve intézkedvén, továbbá a XXIX. cikk egy részét, mely Montenegro souverainitását korlátozza, a XXXIV. cikket, mely a szerb fejedelemség s a XLIII-kat, mely Rumánia függetlenségét ismeri el, végre a LXII. cikket, mely Törökországban a vallásszabadságra nézve intézkedéseket tartalmaz.

A trónörökösödést szabályozó törvényeket sem lehetett Dareste-nek kihagynia gyűjteményéből, nemcsak azért, mert a trónöröklés szabályai a közjog integrans részét képezik, hanem azért sem, mert a chartákat megcsonkítás nélkül közölni, a trónöröklés ügye csaknem mindenikben előfordul.

Különben még az angol történelmi alkotmány fontosabb alaptörvényei közt is ott találjuk Dareste művében a jelenlegi uralkodóház trónörökösödési jogát megállapító Act of settlement-t. Csak a mi *pragmatica sancti*ónkat mellőzi, a mi annál nagyobb hiba, mert az 1867: XII. t.-cz. 1. §-a szerint is «azon kapcsolat, mely egyrésről a magyar korona országai, másrésről ő felségének többi országai és tartományai között jogilag fennáll, az 1723: I., II. és III. törvény-cikkek által elfogadott *pragmatica sancti*ón alapszik»; mert a Magyarország és Ausztria közti *personal unio* tehát jogi alakban a *pragmatica sanctio* által jött létre; mert az 1867: XII. t.-cz. megalkotásánál mind ő felsége, mind az országgyűlés az 1723-iki örökösödési törvényt «közösen elismert kiindulási pontúl tűzvé ki», az 1867-ki kiegyezési törvény a nélkül alaposan meg sem érthető, s mert végre a *pragmatica sancti*óban a trónöröklés rendjén kívül a kölcsönös védelem és Magyarország önállósága, tehát a legfontosabb, mélyreható közjogi elvek vannak kimondva.

Az alkotmányok összehasonlítását, áttekintését, — mely, mint fennebb említők, a szöveg-compilatió alapján szintén igen nehéz, — a különböző alkotmány anyagának rendezése, tárgyak szerint való csoportosítása könnyítené leginkább meg. De minthogy ez a charták és az alaptörvények egyes fejezeteinek, pontjainak összevissza való forгатását involválná, s minthogy ily módon az alkotmányokat eredeti szerkezetükből szükségképen ki kellene vetköztetni: az említett eljárás a szöveg-compilatió természetével ellenkezőnek.

A legcélszerűbb tehát Dareste példájára egy pontos és kimerítő *analyticus* táblázat készítése. Ennek segítségével könnyűszerrel szembeállíthatjuk a különböző alkotmányjogi intézményeket egymással s ezenfelül tisztába jöhetünk azzal is, hogy mik az egyes alkotmányok tárgyai.

A szöveg-compilatió szerkesztésénél követendő irány-

elvekre nézve Dareste művéből sok tanulságot merithetünk magunknak, a nélkül azonban, hogy Darestet mindenben követhetnők.

Dareste 40 állam alkotmányát adja. Mellőzi azonban a legtöbb német fejedelemséget és herczegséget, a schweizi cantonokat, az amerikai Unió államait, a spanyol Amerika köztársaságait s az angol gyarmatokat, illetőleg ezekre csak történelmi jegyzetekben reflectál.

E szerint Dareste műve nem levén teljes gyűjteménye a modern alkotmányoknak, mint forrásmű csak részben használható. A szerkesztő, saját vallomása szerint, hely szűke miatt volt kénytelen a modern alkotmányok nagyobb részét kihagyni gyűjteményéből. Ez olyan kifogás, melyet egy irodalmi privát vállalat hiányának igazolásául elfogadhatunk. De azt már aztán határozottan megkivánjuk, hogy a «szemelvények» kiválogatásában a szerkesztő tervszerűleg járjon el, hogy ama hiányt legalább némileg pótolván, ne érezzük, ne vegyük észre azt minden lépten-nyomon.

A helylyel főképen az összetett államok alkotmányának közlésénél takarékoskodott, oly módon azonban, hogy ez a takarékoskodás a mű értékének rovására esik.

A schweizi szövetségnek például három cantonát veszi fel a gyűjteménybe: Appenzell Rhodes-Extérieures-t, Bernt és Genf-et. Az elsőt azért, mert — mint maga írja — a tiszta vagy közvetlen demokratia mintaképe, a két utóbbit pedig bizonyára azért, mert a demokratia másik alakját, a közvetett demokraciát képviseli, illetőleg képviselte.

A schweizi cantonok tényleg két főcsoportba oszthatók. Az egyik csoportba tartoznak azok a kis cantonok, melyekben — az athenei demokratia mintájára — minden teljeskorú, feddhetetlen jellemű polgár részt vesz a közhatalom gyakorlásában; a másikba pedig azok, melyekben a souverainitást a nép, képviselői által gyakorolja.

Ha Dareste az egyik Appenzell canton alkotmányát közlötte: «hely szűke miatt» a másik Appenzell, Uri, a két Unterwalden és Glarus alkotmányait bátran mellőzhette; mert mindenik a cantonok első csoportjába tartozik.

De a schweizi szövetség képviseleti demokratiáinak minden változatát a genfi és herni alkotmány nem tükrözi vissza.

Bluntschli, — kinél alaposabban Schweiz közjogát senki nem ismerte, — a helvét képviseleti demokratiáknak négy változatát különbözteti meg, u. m.: 1-ször az ú. n. veto-cantonokat, melyekben a törvényhozó-testület által alkotott törvények, ha a polgárok bizonyos száma kívánja, népszavazás alá bocsáttatnak; 2-szor a referendum-cantonokat, melyekben a törvényhozás által elfogadott *minden* törvény a községekben népszavazás alá bocsáttatik; 3-szor azokat a cantonokat, melyekben a referendum mellett a nép a törvénykezdeményezés jogát is gyakorolja, olyformán, hogy utasíthatja a kormányt, mikép egy bizonyos törvényjavaslatot terjeszssen a nagytanács elé;¹ 4-szer a tulajdonképeni képviseleti cantonokat, melyekben a nép a törvényhozó hatalom gyakorlásában közvetlenül nem vesz részt, kivéve az alkotmány revisióját, mely felett népszavazás útján határoznak.

Genf a Bluntschli által úgynevezett veto-cantonok közé sorozható, a mennyiben 1879-ben Neuchâtel-lel együtt életbe léptette a «referendum facultatif»-ot, mely abban áll, hogy a törvény népszavazás alá bocsátandó, ha kihirdetésétől számított 30 nap alatt legalább 3500 választó polgár a referen-

¹ 1891. április 8-án a nemzeti tanács az 1874-ki szövetségi alkotmány 118. pontját akként módosította, hogy ha 50.000 választó az alkotmány valamely pontjának eltörlését vagy módosítását, vagy abba valamely új pont föl vételét kívánná, a revisio kérdése népszavazás alá bocsáttassék. Ily módon tehát az iniciatívával — de csakis a szövetségi alkotmányra vonatkozólag — a schweizi szövetség összes polgársága felruházott.

dumot kívánja. Bern pedig referendum-cantonná lett 1869. jul. 4-én, midőn kimondta, hogy minden törvény népszavazás alá bocsátandó.

A genfi és berni alkotmányon kívül tehát Dareste-nek legalább még egy tulajdonképeni képvisleti alkotmánynyal bíró cantont is be kellett volna mutatnia, a milyen volt 1879-ig Genf s a milyen jelenleg Freiburg; valamint egy olyan cantont is, pl. Aargaut, Thürgaut, a hol a nép az iniciativa jogával van felruházva.

A német birodalom államai közül Dareste csak a porosz, bajor, szász és württembergi királyság, valamint a badeni nagyhercegség és Hamburg alkotmányát reproducálja, a mit kifogásolnunk kell. Ha már a kisebb hercegségek mindenkének nem jutott hely: legalább a mecklenburgi és szász-weimári nagyhercegségek alkotmányát vette volna fel, amazt azért, mert még mindig magán viseli a hűbériség jellegét, úgy hogy a szó szoros értelmében rendi alkotmánynak tekinthető; emezt pedig azért, mert mintául fogadtatott el a többi apróbb német hercegségek egy része által s mert — miként ez utóbbiak — az egykamara-rendszer alapján áll.

A mi Dareste módszerét illeti, azt általában helyeseljük. A gyakorlati élet szükségleteit tartván szem előtt, a jelenre fekteti a fősúlyt s a multa csak annyiban terjeszkedik ki, a mennyiben a ma fennálló alkotmányok megértése végett szükséges azoknak előzményeit is ismerni. Történelmi jegyzetei épp oly becsesek, mint a szöveget felvilágosító magyarázatai. Ez utóbbiak, melyekhez legfőbb forrásul a «Société de législation comparée» közleményeit használta fel, teljesen tárgyilagosak. Elvül tűzte ki maga elé, hogy kritikát nem gyakorol. Felvilágosítással szolgál ott, a hol arra szükség van, a nélkül, hogy bírálna.

Ettől az elvétől nagyritkán tér el s úgy látszik, akkor is inkább csak tévedésből. Gyűjteményében csak elvéte for-

dúl elő olyan megjegyzés, -mint a milyennel a mi választási törvényünket kíséri, melyről azt állítja, hogy *kitűzött célja ama magyar elem túlsúlyának biztosítása, a mely pedig alig több Magyarország összes népességének felénél*. Hogy igaz-e ez vagy sem, arról itt nem szólunk. De hogy nincs helyén a Dareste gyűjteményében, az kétségtelen. Ránk, magyarokra annál boszantóbb, mert félreértésekre adhat okot.

Ez az egy — akarjuk hinni — véletlenségből becsúsztott kritikai megjegyzés is mutatja, mily szigorúan tartózkodnia kell a szöveg-compilatio szerkesztőjének az intézmények bírálatától, ha művének hasznavehetőségét, megbízhatóságát föltétlenül biztosítani akarja. Ime, egy-két odavetett szó mily hamis színben tüntetheti fel a világ előtt egy nemzetnek alkotmányos intézményeiben kifejezett politikáját. Az a külföldi ember, a ki nem ismeri Magyarország történetét és viszonyait, nem azt fogja-e következtetni Dareste észrevételéből, hogy először is a magyar elemet csekély számánál fogva nem illeti meg a többi nemzetiséggel szemben a suprematia, másodsor, hogy arra. a mire nincs joga. erőszakos eszközökkel törekszik?

Magát Darestet különben csak annyiban hibáztatjuk, a mennyiben magyar munkatársát nem ellenőrizte kellőképen. Ha jobban vigyáz rá: lehetetlen, hogy észre ne vette volna, mikép a választási törvényt a helyett, hogy tárgyilagosan commentálná, bírálja s ezzel a vállalat programmjával ellentétbe helyezi magát.

Olyan vállalatnál, mint a Dareste-é, pontos utasításokkal ellátott munkatársak egész sorára van szükség. Mert a szöveg-compilatio megbízhatósága szempontjából föltétlenül megkívántatván az is, hogy minden alkotmány lehetőleg az eredeti forrásokból állíttassék össze, erre egy ember, bármily alapos képzettséggel s bármily széleskörű nyelvismerettel bírna is, nem képes.

A Dareste művében közlött alkotmányokat az eredeti szövegből fordították, és pedig gondosan. Az idegen kifejezések mindenikére nem állván rendelkezésekre teljesen megfelelő francia szó, ezeket zárjelben eredetiben közlik, s — a mi különösen méltánylandó — nagyon ritkán ferdítik el. A magyar szók csaknem kivétel nélkül hibátlanok. Csak Br. Jeszenszkyt, — a ki a társországoknak a magyar államhoz való közjogi viszonyáról írt, — változtatják át Feszenskivé s a népfölkelést «landsturmmá».

Vakmerőség lenne a részünkről állítani — írja Dareste az előszóban — hogy fordításaink hibátlanok; de nem habozunk elvállalni a felelősséget az esetleg előforduló hibákért, minthogy *egy fordítást sem vettünk másodkézből*. Még a francia hivatalos és félhivatalos fordításokat sem reprodukáltuk amaz országokra nézve, melyekben a francia nem hivatalos nyelv (Hollandia, Dánia, Svédország stb.), mivel ezek úgy irány, mint pontosság tekintetében kifogás alá esnek.

A bibliographia összeállításánál is meglátszik, hogy Dareste olyan szakemberek közreműködését vette igénybe, kik saját nemzetüknek nemcsak közjogát, de államjogi és alkotmánytörténeti irodalmát is alaposan ismerik.

A szöveg-compilatio kiegészítő, tehát mellőzhetetlen alkatrészének tartjuk részünkről a könyvészeti részt, mely az egyes alkotmányokra vonatkozó forrásművekkel számol be. Ez utóbbiak kiszemelése épp oly nehéz, épp oly tapintatot és figyelmet igényel, mint magának a szövegnek rendezése.

Dareste a hivatalos szöveget tartalmazó művek, továbbá a nevezetesebb commentárok s az alkotmány történetére vonatkozó munkák jegyzékét mutatja be.

A magyar alkotmány könyvészete azonban teljesebb is lehetne, mint a milyen tényleg. A szöveget tartalmazó művek közül ugyanis a Corpus Juris és az újabb törvények hivatalos

gyűjteményén kívül csak a Toldy-ét említi; Fogarasinak rendszeres, az alaptörvényeket tartalmuk szerint csoportosító gyűjteményét ellenben mellőzi. A commentárok közül is hiányzik néhány, a mi Csillag Gyulának különben jeles művével bátran kiállja a versenyt. De a mit már határozottan hibáztatnunk kell, az, hogy szoros értelemben vett alkotmánytörténeti mű. a milyen például a Bartalé, Salamoné, Hajniké, a gyűjteményben egyetlenegy sincs fölvéve, a miből az idegen könnyen azt következtetheti, hogy az irodalom amaz ága nálunk parlagon hever.

A szöveg-compilatio külső szerkezetére nézve Dareste művét nem fogadhatjuk el mintául.

Nem nagyjelentőségű ugyan, de az áttekintést megkönnyíti, ha az államok bizonyos, elvi alapon megállapított sorrend szerint következnek egymásután. E tekintetben irányadóul lehetne elfogadni a nemzetközi jognak az államok rangviszonyaira vonatkozó elveit, úgy hogy az elsőrendű államok megelőznék a másodrendűeket, a teljes souverainitással bíró államok, a nem teljesen souverain államokat, az egy ugyanazon rangosztályba tartozó államok pedig — ugyancsak a nemzetközi jog által megállapított szokásnak megfelelőleg — betűrendben sorakoznának egymás mellé, azzal a különbséggel mégis, hogy egy magyar nyelvű szöveg-compilatióban a betűrend megállapításánál az egyes államoknak nem francia, hanem magyar neve vétetnék tekintetbe. Az összetett államokat illetné azonban meg az első hely, miután ezeknek szervezetében kettős souverainitás jelentkezik: az összállam és a részállamok souverainitása.

A mennyiben Dareste ezt a felosztást nem követi, legalább a fél-souverain államokat helyezhette volna suzerainjeik, illetőleg védnökeik mellé, pl. Monacot és San-Marinot Olaszország, Andorrát Franciaország mellé, Congot Belgium, Canadát és az ausztráliai angol gyarmatokat Anglia mellé stb.

Egészben véve azonban a Dareste gyűjteménye, belső értékét tekintve, az újabb szöveg-compilációkat messze túl-szárnyalja.

Rauch *«Parlamentarisches Taschenbuch»*-ja,¹ melynek harmadik vagyis utolsó kiadása 1873-ban jelent meg, nem egyéb, mint a szerkesztő által innen is, onnan is minden válogatás nélkül összegyűjtött nyers anyag halmaza. Van ebben közölve minden, a mi csak a szerkesztőnek kezeügyébe esett: charta, alaptörvény, szervezeti törvény, egy-egy alkotmánytörténeti dissertatio, diplomai okmányok, törvényjavaslatok, melyek a gyűjtemény közrebocsátásakor már régen törvénynyé váltak, államok alkotmánya, melyek 1873-ban már megszűntek létezni. A Taschenbuch tehát legfőlebb alkotmánytörténeti kutatások céljából használható.

Laferrière és Batbie-nak Európa és Amerika alkotmányait tartalmazó, 1869-ben megjelent munkája,² a mellett, hogy részben elavult s hogy az említett világrészek alkotmányainak nem teljes gyűjteménye, commentárral sincs ellátva s nem is egészen megbízható.

A mi végre Demombynes-nek az európai államok közjogi, közigazgatási és igazságszolgáltatási szervezetét magában foglaló művét illeti,³ ez nem szöveg-gyűjtemény, hanem az európai államok kivonatos közjoga.

Mindenesetre Darestet kellene tehát követnünk egy magyar szöveg-compilatio készítésénél. Egyelőre azonban, úgy hiszem, az európai államok alkotmányainak összegyűjtésére

¹ *Parlamentarisches Taschenbuch*. Herausgegeben von Dr. A. Rauch. 3-te vermehrte Auflage. Plauen. Verl. von Aug. Schröter. 1873.

² *Les constitutions d'Europe et d'Amerique*, par Laferrière et Batbie. Paris, 1869.

³ *Les constitutions européennes, parlements, conseils provinciaux et communaux et organisation judiciaire dans les divers états de l'Europe*, par Demombynes. Deuxième édition. Paris, 1883.

szorítkozhatnánk. A magyar közönségnek első sorban azokat az államokat kell megismernie, melyek közelebb vannak hozzá, melyekkel folytonos és állandó érintkezésben van. De meg teljesebbé is lehetne tenni a compilatiót, ha körét eleintén szűkebbre szabjuk. A munka így is nehéz lesz s igénybe fogja venni a szakemberek minden erejét. A sikertől függ, hogy az európai alkotmányok magyar nyelvű gyűjteménye idővel az *összes* modern alkotmányok teljes gyűjteményévé nőjje ki magát.

Ballagi Géza.

I R O D A L O M.

*A fény- és színcontrast psychologico-aesthetikus jelentősége.*¹

A viszonzosság törvénye szerint az öntudattartalom minden egyes eleme intensitására, színezetére nézve az öntudattartalomnak többi jelenlévő alkatrészei által befolyásoltatik. A psychikus sphaërának azon részében, melynek elemeit látóérzékünk közvetítése által nyerjük és mely főleg az értelmi működésekhez (pl. külvilági tárgyakra való visszaemlékezéshez, vagy azok emléképeiből összeállított képzeletekhez) szolgáltat anyagot, a viszonzosság törvénye azt fejezi ki, hogy minden látóérzéki benyomás, mely tehát térbeli elhelyeződés, fényerő és minőség jellegével bír, nemcsak egymagában, kizárólag csak a feltételező tárgynak megfelelően lép fel, hanem éppen az említett három jellegét illetőleg a többi, az öntudattartalomban egyidejűleg jelenlévő látás képzet által nagy mértékben befolyásoltatik; és így lehetséges, hogy egy és ugyanazon tárgynak a retina ugyanazon helyére vetített képe egyszer ilyen, máskor olyan érzéki benyomást ébreszt, a szerint, a mint az egyidejűleg jelenlévő látásképzetek, legyenek azok akár egyidejűleg ébresztett érzékletek, akár emlékképek, különbözők az egyik és másik esetben. Ha pl. télen, havazás alkalmával, megfigyeljük a hulló hópelyheket, úgy azokat fenn a magasban, a hol az alapot a világos égboltozat képezi, sötétszürkének látjuk, míg alant, hol a háttért földi tárgyak, házak stb. képezik, fehéreknek látszanak. Ezen subjectiv megkülönböztetésnek objective semmi különbség sem felel meg, magukat a tárgyúl szolgáló hó-

¹ Die psychologisch-aesthetische Bedeutung des Licht- und Farbencontrastes von A. Kirschmann. W. Wundt: Phil. Studien 1891. VII. Bd. 3. Heft

pelyheket illetőleg. Ugyanezt tapasztalhatjuk hóval fedett távirda-sodronyokon s sok más esetben.

Valahányszor más érzékszervünknek, vagy magának látóérzé-künknek ellenőrzése következtében mintegy kénytelenítve vagyunk subjective különböző alapjellegekkel felruházott látásképzeteket azonos, vagy az említett három alapjellegre nézve egymással meg-egyező physikai ingerekre visszavezetni: mindannyiszor tulajdonkép a viszonyossági törvény nyilvánulását ismerjük fel, a mennyiben azon jelenségeket tapasztaljuk, melyek a contrast fogalma alatt vannak egyesítve. A contrastok legnagyobb része simultancontrast, de hozzájárulnak ehhez még a fény utóhatásán, a retina elfáradásán alapuló contrastok és az ú. n. határcontrastok is, melyek a simultancontrastot nagy mértékben erősíthetik.

Azon körülmény, hogy a látás terén is nem absolut, hanem relativ mértékeket használunk, már azért is nagy jelentőséggel bír, mert ez teszi lehetségessé, hogy a tárgyakat a megvilágítás leg-különbözőbb változásainál újra meg újra felismerjük. Nem vagyunk ugyanis arra utalva, hogy a megvilágításban beállott csökkenés vagy növekedés absolut értékét mérlegeljük, a mely az egyes vál-tozásoknál mindig más meg más lehet, hanem mérlegeljük azon viszonyt, melyben az egyszerre megvilágított tárgyak, részletek megvilágítási fokaikra nézve egymással vannak, s mely a leg-különbözőbb megvilágítás mellett is mindig ugyanaz marad. A contrastnak köszönhetjük továbbá, hogy úgy a színes, mint a fehér fényérzések sorában egy relativ maximumot és minimumot állíthatunk fel, miáltal lehetségessé lesz, hogy egyfelől a színeket, melyek mindig több-kevesebb fehérrel vannak keverve, ennek daczára mégis mint telített színeket lássuk, másfelől az achromatikus fényérzéseket, mint «fehéret» vagy «feketét» ismerjük fel. Mindezen tények nem csekély jelentőséggel ruházzák fel a fény- és színcontrastot, mint a viszonyossági törvény egy különös esetét, a képzőművészet, nevezetesen a festészet és rajzolás terén, de — bár csekélyebb fokban — a plastikában is.

Hogy mennyire sikerül a festőnek műve segítségével az általa czélzott képzeteket, érzeteket s hangulatot a szemlélőben fölkel-tenie, az lényegében három tényezőtől függ, ú. m.: 1. mindenek-előtt a mű kivitelétől, 2. a kép környezetének, megvilágításának helyes megválasztásától és 3. a szemlélő psychikus functióitól, képességeitől.

A mi először is a néző psychéjét illeti, eltekintve kedély-állapotától, mely a körülmények szerint változhatik s mely a szemlélt mű hatását szintén módosíthatja, feltűnik az, hogy mily különböző lehet a kép felfogása két egyénben, a szerint, a mint a kép által keltett érzéki benyomással egyidejűleg az öntudatban jelenlévő vagy abba belépő képzetek a két egyénnél különbözők, még akkor is, ha különben mindkét szemlélő kedélyi momentumok, a festő személyes ismeretsége s más ilynemű külső tényezők által ítéletében nem lesz befolyásolva. Egészen más benyomást tesz a kép arra a nézőre, kinek inkább *visualis* képzetköre van kifejlődve, mint arra, kinél az auditív képzetek játszanak nagyobb szerepet. A ki *visualis* emlékképeit csak tökéletlenül tudja reprodukálni, az a képpel inkább meg van elégedve éppen azért, mert azon tárgyak emlékképei, melyeket a szemlélő az előtte lévő képen lefestve lát, nem elég élesek, tökéletesek arra, hogy mintegy ellenőrző szerepet vigyenek a képen feltüntetett részletekkel szemben; ellenben az élesebb *visualis* emlékképekkel rendelkező tökéletesebb emlékképei segítségével gyorsan rájön a kép részleteinek egyes hibáira, melyek aztán az illusiót zavarják, sőt a képpel esetleg elégedetlenné teszik. E mellett azonban a *visualis* képzetkörök nemcsak *quantitative*, hanem *qualitative* is különbözők lehetnek két egyénnél.

Egyiknél pl. a körvonalak és a megvilágítás foka, a másikonál ellenben a tárgyak viszonylagos nagysága és a színezet van élesebben az emlékezetbe vésve és lép előtérbe a kép felfogásánál, a miből könnyen kimagyarázható, hogy két egyenlően gazdag *visualis* képzetkörrel rendelkező egyén is ugyanazon képről homlokegyenest ellenkező ítéletet alkothat.

Hogy az emlékképzetek mily jelentékeny befolyást gyakorolhatnak az érzéki észrevételre, az a következő jelenségből is kitűnik; ha éles *visualis* képzetekkel rendelkezünk, úgy sok holdtájképen fel fog tűnni előttünk, miszerint a hold a többi részletekhez képest igen nagynak van feltüntetve; miután ennek a benyomásnak okát adni nem tudjuk, azért e hiányt, a mennyire lehetséges, *illusorice* corrigáljuk. Pedig az ily képek e tekintetben csakugyan hibásak. Tudjuk, hogy a tárgyak nagysága relatív, azaz a látószögtől függ; a tárgyak e relatív nagysága tehát tetszés szerint változtatható közelítés vagy távolítás által. De tudjuk azt is, hogy ezen relatív nagyság és a *körvonalak élessége* közt

bizonyos viszony áll fenn. A látószög, mely alatt a holdat nézzük, csekély ingadozásoktól eltekintve, $\frac{1}{2}^{\circ}$ -t tesz ki. Oly tárgyak azonban, melyek relativ nagysága $\frac{1}{2}^{\circ}$, csak úgy láthatók élesen, ha erős megvilágítással és sötét háttérrel bírnak, ellenben pl. egy épület, emberi alak vagy arcz körvonalai $\frac{1}{2}^{\circ}$ látószögnek megfelelő távolból már homályosak; még nappali megvilágítás mellett is, holdvilágítás mellett pedig még inkább elmosódottak, úgy, hogy egy ily távolban álló emberi alakot legfeljebb mozgásai által tudnánk megkülönböztetni. Ha már most egy hold-tájképen azon alakok, tárgyak rajzai, melyek a hold képével egyenlő nagyságúak, tehát azzal egyenlő látószög alatt látszanak, éles körvonalakokkal esetleg még élesen kidolgozott részletekkel vannak feltüntetve, úgy e kép nem felel meg a valóságnak, melyben csak maga a hold bír éles határokkal, ellenben a földi tárgyak, melyek relativ nagysága a holdéval egyenlő, alig láthatók. Ily képeken tehát csak azon részletek vannak homályos körvonalozással kidolgozva, melyek a holdkorong átmérőjénél sokkal kisebbek, s ha a képhez annyira közeledünk, hogy e homályos részletek jussanak az $\frac{1}{2}^{\circ}$ látószög távolába, úgy a hold képét már ennél nagyobb látószög alatt látjuk, tehát úgy, mintha az aránytalanul nagy volna; mindezt pedig azért, mert visualis emlékkepeink, melyeket a holdról és az általa megvilágított tárgyakról szereztünk, mintegy rákényszerítenek arra, hogy a képen a homályos, határozatlan körvonalakokkal feltüntetett részleteket vegyük fel mértékül a holdkorong nagyságának megítélésénél, ne pedig az élesen kidolgozott részeket. Az ily kép azt a benyomást teszi, melyet a holdnak távcsővel való szemlélése alkalmával nyerünk. Ha éjjel egy távolban lévő házsort a felette álló holddal egy földi távcsövön nézünk, mely távcső hatszorosan nagyít, úgy az ekkor nyert benyomás távolról sem lesz ugyanaz, mintha a házat hatszorta kisebb távolságban szabadszemmel nézzük. Csak a házak látszólagos nagysága lesz egyenlő, mindkét esetben ellenben a holdkorongot az első esetben hatszorosan nagyobbbnak látjuk, mint a házhoz való közelségénél, melynek a hold $\frac{1}{2}^{\circ}$ látszögére semmi befolyása nincsen.

A mi a képnek a környezetéhez való viszonyát illeti, tapasztalatból tudjuk, hogy a kép környezetének nem kellően választott megvilágítása arra mily kedvezőtlen befolyást gyakorol. A képen ugyanis az egyes részletek világossága közt alább előadandó

okokból a különbség többnyire sokkal kisebb, mint a valóságban; ha tehát a kép környezetében elhelyezett tárgyak erősen vannak megvilágítva, úgy azok árnyékos és világos része között nagyobbak az intenzitási különbségek, s az ezek által feltételezett *contrasthatások*, a mint a képen. Ha egy téli tájképet egy ablak mellett állítunk fel, melyen kitekintve egy valóságos téli tájat szemlélhetünk, a kép nagyon halványnak fog előttünk feltűnni. Épp ily kedvezőtlen hatást gyakorolnak világos fehér vagy kirívó színű falak, szőnyegek stb. Szerző több konkrét esetet hoz fel ennek bizonyítására, melyek közül legyen e helyen felemlítve Hont-horstnak «A fogorvos» című festménye. E kép egy este, gyertyafény mellett végrehajtott foghuzást ábrázol. A drezdai képtárban e kép fehér falra, kirívó színezetű csendélet-képek közt van felfüggesztve; ily környezetben a képen az alakok, arcok vöröses coloritja a szemlélőre egészen visszataszító hatást gyakorol, pedig e vörös színezet a valóságnak teljesen megfelel, a mennyeiben a gyertyafény tudvalevőleg vöröses; csak hogy a legtöbb embernek ritkán van alkalma nappali és gyertyafény által egyszerre megvilágított tárgyakat látni.

Harmadik és legfontosabb pont a kép kivitele a művész részéről. Hogy a kép a szemlélőben a festő által célzott aesthetikus és intellectualis reflexiókat felkölthesse, szükséges, hogy a psycho-physiologikus követelménynek megfeleljen; e követelmény pedig abban áll, hogy a *képnek igaznak kell lennie*. A képen feltüntetett részletek in ultima analysi mindig valóságos látóérzéki benyomásoknak mintegy másodlati. Tehát azon psycho-physiologikus feltételt így is kifejezhetjük: a kép egészben és részleteiben olyan legyen, hogy a természetben *azonos*, illetőleg a képnek *megfelelő* látóérzéki benyomások *lehetőségek* legyenek. Egy centaur, egy repülő angyal képe ez értelemben igaz alkotások, de egy tájkép, melyen a háttér részletei ugyanazon látószög alatt vannak feltüntetve, mint az előtérben levő alakok, nem felel meg a követelménynek, tehát nem igaz.

A festőnek a tárgyakat azon *situációban* kell ábrázolnia, a mint azok a valóságban vannak vagy lehetnek. Egy arczképnél vagy egy hangulatos tájképnél pl. nem szabad minden részletet a legaprólékosabb pontossággal élesen kidolgoznia; mert a valóságban egy bennünket érdeklő egyénnek főleg arczát szemléljük, szemünket az arc távolságára állítjuk be, minek következtében a

többi testrészek nem feküdven a szem alkalmazkodási távolában, a retinán *szóródásos képeket* adnak, tehát homályosan látszanak. Az arczképen azonban minden részlet ugyanazon síkban, tehát a néző szemének *ugyanazon alkalmazkodási* távolában fekszik, s így nemcsak a rögzített arcz — a fovea centralisban —, hanem a többi részletek is — a retina peripher részein — éles képeket adnak. A festőnek tehát azon részletet, mely hivatva van arra, hogy a néző figyelmét különösen megragadja, pontosan, élesen kell kidoloznia, ellenben azon részleteket, melyek nem esnek annak (képzeleti) síkjába, a néző szem *alkalmazkodási* pontjától számított kisebb-nagyobb távolságuk szerint többé vagy kevésbbé *homályos, szóródásos* körvonalakokkal kell feltüntetnie. Épp így vagyunk a tájképekkel is; ezeken is jelentéktlenebb részletek, melyek figyelmünket a valóságban nem vonnák magukra, s így a retinán szóródásos képeket adnának, szőrszálhasogató pontossággal kidolgozva a figyelmet a főbb részletektől elvonják, s a kép összehatását rontják.

A tárgyak situatioja a valóságban olyan, hogy szomszédos tárgyak között a *megvilágosítási contrastból* kimagyarázható meglehetősen éles *határvonalak* látszanak. A míg a festő a rendelkezésére álló festékek segítségével a tárgyak közti különbséget a megvilágosításban objectiv pontossággal tudja visszaadni, addig amá contrastok és a megfelelő határvonalak a képen is mintegy önmaguktól, a festő minden különös hozzájárulása nélkül is előállanak; de mihelyt a festő az említett megvilágítási különbségeket a valódiaknál csak sokkal kisebb mérvben tüntetheti fel, a mint ez — mint alább részletezve lesz — igen gyakran előfordul: akkor a határcontrastok sem fognak előtűnni s a képen a tárgyak elmosódva mennek át egymásba; ezt a bibát is sokszor észlelhetjük oly képeken, melyeknek alkotói szorosán ragaszkodnak azon elvhez, hogy a természetben élesebb határvonalak nincsenek. A hiba javítása csak a hiányzó határvonalak *kirajzolása* által lehetséges, a mint azt a legjelesebb mesterek művein láthatjuk.

*

Látóérzékünk észrevételei sohasem congruensek, teljesen megfelelők azon tárgy visualis jellegeinek, mely azokat fölkeltette. Ennek oka az, hogy mi, mondhatni, minden elképzelhető látóérzéki benyomást több ízben mindig más és más viszonyok közt,

más öntudattartalom mellett éltünk át, úgy hogy ama érzéki benyomásnak mindig más és más eleme léphetett előtérbe, más eleme került el figyelmünket. Ha most egy konkrét esetben valamely tárgyat megpillantunk, úgy megjelenik annak emlékképe és mi a tárgyat felismerjük. Csakhogy ebben az emlékképben főleg azon elemek lépnek előtérbe, melyek az éppen egyidejűleg jelenlévő öntudattartalom egyéb képzetei közé az asszociáció alapján leginkább beleilleszthetők; és lehetséges, hogy az emlékkép ezen kiváló elemei a konkrét érzéki benyomásban nincsenek is meg, de mi azokat éppen az egyidejű öntudattartalomhoz való *asszociatív viszonyuknál* fogva az érzéki benyomáshoz mintegy hozzákapcsoljuk, vagyis «látunk» a tárgyon olyan visualis tulajdonságokat, melyek tulajdonkép azon nincsenek. Mint ilyen pozitív, úgy lehetséges egy negatív correctió is a látóérzéki benyomásra, vagyis nem látjuk a tárgy azon tulajdonait, melyek az éppen jelenlévő öntudattartalommal asszociatív kapcsolatban még sohasem voltak. A látóérzéki benyomásba tehát mintegy hamis elemek vannak és pedig oly szorosan bekapcsolva, hogy azoktól megszabadulni nem tudunk. A festészetben ez igen fontos körülmény. Ha valamely tárgyat lerajzolunk, akkor sohasem rajzoljuk le azt úgy, a mint előttünk áll, hanem mindig az asszociatív correctió alapján a hozzácsatolt elemekkel vagy hiányokkal. Például szolgálhat erre a gyermekek rajzolása. Ebben, a kézmozgások bizonytalanságából származó hibáktól eltekintve, mindig találunk épp ilyen asszociatív hibákat. Sokszor láthatjuk, hogy a gyermek egy emberi arcot lerajzol, arczélben, de *két szemmel* azért, mert ő ugyan gyakran láthatott emberi arcot arczélben, de ezen érzéki benyomáshoz a nem látszó szem képzetét mindig hozzákapcsolta és pedig azon okból, hogy az ő képzeletvilágában a *két* szem, az emberi arcz e kiválóan jellegzetes része, aránylag igen sok irányban van már asszociálva. Szerző gyermekkorából említ egy esetet, melyben egy társa egyszer lerajzolt egy templomot (kivülről) s aztán belerajzolta — két ablak közötti üres helyen — a papot is. Wundt is említ egy gyermeket, a ki szülővárosa piacát úgy rajzolta le, hogy egy üresen hagyott tér körül radiál irányban lerajzolta az egyes házakat, midőn aztán egy-egy ház egészen fel volt fordítva s a tetejére állítva, a mit azonban a gyermek sokkal csekélyebb fontosságúnak tartott, mint azt, hogy a háznak a piac *körül* kell állaniok.

Ugyanezen hibákat látjuk az *assyri és egyiptomi* reliefeken és más régi cultur-népek hátramaradt e nemű művein.

A kezdő rajzoló vagy festő ezer meg ezer hibát követ el a perspectiv kidolgozásban és pedig csak azért, mert látásképzetei nem izoláltak és függetlenek öntudattartalma többi elemeitől. A műkedvelő, ki egy téli tájat rajzol le, óvakodni fog attól, hogy a hóval beborított felületeken árnyékos helyeket is feltüntessen, — pedig ilyenek a valóságban tényleg vannak, — mert nem tud megszabadulni attól a gondolattól, hogy a hónak okvetetlenül fehérenk kell lennie. Szerző egy igen művelt egyénnel nem tudta elhitetni, hogy egy téli napon az egyöntetűen beborult «szürke» égbolt még mindig *intensivebb világossággal* bír, mint a hóval borított felületek vagy egy fehér papírlap. Pedig erről könnyen meggyőződhetünk, ha egy fekete csövön keresztül nézzük az összehasonlítható felületeket, úgy hogy egyidejűleg egyéb tárgyat ne lássunk. Ezen esetekben ismét a megvilágítási viszonyok vannak subjective corrigálva.

Néha még a gyakorlott művész sem tud megszabadulni attól, hogy a tárgyakat ne tapasztalatai alapján rajzolja le, hanem úgy, a mint azok egy adott pillanatban előtte állanak, vagy állnának. Ő is subjective corrigálja a perspectiv, a megvilágítási és színezési viszonyokat.

Ezenkívül azonban a festő még abba a nagy nehézségbe is ütközik, hogy a legtöbb esetben már a rendelkezésére álló eszközök nem elégségesek a valóságban előforduló megvilágítási fokozatok helyes feltüntetésére, de egyúttal éppen itt jön segítségére egyfelől a contrasthatás, másfelől az associativ correctio.

A contrasthatás és az associativ correctio egymással szemben is állhatnak. Ha két egyenlően szürke papírlapot úgy mutatunk meg valakinek, a ki azokat azelőtt még nem látta, hogy az egyiket kék, a másikat vörös alapra helyezzük, úgy a néző a két lapot egészen különböző színűeknek ítéli; ez a contrast hatása. De ha a néző a papírlapokat fölemelve, meggyőződött arról, hogy azok egyenlő szürkék, akkor a visszahelyezés után már a subjectiv különbség csekélyebb lesz, sok esetben pedig egészen el is marad, úgy hogy a néző a két különböző színű alapra visszahelyezett papírlapokat egyenlő színűeknek látja: ez az associativ correctio, mely a fentemlített contrastot mintegy ellensúlyozza. S különösen éppen a gazdag, intensiv visualis képzetkörrel ren-

delkező festő van leginkább azon helyzetben, hogy ily contrast-hatásokat emlékképei, tapasztalatai segítségével ellensúlyozzon; ennek következtében ő a tárgyakat nem azon színben, megvilágításban látja, a mivel azok az egymással képezett szín- és megvilágítási contrastok miatt más ember előtt feltűnnek, hanem úgy, mintha azok minden contrast nélküli, indifferens környezetben lennének. Ezen az alapon, mintegy az indifferens környezetre visszavezetve, fogja művén is az egyes részletek megvilágítását, színét feltüntetni, a mikor aztán ezek ugyanazon szín- és világossági contrastokat fogják egymással képezni, mint a valóságban. A színezési viszonyokat illetőleg ez valóban meg is történik, a mennyiben a festő rendelkezésére álló színek változatosság tekintetében nem maradnak el a természetben előfordulók mögött. Ellenben a megvilágítási viszonyok feltüntetésénél a festő — mint már említve volt — csak igen szűk korlátok közt mozoghat azért, mert a rendelkezésére álló eszközök nem elégségesek arra, hogy azokkal minden a valóságban előforduló megvilágítási fokot elérhessen. A legjobb minőségű fekete festék is még mindig jelentékeny mennyiségű fényt ver vissza, s a legjobb fehér festék is még messze elmarad a természetben előforduló fényintenzitások mögött. E két, a festőnek még rendelkezésére álló extrem értékek között a fényintenzitást illetőleg a viszony olyan, mint 1 : 66.

Ehhez járul még az is, hogy míg egy festményen minden részlet csak egy és ugyanazon megvilágításban részesül; a természetben egy már önmagában is sötét tárgy árnyékban, mellette egy fehér tárgy erős megvilágításban lehet, a mi a különbségeket még nagyobbakká teszi.

A festményen tehát az egyes részletek világossága közötti különbség kisebb, a különbségből származó contrast halványabb, mint a valóságban. Azonban a festő emelheti a contrastot azáltal, hogy pl. igen világos részleteket sötét szegélylyel vesz körül, vagy fordítva; e szegély, mely a valóságban nincs meg, a szemlélő részéről mint contrastthatás fog feltűnni és az általa elválasztott részletek megvilágítási különbségét subjective emeli. Ezenkívül tudjuk, hogy ugyanoly erős contrastthatás lép fel fényintenzitásukra nézve egymáshoz közelebb álló felületek közt, ha azok nagyobbak, mint a nagyobb különbségű, de kisebb felületű tárgyak közt; ez ismét módot nyújt a festőnek arra, hogy a halvány contrastokat emelje. Mindezekhez hozzájárul a nézőben végbemenő associativ

correctió, mely — a színezés és a perspectiv viszonyok helyessége mellett — a már meglevő világossági contrasthatást subjective emeli, úgy hogy az végre egészen a valóságban előforduló fokra emelkedik. Mindeme tényezők felhasználása mellett is van azonban határ, melyen túl a festő a világossági viszonyok feltüntetésében már tehetetlenné lesz. Így pl. oly képeken, melyeken valamely fényforrás és az ezáltal megvilágított tárgyak vannak ábrázolva, a legtöbb esetben a fényforrás maga (gyertyaláng, fáklya stb.), igen halvány, úgy néz ki, mintha sárga papírból volna kivágva, míg ellenben a tárgyak megvilágítása e fényforrás által igen sikerült lehet. Ily esetben tehát legjobb, ha a világító fényforrás képét valamely más részlet elfedi a néző szeme előtt, a mikor aztán a néző fényforrásnak csak hatását látja a kép többi részletein. Még hatásosabb az ily kép akkor, ha a fényforrás eltakarása mintegy észszerűen történik, mert akkor még az eltakaráshoz fűződő reflexiók is correctió-elemeket szolgáltathatnak a kép által keltett érzéki benyomásba. Ez történik pl. Rembrandt-nak «Jézus temetése» című festményénél, melyen a sírt bevilágító lángot egy kéz elfedi, olyanformán, mintha a léghúzámtól védené.

A «fénylő» részletek feltüntetése a képeken azáltal sikerül, hogy a művész ily helyeken nagy megvilágítási contrastokat idéz elő aránylag kicsiny területen. Monocularis nézésnél, mozdulatlan szem mellett csakugyan fénylőknek látjuk az olyan tárgyakat, melyeken különbözően megvilágított, aránylag apró felületek váltakoznak. (Feltéve természetesen, hogy a világosabb és sötétebb részletek fekvése egy valósággal fénylő tárgy megfelelő részletével megegyezik.) De mihelyt fejünket ide-oda mozgatjuk, a mint azt éppen a fénylés megítélésénél szoktuk tenni, vagy ha két szemmel nézünk, akkor azonnal meg tudjuk különböztetni a festett és a valódi fénylést. A fénylés érzete a festőre nézve épp azért a leghozzáérhetetlenebb, s legfőképp csakis az associativ correctióra alapítható.

Mindezekből látható, hogy a contrasthatások a festészetben milyen fontosak. Látóérzékünk a legfinomabb érzékenységgel bír minden más érzékünk között, épp ezen érzékenysége folytán fárasztó reá nézve az egyhangúság.

Háttra van még a contrast szerepe a színek összeállításánál, mely önmagában is képes bizonyos aesthetikus érzeteket fölkeltetni. Ide tartozik a színek összeállítása az építészetben, a kelme-iparban,

a különböző mozaik-munkában, első sorban pedig ruházatunkban, lakásainkban s általában környezetünkben. Szerző eddig tett tapasztalatai alapján azon eredményre jutott, hogy a kiegészítő színek, valamint hasonló tonussal bíró, de különbözően *telített* vagy különböző *világosságú* színek egymással kellemes aesthetikus érzeteket keltenek. Tehát itt is tulajdonképpen az egymással *contrastot* adó színek csoportosulása az általános aesthetikus törvény. Részletesebb szabályaink azonban e színek összeválogatására nézve még nincsenek és pedig azért, mert úgy egy-, mint többszínű felületek aesthetikus hatásának megítélésénél, valamint azok előállításánál is csak magát a színt szokták tekintetbe venni, ellenben a színteltséget, a megvilágítást (s más contrasttényezőket) figyelmen kívül hagyják, melyek pedig az aesthetikus hatásban szintén részt vesznek. Az ezek által előidézett contrastok egymással a legkülönbözőbb combinációban léphetnek fel, mindig más és más aesthetikus érzetet keltve. Lehet pl. mindenik contrast egyenlően erős, vagy pedig egyik túlnyomó a többiek felett, vagy csak kizárólag van jelen egy, a többi hiányzik. Ezenkívül a színes felületek nagyságának egymáshoz való viszonya szintén végtelen változatoságot enged meg a contrastokban. Épp ezért, az a szabály, hogy bizonyos színek nem férnek össze, csak azon módosítással fogadható el, hogy e színek csoportosításában ne csak a szín-contrast, hanem a többi contrastok is hiányozzanak.

Bármely két színt összekapcsolhatunk úgy, hogy azok kellemes aesthetikai érzetet költsenek. A harmonia foka lehet aztán nagyobb vagy kisebb épp úgy, mint azt a hangoknál tapasztaljuk. A színes felületek relativ nagysága szintén a legkülönbözőbb befolyást gyakorolhatja a színharmonióra, sőt nemcsak a relativ, egymáshoz viszonyított, hanem az abszolút kiterjedéssel is változik az; azért pl. valamely színcsoportosítás egy kicsiben elkészített mintán egészen más benyomást tehet, mint a megfelelőleg kiállított művön. Ennek oka abban rejlik, hogy a kicsiny minta környezetével szemben más contrastviszonyban van, mint maga az utána kidolgozott mű, mely a látótérnek sokkal nagyobb részét foglalja el. Sőt egyetlen színes felület kiterjedésével is változik annak aesthetikai hatása; így pl. nagyobb felületeken a közepes (zöld) és erős (kék, ibolya) törésű, kevésbé élénk, míg apróbb tárgyakon a kisebb törésű, nagyobb hullámhosszal bíró élénk színeket kedveljük (piros, sárga), azért inkább szeretjük zöld, kék,

vagy viola alapon a sárga vagy vörös diszítést, mint megfordítva. Feltűnő, hogy épp e viszonyt találjuk meg a szabad természetben is, mely a tiszta, telített sárga és vörös színnel szintén takarékosan bánik.

Arra a kérdésre: vajjon egy harmadik szín hozzácsatlakozása két szín összehatásához, a váltakozatoknak milyen sorát fogja felidézni a contrasttényezők kombinációja alapján, ez idő szerint sem az aesthetika, sem a látás psychológiája nem adhat kielégítő választ.

Rosenberger Mór.

* * *

Kun Sámuel: A positivizmus mint vallásrendszer.

Comte második philosophiai korszakának gondolatai főleg a következő három munkában vannak letéve: *Système de politique positive* (1851—1854.), *Catéchisme positiviste* (1852.) és *Synthèse subjective*. Kun Sámuel a második könyvet, a «Catéchisme positiviste»-t aknáztta ki és használta leginkább tanulmányának megírására. E Catéchisme-t Comte azért írta, hogy a *Système de politique positive*-ban foglalt tanait a nép között terjessze. E könyvecske mai napság is «symbolikus könyve» a positivizmus vallásos, orthodox irányának és angolra is lefordították.

Miként első phasisának főmunkája, a «*Cours de philosophie positive*», a tudományt philosophiaivá teszi, akként változtatja át a *Système de politique positive* a philosophiát vallássá. A vallásos mozzanatnak e kidomborodása azonban korántsem jelenti azt, mintha Comte élete utolsó szakában valamely kinyilatkoztatott vallás hívévé lett volna, vagy hogy valamely, *mysteriumokon* alapuló vallást szervezett volna, a többi vallásalapítók mintájára. A pozitív vallás alatt egészen más fogalmakat kell érteni, mint minőket a köztudat és a különböző egyházak hívei e szóval összekapcsolnak. Comte szerint a religió először is az egyes lényt, illetőleg az azt constituáló ösztönöket és képességeket fűzi egységes egészbe; másodsor az egyedeket egy nagy közösségbe, azaz egyházba foglalja. Ismertető jellege, hogy az emberi lét teljes harmoniáját szüli, még pedig úgy az egyénét, mint az összeségét, midőn ezek alkotórészei megfelelő coordinatiót nyernek; szóval a

vallás az egyedi és a collectiv létnek tökéletes harmoniája. A religió tehát a positivizmus szerint a léleknek (értvén ez alatt az értelmi és morális funtiók összeségét) olynemű consensusa, a minő a testre nézve az egészség. Sőt tovább menve, a religió már mintegy föltételezi az utóbbit, ama szoros kapocs alapján, mely a testi és erkölcsi lét között van. Innen van — mondja Comte — hogy pl. a régi theokrátiákban minden hygienikus szabály vallási törvényen alapult. A test ügyeinek alárendelése meglazult a későbbi vallási rendszerekben, de világos, hogy ez abnormis állapot s a Comte-től czélzott végleges religió hivatása ezt orvosolni.

Az emberiség fejlődésének első szakaiban a vallás a positivizmus szerint legelőbb az inspiratió, majd a revelatió alakjában érvényesült, végre a positivizmusban a demonstratió tárgyát alkotja és hivatva van egyaránt kielégíteni az érzelmet, a képzelőerőt és az értelmet; míg az előző stádiumokban a vallás ezeknek mindig csak egyikét elégité ki. A positivizmus vallása ezeken kívül még a tevékenységet is felöleli, melyet a vallás előző fejlődési fokai egészen szem elől tévesztettek.

A jelzett harmoniát, az ember egyéni és collectiv egységét, a positiv vallás akként létesíti és szilárdítja meg, hogy egyrészt az ember belsejét a szeretet (bonté, amour) által egységesíti és az egyéni léte így *szabályozza*; ösztöneinket e hajlam alá csoportosítja s ezáltal az egoismust alárendeli az altruizmusnak és a különböző egyedeket *egybegyűjti*. Másrészt az embert a «hit» útján a külvilággal *összefűzi*, a mennyiben conceptióinkat, fogalmainkat egy tőlünk független rend alapján csoportosítja és az embert egy rajta kívül levő hatalomnak alárendeli, olyannak t. i., melynek ellenállhatatlan felsőbbisége iránt legcsekélyebb kétség se merülhessen fel s ez a külvilág. E külső hatalom túlsúlya alá kell rendelnie magát az embernek és ez alárendelésben találja Comte a «hit» lényegét.

A teljes harmoniára, melyet religiónak nevezünk, két egyformán lényeges feltétel folytonos egymásra hatása szükséges tehát, ezek a *hit* és a *szeretet*. A szeretet érzelme a morális egységet eszközli, mely azon percztől fogva jön létre, mihelyt a szeretet hatja át a lelket és az ember egoista hajlamait alárendeli sympathikus ösztöneinek. A «hit» az embert a megismert természet rendjének veti alá, megteremti az értelmi egységet, vagyis összes conceptióinknak egyöntetű voltát.

Az emberiségnek a positivismust előkészítő stádiumaiban a lelkeken bizonyos képzeleti lények uralkodtak, a miknek valóságos reális lételt tulajdonítottak. Az emberek összessége azonban nem hitt ugyanazon bizonyos subjectiv lényekben, ellenkezőleg az emberiség egy része mindig elvetette és nevelésének találta a másik rész hitét, de annál jobban ragaszkodott a magáéhoz. A positivismus vallása a subjectiv lények helyett az objectiv világnak rendeli alá a subjectiv conceptiókat a végből, hogy belső, észbeli operatioink képesek legyenek elég hű képét nyújtani a külvilágnak.

A positiv religió tehát úgy az észre, mint a szívre vonatkozóan, értelmi és morális részre oszlik, és az érzelem, nemkülönben az ész szerepeltetése által megalkotja az emberi egységet, a collectivét épp úgy, mint az egyénit, és az egység szabályozza azután az egyéni és collectiv emberi tevékenységet.

Kun Sámuel bemutatja Comte-nak e vallás alkotó részeire, a *hit- és szeretetre* vonatkozó gondolatait, a hit, szeretet és cselekedet egymáshoz való viszonyát e jelmondatban: *Cselekedjünk szeretetből s gondolkodjunk, hogy cselekedhessünk* («Penser par affection et penser pour agir») és e mondatban: *A nagy gondolatok szívből fakadnak*. Bemutatja a positivismus szent formuláját: *A szeretetet mint elv, a rend mint alap és a haladás mint cél*. («L'amour pour principe, l'ordre pour base, le progrès pour but.») Vázolja nagy, de szembeszökő vonásokban a positivismus dogmáját és ennek központját, az *Emberiség* eszméjét. Előterjeszti Comte-nak az Emberiségről, e *Nagy-Lényről* (Grand Être) szóló gondolatait és azon tényezőket, melyek Comte szerint az Emberiséget alkotják, mik közé Comte a halottakat és a felsőbbrendű állatokat is fölveszi. Különösen kidomborítja szerző Comte halhatatlansági eszméjét, mely alatt Comte azt érti, hogy az egyedek tettei, szolgálatai az utódokra átszálló eredményekben fennmaradnak és a jelen, nemkülönben a jövő nemzedéket befolyásolják. («A holtak folyvást és mindig fokozottabb mértékben kormányozzák az élőket.»)

Végre részletesen tárgyalja a positiv vallás dogmáját, vagyis azon physikai, értelmi és erkölcsi törvényeket, melyek a külső rendre, a cosmológiára és az emberi rendre vonatkoznak és melyek azon következtetésre vezetnek, hogy az emberi egység ez elvben nyer kifejezést: *Másokért élni*. (Vivre pour autrui; szerzőnk szerint: *Másoknak élni*.) Fejtegeti a positiv *cultust*, mely-

nek célja az, hogy a jelzett elvnek megfelelő érzelmeket fejlessze. Tárgyalja a pozitív *életrendet*, a *régime*-t és e pozitív társadalmi rendnek tényezőit. E tárgyalásaihoz mellékeli az abstract tudományok táblázatát, a Comte-tól javított Gall-féle agytheoriáról szóló, továbbá az Emberiség abstract cultusát feltüntető táblázatokat, végül a híres pozitív naptárt.

Mindezt vonzó modorban, érthetően adja elő; kár azonban, hogy sok oly dolgot nélkülözünk e tanulmányban, melyek a positivizmus vallását jobban felvilágosították volna. Igaz ugyan, hogy e dolgok elhagyásával is kimerítő, objectiv képet nyerünk a positivizmus vallási rendszeréről, de másrészt tagadni nem lehet, hogy a magyar közönség mindenesetre jobban megérti Comte rendszerének e második phasisát, ha azon tényezőket föltárja szerzőnk, melyek folytán Comte rendszere vallássá alakult és melyek között bizonyára nem a legutolsó tényező azon platonikus szerelem, melyel Comte élte hanyatló korában Clotilde de Vaux iránt viseltetett. Ha szerző előadja, hogy mily viszonyban van Comte pozitív vallása rendszerének első időszakához; ha saját véleményének előadásával is hozzájárul e viszony sokat vitatott kérdésének tisztázásához; ha előadja, hogy maga Comte hogyan és mily úton akarta megvalósítani tényleg eszméit és ha a most létező pozitív társaságokról is megemlékezik néhány szóval, mindezeket a magyar olvasó közönség bizonyára a legnagyobb érdeklődéssel hallgatta volna.

E megjegyzésünk azonban nem akar gáncs lenni, hanem csakis sajnálkozásunk kifejezése, hogy szerzőnk az érdekes dolgokból többet nem adott. Egyébként szívesen constatáljuk, hogy így is derekasan szolgálja philosophiai irodalmunkat. Mi nem akarunk és e helyen nem is lehet célunk itéletet mondani Comte positivizmusáról és vallási rendszeréről, csak arról lehet szólanunk, vajjon szerzőnk hüen, objective, érthetően, tisztán, magyarosan és kimerítően adta-e elő Comte-nak idevonatkozó gondolatait? Mind ezen kérdésre csak igennel felelhetünk, és a kik munkáját elolvassák, azok ellenállhatatlan vágyat fognak érezni arra, hogy Comte philosophiájával részletesebben megismerkedhessenek.

Megemlítjük végül, hogy Comte rendszerének műszavait és rövid jelmondatait talpraesett magyarsággal adta vissza, mi a munkának nem csekély érdeme.

Buday József.

* * *

Melegh Gyula. A lélektan és gondolkozástan vázlata. (Budapest, 1891.)

Philosophiai tankönyv írása bizonyára a nehezebb feladatok közé tartozik. A szerzőnek különös tapintattal kell keresnie azokat az érintkezési pontokat, melyekhez a tanulónak gondolat-s érzelmvilágában a philosophiai elvont fogalmait fűzheti; ezeknek a fogalmaknak fokozatos kifejtésében egész didaktikai művészetére lesz szükség; ehhez hozzá járul, hogy a philosophia nem oly kész, egységes megállapodott tudomány, mely a didaktikai művészet kifejtését megkönnyíti. E szempontból szükséges lesz, hogy a szerző egy kész, befejezett philosophiai rendszerre támaszkodjék, mely előadásának belső szilárd rendét biztosítja. Mindezekből világos, hogy egy philosophiai középiskolai tankönyvnek nagy szabadságot engedhetünk az anyag megválasztásában, hacsak ezt az anyagot közérthetően, belsőleg rendezve, a tanuló egyéb tanulmányaival összhangban tudja előadni.

Melegh Gyula könyve, fájdalom, semmiféle szempontból nem felel meg a kívánalmaknak. Alig tudok róla egyéb jót mondani, mint hogy elég jó, folyékony nyelven van írva. De még ez sem jelenti, hogy stilusa tankönyvszerű. Ellenkezőleg, nem elég szabatos, nem elég világos; nagyon abstract, nem közvetíti a gondolatot iskolai módon; bőbeszédű a hol nem szükséges, szavakban fukar, a hol beszélni kellene. Ennél még nagyobb baj, hogy valóságos bábeli zürzavart találunk, ha a könyv belső rendjét kutatjuk. A legnagyobb baj azonban az, hogy a didaktikai művészetnek teljes hijjával van; nem tud magyarázni; nem nyugszik a tárgy teljes ismeretén; még kevésbbé tudja értékesíteni a rokon tudományokat, a melyeket a szerző nem ismer; tehát hemzseg a tárgyi hibáktól, melyek közt valóságos csodabogarakat találunk. A szerző nem rendelkezik a philosophiai műveltség ama mértékével, hogy efféle tankönyvet írhasson. Alig van lapja a könyvnek, a hol a legliberálisabb bíráló, ki a csekélységekre ügyet sem vet, nem találna számos példát az előbb említett fogyatkozásoknak valamelyikére. Nem is érdemes a mű rendszerével, gondolatmenetével foglalkozni; még ha ez tökéletes volna is — távolról sem az — a részletes gyarlóságok teljesen lehetetlenné tennék, hogy e könyvet a tanítás szolgálatában értékesítsék. Csak néhány bizonyító példát hozok fel.

Már az első mondata a könyvnek nem igaz: „Azt a munkálkodást, melylyel arra törekszünk, hogy ismereteink tiszták és világosak legyenek, *bölcselkedésnek* nevezzük.“ (5. l.) Ez nem áll, mert az ismeretek tisztaságára s világosságára minden tudomány törekszik; ez nem a philosophia sajátos feladata. A szerző tényleg sehol, semmivel sem mutatja meg a tanulónak, hogy a többi tudományok mellett mi szükség van a philosophiára. Az egész általános bevezetés különben oly alantas színvonalon áll, hogy az egyes hibák kikeresése haszontalan munka volna.

A lélektani rész bevezetése még ennél is gyöngébb. Beosztja a lélektant elméleti s tapasztalati lélektanra. Erről az utóbbiról egész helyesen azt mondja, hogy a természettudományokhoz áll közelebb, de ezt a tételt azután így szorítja meg:

„Minthogy pedig a tapasztalati lélektan a természettudományok tanulmányozó eljárását, a bonczolást és kísérletezést nem használhatja, *mert a lélekben ugyanazon hatásnak más-más az eredménye*, pl. a szigorúság, némelyekben engedelmességet, másokban daczot szül: nem tartható természettudománynak.“

Ennél furcsább megokolást rég olvastam. A lélektan azért nem bonczolhat s kísérletezhet, mert a lélekben ugyanazon hatásnak más-más az eredménye. Hát a külső természetben nincs-e azon egy erőnek más-más tárgyakra más hatása? Azután miféle kifejezés ez: a hatásnak van eredménye? Végre a természeti tudományok „tanulmányozó eljárása“ nemcsak bonczolásban s kísérletezésben áll. A tapasztalati lélektan bizony nem egyéb, mint sajátos módszerű természettudomány. De ha csak a hibásabb magyarázatokat illetén módon akarnók elemezni, egy háromszor akkora könyvet kellene írunk, mint a Meleghé.

A physiologiában, melynek ismerete nélkül modern psychológiát lehetetlen írni, a szerző úgy látszik egészen járatlan. A mit a szerves testről mond (14. 15. l.) egészen primitív. Hogy lelki tulajdonságok nem szállanak át apáról fiúra, azzal bizonyítja, hogy pl. költőnek atyja nem költő (14. l.) Szó nélkül idézem az ilyeneket. Ez az életerő az anyagereje (egy szóban!), melynek sajátos munkásságánál fogva némelyek a fának is lelket szoktak tulajdonítani. 15. l. „Ha a test gyorsan fejlődik, gyorsabban fejlődhetik a lélek“ 15. l. „A lélek meggyőződése, hite betegséget s viszont gyógyulást okoz.“ (Igy minden további

magyarázat nélkül). Ez mind egy lapon van. Az idegekről a szerzőnek igen különös fogalmai vannak. Először mindig csak idegekről szól, ezen úgy látszik agyvelőt is ért. Azután ilyeneket mond: „a lélek minden munkássága az idegek mozgásával jár“, mit ért a szerző mozgáson, nem mondja meg: „Az idegek munkássága — úgymond — nem lehet se gépies, se vegyészeti; nem lehet elfogadni azt a fölvételt sem, mintha valamely idegszész futna végig rajtuk, *mint a villám a telegráf drotján*. Az idegeknek sajátyszerű képességek, erejük van e munkásság megtételére. Az idegeknek e sajátyszerű munkásságát *erőbelinek* mondjuk.“ (31). Mi az erőbeli? Ez az egész passus a physiologiai ismeretek legprimitívebb fokára vall. Egy helyen azt mondja: Az újabb kutatások felfedezték azt, hogy a szenvedélyes emberben az agyvelő hibás; *vagy lágyabb, vagy keményebb, mint kellene*. (68. l.) Hol vannak ezek az újabb kutatások? A ki ilyet mond, nincsen kvalifikálva tankönyv írására.

Az idegszálakról más helyen olvassuk: „Az ismerés a maga munkásságához leginkább az agy idegeit használja fel. Az észrevétel, gondolkozás, a képzelés, az emlékezés mind az idegszálak segítségével történik. Sőt úgy látszik, mintha egyedül az idegszálak sajátos mozgásainak eredményei volnának. Ugy látszik, hogy *az emlékezés idegszállai fel vannak fedezve az agynak hátsó baloldali szögletében*. (48. l.) Már az is elég absurdum s valótlanosság. De a mi hozzá jön, mégis meghalad minden eddigit. Azt mondja: „Ha az idegek mozgásaitól függ minden ismerés, tudás, akkor nem volna szükség a tanulásra, mert *akkor az ismereteket az idegszálak mozgásának birtokában kell tartania*. És kérhetjük, miképen lehet megtanítani az idegszálakat, hogy így mozogjanak? és ha egyszer tanítani kell az idegeket, következik, hogy az ismeret az idegszálakon kívül van és nem azoknak a mozgásában.“ Ez teljesen érthetetlen.

A szerző psychológiája nem sokkal erősebb mint physiológiája.

Egy ismeretes s érdekes esetről, hogy a vakok, kik később visszanyerik látásukat, mikép tanulnak meg látni, így beszél: „Azok a vakok, kik már felnőtt korukban nyerték vissza szemök látóképességét, eleintén nem tudják a tárgyakat megkülönböztetni, *csak később a gondolkodás útján*.“ 27. l. Milyen érdekesen lehet e példán az érzékek működését magyarázni. Erről a szerző úgy látszik, mit sem tud.

A szerző pszichológiai terminológiájára csak egy példát hozunk fel: „Az így származott gondolati képeket, képzeteket nevezik szorosabb értelemben *elvont* (abstract) *fogalmaknak*, helyesebben *eszméknek*, *elveknek*. 33. l. Ez neki mind mindegy!

Még néhány mondását idezzük: A forró éghajlat alatt az izgatott idegek tüzesebbékké (sic) teszik a képzelést, míg a hideg éghajlat szelidebbé! 36. l. „Az emlékezés az a cselekvése az elmének, mely által a már egyszer megszerzett képzeteket megtartja, *vagy* ha azok egy ideig feledésbe mentek, visszaidézi.“ 43. Vagy? Nem vagy, hanem és? Ha egy ideig feledésbe mentek? Ha nem mentek feledésbe, akkor nem kellene vissza idézni. A legszebb azonban az, hogy hiányzik az emlékezés leglényegesebb jegye, t. i. hogy a visszaidézett képzetekre, mint már megvoltakra, kell ráismernünk. Ilyen tárgyi hibáktól különben hemzseg a könyv.

Az érzelmekről szóló rész valamivel jobb. De itt is milyenek vannak! A szerző pl. a divatot az önzéshez sorolja. „Ide sorolhatjuk a divatot is, mely által *külsőleg* igyekeznek megkülönböztetni magokat másoktól az emberek.“ 54. l.

A mit az alvásszerű állapotokról mond, a babonákban való hitet terjesztheti. „Különösebb állapot a jóslás, látomás, melynek egyszerűbb alakja az *alvalátás*. Ez utóbbi oly dolog látása, melyet ébren nem láthatni; p. o. *a test belsejében meglátja a betegséget*. A jóslás pedig a jövő események megmondása.“ 81. l. Egy tiltó szava sincs a szerzőnek ezek ellen! Jellemzésül ide iktatom e szakasz befejezőszavait:

„Különös jóslásnak kell tekintenünk a bibliai próphétákat, látomásokat. Ezek rendszeres, tudományos jövendölések, melyek a természet és a lélek tünetényein alapulnak. Mint a költő jósol: minden ország támasza s talpköve a tiszta erkölcs, mely ha megvész, Róma ledől s rabigába görnyed.“ 82. l.

Ép oly gyarló a logikai rész. Megfoghatatlan előttünk, miféle forrásokból merített a szerző. Beosztása, tárgyalása, előadása majdnem mindenütt ellenkezik mind a régi formális, mind a modern logikával. Hogy csak néhány dolgot említsek: analysis és synthesis, inductio, deductio neki teljesen azonos értelmű kifejezések! Képzeltetetlen zűrzavar uralkodik e részben. A mit a fogalomról mond badarság. (106. l.) Az ítélet definitiója egészen hamis. (110. l.) Még az oly egyszerű eljárást, minő az

ítéletek megfordítása, sem tudja kellően magyarázni. (118. l.) Alig találunk magyarázó példát, melyek nélkül középiskolai logika, de másféle is hasznavehetetlen. Ha már példát mond, az vagy hibás, vagy igen alantas fokon áll. A kör analistikus meghatározása szerinte: „ha valamely mozgó pont, valamely mozdulatlan pont körül folyton egyenlő távolságban mozog s halad mindig, míg kiinduló pontjához vissza nem tér, keletkezik a kör.“ Dehogy keletkezik! Elfelejtette hozzá tenni: azon egy síkban kell mozogni a pontnak. A syllogismusnál szellemes példája ez: A madár nem kő, a sas madár, a sas nem kő. Ezt a fiú tán syllogismus nélkül is tudta. Ilyenek után nem igen fogja respektálni a logikát!

A mit a felosztásról mond, egészen hamis. Még a felosztás alapjának fogalmát sem tudja magyarázni. Még nevezetesebb azonban az, hogy a syllogistikát maga a szerző nem érti. Azt mondja, hogy csak 10 modusból lehet következtetni, pedig minden elemi logikából megtanulhatja, hogy $4 + 4 + 6 + 5$ módus érvényes. (132. l.) Az okvetés szabályai közt ilyenek vannak: 3 szabály: az egyik előtétnek egyetemesnek kell lennie. 7. szabály: a két előtét egyszerre nem lehet részleges ítélet. (132. l.) Mi különbség van e két szabály közt. Az ellentétes bizonyításnál azt mondja, hogy ha különböző hypothesisek közt egyiket se tudjuk egyenes uton czáfolhatatlanná tenni, akkor *mindenik elméletnek a képtelenségét bizonyítjuk* s azt fogadjuk el helyesebb elmélet gyanánt, a melyiket kevésbé tudtuk képtelenné tenni. (139. l.) Ez ugyancsak képtelen beszéd.

Véleményem szerint a könyv nemcsak iskolai használatra teljesen alkalmatlan, hanem javítgatásokat se tűr meg, melyek esetleg elfogadhatóvá tehetnék. Mert elejétől végig rossz.

—X.—

Helyreigazítás.

Az Athenaeum első számában a 103. lapon *«physikai folyamatok»* helyett *«psychikai folyamatok»* olvasandó.

A MODERN MŰVÉSZET BÖLCSELETE.

— Első Közlemény. —

I.

(A modern művészet és a régi iskolák. — Adalékok mindkettő megértéséhez. — Taine elve s annak kibővítése a külső és belső műtörténeti momentumokkal.)

Sohasem volt a művészetnek annyi doktrínája, mint századunk második felében, a jelenkorban. Ezerféle irányba ágazik szét a sok művészeti hitvallás; az összkép, melyet a modern képzőművészetek termékei mutatnak, szaggatott, zavaros, lényeges ellentmondásokkal telített. A modern kornak egyik sajátos, ideges jellemvonása, az újdonság utáni hajsza, egész sorozatát hozta létre a művészeti doktrínának, melyek egyrészt meglepő újdonságukkal kívánnak hatni, másrészt az elvetett régibb aesthetikai elvek modern surrogatúmainak keresésével foglalkoznak.

E jellemvonás élesebben domborodik ki, mint valaha, mert hozzászoktunk ama nagy harmonikus, önmagukban kerekded és teljes műirányok szemléletéhez, mik a múlt művészetét teszik ki. Bármely korszaka a művészetnek a múltban nagyon feltűnő s könnyen meghatározható egységet mutat. A múlt nevezetes művészi epochái mind egy kor, egy művelődési szak, egy nép szellemének kikerekített képét adják; minden egyes mű, mely e korokból ránk maradt, szinte utalni látszik azon közös forrásra, melyből valamenny-

nyien eredtek. A mult e művészeti korszakai határolva vannak bizonyos dogmák körvonalai által, miket nem éppen rosszul neveztek el iskoláknak s a körükből származó művek ugyanazon összhangzó irányelveket mutatják, mint a milyenek meglátszanak egy rendszeres iskola tanítványain, kiken láthatólag érvényesül az a paedagogiai methodus, melyben nevelkedtek. A cinquecento művein mindenütt meglátszik a renaissance szelleme, tartalmában, felfogásban s technikában egyaránt szoros rokonságban állnak egymással s szinte utalnak arra, hogy egy iskola, egy nép, egy kor gyermekei. A németalföldi művészet egyes irányai mind kerek, összhangzó egészet képeznek magukban, így az ónémet, a vläm, a spanyol iskolák is. Valamennyi el van szigetelve egymástól s önmagából meríti erejét; feltűnően csekélyek azok a kapcsolatok mik az iskolákat itt-ott egymáshoz csatolják.

Okai ennek bizonyára az akkori kisebbfokú közlekedés, a sajtó fejletlensége s az a körülmény, hogy egyes nemzetek bizonyos történeti korszakaiban a világnézet, vallás, tudomány, az egész műveltség egyöntetűbb volt, mint korunkban. A mult művészetének nagy terén az iskolák valóságos oázisokat jelentenek, mik éles körvonalaik, jellemző színük, határozott alakjuk által egyszeribe feltűnnek.

Ma kuszált, zavaros, szövevényes a modern művészet összképe. Arról szó sem lehet, hogy a különálló nemzetek művészeti törekvései pregnans nemzeti különbségeket mutatnának s egyszerre elválasztanák egymástól a népek művészeit. Sokkal nagyobb a közlekedés, sokkal simulékonyabb kulturánk, semhogy oly szembeszökő különbségeket találhatnánk, mint például a német és olasz festészet közt a XV. században. De még az egész nemzetközi művészet sem mutat oly képet, mely harmonikusnak volna mondható. A szigorúan határolt iskolák, irányok eltűntek, helyükbe szeretlenül elágazó, chaotikus elvzavar jött, melyben csak akkor

igazodhatunk el, ha elemző késünkkel széjjelválasztjuk mind-ama tényezőket, mik a modern művészetet megteremtették, mik lényegét teszik ki.

Egyszerűbbek az eszközök, miknek segélyével a mult művészetének ismeretéhez juthatunk. Csaknem minden epochán a hagyományos veres fonal huzódik által, mely köré szép rendben csoportosulnak mind a hatékony, számottevő tényezők. Ma alig találjuk meg e veres fonalat, s azok a tényezők is, melyek a modern művészet kialakításán közreműködtek, oly finomak, vegyesek s mulékony természetűek, hogy csak fegyverzett szemmel kutathatjuk ki. Pedig az idegesség századában minden apró ágensnek megérzik hatása, s ha mélyére akarunk jutni a modern művészet szellemének, korántsem szabad e jelentékteleneknek látszó tényezőket egyszerűen tekinteten kívül hagynunk.

Az a tény, hogy a művészet mindenkor hű tükre volt kora műveltségének, gondolkodásmódjának, érdeket kölcsönöz annak a törekvésnek, hogy korunk művészetét megösmérjük. Fontos lényegével és teremtő faktoraival megösmernünk, mert ily módon mintegy megőrizzük a jövő számára a mulékony, elillanó, gyors változásoknak alávetett jelenségek egész sorát, miknek segélyével a mai irányokat és törekvéseket megértjük. Nemcsak egy kor ideáljai jegeczesednek meg a művészetben, hanem azok a tényezők, is, melyek hatással voltak rája. S e tekintetben előnyben vagyunk a mult korok műbölcselőivel szemben, a mennyiben a rég letűnt művészi iskolák tanulmányozására igen szűk keretű s felületes adatanyaggal rendelkeznek, míg a mai kor embere, a ki a jelen művészetét taglalja, bőségesen merithet ama forrásokból, mik lábai előtt csörgedeznek.

A jelen művészetének gyökerei mélyen belenyúlnek a multba. Nem is szabad a modern művészetet e történeti környezetből kiragadnunk, melylyel oly lényeges és benső össze-

függésben áll. A helyett, hogy a modern művészetet adott aesthetikai törvényekhez mérve bírálók, tekintetbe vesszük azt, hogy a jelen művészete éppen olyan átmeneti, mulékony jelenség, mint minden eddigi művészeti törekvés s el fog változni a korszellemmel együtt.

De itt, miután képzőművészetről van szó, nem szabad elfelednünk azt sem, hogy egyoldalúak volnánk, ha az eddigi módszerek szerint csupán a külső factorok segélyével iparkodnánk kimagyarázni e jelenségeket, a modern művészet szellemét. A Taine-féle elveknek a modern művészetre való alkalmazása egyszeribe kimutatja azoknak egyoldalúságát és hiányos voltát. Abból a doctrínából, mely szerint a művészet állapota meg van határozva a környezet, a milieu által, sok érdekes és feltűnő jelenséget nem lehetne kimagyarázni. Egy új szempontot kell tehát hozzácsatolnunk, mely az így meg nem határozható jelenségekre bővebb világot vet. Ez a szempont a művészet belső, önmagából fejlődő átalakulásainak szempontja, míg Taine doctrínája a kívülről jövő hatásokra szorítkozik.

Valamely mű vizsgálásánál két szempont tolul elénk: *mit* mond a művész s *hogyan* mondja. Az előbbi az *eszmei tartalomra* vonatkozik s elénk tárja a művésznek — s ha e művész jelentékeny szellem — a kornak műveltségét, tudáskörét, ideálját, szóval mindazt, a mi azon kor emberét foglalkoztatta. A másik, a *technikai* szempont, bemutatja a művészet belső fejlődését, a művész érzelmeit, az érzések fokozatait, erejét, intensitását. Az előbbi inkább a nevelés productuma, a külső környezet hatása; az utóbbi a szenvedélyé, az érzése, szóval mindama finom és kiszámíthatlan factoroké, melyek a psycho-physiologiai kutatások hatalmas anyagát teszik ki. A művészre nézve az előbbi objectivebb, az utóbbi inkább subjectiv momentum. Az előbbi a képzettségre vonatkozik, s az előszeretettel kutatott problémákra

enged következtetni; az utóbbi azon kor emberének fizikumára, elemi, csaknem animális érzéki dispositiójára vezet.

Csak e kettő együtt foglalja magában a mű keletkezésének minden faktorát, s magyarázza meg az okokat, mik a művet megteremtették. E két tényező szereplése hasonló egy állam külső s belső történetének viszonyához. A mint itt csak mindkettő együttvéve adja az igazi történelmet, úgy a művészetben is csak e kettő együttes szemmeltartásával jutunk el a művészi törekvések történetéhez, s a művészetnek éppen úgy, mint az államoknak belső története a nép, az egyed fizikumában gyökerezik, míg a külső a környezet, a szomszédság reáhatásaiban nyilvánul.

A modern művészet eszmei tartalma s technikája egyaránt a legkülönbözőbb alakzatokat mutatja. A sokféle ágazó szálak, mik egy-egy irányt képviselnek, mégis egy csomóba futnak össze, mint egy nagy folyamnak különböző ágai, melyek mindegyikében ugyanaz a víz folyik, de ez a víz felveszi kék színét az égnek, ha lapályon csörgedezik, sötét árnyát a lombnak, ha erdőben kanyarul ágya, szőke lesz a nádas mellett, kristálytisztá a sziklák között. Ez a csomópont, ez a derékfolyó a művészetben a realistikus áramlat, ennek anyajegye megvan minden apró irányon, bárha sokféle változatban is. Ez a realisztikus áramlat párhuzamos azzal, mely szelleméletünk egyéb tényezőiben is hatalmas erővel jelentkezett s ezzel együtt ama nagy napok egyikén született meg, midőn Párisban először hangzottak fel ágyúdörej közepette a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszók.

II.

(A modern művészet azon eszmék szülötte, melyek a nagy francia forradalom idejében keletkeztek. — A liberalismus a század első felében. — A Cornelius-iskola (nazarénusok). — A liberalismus a század második felében. — A modernek.)

Azok a szálak, melyek a modern művészetig elvezetnek, lényegükben a nagy francia forradalomból ágaznak ki. E hatalmas szellemi újjászületés tördelte le a szabad kutatás, a szabad véleménynyilvánítás bilincseit. Egész sor eszmét és hangulatot teremtett meg, melyek még ma is ép erőben élnek, megteremtette az új demokrátiát, a liberalismust és mindama szellemáramlatokat, mik ezekkel rokonságban állanak.

Ezen áramlatok jellege azonban még így sem egységes századunkban. Nagyon lényeges eltérést látunk a század első és második felének demokrátiája, liberalismusa közt. Midőn a nagy revolúció jelszóit világgá küldték, egész raja támadt a bölcselőknek, kik e hármas jelszó értelmét magyarázták, tartalmát szélesítették, elveit egész terjedelmükben kifejtették. Légvárak és utopiák keletkeztek, az államtudományok nem sejtett mértékben lőnek tanulmány tárgyává téve, az ember szó egyértelművé vált a polgárral, egész sor elmélettel egyetemben állították föl e minta-polgár képét, boldogságával, érényeivel együtt. A hatalmas új áradat annyira ihlettekké tette, a gondolkozókat, hogy egy pillanat alatt fölesaptak a phantasia erős szárnyán egész az ember-ideálig és felékesítették őt s az általa alkotott társadalmat a speculatio minden kigondolható erényével.

A század első felének festészete egészen megfelel e törekvéseknek. Németországban ebben a korban fejlődött ki teljesen a speculativ, bölcselő festészet. Cornelius, Overbeck, Schnorr képein megösmérjük a minta-Krisztus, a tógás próféta, patricius-apostolok képét, a régi német rege minta-lovagját, a germán mesék «makula nélkül való» hőseit. De mindezen

ideális alakok csupán eszközök valának valamely philosophiai vagy theologiai axioma megvilágítására, ez alakok egymásra vonatkoztatásával iparkodtak megmagyarázni a szentháromság egységét, a malasztot, a vezeklést, a jámborságot, azután az emberi erényeket sorra. A műtörténelem igen jellemzően nevezte el e művészeket nazarénusoknak, valóban, az ő művészetük nem vala e földről való, sőt egy csöpp vonatkozással sem bírt a közönséges életre. Valami földöntúlit, valami istenit kerestek, de nem úgy, mint a renaissance művészei a kik a pogány Olympusra mentek isteneikért, hanem felkeresték a keresztény paradicsomot, a legendák szent világát az átszellemült martyrok mennyországát, a hol nincs sem hús, sem vér, sem anyag, hanem minden által van szöve az istenség láthatatlan fluidumával.

A nazarénusok művészeti, bölcséleti hitvallásának megfelelő az ő technikájuk is. Valóban, semmi korban sem keletkezett annyi színtelen kép, mint ekkor. Cornelius frescoira kell egy tekintetet vetnünk, hogy belássuk, miként nála a szín a legutolsó kifejezési eszköz s csöpp gondot sem fordít rá. Mindent kerül, a mi a részletekre vonatkozással bír, nála a rajz átlagos, csaknem chablonszerű, sohasem mutat be egyént, hanem az ember-typus átlagos alakját, a hajfűrtöktől a ruházatig minden ujdonatúj, mintának készült. Színei pedig nagy darab foltok, egységesen feltéve, a nélkül, hogy a természetben ezerféleképp váltakozó skála csak egy csöppet is érvényre jutna.

Ilyen speculativ-utopikus volt e kor művészete, tárgyában éppen oly mértékben, mint technikájában. Mindkettőt a kor gondolkodásmódja szülte, mely éppen olyan speculativ, mintaszerűre törekvő, utopikus hajlandóságú volt.

Az ötvenes években végre lassan megkezdődött a könyvek theoriájának az életben való alkalmazása. A liberális eszmék nem voltak többé csupán szobaphilosophok kedvencz

tárgyai, hanem mély gyökeret vertek a nagy tömeg szívébe s megtörtént az, hogy a felszínen úszó eszme erősen begyökerezett elvvé lett a szellem minden nyilvánulásaiban, kivetette magából a lázas, egészségtelen elemeket, s szilárdan és hatékonyan dolgozott a kor új képének alakításán. A század első fele a liberális eszmék teoriáját építette föl; a második belevitte azokat az életbe, széjjelhintette a nagyvilágban, megtermékenyített velük mindent, a mi szellemvilágunkba tartozik.

A bölcselek odahagyták szobáikat s kimentek a friss, szabad természetbe, a helyett, hogy légből kapott alapokra vagy poros codexekre építették volna tudásukat. A bölcsélet lassankint megszűnik elzárkózott, czéhbeli tudomány lenni, szövetségre lép a tudás minden ágával: a természettudományok átalakulnak, létrejő a fejlődéstan, sok ág, mely eddig elhanyagolt mostohagyermek volt, bő és szeretetteljes művelésre talál, mint az embryologia, geologia és meteorologia; a történetírás kilép krónikás mezéből s oknyomozóvá lesz, a jogtudomány egész új pályára tér, teljesen felvirágozik a nemzetgazdaságtan, mint az anyagi jólétre való törekvés kifejezője.

Ily talajon fejlődtek a modern irodalom és művészet. A növény, mely e földből a magasba hajtott, egészen más virágokat hozott, mint eddig sok századokon át. Csaknem minden iziben új, megváltozott formája, meg illata. Ugyanazon parfüm-öt lehel magából, melyet a század egyéb szellemi termékei. Megjegyeztesíti magában szülőtalaja jellemzetességeit s azon légkörhöz illeszkedik, mely körülengi.

Első sorban e metamorphosissal kell foglalkoznunk. Mennyiben más ma 'a művészeti hitvallás, mint eddig, a XIV-ik század primitív művészetétől a Cornelius-iskola lombhullatásáig? Mik az okok, melyek ez elváltozást eredményezték? Mily körülmények működtek közre e folyamat-

nál? Végre milyen a modern művészet összképe, milyenek irányai, milyen eszmei tartalma s technikája, milyen az a szellem, mely mindezt eredményezte, és minő helyet foglal el a modern művészet a jelenkor kulturai tényezői közt?

III.

(Főkülönbözetek a régi s modern művészet közt. — A monumentális jelleg kipusztulása. — A vallásos képek. — A Jézus-typus elváltozása. — Modern mysticismus. — A történeti festészet. — „Az udvari festők“ kora. — Piloty. — A történeti festészet modern értelemben: Neuville, Verescsagin. — Közeledés a genre felé. — A modern festészet új jellemvonása: a nyugalom. — A tájkép uralma. — Hangulat. — Példa a drámákban. — A lyrai és pszichológiai elemek. — Technikai okok. — A „szép“ keresése.)

Ama különbségek közt, melyek a modern művészetet a régítől elválasztják, első helyre kell tennünk a modern művek egész megjelenésének új alakját, mely főkép a monumentális elem kihaltában jelentkezik.

A monumentális művészet egészen az egyházé és az arisztokráciáé, két oly tényezőé, melyek a hatalmas demokrata és liberalis áradat által nagyon is meg vannak törve. A renaissance-művészet óriási frescoi a pápák bőkezűségének köszönték létüket s e pápák fejedelmi családok sarjai voltak. Ma szégyényesen tengődik az egyház, a pápák hatalma meg van törve, a hajdan fényes Vatikán péterfilléreken élődik. Az egyház hatalmának tűnedezésével együtt járt az eszméihez fűződött monumentális művészet hanyatlása.

E monumentális festészetnek fő kifejezési alakja a fresco volt. Hatalmas építkezések nagy arányai megkivánták, hogy a falakat díszítő képek szorosán ragaszkodjanak az építészeti stylhez s épp oly méltóságosak és komolyak legyenek. Tárgyban s technikában egyaránt megfelelték az óriási méretű stylnek: a nagy magasságban elhelyezett képeken okvetlenül a távlat és anatomia túlzásaival kellett bizonyos hatásokat

elérni, a szín pedig éppenséggel decoratív szerepet viselt. Nem brillians színhatásokkal, hanem egy eszme allegorikus, idealizált előadásával, a compositió gygasi stylje által hatottak. Természetes, hogy a modern építészet, mely ily czélokat nem keres, nem is kívánja meg az óriási frescokat. Sőt nem is lehetne modern templomot elképzelni, melybe beleillenék Michel-Angelo utolsó ítélete, avagy Rubens ugyanily tárgyú képóriása.

És a fresco letűnével s a monumentális építkezések hanyatlásával letűnt a monumentális festészet kora is, legyen bár tárgya vallásos vagy történeti. A modern vallásos képek nagyon lényeges különbségeket mutatnak a régiebbekkel szemben. A szabad kutatás s a józan realismus sok fájdalmas érvágást tett a vallástörténelem terén is. A hívőkből kritikusok lettek, a kik nem fogadtak el többé olyan okozatokat, melyeknek nincs helytálló alapjuk. Jézus és tanítványai szegény emberfiakká lőnek reducálva, amazt mint a történelem egyik legkiválóbb bölcselőjét fogják fel, emezeket mint csendes rajongókat, kik készek életüket feláldozni mesterükért. Strauss és Renan kutatásainak eredménye érezhetővé válik a modern vallásos képeken is. Jézus alakja igen tetemes átalakuláson ment keresztül. Hajdan a bizantiak merev művészetében mint «pastor bonus» szerepelt legfőképp, a cinquecento idejében Apolló gyönyörű testében és ruházatában jelenik meg, mint egy dicsőséges uralkodó, Dürernél mint az «ember fia», a ki koldusok és nyomorékok közt tesz csudákat, Rubensnél, mint az Olympus elegáns és athléta tagja.

Ma Jézus kétféle alakban szerepel a művészetben. Az egyik a történeti kritika által kegyetlenül megtisztított Jézus, a kinek nem hagyták meg isteni származását, hanem inkább doctori oklevelet adtak neki; ennek a typusnak kifejezője a festészetben Verescsagin. A másik, a socialista Jézus, egészen a legújabb sociális áramlatok szellemének terméke s ennek kifejezője Uhde. A megváltó e német művésznél nemzetközi

népboldogítóból német munkássá lesz, a ki predikálva járja be a kaszások, gyármunkások lakait, hogy a puritán emberi erényekről adjon nekik oktatást. Egészen megvan benne a német szociális reformer. Ezzel Uhde egészen eltalálta a kor ideálját.

Nagyon jellemzetes ez a mozzanat a mi korunk ideáljának megállapításánál. Mert a művészet minden korban Jézusban fejezte ki a férfi ideálját, épp úgy, mint Mária-ban a nőét, míg a «szent család» a családi élet eszményképének bemutatása volt mindenha.

Jézus elváltozott alakját már bemutattuk, nem kevésbé lényeges változásokon ment keresztül a régi művészet Mária-alakja is. A cinquecento galáns festői a női szépség ideáljaként fogták fel. Felruházták a szendesség, csendes megelégedettség, szűzies nyugodtság minden bájával s megteremtették a madonna-typust. A lovagias, hölgyeiket módfelett kitüntető olaszoknál nem is volt másképp képzelhető. Az ó-német művészet sok alkotásában a Mária-typus közeledik a német minta-háziasszony typusához, míg a modern művészetben dolgozó, munkás anyaként szerepel, sohasem elkülönítve háztartásától: a «szent család» képe elvesztette legendai nimbusát s életképpé változott át. E tárgyhoz csatlakoznak ugyanily felfogásban mindama képek, miken az Egyiptomba való menekülés, Jézus születése, a pásztorok imádása van bemutatva. A socialismus gyármunkás-typusa lépett a szépruházatú, jól ápolt hajú s elegáns szentek helyébe.

Dogmatikus, ünnepélyes szertartásokban tetszelgő volt a régiek vallásos festészete. Azt is mondhatjuk, hogy teljes erővel keresi a heroikus, a dicsőséges elemet. A compositió mesterfogásain épül föl s nem forró, átható érzésen. A modern vallásos festészet éppen reakciója ennek a törekvésnek, melynek a már felsoroltakon kívül még egy subtilis oka van.

Ez a modern korban lappangva, de széles körben elterjedt új mysticismus.

Bizonyos fokú mystikus rajongás lepte el a legutóbbi időben az irodalmat és művészetet. E mysticismus százféle köntösbe öltözködve kalandozta be a művelt világot s oly nyomokat hagyott maga után, melyek igazolják kulturális jelentőségét. A psychikai új kutatásokkal párhuzamban, részben mint ezeknek túlzásai, Amerika, Német-, Francia- és Angolországban egészen titokban elterjedt a spiritismus, részben humbug, részben bölcséleti speculációk alakjában; befészkelte magát az irodalomba s onnan indult hódító útjára. A hipnozis, suggestio tanai ferdeirányú sectákat szültek a rajongók agyában, s e félig vallásos, félig morális, félig socialistikus eszmeconglomerátok oly jelenségeket hoztak létre, mint a milyenek az amerikai vallásújítások, a Salvation-Army, az új orosz schismák, Tolstoj tanai, Péladon prédikálásai Párisban, Blavatsky asszonyéi Londonban. Egész irodalma támadt ez új mysticismusnak, melynek templomai immár épülnek Párisban az örök «nirvana» aegise alatt, Németországban pedig két kézzel szórják szét a javított buddhismus katechismusait. A lét, a lélek, az agy rejtélyeivel foglalkozók extatikus álmaikban nagy ábrándvilágokat építettek föl, s benépesítik azt a negyedik dimenzió csudálatos lényével.

Ennek a mystikus iránynak, mely félreismerhetlenül hódít ma teret, megvan a maga vallásos, rajongó festészete is. A spiritista festők feje Max Gábiel, a mystikus ábrándokban ringatózóké pedig valamennyi intentionista, kik meglepő, symphonikus művekkel léptek föl. Az anyagtalanságnak, a szellemszerűségnek előadói ők, egész világuk egy érzelem, egy sejtelem, egyenes ellentétben ama régi heroikus, kézzelfogható művészettel. E mystikusok leghátulsó hadát képezik a modern festők táborának, de kevésbé ösmertek, mert műveik alig élvezhetők a szükséges commentár nélkül.

A régieknek egyetlen vallásos művészetük volt: a vallástörténeti. A modern művészetben két nagy ágba hullámza-

nak a vallásos eszmék. Egy részük foglalkozik még Jézussal és az egyháztörténet kimagasló alakjaival s ez alakokat és eseményeket nem dogmatikus módon fogják fel, hanem az új történeti kutatások alapján, vagy a modern socialismus szemüvegén keresztül nézve. A másik rész teljesen elválasztja a vallásos érzelmet az egyháztörténelem alakjaitól, a mysticismus festői csupán a vallásos érzelem hangulatában élnek s e hangulatot mutatják be. De mindkét áramlat teljesen levetette magáról a monumentális mezt, az előbbi korok vallásos művészetének e kiváló jellemvonását.

E jellemvonás eltűntét a művészet egy más válfajának, a történeti festészetnek hanyatlása is illusztrálja.

A történeti festészet a művészetek ujjászületésének korától csaknem századunkig finom és elegáns kiadása volt a fejedelmek és főurak ama törekvéseinek, hogy emléküket dicsőségesen fönmaradjon az utókor részére. Azután fölmerül a kegyes dotatiók, nevezetes eljegyzések, ünnepségek, kiváló fontosságú fogadtatások és udvari ceremóniák képe, miket oly előszeretettel látunk feldolgozva a mult művészetében. A krónikák jelleme ez, nem is az igazi történeté; e képeken megérik a megrendelő bőkezősége és hatalmas rangja, kevésbbé a művész önálló felfogása, szabad gondolkodásmódja. David a francia forradalom idején kezd modernebb politikai tendenciákat bevinni képeibe, de a második francia köztársaság megszületése megölte a történeti festészetet. Azután a napoleoni császárság idejében újra fölmerülnek az «udvari festészek» gyarló alakjai, kik megrendelőjük istenítésében találták silány örömeiket. Az újabb forradalom lehe elsöpörte e művésziparasitákat, míg a 48-as forradalmak leverése után consolidált királyságok újból meghozzák a történeti festészetet, melynek a Piloty-iskola volt legkiválóbb művelője. Piloty nagy tehetség, hatalmas egyén, színérzéke akkor tűnik fel leg-hatalmasabban, ha elődjei, a nazarénusok sápadt képeitől

átmegyünk az ő képeihez. Piloty nagyon tehetséges festő, de nem nagy szellem, ő épp úgy zsoldjába szegődött a «jóérmű» királyi tanácsnokoknak, mint előtte sok más apró művész, s a véres csatákban kereste a német nemzet dicsőséges mozzanatait. Az ő decoratív-iránya Makartban érte el végét; Makart már egészen a színhatások ragyogásában él s képei nagyon közel állanak a látványos színművek finom díszleteihez. Vele halt meg a történeti festészet, abban az értelemben véve e szót, mint a milyenben e korban használták. S jött utána a történeti festészetnek egy surrogatuma, mely sok tekintetben új momentumokkal van tele.

Tulajdonképeni történeti festészetről a modern művészetben szó sem lehet. Legújabbban nincs egyetlen oly művelője sem, a ki bármily tekintetben magas színvonalon állana. Neuville, Détail. Verescsagint nevezik történeti festőknek. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy ezek korántsem veszik tárgyaikat a multból. Képeik a jelenben mozognak, tárgyaik olyanok, mik szemeink előtt játszódtak le s egykor a történelem kiváló mozzanatai lesznek. Ilyenek Verescsagin képei az orosz-török háborúból, mikben a háborúskodás iszonyait mutatja be. Ilyenek Neuville és Détail csataképei a 70-es német-francia háborúból, mik a revanche-eszme dühös vezérczikkei.

Ez elválkozás oka első sorban az, hogy a modern embernek nem imponálnak többé gazdag udvartartások, fejedelmi tornák. Republicánus szellem lengi át a continens nagy részét, szemeink előtt születnek új köztársaságok, mint az «Isten kegyelméből való» királyságok élő czáfolatai. Fejedelmi mindenhatóság nincs már művelt államban s így hiányzik a koronák körül az a gloria is, melyet előszeretettel használtak fel a régibb idők festői. E krónikákat megtöltő külsőségek helyett a nagy nép-psychologia érdekli inkább az embereket, ennek kezére járt a psychológiának hatalmas

föllandulése is, mely új tanulmányforrásokat nyitott a művészeknek. Egyszeriben oknyomozóvá, lélektanivá válik a történetírás és ilyenné válik a történeti festészet is. Nem adnak epizódokat nagy csatákból, hanem életképeket, melyek a kort jellemzik. És egyszerű emberek lépnek a ragyogó főurak helyébe, semmi bársonyköntössel, semmi külső cziczomával. Az egészet a demokratia szelleme lengi által.

A modern történeti festészet egészen a jelené. Jellemző bélyege a pszichologiai elem, ellentétben a mult történeti festészetének teljesen archaeologiai, krónikás jellemvonásával. Éppen azért csak oly népek körében találkozunk vele, a mely népek a jelenben nevezetes politikai átalakulásban vannak, mint a francziák és németek a 70-es évek óta, vagy az oroszok a török háború idején.

A történeti festészet hanyatlásával kapcsolatban még egy mozzanattal kell leszámolnunk, mely első tekintetre tán csekély jelentőségűnek látszik, de melynek hatása felre nem ösmerhető az egész modern képzőművészetben. Ez a *tragikus*, a *nagyszabású* elem kerülése s a *nyugalom*, a *békés pihenés* hangulatának uralkodása.

Ez elváltozás főjelenségei a *tájkép* mai uralmában tűnnek fel legvilágosabban. Emlékezzünk vissza a cinquecento nagy mestereinek ama mondására, hogy a tájkép nem egyéb hiú játéknál. Souverain módon vetették meg a renaissance idejében s csak éppen arra használták, hogy alakjaiknak háttérrel adjanak. S még ebben is nagyon meglátszik a tájképtanulmányok teljes elhanyagolása, az alakok rajzának és színezésének mértékével mérve valóban nagyon gyöngék Rafael, Michel-Angelo s a többi mesternek tájrészei. A hangulat alig volt irányadó rájuk nézve, sőt százféle változatai iránt alig vala érzékük. A tájkép csak a XVIII. század végén talált szeretetteljesebb művelésre, bár ekkor is alig ment túl bizonyos chablonokon. Csak a XIX. század második

felében léptek föl ama nagy táj- és hangulatfestők, kiknek óriási tehetsége oly remekműveket alkotott, melyek jellemzői az egész modern festészetnek.

A táj- és hangulatkép uralomra jutásával hanyatlani kezdett a festészet azon iránya, mely mozgalmas, tragikus jelenetekkel, *cselekvényekkel* foglalkozott. Más szóval a sok tekintetben objectív festészet helyébe a *lyrai* jött, s ez nevezetes mozzanat, mert ez szülő oka sok oly iránynak, melyek ma uralkodnak s melyeknek lényegével és elveivel alább fogunk foglalkozni.

Az új festészetnek a tájkép uralmán kívül, a régi tragikai vonással ellenkező karakteristikuma a pszichológiai finomságokba való elmerülés. A tájképben az abszolút nyugalmaság jelentkezik, a hangulatkép mint ilyen teljesen lyrai, a genre pedig finom, subtilis pszichológiai buvárlatokkal foglalkozik, a mi mély összefüggésben áll a modern pszichológia hatalmas föllendülésével. A lyrai és pszichológiai finomságokkal foglalkozó festészet nem áll példa nélkül. Az egész modern irodalom ugyanezen jellemvonást mutatja. Letűnt a bonyodalmas, kalandos regények kora, az epos kihalt, vele halt meg a leíró költészet, a ballada, a költői beszély. Tragoe-diát nem írnak többé, helyébe jött a társadalmi színmű, s ez leginkább az emberi lélek rejtelmes, bonyolult, de sohasem nagy kitörésekben nyilvánuló állapotával foglalkozik, mint Ibsen, ifj. Dumas drámái; sőt annyira megy a pszichológiai rejtelmek kutatásában, hogy jóformán a lélekállapotok csöndes, alig észrevehető átalakulásainak festésévé válik, mint Strindberg drámáiban.

A rejtett pszichológiai tüneményekkel való foglalkozás terén természetesen nagyon idegen növény a történeti festészet. Első sorban azért, mert a múlt nagy eseményei mindig széles, néha egészen durva, nagy contourokban maradtak ránk s hiányzik belőlük sok finom adalék, mely bizonyára

jelentékeny szerepet vitt akkor az esemény létrejöttékor. Másodsorban hiányzik a művész *közvetlen* megfigyelése, mely alapja az igazi pszichológiai elemzésnek.

De ezenkívül a technikai szempont sem kedvez a nagyszabású, mozgalmas történeti festészetnek.

Bemutattuk már, mennyire hajlik a modern művészet a nyugalmas elem felé. Ennek oka a pszichológiai finomságok iránti előszereteten kívül a technikában is fekszik.

Mert a XIX. században végtelenül gazdagodott a művészeti kifejezőmódok tárháza, éppen azért, hogy a valóságot iparkodtak bemutatni, s erre okvetlenül bő természeti tanulmányokra vala szükségük. Ezek folytonos gyakorlása a művészek kezeibe adta a rajz és szín fegyvereit. Lehet, hogy a régiek általános, tipikus rajzban felülmulják a moderneket, azt azonban határozottan állíthatjuk, hogy sohasem volt kor, melyben a művészek oly biztosan látták volna meg a természet ezer finom és rejtett részleteit, mint ma. Az a törekvés, hogy e finom rajzot s színezést a lehető tökélyre fejlesszék, kerültette velök oly dolgok visszaadását, melyek nem nyújtottak nekik elég biztos alapokat. Ilyen vala például a mozgások visszaadása, mely csak pillanatnyi benyomás megőrzésén alapulhat, a nélkül, hogy a mozgás elmúltával ellenőrizhetné a művész a rajz és színezés megfelelő voltát. Nyugodalmassá tárgyakkal nagyon is megvan e technikai szabotosságra való törekvés elérésének lehetősége, s azért kerülték a mozgalmas képeket, mikről a priori tudták, hogy nem adhatják vissza teljes szabotossággal.

Az előbbiekkal együtt a technikai szempont is döntő szerepet játszott a történeti festészet elhanyagolásánál. Ez a szempont viszont hozzájárult ahhoz is, hogy a modern művészet oly nagy mértékben vette magába a lyrai elemet s előszeretettel keresi a pszichológiai finomságokat.

A lyrai és pszichológiai elemek egész sor új jellem-

vonással gazdagítják a modern festészetet, oly dolgokkal, mikkel a régi nem dicsekedhetik. E két elem uralomra jutása egyszerre kizárja az ünnepélyes külsőségekben való tetszelgést, mint a milyen a régi világ sok műve, és oly elemet visz be a művészetbe, mely a régiből nagyon érezhetően hiányzik s a mit festői nyelven *érzésnek* neveznek.

A régiek ünnepélyesek, tógában szeretnek járni. A modernnek sokkal inkább törekednek belső, titkos érzéseik kifejezésére, mint a kép külső megjelenésére. A régiek a colosalist, az impozánst szerették, a modernek a finomságokat, a rejtett gyöngyöket. A modernek inyenczek. A mint a zenében előkeresik a finom egyéni érzést, úgy teszik a festészetben is. Náluk minden egyéni, az egyén hangulatából kiinduló; a régieknek nincsenek ily lyrai hangulataik. Idegeik sokkalta «erősebb szeszre» vágyódnak. Az ő poézisük az Olympusra ment ideáljaiért, s ezek természetfölöttiek, kevés közük van a földhöz. A modernké egészen földi. A régiekben sok a heroikus elem, őket véres csaták, embernyúzó hősök, fél-istenek s lantoló Apollók hevítették, azután az egyház és állam fejedelmei, azok pompája, szertartásaik ünnepélyessége. A régi művészet emberfölötti, az új emberi. Amazok olyanokul adták elő embereiket, a milyeneknek szerették volna, emezek ellenben úgy adják, a milyeneknek látják. A régiek azonkívül inkább foglalkoztak az athleta-testtel, a modernek a finom, érző lélekkel.

És végül a régieknél mindig erősen érvényesült egy törekvés: az absolut szép keresése. Ez ma már teljesen megszűnt, s a szépnak legfőbb kriteriumává a művész egyéni felfogása lett.

Ezen különbségek taglalása után áttérhetünk a modern művészet irányainak elemzésére.

Lyka Károly.

A MAGYAR PARLAMENT REFORMJA.

ÁLLAMJOGI TANULMÁNY.

— Második közlemény. —

A mondottak szerint sem oly képviseletet nem fogadhatunk el, mely rendek, érdekcsoportok vagy osztályok szerint van összeállítva, sem az általános szavazatjogot, sem a censuson alapuló választási rendszert. Mind e módozatok — eltekintve más hiányoktól — nem biztosíthatják szerintünk ama cél elérését, melynek pedig választásoknál első sorban kell tekintetbe jönnie, azon czélt t. i., hogy oly képviselőház alkottassék, mely a nemzet legjelesebbjeiből áll.

Már mondtuk, hogy a választótól leginkább két tulajdonság követelendő: belátás és hazafiság. Arra nézve, hogy ez utóbbi megvan-e valakiben, nem létezik bár csak némileg megbízható általános ismerv; ellenben az elébbit meg lehet állapítani, habár nem is mindig kétségtelenül, de legalább megközelítőleg. Vajjon miért volna lehetetlen, az adófizetés helyett az intelligentiát a választási rendszer alapjául fölvenni? Hisz ez kétségtelenül jobb biztosíték arra nézve, hogy a választók helyesen és értelmesen fogják alkalmazni szavazatjogukat. Oly választási rendszer ellen, mely az értelmiségre van fektetve, nem is lehetne felhozni azon ellenvetést, hogy belső ellenmondást foglal magában az oly eljárás, mely, *Ahrens* szavai szerint, erkölcsi minősítvényt

(függetlenséget, műveltséget, szilárd gondolkodást) mennyiségileg adóhányadok alapján akar megállapítani. *Stuart Mill* igen helyesen jegyzi meg: «nem használhat, hanem csakis árthat, ha az ország alkotmánya ugyanannyi politikai jelentőségben részesíti a tudatlanságot, mint a műveltséget». Azért a szavazatjognak az értelmiség alapján leendő szabályozását legkevésbé sem óhajtjuk akként keresztülvinni, mint *Mill* ajánlja, t. i. olymódon, hogy a művelt osztályokhoz tartozó választó, értelmiségének fokához képest, több szavazattal ruháztassék fel. *Mill* azon eszméje, hogy a beadott szavazatok, miután kétségtelenül különböző értékkel bírnak, nemcsak megszámitandók, hanem mérlegelendők is, mindenesetre nagyon plausibilis és figyelemreméltó. Tagadhatatlanul nagy anomáliának tekintendő, hogy ott, hol fontos politikai kérdésekről van szó, a műveltség magaslatán álló s az állami élet szükségleteivel teljesen ismeretes választó szavazata egy parányival sem bír nagyobb súlylyal, mint a merőben műveletlen választóé, ki alig tud olvasni és írni. Hanem a *Mill*-féle *plural vote system* gyakorlatilag épp oly nehezen, vagy éppen nem valósítható meg, mint sok más az újabb angol radicalismus által tett javaslat, pl. a nők szavazatjoga, a fejadó behozatala stb.

Ennélfogva oly választási rendszer behozatalát kívánjuk, mely bizonyos *szellemi census* alapján van fölépítve s mely egyfelől eléggé szűk, hogy a döntő befolyás csakugyan a műveltebb elemek számára biztosíttassék, de másfelől eléggé tág, hogy a nép túlságos nagy része a szavazatjogtól meg ne fosztassék. Hogy ily választási rendszer is nem egy hibát fogna felmutatni, bizonyos, de épp oly bizonyos az is, hogy az ajánlott rendszer legalább rosszabb nem volna a jelenleg uralkodó adócensus rendszerénél.

Vajjon a nép súlyosabban érezné-e a szellemi censust, mint az adócensust? Azt hiszszük, hogy nem. A közönséges

műveletlen ember rendszerint készségesen meghajol a tudás előtt. Oly dolog eldöntését, melyet föl nem ér eszével, szívesen átengedi a «tudós» uraknak, kik ahhoz jobban értenek. Egyszerű észjárása belátja, hogy «tanult» szomszédja az ily kérdésekbe inkább beleszólhat, mint ő, de azt már nehezen fogja átlátni, hogy János és György szomszédjai, kik épp oly sokat, vagy épp oly keveset tanultak és tudnak, mint ő, a választási jogban részesülnek, csupán csak azon oknál fogva, mivel ők 10 frtot fizetnek évi adó fejében, ő pedig csak 9 $\frac{1}{2}$ frtot.

De vajjon nem lenne-e más tekintetben veszélyes az oly választási rendszer, mely az értelmiségre van alapítva? *Hillebrand Károly* a következő, nem igen biztató megjegyzést teszi: «Francia- és Angolország egész modern története igazolja, hogy a haladás az oktatásban mindinkább képtelenné teszi az emberek nagy tömegét politikai kérdések eldöntésére, hogy a nagyvárosi munkás, ki olvasni és írni tud, egyfelől a túlkövetelő irigység, másfelől pedig a legselejtebb és legfelületesebb elméletek által vezéreltetik, midőn valamely politikai kérdés eldöntéséről van szó, míg a tudatlan földmivelő, ki a szokást, ösztönét, érdekét követi, sokkal hamarabb találja el az igazat». Vajjon a szellemdús író, midőn e szavakat talán a kedvetlenség egy pillanatában írta, nem ment-e kissé igen messze? Maga azon tény, hogy a munkások, különösen nagyvárosokban, hovatovább képtelennekké válnak politikai kérdések érettebb felfogására, fájdalom, nem vonható ugyan kétségbe: de vajjon ennek okát csakugyan az oktatásban való haladás képezi-e? vagy pedig bizonyos másnemű okok egész láncolata s ezek között leginkább ama szüntelen agitationnak földalatti munkája, mely rendszeresen fölingerli az irigységet s szakadatlanul szítja a felsőbb osztályok elleni gyűlöletet a munkás keblében. S azután — ezek az úgynevezett felsőbb osztályok! Valóban az embernek, ha

nem is tartozik a munkás osztályhoz, föllázadva kell elfordulnia ama látványtól, melyet egy mai nagyvárosban a haszon-talan börzelovagok, a félvilág hősnői, a fiatal nemesek, a felszínre jutott parvenük gazdag csemetéi stb. nyújtanak. Vajjon a nagyobb oktatásnak tulajdonítandó-e, ha a munkás mindezeket látva, elvégre elhiszi vezetőjének, hogy vannak elegenden, kik az emberi társadalmon csak élődnek!

Nem lehet e sorok feladata, a választási reform részletesen kidolgozott tervezetét adni. De legalább reá kell mutatnunk ama figyelemre méltó javaslatra, melyet *Schvarcz Gyula* «Államintézményeink és a kor igényei» című munkájában tett s melyet röviden a következőkben foglalunk össze:

Az activ választóképesség föltételei különbözök a városokban és a vidéki kerületekben.

Városokban általános föltételek: magyar állampolgárság, betöltött 24-ik életév, feddhetetlenség és gazdasági önállóság. Választók pedig: a) a volt országos képviselők, a tudományos akadémia és a felsőház tagjai, a törvényhatósági tisztviselők, továbbá mindazok, kik magasabb tudományos szakképzettséggel bírnak: tanárok, lelkészek, orvosok, ügyvédek, mérnökök, erdészek, mezei gazdák stb.; b) mindazok, kik a város területén legalább öt év óta saját vagy hitestársa és saját nevére írt házzal bírnak, ha olvasni és írni tudnak; c) mindazok, kik legalábbbb öt év óta önálló ipari vagy kereskedelmi üzletet folytatnak, ha írni és olvasni tudnak.

A *vidéki kerületek* összes lakossága két csoportra oszlik. Az elsőhez tartoznak mindazok, kik fensőbb tudományos szakképzettséggel bírnak vagy egyáltalában egyetemi tanfolyamot végeztek; továbbá a fogalmazói szakban alkalmazott állami tisztviselők, a törvényhatósági tisztviselők szolgabírói rangon felül, lelkészek, kik a theologiai tanfolyamot egyetemen végezték, végül a törvényes minősítéssel bíró

tanárok és tanítók. A második csoporthoz tartozik az összes többi vidéki férfi lakosság. E csoportra nézve a választóképeség föltételei: az állampolgárság, 25-ik életév, legalább két évi állandó lakás a kerületben, feddhetetlenség, gazdasági önállóság, végül írni és olvasni tudás. A ki írni és olvasni nem tud, csak akkor lehet választó, ha' az illető kerületben legalább 10 év óta saját vagy neje és saját nevére írt ingatlannal bír.

A városi választók, továbbá a vidéki választók közül azok, kik az első csoporthoz tartoznak, közvetlenül választanak; a vidéki kerületek azon választói pedig, kik a második kategóriához tartoznak, csak közvetett választási joggal bírnak, a mennyiben községenként annyi közvetett választót választanak, a hány közvetlen vagyis az első kategóriához tartozó választója van az illető községnek.

Habár feltétlenül nem is fogadhatjuk el ezen érdekes reform-javaslat minden egyes tételét, mégis elég méltónak tartjuk ezt a tervezetet arra, hogy komoly megbeszélés tárgyát képezze.

De visszatérve ezen talán igen hosszas elméleti fejtegetések után az 1874-beli választási törvényhez, mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy annak az *activ választói jogra* vonatkozó tételei a legkülönbözőbb s egymással gyakran semmi összeköttetésben sem álló intézkedések tarka vegyületét képezik.

Az *activ választási jog* általános föltételei: állampolgárság, férfi-nem, az életkor betöltött 20-ik éve. Az utóbbi intézkedést teljességgel nem helyeselhetjük. Még az általános szavazatjog hazájában, Franciaországban is a 21-ik év követeltetik s hogy igen sokan még azt sem tartják elegendőnek, bizonyítja azon tény, hogy a versaillesi nemzetgyűlésben 1874-ben beadott oly javaslat, hogy a 21-ik év helyett a 25-ik tétessék, csak néhány szavazattal maradt kisebbség-

ben. Különben a 21. évnek van némi jogosultsága Franciaországban, mert a polgári nagykorúság a Code Napoléon szerint ez évvel veszi kezdetét. Magyarországon pedig a magánjogi nagykorúság a bevégzett 24-ik évvel kezdődik, s kétségtelenül nagy anomáliának tekintendő, hogy a törvény oly egyént, kit nem tart elég érettnak arra, hogy saját magánügyeit önállóan rendezze, eléggé érettnak jelent ki arra, hogy fontos országos ügyekben szavazattal bírjon. Ennélfogva nálunk a 24-ik év mutatkozik legcélszerűbbnek, annál is inkább, mivel a választási törvény 10. §-a úgyis az atyai, gazdai vagy gondnoki hatalom alatt levőket kizárja a választási jogból.

Kizáratnak még a hadseregben tétleg szolgáló katonák (tengerészek, honvédek), a pénzügy-, adó- és vámórság legénysége, a csendőrök és a rendőrök legénysége, továbbá azok, kik büntett vagy vétség miatt elítéltek vagy vizsgálat alatt vannak, a büntetés, illetőleg vizsgálati fogság tartama alatt, továbbá a vagyonbukottak, a míg a csőd meg nem szüntettetett, végül azok, «kik az összeírást, illetőleg a kiigazítást megelőző évre a választókerületben fizetendő egyenes adójukat le nem fizették». (12. §. 5. p.) A vagyonbukottakra nézve *Mohl* nem helyesli a német birodalomban is fennálló hasonló intézkedést, mely helyett inkább azt kívánta volna, hogy a kizárás csak a vagyonbukott elítélte esetén következzen be, de akkor örökre. Ez az ellenvetés nézetünk szerint alaptalan. Mert ha elfogadtatik az az elv, hogy kizárandók mindazok, kik személyekre vagy vagyonukra nézve önállósággal nem bírnak, akkor nincs ok arra, hogy éppen csak a vagyonbukottak kedvéért történjék ez elv alól kivétel. Hasonlóan csak helyeselhettük az adóhátralékosok kizáratását, de a törvény ezekre nézve oly intézkedést is tartalmaz, melyet felette igazságtalannak és indokolatlannak kell tekintenünk. A választási törvény feletti parlamentáris vitában az ellenzék egyáltalában megtámadta

az adóhátralékosok kizárását; mondatott, hogy a választási törvényt nem szabad az adóvégrehajtás eszközévé lealázni. Ez a felfogás nem helyes. Ellenkezőleg, oly választási rendszerben, mely az adócensusra van alapítva, az adóhátralékosok kizáratása elvileg jogosultnak tekintendő. Mert ha azon járulék, melylyel az egyes az államterhekben részt vesz, adja meg a választói jogot, akkor okvetlenül szükséges, hogy az lerovatott legyen, mert nem a pusztá kötelezettség az államterhekhez való hozzájárulásra adja meg a szavazatjogot, hanem e kötelezettség teljesítése. De semmi esetre sem helyesíthető azon további intézkedés, hogy a törvény az adótarozás levonását csak abban a választási kerületben követeli, melyben az illető szavaz. Ezáltal első sorban a nemesség van pártolva, még pedig igazságtalanul. Éppen nem ritkák nálunk az oly esetek, hogy nagybirtokosok, kik ezerekre menő összegekkel hátralékban vannak, szavazatjogukkal mégis élnek, hacsak lerótták a hátralékot azon választási kerületben, hol szavaznak.

Mielőtt a censusra vonatkozó intézkedéseket közelebb-ről szemügyre vennők, szükséges előbb érinteni a törvénynek egy oly tételét, mely nem ok nélkül szolgáltatott alkalmat heves megtámadásokra.

Mindazon nemesek t. i., kik az 1848-ik év óta 1872-ig valamely választó-lajstromba fel vannak véve, ezentúl is megtartatnak a szavazatjog élvezetében, még pedig minden tekintet nélkül valamely censusra vagy egyéb minősítésre, tehát kizárólagosan régi nemesi kiváltságuk alapján.

Ismert dolog, hogy Magyarország régi rendi alkotmánya alapján, mely Verbőczy határozott szavai szerint «nép» alatt politikai értelemben csakis a főpapokat, főurakat és más nemeseket (1608 óta a szabad királyi városokat is) értette, a két első rend, t. i. a főpapok és mágnások személyenként, a két utóbbi rend (köznemesek és szabad királyi városok)

pedig választott képviselőik által vettek részt az országgyűlés tanácskozáisaiban. Régi szokás szerint, mert törvény erre vonatkozólag nem létezett, minden megye rendesen két képviselőt küldött. Választási joggal pedig minden megyebeli felnőtt nemes bírt. Midőn 1848-ban a rendi alkotmány s avval együtt a nemesek kizárólagos választási joga megszűnt, az 1848: V. t.-cz. mégis meghagyta méltányosságból ezt a jogot mindazon nemeseknek, kik azt 1848-ig gyakorolták vala, ha nem is bírtak azon minősítvényvel (birtok, műveltség, adócensus), melyhez különben a választási jog kötött. Midőn az absolutistikus korszak megszűntével a magyar országgyűlés újból megkezdte működését, az 1848-iki törvény említett intézkedése merőben ferdén magyaráztatott. Összeírták t. i. nemcsak azon nemeseket, kik már 1848-ban gyakorolták a választási jogot, hanem egyáltalában mindazon nemeseket, kik a 20-ik évet elérték. És az így történt az 1861., 1865., 1869. és 1872-ben foganasított összeírásoknál. A kormány pedig, mely kétségtelenül jogosítva lett volna rendelet útján megszüntetni e visszaélést, azt hallgatag szentesítette.

Az új választási törvény (1874-ről) véget vet ugyan e visszaélésnek, legalább jövőre nézve, a mennyiben határozottan kimondatik, hogy ezentúl a census vagy másnemű törvényes minősítvény hiányában csak azon nemesek lehetnek választók, kik az 1872. évig valamely választó-lajstromba föl vannak véve. Nincs kifogásunk azon elv ellen, hogy azok, kik valamely politikai jogot, mint például a választási jogot, valaha egyszer *de jure* élvezték, e jog élvezetében személyekre nézve méltányosságból, a véghezvitt reform után is megtartandók. Hanem ily méltányosságnak szerintünk nincs helye oly esetekben, midőn az illetők ama jogot nem *de jure*, hanem csak valamely *abusus* alapján nyerték. Ennélfogva eltévesztett és indokolatlan intézkedésnek tekintjük azt,

hogy az új törvény meghagyta a választási jogot azon nemeseknek, kik 1848 után helytelenül vétettek fel a választólajstromokba.

De a mondottakhoz hozzájárul még az is, hogy ama méltányossági elv épp oly következetlenül mint igazságtalanul, újból csakis a nemesekkel szemben alkalmaztatott. T. i. az új választási törvény szerint nagyon sok iparos, háztulajdonos stb., kik 1874-ig törvényesen élvezték a választói jogot, jövőre elesnek e jogtól, minthogy az új törvény magasabb censust állít fel. Ha már méltányosságból meghagyatott a választói jog a nemeseknek, akkor a legegyszerűbb igazságosság megkövetelte volna, hogy egyáltalában mindazok részesüljenek e kedvezményben, kik 1872-ig e jogot tényleg élvezték. De még kirívóbb színben tűnik fel ez intézkedés igazságtalansága, ha tekintetbe vesszük, hogy az 1872-ig történt összeírásoknál a nemesek legnagyobb része, a mint mondatott, csak az 1848-iki törvény ferde magyarázata alapján, tehát törvényellenesen jutott a lajstromba, míg az iparosok stb. összeírásánál ily visszaélés nem történt, s mégis amazokra nézve a választási jog ezentúl is fentartatik, emezekre nézve pedig nem. Valamely jog törvényellenes élvezete a véghezvitt reform után is «méltányosságból» védelmeztetik, a tökéletesen törvényes élvezetnek pedig hasonló méltányosságra nincs igénye!

A ki hazánk viszonyait nem ismeri s a ki például nyugat-európai viszonyok szerint itéli meg ezt a kérdést, nem fog annak nagy gyakorlati fontosságát tulajdonítani. Hisz a nemesek száma valamely országban egyáltalában jóval csekélyebb szokott lenni, semmint a többi állampolgárok nagy tömegével szemben nagyobb numerikus súlylyal bírna, s azonkívül igen ritkák lehetnek az oly esetek, hogy valamely nemes, mérsékelt census mellett, ne bírna a közönséges minősítvénynyel, mely a szavazótól rendesen megkívántatik. Mindez igaz lehet Európának

bármely más államában, csak nálunk nem. Nálunk vannak nem csak egész falusi községek és mezővárosok, de sőt egész országrészek, melyeknek törzslakosai a nemesi joggal fel voltak ruházva. Hogy mily rendkívüli fontossággal bír eme kérdés, azonnal kiviláglik azon egy adathól, hogy Erdélyben 1872-ben összesen 121,415 választó iratott össze, még pedig 40,519 a törvényes minősítvény és 80,896 a nemesi jog alapján; vagyis ez utóbbi czímen az összes választók 66,6 százaléka választott. Igaz ugyan, hogy ezeknek bizonyos töredéke a nemesi jog nélkül is választói képességgel bírt volna, miután kétségtelenül sok oly nemes vétetett fel a régi jog alapján a választók rovatába, kik birtok, adócensus vagy műveltség alapján már bírtak választói képességgel. De még így is rendkívül nagy azoknak száma, kik csupán csak a régi jog alapján választanak, kik tehát e nélkül szavazattal nem bírnának. Így pl. Csikszéknek 106.038 lakossal az 1872-iki összeírás alkalmával 15000 választója volt és ez a nagy szám a régi jog megszüntetése esetén és 10 frtnyi adócensus alkalmazásával — ennyi körülbelül az új 1874-iki törvény átlagos censusa — lepad 1729 választóra. Összehasonlítjuk ezzel Brassó vidék megfelelő adatait, hogy olvasóink fogalmat nyerjenek azon valóban hihetetlen különbségekről és anomaliákról, melyek Erdélyben léteztek és — léteznek. Brassó vidékén (lakosság 83,090 lélek) 1872-ben 3076 válaszó iratott össze. És e szám, a régi jog megszüntetése mellett s 10 frtnyi census alkalmazásával 8134 választóra emelkednék!

És az új 1874-beli törvény állandóvá teszi ezen anomaliákat hosszú évek során át, mindaddig t. i., míg az 1872-ben összeírt választó-nemzedék ki nem hal.

Áttérünk már most törvényünk azon részletes intézkedéseire, melyek a censusra s egyáltalában a választói képességre vonatkoznak, s melyeket, eltérőleg a törvény szövegétől,

hol nem igen rendszeresen vannak összeállítva, következőképen osztályozunk:

1. Szabályok, melyek az egész államterületen (Horvátország kivételével) érvényesek.

Választási joggal bírnak:

1. városokban azok, kik oly házat bírnak, mely házadó alá eső legalább három lakrészt foglal magában;

2. hasonlóan városokban azon földbirtokosok, kik legalább 16 frt tiszta jövedelem után fizetnek földadót;

3. különbség nélkül mindenütt (tehát városokban és falusi községekben) azon házbirtokosok, kik 105 frt tiszta évi jövedelem után fizetik a házbéradót;

4. kik földbirtokukból vagy saját tőkéjükből, vagy mindkettőből együttvéve eredő legalább 105 frt évi jövedelem után vannak államadóval megróva;

5. kik mint kereskedők vagy gyárosok legalább 100 frt évi jövedelem után vannak államadóval megróva;

6. kik mint kézművesek, városokban legalább 105 frt évi jövedelem után, községekben pedig legalább egy segéd után fizetnek jövedelmi adót;

7. kik önálló anyagi vagy szellemi hivatásukból folyó legalább 105 frt évi jövedelem után fizetnek kereseti adót;

8. kik megszabott fizetések, járadékok stb. után fizetik a IV-ed osztályú kereseti adót, ha az adó alá eső állandó évi járadék legalább 700 frt. Az állami, törvényhatósági és községi tisztviselőknél, ha 500 frt évi fizetés után vannak kereseti adóval megróva;

9. jövedelmükre való tekintet nélkül: a Magyar Tudom. Akadémia tagjai, a tanárok, akadémiai művészek, tudorok, ügyvédek, orvosok, közjegyzők, mérnökök, sebészek, gyógyszerészek; az okleveles gazdák, okleveles erdészek és okleveles bányászok; végül a hivatalos alkalmazásban levő lelkészek, segédlelkészek, iskolatanítók, kisdédovók és községi jegyzők.

II. Szabályok, melyek csak a tulajdonképeni Magyarország számára (tehát Erdély kivételével) érvényesek.

1. Nagy- és kisközségekben választói joggal bírnak azok, kik urbéri értelemben vett $\frac{1}{4}$ telket, vagy ezzel hasonló kiterjedésű birtokot kizáró tulajdonúl, vagy hitveseikkel s illetőleg kiskorú gyermekeikkel közösen bírnak. Az oly községekben pedig, hol urbériség nem létezett, $\frac{1}{4}$ urbéri telekkel hasonló kiterjedésű birtoknak a legkevésbé megrótt $\frac{1}{4}$ urbéri telek a szomszédságban fekvő azon községből tekintendő, melyben a föld értékére befolyással bíró viszonyok a kérdésben forgó község viszonyaihoz képest leginkább hasonlóak.

2. A polgárosított határőrvidék bekebelezett részeiben tíz, 1600 □-öles hold művelés alatti földbirtok tekintendő $\frac{1}{4}$ urbéri telekhez hasonló birtoknak.

3. A régebben Erdélyhez számított megyékben (partes), továbbá a Jászkun- és Hajdú-kerületekben nyolcz 1200 □ öles hold művelés alatti birtok tekintendő $\frac{1}{4}$ urbéri telekhez hasonló birtoknak.

III. Szabályok, melyek csak Erdélyben érvényesek.

Nagy- és kisközségekben választók:

1. kik a jelenleg fennálló földadó-kataster alapján 84 frt, ha pedig I-ső osztályú adó alá eső házzal bírnak 79 frt 80 kr. és ha házuk II-od vagy magasabb osztályú adó alá esik, 72 frt 80 kr. tiszta jövedelem után fizetnek földadót;

2. kik föld-, ház-, I-ső vagy III-ad osztályú jövedelmi adó alá eső, legalább 105 frt évi tiszta jövedelem után fizetnek állami adót;

3. mindenik község, mint olyan bír választási joggal, a mennyiben egy vagy két szabadon választott képviselő által vesz részt a választásban. Még pedig mindazon községek, melyek a nemeseken kívül legalább 100 füstöt számlálnak, két választót, kisebb községek egy választót küldenek a választási urnához.

Ezek tehát új választási törvényünknek a választási jogra vonatkozó szabványai. Tarkáknak csakugyan elég tarkák. Ha *Waitz György*-nek igaza van, midőn azt mondja, hogy a különböző választási rendszerek megítélésénél az egyszerűnek határozottan elsőbbség adandó az összetett és mesterséges felett, akkor a mi választási rendszerünk bizonyára nem fog első helyen állani. Sehol a világon nem létezik választási rendszer, mely mesterkélttség, nehézkesség és czélszerűtlenség tekintetében a magyarral versenyezhetne.

Hogy ez az ítélet nem túlszigorú, ki fog tűnni a következő rövid előadásból. Ezúttal csak a főbb pontokra szorítunk, melyeknek megvilágítása egyszersem meg fogja könnyíteni az egész törvény kellő felfogását.

Magyarország kiválóan agricultur állam. Ennélfogva a népesség nagy tömegére nézve leginkább tekintetbe jönnek választási törvényünk azon intézkedései, melyek a választási jogot a falusi községekben szabályozzák. Már pedig a tulajdonképeni Magyarországon (Erdély nélkül) választási joggal nagy- és kisközségekben azok vannak felruházva, kik $\frac{1}{4}$ urbéri telekkel, vagy ehhez hasonló kiterjedésű fekvőséggel bírnak.

Ennél szerencsétlenebb intézkedést nem lehetett volna az 1848. évi V. törvényczikkből átvenni az új választási törvénybe.

Nem szükséges az urbéri telek lényegét, eredetét és jogi, valamint gazdasági természetét bővebben megvilágítani. Csak megjegyezzük, hogy az urbéri telkek, tekintve kiterjedéseket, a különböző megyékben nagyon eltérők voltak egymástól. Az 1836 : V. t.-czikkhez csatolt táblázatokban az urbéri telkek nagysága, kivéve a réteket, mindenik megyében holdszám szerint van kitüntetve, de megjegyzendő, hogy a különböző országrészekben a hold maga különböző kiterjedésű volt. Bizonyos megyékben a hold 1000, másokban 1200

és 1300 □ ölből állott, egyebütt pedig 1600, sőt 2000 □ ölből. Az ilyformán változó kiterjedésű holdak szerint megállapított telkek azonban még ugyanazon megyében is változtak a föld termékenységehez képest, s így mindenik megyében több osztály volt felállítva. Trencsénmegyében például négy osztály létezett; az 1-ső osztályú egész telek 16 hold (à 1200 □ öl), a 2-ik osztályú 18 hold, a 3-ik 20 hold, a 4-ik 22 hold szántóföldből állott, mihez még hozzájárult 6—8 kaszáló.¹ A megyén belől mutatkozó különbségek lehetőleg a termékenység különbségén alapultak, a mennyiben a jobb földből kevesebb, a rosszabból pedig több kívántatott meg egy telekre és ezt csak helyesnek és okszerűnek mondhatjuk. Hanem ez az okszerűség teljesen hiányzik azon különbségekre nézve, melyek az egyes megyék között fenforogtak. Így pl. Bihar-, Borsod-, Aradmegyében az urbéri telek 44 holdból állott, sőt másokban, pl. Bács- és Békésmegyében 60 holdból. Már pedig mindenki tudja, hogy Arad-, Bács- és Békésmegye nemcsak Magyarország, de mondhatni Európának legaldottabb termő vidékei közé sorozhatók, melyekkel az északi megyék legtávolabbról sem vetélkedhetnek. S daczára annak, az, ki pl. Bácsmegyében $14\frac{1}{2}$ hold kitünő földdel bír, ki van zárva a szavazatjogból, míg Turóc- vagy Trencsénmegyében már $5\frac{1}{2}$ holdnyi sovány birtok biztositja a választói képességet. A képviselőházban törvényünk felett folyt vita közben egyik szónok, a nélkül, hogy valaki megczáfolta volna, azt állította, hogy Magyarország északi vidékein egynegyed telket mindenütt 400 frtért lehet megvásárolni, míg ugyanennyi a déli részekben 4000—6000 frtot ér.

Az 1848-iki törvényhozás örökre megszüntette a jobbagsági viszonyból eredő földterheket s megadta a volt

¹ Kaszálónak vétetett oly rétdarab, melyen esztendőnkint a sarjút be nem tudva, egy szekér széna megterem.

jobbágynak a szabad tulajdonjogot az urbéres telkekre. Ennélfogva a törvényhozás már 1848-ban nem járt el egészen következetesen, midőn a választási jog alapjául az urbéri telket vevé föl, melynek eltörlését éppen kimondta volt. Hanem ez a következetlenség 1848-ban megbocsátható volt, hisz az akkor hozott «ideiglenes» választási törvény csak az azon évben foganatosítandó választások számára hozatott, s az urbéri telkek akkor de facto még fennállottak, miután a földtehermentesítés még csak elvben volt kimondva, de nem volt keresztülvive. De ha 1874-ben, tehát 26 évvel később, midőn a földtehermentesítés már régóta be volt fejezve, s midőn a mai nemzedéknek alig van fogalma az urbéri telek mivoltáról, mégis ez utóbbihoz köttetett a választói képesség, úgy ez az anomália legfeljebb akkor volna megbocsátható, ha az urbéri telek a választói jognak oly kitűnő alapját képeznék, hogy annak helyébe czélszerűbb substratumot nem lehetne feltalálni. Már pedig ez utóbbit bizonyára senki sem fogja állítani; ellenkezőleg meg vagyunk győződve arról, hogy czélszerűtlenebb substratum alig képzelhető, mint az urbéri telek, mely ma már nem létezik, mely a különböző megyékben olyannyira változik s mely tökéletesen feledékenységbe ment földmérték szerint állapítandó meg, s melynél végül oly nagy ellentétek fordulhatnak elő.

Egészen másként van szabályozva a választási jog Erdély községeiben. Miután Erdélynek igen nevezetes részében jobbágysági viszony sohasem létezett, lehetetlen volt 1848-ban az anyaország mintájára a választói képesség alapjául az urbéri telket venni fel, s így határozatott, hogy községekben az birjon választói joggal, ki az akkor fennálló egyenes adók fejében legalább 8 pengő forintot (= 8 frt 40 kr. o. é.) fizetett. Ez összegben azonban be nem számítattott az akkor fennálló fejadó. Miután 1874-ben az új választási törvény hozatalánál föelvként elfogadtatott, hogy a régebbi

1848-beli törvények csak kiegészítendők s mindenekelőtt a censusra vonatkozó korábbi intézkedések lehetőleg megtartandók, oly tiszta földhozadék vétetett alapul, mely a régi censusnak, azaz 8 frt 40 kr.-nak megfelelő volt. Ez ellen, ha már egyszer elfogadtatott amaz elv, nem akarunk kifogást tenni. De ha a törvény 84 frtnyi tiszta hozadékot állít fel olyannak, mely 8 frt 40 kr.-nyi adókötelezettségnek megfelel, úgy ez betűszerint ugyan helyes, de tényleg 84 frtnyi tiszta földhozadék után nem 8 frt 40 kr., hanem 18 frt 48 kr. fizettetett 1874-ben földadó fejében.¹ Ugyanis az 1868-ban hozott telekadótörvény szerint Erdélyben az összes földadótartozás a tiszta hozadék 22 százalékát képezi, hanem ebből csak 10 % nevezetik telekadónak — törzsadónak, 12 % pedig «földadópótléknak». Azt hisszük, hogy ez elnevezés az adófizető erszényére nézve édes kevés különbséget tehet. Ha már most a tiszta hozadék 10 százalékát tekintjük telekadónak, akkor azon furcsa eredményre jutunk, hogy a földadó 1874-ben sokkal kisebb volt, mint azelőtt 26 évvel, vagyis, hogy 1874-ben kétszer oly nagy birtok kívántatott meg arra, hogy valaki 8 frt 40 kr. telekadót fizessen, mint 1848 előtt, holott minden ember tudja, hogy azóta a telek értéke nálunk legalább megkétsze-

¹ A fent előadottak számára alapul vétetett a telekadónak 1874-ben, vagyis a választási törvény hozatala idején érvényben volt állapota, mely szerint, a mint mondatott, az erdélyi részekben a kataszteri tiszta jövedelem 22 %-a (még pedig 10 % mint állami földadó, és 12 % mint földtehermentesítési pótlék) szedtetett be. Azóta a földadó kulcsa az 1881: XL., illetőleg 1883: XLVI. t.-cz. alapján Erdélyben fölemeltetett, a mennyiben a kivetési kulcs a magyar állam egész területére nézve az *állami adóra* vonatkozólag a kataszteri tiszta hozadéknak $17\frac{1}{10}\%$ -ában, a *földtehermentesítési járulékra* nézve pedig ennek $8\frac{4}{10}\%$ -ában s így összesen $25\frac{5}{10}\%$ -ában állapított meg. Ennélfogva jelenleg — 1892-ben — a törvényben megállapított 84 frtnyi tiszta földhozadék után összesen 21 frt 42 kr. fizetendő adó, illetve pótlék fejében. Az anomalia tehát ma még nagyobb, mint 1874-ben.

reződött. Különben e kérdések részletesebb előadása megkívánná, hogy a mai, valamint az 1848 előtti szövevényes adóviszonyok behatóbb tárgyalásába bocsátkozzunk. Tény az, hogy 1874-ben Erdélyben a telek tiszta hozadékanak nem 10, hanem 22 százalékával volt megadóztatva, s hogy ha törvényünk ezt figyelembe akarta volna venni, akkor nem 84 frt, hanem csak 35 frt 50 krnyi tiszta katastrális hozadékot kellett volna követelnie. Ez okon Erdélyben a census sokkalta nagyobb, mint az anyaországban, hol igen sok helyt $5\frac{1}{2}$ holdnyi birtok követeltetik, melynek összes adótartozása korántsem tesz 8 frt 40 krt, annál kevésbbé 18 frt 48 krt. E roppant magas censussal éles ellentétben áll törvényünk azon további intézkedése, hogy *városokban* már oly földbirtok adja meg a választói képességet, melynek 16 frt évi tiszta hozadéka van s mely törvényünk felfogása szerint 1 frt 60 kr. telekadóval van megróva. A ki azonban — csodálkozva — azt hinné, hogy törvényünk ezáltal a városi polgári elemet akarta volna pártolni, az nagyon tévedne, mert ez az intézkedés csak az úgynevezett «külvárosiak» ochlokratikus elemének szolgál előnyére.

Felvilágosításra szorul még törvényünk azon sajátosságos intézkedése, mely szerint Erdélyben a községek, mint olyanok, választói jogot élveznek, melyet két vagy egy választó által gyakorolnak a szerint, a mint 100-nál több vagy kevesebb «füstöt» számlálnak. Ez az intézkedés az 1848: II. erdélyi törvényczikkből vétetett át. Már említettük, hogy ez a törvény 8 pengő forintnyi censust hozott be, a mi az akkori viszonyokhoz mérten rendkívüli nagy összeg volt. Tehát előrelátható volt, hogy ily magas census mellett számos községnek egyetlen egy választója sem lesz s így mindenik községnek megadatott a közvetett választói jog. «Füst» alatt az önálló háztartás értendő.

Bizonyosan feltűnő, hogy a választási törvény fent

közölt szabványaiban bizonyos meghatározott adótétel, mint census, sehol sem fordul elő, hanem a törvény mindenütt csak bizonyos évi tiszta jövedelemről szól, mely az egyik vagy másik egyenes adóval meg van róva. Ha már egyszer a választói képességet anyagi alapra fektetjük, akkor nem lehet kifogásolni azt, hogy a törvény nem határozott adótételt, hanem bizonyos jövedelmet követel. Sőt mondhatni, hogy szigorúan véve mindenütt, hol adócensus van behozva, nem maga az adóhányad mint olyan adja meg a választói jogot, hanem az adózó polgár anyagi helyzete, mely az adó által képviseltetik s melyet épp úgy, mint az adóképességet, helyes gazdasági elvek szerint nem a vagyon, hanem egyedül a jövedelem nagyságából ítélhetünk meg. Csak azért vétetik a tiszta jövedelemre kivetett adótétel a választói képesség alapjául, mivel ennél egyszerűbb és megbízhatóbb eszköz nem áll rendelkezésre a végett, hogy a jövedelem magassága megállapíttassék, azaz, hogy meg lehessen ítélni, vajjon az állampolgár bír-e a kellő anyagi függetlenséggel, melyről feltételeztetik, hogy következtetést lehet vonni az illetőnek értelmiségére, hazafiságára stb. Ezt tartjuk legalább az egyedül helyes felfogásnak; minden más felfogás elvellenes és önmagával ellentétes. Mert amá nézet, hogy az adóhányad, mint olyan adja meg a választói jogot, azt a téves elvet foglalja magában, hogy az állampolgári jogok élvezetének mérve az államterhekhez való hozzájárulás mérvétől függ: oly nézet, mely az államfogalom ferde és már rég meghaladott felfogásán alapszik, s mely következetesen az általános szavazatjoghoz vezet. Mert míg magas fogyasztási adók léteznek oly czikkekre, melyek általános és tömeges fogyasztás tárgyai (nálunk szesz, czukor, kávé, sör, hús, bor, dohány és só), mindaddig minden ember az államban, még a legszegényebb is — és ez éppen a legterhesebben — meg van adóztatva, fel sem említve az általános hadkötelezettséget, mely

rendesen nem annyira a hadkötelezettet magát sújtja, mint inkább a hátramaradott családtagokat, kiknek egy egészséges, erős munkást több évre át kell engedniök az államnak, még pedig a nélkül, hogy a legkisebb kárpótlásban részesülnének.

Ismételjük, nincs elvi kifogásunk az ellen, hogy a törvény nem bizonyos adóhányadtól, hanem bizonyos tiszta évi jövedelemtől teszi függővé a választói képességet. Hanem, hogy a mi törvényünk korántsem a jövedelmet tartotta szem előtt — legalább nem a mi felfogásunk értelmében vett jövedelmet —, hanem magát az adót, s hogy csak azért követeltetett bizonyos adótétel helyett bizonyos jövedelem, mivel 1874-ben a tervezett adóreformba burkolt tetemes adófölémelés előtt állottunk: ez kérelhetetlenül kiviláglik abból, hogy törvényünk — eltekintve néhány kivételes esettől — meg nem engedi a különböző forrásokból eredő jövedelemre kivetett adók összesítését.

Hogy mily ferdeségek állhatnak elő, ha a különböző jövedelemnemek accumulációja kizáratik, ezt egy-két gyakorlati, az életből merített példa fogja legjobban kitüntetni. Ugyanis valamely városi hivatalnok, végzett jogász, 480 frt évi fizetéssel, kinek két lakószobából, konyhából, istállóból stb. álló s udvarral és kerttel ellátott háza van, melyért 120 frt évi bért élvez, kinek azonfelül 1600 frtnyi 6 % kamatra kiadott tőkéje van, melyért a tőkekamatadót fizeti, törvényünk szerint nem bír választói joggal. Egyenes adók fejében fizet: 4 frtot keresetadó, 16 frt 80 krt házbéradó, 2 frt 04 krt telekadó (a kert után), 9 frt 60 krt tőkekamatadó és 10 frt 41 krt általános kiegészítő jövedelemadó fejében, összesen tehát 42 frt 85 krt. Emberünk végezte a nyolcz éves gymnasiumi tanulmányokat, nemkülönben a négy éves jog- és államtudományi egyetemi tanfolyamot, letette az összes előírt államvizsgákat, bírja polgártársainak általános bizalmát, kik hivatalnökká választották, bír 700 frtnyi ténylegesen megadóztatott

évi jövedelemmel, s daczára annak, a választói jog élvezetéből ki van zárva. Ellenkezőleg választói joggal bír az ugyanazon város szélén lakó műveletlen földműves, kinek néhány darab földje van 16 frt évi tiszta jövedelemmel, s ki ebből természetesen meg nem élhetvén, túlnyomólag napszámból tartja fenn magát.

A legsajátosabb dolog pedig az, hogy mindkét példaként felhozott esetben a választói képesség alapja egy és ugyanaz, t. i. a birtok és jövedelem, illetőleg az ezek után fizetett adó, s daczára annak, csak egyik bír választói képességgel, még pedig az, kinek összes ingó és ingatlan vagyona nem ér félannyit, mint a nem választónak évi jövedelme, s kinek adója nyolczadrészét sem képezi annak, mit a másik, a nem jogosított, évenként fizet. Az értelmiség óriási különbségét fel sem említjük. Hasonlóan választói joggal bír a székely kocsis vagy marhapásztor, feltéve, hogy 1872-ben már 20 éves volt, ki legfeljebb azt az inget, melyet testén visel, vallja magáénak, s ki az olvasás és írás nemes mesterségéhez éppen olyan jól ért, mint a négy lábúak, melyek az ő gondviselésére bízvák. De nem — legyünk igazságosak s valljuk be, hogy a mi törvényünk elég nagylelkű; hisz lehetővé teszi, hogy szegény városi hivatalnokunk igen könnyen segíthet magán. Nem kell egyebet tennie, mint házának egyik szobájából két «lakásrészt» csinálni, még pedig olcsó szerrel előállítandó, mésszel bemázolt deszkafal segítségével. Akkor azután nem szükséges, hogy a házhoz kert is tartozék, nincs szükség a kamatra kiadott és eléggé magasán megadózott tőkéjére, nem kell hivatal, nem kell tanulmány, sőt az olvasni és írni tudás sem szükséges: feleslegessé teszi mindezt a bemázolt deszkafal!

És az ily abnormitások lehetségesek oly törvény alapján, mely 1874-ben hozatott! Már pedig egyszerűen visszatartjuk azt a mentséget, hogy ezúttal nem új törvény

alkotása, hanem csak az 1848-iki törvények revisiója forgott fenn. Mert egyfelől minden revisió célja az, hogy a módosítandó törvénynek eltévesztett vagy tarthatatlanná vált intézkedései helyett célszerűbbek hozassanak be, tehát revideálni kellett volna a census feletti szabályokat is. Van-e értelme az oly «revisiónak», mely érintetlenül hagyja éppen azokat az intézkedéseket, melyek első sorban és leginkább szorulnak a revisióra? S hogyha az mondatik, hogy a census feletti intézkedések módosítása 1874-ben lehetetlen volt — mit mi persze el nem fogadhatunk — akkor egyszerűen annyiban kellett volna hagyni az egész revisiót; hisz egy-két éven át még várhattunk volna. Másfelől pedig nem is áll az, hogy az új törvény érintetlenül hagyta volna a census feletti korábbi intézkedéseket.¹ Vajjon nem mondható-e igen fontos és mélyen ható változásnak, hogy az új törvény census alá helyezi a kereskedőket és iparosokat, míg az 1848-iki törvény azokat minden census nélkül választói képességgel ruházta fel s egyedül a kézműveseknél követelte, hogy legalább egy segéddel dolgozzanak.

¹ Tanulságos lesz összehasonlítani az 1874-iki törvénynek fent kivonatban közölt szövevényes intézkedéseit az 1848-iki törvény megfelelő rövid szabású rendelkezéseivel.

Az V. t.-cz. 2. §-a így hangzik: «...választók:

a) kik szabad királyi városokban, vagy rendezett tanácsccsal ellátott községekben 300 e. frt értékű házat vagy földet, egyéb községekben pedig eddigi urbéri értelemben vett $\frac{1}{4}$ telket, vagy ezzel hasonló kiterjedésű birtokot kizáró tulajdonúl vagy hitveseikkel s illetőleg kiskorú gyermekeikkel közösen bírnak;

b) kik mint kézművesek, kereskedők, gyárosok telepedve vannak, s ha tulajdon műhelylyel vagy kereskedési teleppel vagy gyárral bírnak s ha a kézművesek folytonosan legalább egy segéddel dolgoznak;

c) kik, habár a fentebbi osztályokba nem esnek is, saját földbirtokukból vagy tőkéjükből eredő 100 e. frt évenkénti állandó s biztos jövedelmet kimutatni képesek;

Az új törvény néhány más, nem a censusra vonatkozó intézkedéseiből álljanak itt még a következők:

A *passiv választói jogra* nézve a törvény 13. §-a rendelkezik: «Választható mindaz, a ki választó, ha életének 24-ik évét betöltötte, valamely választói névjegyzékbe fölvetetett s a törvény azon rendeletének, miszerint a törvényhozási nyelv a magyar, megfelelni képes». Ez intézkedés szószerint átvétetett az 1848: V. t.-cz. 3. §-ából, de miután elégtelennek bizonyult be, a következő évben (1875-ben) külön összeférhetlenségi törvény hozatott, mely nézetünk szerint nem eléggé indokolt túlságos nagy szigort fejt ki.

Nemcsak az összes államhivatalnokok, de a köztörvényhatósági, városi és községi összes tisztviselők, a tanárok és tanítók, bárminő állami vagy polgári iskolánál, elemi vagy magasabb községi iskolánál, ki vannak zárva a képviselői mandátumból. Csak a ministerek és államtitkárok, továbbá néhány a fővároshan levő országos intézet igazgatói (elnökei) és a budapesti egyetem és polytechnikum tanáira nézve tétetik kivétel.

Tekintettel épen a speciális magyar viszonyokra, nem tarthatjuk czélszerűnek ezt a túlszigorú összeférhetlenségi törvényt. Oly országban, mely aránylag csekély számú értelmes és vagyonos középosztályal bír, ily szigorú incompatibilitás könnyen azt eredményezheti, hogy a képviselő-testület felette

d) jövedelmükre való tekintet nélkül a tudorok, sebészek, ügyvédek, mérnökök, akadémiai művészek, tanárok, a magyar tudós-társaság tagjai, gyógyszerészek, lelkészek, segédlelkészek, községi jegyzők és iskolatanítók, azon választókerületben, melyben állandó lakásuk van;

e) kik eddig városi polgárok voltak, ha a fentebbi pontokban leírt képességgel nem bírnak is.»

Ez intézkedésekkel az erdélyi II. t.-cz 3. és 4. §-ai szóról szóra összhangzók, csak hogy a 4. §-ban az $\frac{1}{4}$ urbéri telek helyett 8 p. frtnyi adócensus követeltetik.

egyoldalú színezetet nyer. Már fel volt említve, hogy nem vagyunk barátai a mesterkelt, atomistikus érdekképviselőnek, de másfelől bizonyára nem helyeselhetjük azt sem, hogy a képviselőház túlnyomóan földbirtokosokból álljon. De még egy más okból sem barátkozhatunk meg a kérdéses törvénnyel. A magyar államalkat tulajdonképen még ma is a regeneráció stádiumában van. A tágabb értelemben vett államigazgatásra vonatkozó fontos és égető kérdéseknek egész sora várja még megoldását; a codificatio még korán sincs befejezve. Ily körülmények között bizonyára nem tekinthetjük opportunusnak, hogy a törvényhozástól távol tartatnak oly erők, kiknek ügyismerete és gyakorlati jártasságától a legjobb szolgálatokat lehetne várni.

«Már általában nehezen lehetne nélkülözni a birodalmi gyűlésben a különböző hivatalnokok képzettségét és gyakorlati tapasztaltságát» — mondja *Mohl* a Németbirodalomról; mennyire inkább mondhatjuk mi ezt Magyarországról, hol az alkalmas erők túlságos nagy bőségéről bizonyára nem panaszkodhatunk. Ha a törvényhozás je tekintetben szigorú akart lenni, mire az adott viszonyok között csakugyan lehetett némi oka, czélszerűbb lett volna az összes állami és köz-törvényhatósági tisztviselők feltétlen kizáratása helyett inkább kimondani azt az elvet, hogy a képviselő mindaddig, míg mandátuma tart, el nem fogadhat semminemű államhivatalt, kivéve természetesen a ministeri és államtitkári állást. Vagy ha már egyszer a fennebbi szigorú szabályokat fentartandóknak vélték, akkor következetesen ez utóbbi megszorítást is kiegészítésképen még hozzá kellett volna adni. Különben rokonintézkedést tartalmaz már az 1649: XLIV. t.-czikk: «munera vero occasione Diaetalium negotiorum nec Dominis Praelatis aut Baronibus nec aliis Regnicolis dare vel accipere liceat: et tam dantes quam accipientes, comperta rei veritate, in poena infamiae conduci possint». A mai össze-

férhetlenségi törvény, az abban kifejtett szigor daczára, korántsem tekinthető kielégítő óvszernek azon baj ellen, mely ellen alkalmaztatik, t. i. a képviselőknek a kormánytól való függése ellen.

Valamint egyebütt, úgy nálunk is a ministerek egyzersmind a népképvisélet tagjai lehetnek, s mint ilyenek, szavazattal bírnak. Ez az intézkedés, mely mindenütt, a gyakorlatban valamint az elméletben el van fogadva, kétségtelenül az angol minta szerint egyszerűen átplántáltatott a szárazföld alkotmányaiba, a nélkül, hogy meggondolták volna, hogy Angolországban a parlament egész államjogi állása, valamint viszonya a ministeriumhoz merőben más természetű, mint bármely más continentalis alkotmányban. Teljességgel nem helyeselhetjük ezt az intézkedést. Nem szabad szem elől téveszteni azt, hogy a parlamentnek nem csupán csak törvényhozói functiója van. Ezért nem is tarthatjuk helyesnek, ha az összparlament vagy a népképvisélet «törvényhozói testületnek» neveztetik, mint pl. Franciaországban, hol ez éppen hivatalos czim. A parlament nem hoz törvényeket, csak közreműködik a törvényhozásnál a korona és a kormány tényezői mellett. Hanem a parlamentnek van azonkívül egy második, még pedig felette fontos functiója, t. i. a kormány feletti ellenőrködés, melyet például *Stuart Mill* egyenesen főfeladatának tekint. Már pedig, nézetünk szerint, eme második functióval teljességgel meg nem egyeztethető az, hogy a ministerek a parlament rendes, szavazatképes tagjai. Az európai continensen sajátos tapasztalatokat tehettünk arra nézve, hogy egyik vagy másik életszivós ministerium a bizalmi kérdés felvetése alkalmával mily rendkívül szerény többséggel tudott megelégedni. A közönséges érvek, melyek a ministeri és képviselői állások összeférhetősége mellett rendszeren felhozatnak, nem dönthették meg ebbeli meggyőződésünket. Nézetünk szerint teljesen elegendő, ha a ministerek

a parlamentben megjelenhetnek s bármikor szót emelni jogosítva vannak. Nem látjuk át, hogy a parlamenti párt-kormány természetével és lényegével miért lenne összeférhetlen az, hogy az oly képviselő, ki a többség soraiból miniszterre hivatott meg, képviselői mandátumát visszabocsátja választóinak rendelkezésére. Épp oly kevésbé alapos azon további állítás, hogy a bukott miniszter, ha nem bír képviselői mandátummal, nem védelmezheti magát személyesen azon támadásokkal szemben, melyek kormányzata ellen intéztettek. A legfontosabb ok azonban, mely a miniszterek képviselői mandátuma mellett felhozatik, kétségtelenül az, hogy a miniszterium változásának esetén, a bukott kormány parlamenti pártja nélkülözné a természetes pártvezéreket. Vajjon ez oly nagy baj volna-e? Különösen ha meggondoljuk, hogy a visszalépett miniszter újbóli megválasztatása a legtöbb esetben csak az idő kérdése, s hogy azonfelül mindenik pártnál akadnak képviselők, kik pártfegyelemből készek lemondani mandátumaikról valamely nélkülözhetetlen pártvezér javára.

A törvényben felhozott többi összeférhetlenségi esetekről, egynek kivételével, nincs mit mondani. Így például csak természetes, hogy a hadsereg-, tengerészet- és honvédségnél tényleges szolgálatban állók épp oly kevésbé lehetnek képviselők, mint az állammal valamely szerződési viszonyban álló bérlők, vagy a segélyezett vaspályák és az állammal állandó üzleti összeköttetésben levő vállalatok elnökei, igazgatói stb. De sajátságos intézkedést foglal magában az összeférhetlenségi törvény 4. §-a: «Az országgyűlési képviselősséggel össze nem férő helyzetbe jut azon képviselő, a kinek napidíjára vagy lakbérilletményére, valamely jogérvényesen megítélt követelés erejéig kielégítési végrehajtás intéztetett, ha a bírói zár a foganatosítás napjától három hó alatt fel nem oldatott».

Föltehető, hogy a képviselőház méltóságának és függetlenségének megóvása érdekében szükségesnek mutatkozott ez az intézkedés, mert maga a képviselőháznak saját kezdeményezése folytán történt annak felvétele a törvénybe, s így csak helyeselhetjük.

Ebből kitűnik egyszersmind az is, hogy a képviselőház tagjai az ülésszakok idejére napidíjat és a mandátum tartama alatt lakbért élveznek. Az elébbi 5 frt 25 krból áll, az utóbbi évi 800 frtból.

Kétségtelen az, hogy a *napidíjrendszer* ellen alapos elvi kifogás nem emelhető. Nálunk pedig gyakorlati tekintetek is parancsolólag követelik a képviselők díjaztatását. Már említettett, hogy az értelmes középosztályok Magyarországon átlagosan nem örvendenek, különös vagyonosságnak, s miután nálunk a parlament ülésszakai rendesen nagyon hosszú tartamúak, egyenesen veszélyeztetve lenne az országgyűlés egész működése, ha a képviselők napidíjt nem élveznének. Már az 1715: LXVII. t.-cz. rendeli: «ut comitatus ablegatis suis diurna persolvere teneantur».

A képviselőház *tagjainak száma* 447. Ezekből a tulajdonképeni Magyarországra esik 338, Erdélyre 75 és Horvátországra 34. A horvát követekre nézve megjegyzendő, hogy azok nem választatnak* meg közvetlenül a nép által, hanem kiküldetnek a horvát országgyűlés kebeléből. A magyar képviselőházban tehát nemcsak közvetlenül, hanem közvetve választott képviselők is ülnek.

Magyarország 338 képviselői közül 276 a megyék (beszámítva Fiume képviselőjét is) és 62 a városok által választatik meg. A 75 erdélyi követ közül 51 megyei és 24 városi képviselő.

Nem szenvedhet kétséget, hogy 447 képviselő Magyarországra nézve túlságos nagy szám. Ausztriának nagyobb és vagyonosabb népessége van; kereskedelme és forgalma sok-

kal élénkebb és kiterjedtebb, s daczára ennek, a birodalmi tanács mégis csak 352 képviseléből áll. Ennélfogva tökéletesen osztjuk *Schvarcz Gyula* azon követelését, hogy a képviselőház tagjainak száma szállíttassék le. *Schvarcz Gyula* azt hozza javaslatba, hogy 40—45.000 lélekre essék átlagosan egy képviselő, tehát ily arány mellett a képviselőház tagjainak száma 350—360 lenne. Nézetünk szerint még ez a szám is igen nagy. Ha a Németbirodalomban, közel 50 millió lakossal, csak 397 képviseléből áll a birodalmi gyűlés, akkor Magyarország, 16 millió lélekkel, bőven beérné mintegy 300 képviselővel.

A képviselők *mandatumának tartama* az 1887-ik évig három év volt. A három évi időtartam ellen kettős oppositó támadt Magyarországon. Az egyik, a radikális oldal részint azt követelte, hogy a mandátum tartama szállíttassék le egy évre, részint pedig azt, hogy a választóknak adassék meg az a jog, hogy képviselőjüket, ha nincsenek megelégedve magatartásával, tetszés szerint visszahívhassák (!). A másik oldal ellenkezőleg, a képviselői mandátum meghosszabbítását kívánja négy vagy öt évre. *Schvarcz Gyula* demokratikus álláspontjához híven, ellenezte ez utóbbi javaslatot, mivel a választók ellenőrzése képviselőjük felett meg lenne nehezítve; legczélszerűbbnek tartja a három évi időszak fenntartását. Mi azt hisszük, hogy a képviselői mandátum tartamának öt évre való kiterjesztése jó és üdvös intézkedés volt. A hol a benső reform nagy művének oly számos és fontos feladatai vannak még mint nálunk, ott bizonyára óhajtható, hogy a törvényhozás csendes munkája, a mennyire csak lehet, gyakrabbi megszakítások által meg ne gátoltassék. Ehhez járul, hogy köztudomás szerint a magyar népjellem kissé hajlandó a meddő politizálásra s így a benső politika követelményévé válhatik az, hogy eme hajlam a mennyire csak lehet új táplálékot ne nyerhessen.

A *választási eljárás* s az avval összeköttetésben álló kérdések tárgyalása nem tartozik e munkálat keretébe. Tehát csak röviden jegyezzük meg, hogy az új 1874-iki törvény e tekintetben több igen helyes és czélszerű reformot hozott be. Felemlítjük mindenekelőtt a választók állandó névjegyzékének behozatalát, továbbá azon czélszerű intézkedéseket, melyek a választók összeírására, a választási eljárásra, valamint a választások alkalmával előforduló visszaélések megakadályozására, illetőleg megbüntetésére vonatkoznak. Csak egy-két idetartozó oly intézkedésről akarunk itt tüzetesebben megemlékezni, melyek államjogi tekintetből nagyobb érdekekkel bírnak.

A törvény 76-ik §-a szerint a szavazás nyilvánosan és előszóval történik. Ama sokat vitatott kérdés, hogy vajjon a nyilvános vagy a titkos szavazásnak adandó-e elsőbbség, nézetünk szerint véglegesen megoldottnak tekinthető azon kimerítő és alapos vélemény által, melyet *Schäffle* e tárgyban a württembergi kamara elé terjesztett. Nem láthatjuk át azt, hogy a nyilvános szavazás miért lenne *Mohl* szavai szerint «erkölcsileg és államilag magasabb rangú», mint a titkos szavazás.

Említést érdemel e helyt azon eljárás is, mely a választások alkalmával előfordult sérelmek és panaszok elintézésére vonatkozik. Mindenik megyében s a külön képvisellel felruházott mindenik városban a választási előmunkálatok, valamint maga a választás az úgynevezett központi választmány által vezetettnek és ellenőriztetnek. E választmány ítél egyszersmind elsőbíróságilag azon felszólalások felett, melyek a választók névjegyzéke ellen emeltetnek. A központi választmány ezen határozatai fellebbezhetők a m. kir. Curiahoz, tehát az ország legfelsőbb ítélő és semmisítő törvényszékéhez, mely véglegesen dönt. A kérvénnyel megtámadott választások érvénye felett hasonlóan a Curia ítél. Ezen intéz-

kedések kétségtelenül fontos haladásnak tekintendők. Az 1848. évi törvény szerint a választói névjegyzék ellen emelt felszólalások felett a központi választmány, mint első és utolsó bíróság véglegesen döntött, a megtámadott választás érvénye felett pedig maga a képviselőház. Csak helyeselhetjük, ha az oly kérdések eldöntése, melyek a pártérdekkel annyira szoros kapcsolatban állanak, legfelsőbb és minden pártmozgalomtól merőben távol álló és független birói karra bízatik. Ennél fogva nem oszthatjuk *Mohl* azon nézetét, hogy az országgyűlés méltósága megköveteli, miszerint maga az országgyűlés bírálja meg tagjainak választását és maga döntsön oly esetekben, midőn valamely választás megtámadtatott. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a képviselőház határozatai mindég többségi határozatok. A képviselőház, azaz a többség legigazságosabb határozata is az ellenzék által a házon belül és kívül, mindég az egyoldalú pártérdekből származóként fog odaállítani. Azt hisszük, hogy megfordítva éppen a népképviselő méltóságának előnyére lehet, ha a részrehajlás elkerülhetetlen szemrehányásától megóvatik, eltekintve attól, hogy nem éppen lehetetlen az is, hogy a többség egyszer-máskor csakugyan igazságtalanul járhat el. Más érdekes kérdés azonban az, hogy vajjon helyesnek tekinthető-e, hogy a bíráskodás választási ügyekben, tehát tisztán politikai jogok felett, a rendes polgári bírósághoz van utalva? Ha *Stein Lőrincz* nem lát semmi akadályt abban, hogy még a közönséges közigazgatási bíráskodás is a polgári bíróságok illetékességi köréhez utaltassék, akkor valóban még kevésbé találhatunk valamely kielégítő okot arra nézve, hogy a Curia elvileg választási ügyekben illetékes ne lehessen.

Megjegyzendő azonban, hogy az 1874-ki törvény azon intézkedése, hogy a kérvénnyel megtámadott választás érvényessége felett a k. Curia illetékes, tényleg még most sincs végrehajtva. A nevezett törvény 89-ik §-a azt határozta,

hogy azon anyagi és alaki szabályok, melyek a kir. Curia ezen hatáskörének alapjául fognak szolgálni, új *törvény* által állapítandók meg. Mindaddig pedig, míg e törvény meg lesz hozva, a megtámadott választások érvényessége felett, úgymint eddig, a képviselőház fog dönteni. Ezen törvény pedig eddigelé még nem hozatott, tehát a képviselőház gyakorolja jelenleg is a nevezett biráskodást.

Végül fel kell említenünk, hogy valamely megejtett választás megtámadása csak akkor vétetik figyelembe, ha a választás megsemmisítésére irányzott kérvényhez a vizsgálat költségeinek fedezésére 1000 frt van mellékelve. Ez intézkedést, melynek célja egyébiránt az is, hogy a számos alaptalan ilyenmű kérvények beadása nehezítségessék meg, semmiképen sem tekinthetjük helyesnek vagy bár csak jogosultnak is. Ily esetben nem forog fenn egyszerű magán jogsértés, melynek orvoslását a magánegyén követelheti vagy nem követelheti tetszés szerint a nélkül, hogy fensőbb érdek közvetlenül érintve lenne, hanem oly jogsértés, melynek orvoslását a közérdek parancsolólag követeli. Ennélfogva elvileg eltévesztettnek kell tartanunk amaz intézkedést, melynek alapján a panaszló féltől épúgy, mint a közönséges polgári perben, előleg kéretik. Ha a polgári bíróság oly hivatalos eljárásért, mely költséggel van összekötve, a felperestől előleget követel s ennek be nem fizetése esetében egyszerűen abbahagyja amaz eljárást, úgy ez csak helyesnek tekintendő, mert ez esetben a bíróság kizárólagosan az illető fél magánérdekében járt volna el s azonkívül megeshetik az is, hogy az illető fél időközben kielégítettett vagy más okoknál fogva nem kívánja többé ama birói eljárás foganatosítását. De egészen másként áll a dolog a megtámadott választás esetében. Itt az ügy okvetlenül hivatalból vizsgálandó. Konok, alaptalan panaszokat érzékeny birságok vagy egyéb büntetések által lehet megakadályozni. A vizsgálat költségei pedig könnyen

behajthatók azoktól, kiket valamely mulasztás vagy vétség terhel.

De van még egy más nevezetes ok, mely miatt e tárggyal itt részletesebben foglalkoztunk. Ama czélszerűtlen intézkedés t. i. nem a választási törvényben, sőt nem is törvényben egyáltalában, hanem a képviselőház *házzsabályaiban* (79. §.) fordul elő, hol csakugyan senki sem kereste volna. Felfogásunk szerint a képviselőház túllépte ez intézkedéssel alkotmányjogi illetékességét, mert a magyar államjog szerint a képviselőház valamely határozata csak akkor bír kötelező erővel a házon kívül álló állampolgárookra nézve, ha a törvényhozás többi tényezői, t. i. a korona és a felsőház hasonlóan hozzájárultak, vagyis más szóval, ha ama határozat törvényé vált és mint ilyen szentesítve és kihirdetve lett. A házzsabályok pedig, melyeket a képviselőház a maga ügykörében megállapít, nem képeznek törvényt, ennélfogva nem is tehetik valamely törvényileg biztosított állampolgári jog, t. i. a sérelmi jog élvezetét függővé bizonyos feltételektől, mi által ama jog élvezete nemcsak hogy megnehezítettik, de gyakran illusoriussá is tétetik.

Meltzl Oszkár.

MOZGÁS ÉS ÉRZÉS.

Azok, a kik a psychológiában az élettant kezdték alkalmazni, csakhamar még exactabb tudományok módszerét vették elő és a lélekjelenségek elméletét merő dynamikai és mechanikai rendszerbe iparkodtak foglalni. *Ribot Th.* a figyelemről akarván írni, először *Le mecanisme du l'attention* czímmel akarta ellátni művét, s habár *Psychologie du l'attention*ra változtatta könyve feliratát, a bevezetésben mégis a könyv tárgya gyanánt a figyelem mechanikáját jelölte ki. Akárhogy is van a dolog, tagadhatatlan, hogy a physiologiai psychologia bámulatraméltó eredményekhez jutott és abban látszik a főérdeme állani, hogy az életjelenségek és élettünemények határait kiszélesítette, a mennyiben az élettelen lények létjelenségeit és azok törvényeit az élő, animalis és rationalis lényekre is kiterjesztette; ellenben ezek látszólagos sajátságait, életfolyamatuk változó phasisait az élettelen lények léte-mozzanataiban mintegy megerősítve, szélesebb alapra fektetve látja.

Igy nem kevésbbé érdekes, mint tanulságos eredmény az, hogy csakugyan sikerült, ha nem is egy közös törvény érvényesülését, de legalább analogiákat mutatni ki a mozgási életjelenségeket illetőleg, kivált a psychologikus kísérletezések mezején, szemben a többi mozgási világjelenségekkel. A németeknél ez a szorosan vett matematikai irányban, az angoloknál és még a francziáknál is inkább az experimentalis mechanika,

nemkülönben az orvosi megfigyelések tapasztalatainak révén nyer érvényt.

Ezen legutolsó irányhoz tartozik *Féré K.* *Sensations et mouvement — etudes experimentales de psycho-mechanique* — című újabb, vonzó tartalmú művecskéje. Az érzés és a mozgás szinte parallel módon haladó jelenségeivel foglalkozik, egyiket a másikával megvilágítja, megmagyarázza. Nem annyira rendszert szolgáltat, mint gazdag kísérleti adatgyűjteményt nyújt, melyből bármely irányú psychologus nagy haszonnal merithet.

Ezeket szándékunk röviden ismertetni és lélektani fontosságukat kiemelni. Azonban elkerülhetetlennek tartjuk először egynéhány szót előrebocsátani a mozgási elméletről és az érzéshez való viszonyáról.

A *mozgás* kétségkívül a legáltalánosabb élettünemény a legelemibb ugyan, de a legelmaradhatlanabb életjelenség is egyszersmind. Csak azon idő óta bírunk némileg kimerítő és helyesebb fogalommal a világegyetem physikai természetéről, a mióta a mozgás törvénye rendszeresebben fogalmaztatott, illetve felállítatott. Sőt még ma is a mozgási elmélet minden egyes kiigazításánál valamennyi exact tudomány egyet tágul, bővül. A naponkint megjelenő hypothesisek közül, mégis az látszik eddig a legsolidabbnak lenni, a melyet *Mayer R.* az erély fenmaradásáról állított fel és majdnem az összes természettani elméletek átvettek. Magától értetődik, hogy az experimentalis és physiologikus psychologia sem késett egy perczig sem mindezekből hasznót húzni, adatait saját terén is értékesíteni. Már a régiebbek is, mint *Lotze*, *Fechner*, *Zöllner*, *Taine* stb. egy kis elhamarkodással talán, oly mohón kaptak az erély és mozgás újabb és plausibilisabb föltevésai után, hogy az összes életjelenségeket, magát az érzést, sőt a magasabb rendű lelki functiókat is, félredobva, minden vitalismust és finalismust, a merő mechanika elég szűk keretébe

siettek foglalni. De csakhamar itt is beállott a reakció; maguk a természettudósok is, mint *Virchow*, visszatértek a vitalismus elvéhez. Helyesebb úton járnak, a kik az élet mozgási jelenségeit tapasztalatilag és kísérletileg tanulmányozzák. A lelki jelenségek és az azokkal egybekapcsolt animalitas ugyanis feltűnően kinyomott és kifejezett mozgási jelenségeket tüntetnek fel, azok tehát az általános elv szerint megítélve, kivált az erő megmaradásának és forrásainak tanai szerint szemügyre véve, elég fejtörést okozhatnak, a mint okoznak is a physiolog. psychologusoknak. Eddig úgy segítettek magukon, hogy megkülönböztették a *reflex* és *spontán* mozgásokat. *Wundt*, *Bain*, *Richet* nyomán az újabbak is, reflexnek azon mozgást tartják, mely a külsőről — a peripheriáról — ébresztetik, spontánnak pedig, a mely ösztönszerűen — ha nem is akaratosan — támad. Azonban *Richet*, a ki ezt a legpraecisebben tárgyalta, de meg a többiek is bevallják, hogy mily nehéz a kettő közötti határt kiszabni; ő maga is — az ellentmondás bizonyos látszatával — oly mozgásokat tart reflexeknek, melyek nem peripherikus irányból erednek. Ha az erő el nem vész és csak más erőből támadhat, úgy — mint ő mondja — lehetetlennek látszik a bizonyítás, hogy igazán spontán mozgások léteznek». (Psychologie gen. 92. l.)

Hogy ezen kétes viszonya a spontán és reflex mozgásnak nem valami erővel csinált nehézség, mutatja, hogy a tisztán physikai értelemben magyarázott erő forrásai, a mint *kinematikus* és *potentialis* csoportra vannak osztva, szintén ilyen kétséges viszonyba lépnek, ha a két csoportot szigorúan vesszük szemügyre. A kinematikus energia mozgásból, indításból támad, de a potentialis energia is honnan támadhat máshonnan? A természetben felhalmozott végtelen mennyiségű potent. energia, a mely csak csekély részben lesz kinematikussá, nem-e csak a mozgásból gondolható támadottnak? *Crookes William* (lásd Természettud. Közl. 1891. XIV. pót-

fűzet) magokban az elemekben lappangó potent. energiát csak a *protyleikus* mozgásnak kinematikus folyamatából tartja származottnak. •

De ezzel nyilván a metaphysika mezejére kellene tévednünk és vagy valami absolut mozgásfélét feltételeznünk, a minő a természetben nincs, mivel a mozgás forrásai a kinematikus és potentialis energia kettős csoportjára oszlanak, vagy egy első mozgást, a melyben a végső okot kell felismernünk, kellene kiindulási pontul venni, a mit, positiv és experimentalis talajon mozogva, tenni nem szükséges.

Azonban így merő kísérleti és tapasztalati álláspontra helyezkedve, a dynamika minden meggyőző ereje és exactitása mellett, a mozgás, az erő vagy az energia nagyon is ködszerűvé változik, ha azt végleges értéke szerint próbáljuk megbecsülni.

Ha a kinematikus és potentialis energiák közt oly laza és múlt tünetekben mutatkozó különbség van, úgy a reflex és spontán mozgási formák közt bizonyára még nehezebb a válaszfalat felállítani. Az animalis és psychikus életjelenségek ilyen, merő mozgás szerinti becslése és megfajtása egyrészt nagyon háládatos lehet, a mennyiben az erély és a mozgás törvényeit ismerjük; de a mennyiben az erély és a mozgás forrásait és eredetét illetőleg, felette keveset vagyunk tájékoztatva, úgy az animalis és psychikus mozgási jelenségeket, mint erőforrásokat, vagy a mozgás indítóit, a közönséges kinematika vagy dynamika törvényeiből nem tartjuk megfajthatóknak. Igaz, hogy ez a reflex és spontán szerinti felosztása az animalis és psychikus mozgási jelenségeknek, ez idő szerint majdnem általános használatú. *Féré, Ribot* s követőik szintén fölvtették, de láttuk fentebb *Richet*-nél, hogy mily nehéznek, sőt lehetetlennek látszik előtte az ilyen osztályozás. Ő is úgy szólván metaphysice fogja fel a kérdést és végre úgy oldja meg, hogy egy igazán spontán mozgás absurdum, mert az

okozat volna ok nélkül» (u. o. 92. l.). Másoknál pedig több, átlag reflexnek tartott jelenség spontán-számba látszik jönni, így *Bain* és *Wundt*-nál. Kivált a lefejezett béka mozgására hivatkoznak és a gerinczagyban értelmet, vagy legalább spontán mozgási forrást keresnek.

A hol a meghatározás oly kétesnek tűnik fel, ott rendszeren a megfigyelés elégtelensége, vagy a fogalomalkotás hiányos tüzetessége játszik közbe. Csakugyan, ha a sok physikus panaszkodik a kinematikus és potentialis energiának ki nem elégítő meghatározása miatt, mennyivel inkább panaszkodhatik a psychologus a spontán és reflex mozgások kevésbé szabatos megkülönböztetése miatt. Általános egy hiány az. Egy serege van ugyanis a dinamikai, physikai, physiologiai fogalmaknak vagyis terminusoknak, melyek igen tág alkalmazást, szabad magyarázatot engednek; ilyen nemcsak maga a mozgás első sorban, de az élet, lét, erő, ösztön, akarat, érzet és sok más, a mint sokan magyarázzák, úgy sokféle-képen is teszik azt. Maga *Richet*, de a régi materialisták, valamint az újabb physiol. psychologusok oda törekszenek, hogy mindezeket a mozgásra, mint a legelemibb lét- és élet-jelenségre reducálják, azzal önkénytelenül azt is bizonyítván, hogy minden exact praecisítás mellett az élet, lét, mozgás, ösztön, érzés stb. majdnem ugyanazt fejezik ki, mernők mondani tautolog kifejezések. És így nemcsak arra volnánk feljogosítva, hogy, mint azt a physiol. psychologusok teszik, az ösztönt, az életet stb. csak mozgás által magyarázzuk; de épen olyan joggal állíthatjuk, hogy a mozgás, a szervetlen testek akár kinematikus, akár potentialis energiájából eredő mozgása, a vegyi és szervi potenciák, csak az életnek, az általános ösztönnek részletes jelenségei.

Ezzel azonban vagy merő nominalismus, vagy a legmerevebb pantheismus terére kellene lépni; az alternativa majdnem elkerülhetlen.

Ez legyen röviden előrebocsátva a mozgásról, mely az érzéssel parallel halad. Csak a pontos kísérletek és positiv tapasztalati adatok mezején tanácsos tehát maradni. A mit az élettan és az orvosi megfigyelések ilyen jelenségekből érdekeset, tanulságosat összegyűjtöttek, azt a psychologista köszönettel fogadja, de ne felejtse, hogy ezen adatoknak csak csekély része világítja meg a psychikai jelenségeket, valamint azt sem, hogy azok formális értéke mindig csak relativ és csak bizonyos reservatióval fogadható el. A mozgás és érzés jelenségei a psychikus életben, ámbár a legszembe-tűnőbbek, mégis rendszeres és beható megfigyelés alá csak újabban vétettek. Azért nagyra kell becsülnünk azt, a mi e téren létesített.

* * *

Féré K. mint orvos, több munkájában bizonyos előszeretettel adta magát a psychikus élettünemények dynamikomechanikai magyarázatára. A *Sensation et mouvement* címűben pedig, ámbár, mint fentebb kiemeltetett, nem rendszerre, de egyes csoportokba illeszti kísérletezéseinek és megfigyeléseinek gazdag adatait. Ezeknek nagy készletét nem is késnek felhasználni a most élő franczia és más nemzetbeli psychologisták. A psychikus életjelenségek tárgyalása közben, az itt érintett művében egyrészt a modern mechanika és biologia, másrészt a legujabb psychiatria álláspontjára helyezkedik. De ő is felhasznál másoktól gyűjtött és észlelt adatokat és a *Manouvrier*, *Duchenne de Boulogne*, *Verdin*, kivált pedig *Mosso* és mások alkalmazta dynamométer, dynamograf, plethismograf nevezetű készülékek útján ejtett megfigyeléseket éleselműleg értékesíti saját tapasztalatai és nézetei megállapításánál. Az animális és psychikus életjelenségek exact tárgyalását az erő jelenségeiből kiindulólág kezdi meg. Egyébiránt ebben a tekintetben is a jelenkori

mechanika terminológiájával éri be, főcélja lévén az animális és pszichikus élet- és erőjelenségek tisztán exact tárgyalása. Átlagos, ha úgy lehet mondani, massiv csoportokból indul ki, egyszerre beszél a physika, physiologia, psychologia nyelvén. Még éppen athropologiai adatokkal is dolgozik, a mennyiben azon kezdi, hogy az izomerő változik a fajok műveltségi fokozatai szerint, arra akarván figyelmeztetni, hogy az intelligentia növeszti az izomerőket. A fentemlített erőmérő (dynamomètre) itt mindjárt szolgálatába szegődik és első általános megállapított tétele az, hogy «az intelligentia pillanatnyi gyakorlása előidézi az akaratos mozgások energiájának pillanatnyi nagyobbodását». (Sensation et mouvement 7. l.) Mindezeknél fontos tudni, mikép van alkalmazva a nevezett erőmérő az izom- és más energiák megbecsülésére. Azonban a mechanikából amúgy is ismert *White*, *Prony*, *Clair*, *Hachette* és mások által szerkesztett erőmérők szerkezeteiről itt nincs helyén bőven kiterjeszkedni. Elég csak annyit megjegyezni, hogy a gépen nyomás, vagy érintés által a jelző kilogrammokban mutatja a kifejtett erőt.

Ez különben valami nagyon is ismeretes dolog volna. De ezen erőmérő *Ferénél* és társainál sokkal fontosabb eredményeket van hivatva feltüntetni. A sensatiók, vagy legalább a legváltozatosabban módosítható spontán ingerek változata szerint elvezeti őt a legkülönlegesebb erőjelenségekhez és azok fokozatos eltéréseihez. A beszélés közben, vagy annak hallattára, a pézsmaszag érzése, egyes tagok mozgásának látása közben, nagy eltéréseket mutat az erőmérő. A mennyiben a mozgás látása fokozza az erélyt, kihozza, hogy a mozgás erélye viszonylik ugyanazon mozgás elméleti képzetéhez (u. o. 14., 15. l.). Ezen erőgyarapodásokat graphikus módon megjeleníti az említett dynamograf, melyen a vízszintes iránytól többé-kevésbé elhajló görbék jelölik az erély nagyobbodását vagy csökkenését, miből a

gép cilinderére erősebben vagy gyengébben hullámozó vonalak rajzolódnak le. Mindezen adatok a közmegfigyelés útján is constatalhatók, mert erősebb kedélybeli és gondolatbeli felindulások a mozgást is élenkitik, a fő az, hogy itt mérlegelve, graphikus schemákban kifejezve találhatók. Magától értetődik, hogy a hysteria, a kimerültség, a hallucinatio kivételes esetei is bőséges anyagot szolgáltatnak a megfigyelésre. Álljon itt egy adatsorozat egy, Charcot nevű nővel tett erőmérésről, a ki hypnotizálható hystericus; ébrenléte alatt jobboldalról 23, baloldaltól 15-öt mutat az erőmérő, megjegyzendő, hogy baloldalon jelentékenyen anaesthetikus. Jobbkeze ujjának hússzoros passiv meghajlítására a jobboldal 41, a bal 19; midőn 45-ig számlált, a jobb 44, a bal 24, s így tovább. *Chambard* után a somnambuloknál bizonyos érzési öveket jelöl meg (zones érogènes, hysterogènes, dynamogènes, epileptogènes), melyek érintésére vagy bármilyen ingerlésére nagyobbodik a dynamometrikus nyomás.

Látni lehet már ezekből is, hogy *Féré* az érzéseket tisztán mozgási értékük szerint becsüli. Ő azoknak csak quantitativ jellegét tartja szeme előtt. *Wundt* tárgyalta intensitása az érzeteknek másnak látszik lenni, a mint valóban az is, kivált az úgynevezett psycho-physikai alaptörvény értelme szerint véve azokat. Ezen alaptörvény bővebb és praecisebb kifejezést nyert ugyan *Wundt*-nál, mint előzőinél, de tisztán matematikai formulája következtében *Féré* és társainak a nevezett készülékeken kimutatott eredményei szembetűnősege mellett messze hátramarad. *Féré* elméletének hátránya azonban az, hogy sem az animalis és tisztán psychikus, sem a tisztán reflex és a spontán, sem az akaratilag és a mechanikus mozgás, annál kevésbbé ez és az érzés közt nem jelöl meg legkisebb határokat sem; csak egy skála fokozatai szerint mérlegeli azokat. Egyébiránt tudjuk, hogy a mozgás és érzés ugyanazonossága felállított és bebizonyít-

tandó tétele. Ez azonban még mindeddig restat probandum, mert ha az érzésnél van is mozgás, nem következik, hogy minden mozgásnál van érzés is. Így az említett nominalistikus összevegyítése a terminusoknak eltiltaná a psychologusokat minden positivitástól, a mi ellen Feré és társai teljes erőlyel tiltakoznának.

A hallucinatio ingerlései sensorius úton csak azon eredményre vezetnek, mint az eddig említett. «Ezen észleletek mutatják nekünk, hogy a különböző szervek által szolgáltatott érzékelések közös, a dynamometer által jelzett mértékkel bírnak; minden érzékelés nyomában jár a statisztikai energia nagyobbodása, a mely az érzést lényegileg alkotni látszik» (u. o. 32. l.). Ezen tétel, valamint a következő: «a psycho-physiologikus functiók, úgy mint a physikai erők visszavezethetők a mechanikus munkára» (u. o. 33. l.) nem engednek semmi kétséget Feré nézeteire nézve. A különféle részint egészséges, részint nevropathikus egyedeken végzett észleletek és érzési ingerlések hivatva vannak ezt folytatólag igazolni. A dynamograf és dynamometeren kívül alkalmazza a tömegjelző (plethismograf) csodás készülékét, s mely rendkívüli érzékenységénél fogva a legcsekélyebb érzéki izgatás motorikus visszahatását szemlélteti. A vízszintes iránytól eltérőleg hullámzó görbék még finomabb nuanceokat tüntetnek fel. Ilyeneket felmutatott a hallásra tett behatások után a hysterikusokon. Feltűnő itt a hullámzó görbék rapid szabálytalansága és nagymérvű elhajlásai. Éppen oly feltűnőek a látásra tett ingerlések hatásai. A spectralis színskála fokozatossága bámulatra méltó beigazolását találja a dynamograf által; a vörös szín hatása legerősebb, az ibolyáé leggyengébb. «Mondhatni, hogy a látási érzés intenzitása változik úgy, a mint a rezgések» (u. o. 45. l.). Épp úgy van az a különféle szagok és *Schiff* észlelte peptogenák a dohány, alkohol s egyéb hasonló behatásánál. Rövid resumé az, «hogy minden

érzékelés kísérve van a potenciális energia nagyobbodása által, mely kinetikus állapotba megy át» (u. o. 51. l.), vagy másképen: «minden peripherikus ingerlés előidézi a potent. energia nagyobbodását» (u. o. 51. l.). Nyilván ugyanazon tételnek más-más szavakkal való ismétlése.

Kiváló örömet szerez a szerzőnek mindezeknek a nevropathikusokon tett észlelétek által történt beigazolása. Az esetek és adatok sokasága mellett is egy és ugyanazon tételnek a bizonyítása és kimutatása végre is talán unalmassá válnék. Azonban *Féré* nem azért franczia, hogy ily új jelenségekkel is untatni tudná az olvasót. Mindent felölel, a mi csak a tárgyával némileg rokon, azért felhossa az úgynevezett psychikus polarisatiót, mely abban áll, hogy egy és ugyanazon nemű behatás alatt a felidézett mozgás a maximumból a minimumba átmenetet képez, szerinte «psychikus állapotnak bizonyos nemű inversiója». Egy új fejezetben azzal frissíti fel a témát, hogy a kellemes és a fájdalmas érzetét is megfigyelései körébe vonja, ezzel azonban az érzetek — legalább rudimentalis — minőségétérinti. Ezen a téren *Bainnel*, *Darwinnal*, *Dumont*-tal találkozók. «A kellemes érzete feloldódik a tehetőség érzetében a kellemetlen érzete pedig a tehetetlenségében» (u. o. 64. l.). *Féré* ezt a kellemesről és fájdalomról felállított eszmék materiális bebizonyításának mondja, és erre vállalkozik is. De itt inkább az elméleti okoskodás terén mozog, felállít egy létrát, melynek két vége közt, az egyikben a kellemes kezdődik, a másikon végződik. Hivatkozik kivált a látási érzékelésekre, mert ezek arra mutatnak, hogy egy szerv kimerültsége módosítja az egyed potent. energiáját, valamint hogy ezen kimerültség összeesik a molekuláris vibratiók csökkenésével. És csakugyan kiki tapasztalhatja, kivált a gyöngébb szervezetű egyedek, hogy pd. vörös nézésére az alája tett fehér lapon a zöld annál hamarább feltűnik, minél gyöngébb az egyed. Egy szóval azt iparkodik kihozni, hogy a

kellemes érzések keltik, a kellemetlenek csökkentik az erélyt és vele a mozgást, a mi meglehetősen régi, /szinte trivialis tétel. Ezen (IX.) fejezet ugyan sokat ígér, de kielégítőenül hagyja az olvasót. Azért a következőben megint visszatér az izomerőnek ébresztéséhez, a mely az érzékelés különböző nemei által jön létre.

A kevés rendszeres összefüggés mellett, melylyel az adatok soroztatnak, folyton növekszik az olvasó érdekltsége, kivált ott, a hol az érzések különmemű ébresztéséről van szó. A nevropathikusokon tett észleletek egyrészt fényes módon igazolják az érzésnek a mozgással való összefüggését, de további mélyebb bepillantást a lényegükbe, legalább kölcsönös összefüggésökbe és együtthatásukba, nem engednek. A látás érzéke eddig a legexactabb törvényeket engedte felállítani, de mindez csak az érzetek quantitativ értékét engedi szorosabban meghatározni, annak minőleges természetét eddig nem sikerült experimentumok útján kipuhatolni, mert a spectralis színek a rezgéssel összefüggő különbözősége épen az itt észlelt nevropathikus, hysterikus esetekben feltűnő eltéréseket mutat.

Féré a következő fejezetekben combinálni kezdi részleteit és a gyógyászat, átlag a psychiatikus gyógykezelés és kísérletezés tényeiből hoz fel egynehányat. A hysterikusoknál ugyanis sikerült egyes esetekben a delej és a fémek alkalmazása által az esthesiogenikus vagy hemiparetikus részekre az ellenkező oldalon, vagy mi még feltűnőbb, a hemiparetikus részen is erőnagyobbodást ébreszteni. Az ilyen jelenségeket az erő *átvitelének* nevezi. Szolgáljon itt egy látási érzékelés például. «Van egy egyén, a ki balról csak a vörös iránt érzékeny. Ha a jobb szemét elfedjük és csupa vörös sugarakat bocsátunk a bal — beteg — szemére, ezen szem, a mely nem látott csak vörös fényt, egyszerre látja mind a többi színieket is, melyeket máskor csak jobb szemével látott. A

bal kéz sokkal erősebb nyomást fejt ki, mint a jobb kéz a a kísérlet előtt* (u. o. 74. l.). Megemlékszik *Bourru* és *Burot* kísérleteiről, melyek oda irányultak, nem lehetne-e a gyógyszereket távolból is alkalmazni, a mint az egyes esetekben, a delejjel is legalább annyiban hatással megkísérletett, hogy ezt bizonyos betegek távolból is megéreztek. Ez azonban csak felette érzékeny hysterikus, somnambulikus és nevropathikus egyedeknél vott eddig constatálható. A mint combinatióba hozatott az erő, az érzékenység átvitele is egyik legérdekesebb problémáját képezi azon szinte mysterious gyógykezeléseknek és orvosi megfigyeléseknek, melyek a nagy közönség előtt majdnem ismeretlenek. Egyes lapok ugyan sokat írnak róluk, de mystikus mezbe burkolják; a mi elfogadhatót és megszívelhetőt még megtudni lehet, az a psychológiával is foglalkozó tudósok munkái és feljegyzései útján szívárog át. Salpetrière és Bicêtre alienistái és psychiatrái ritkán közölnek ezekből valamit. A mit *Féré* a többi közül még előbb közölt és ezen munkájába is érdekes eset gyanánt is felvett, a következő: Salpetrière nőlakói között volt egy egyed, kinél az achromatopsia be volt bizonyítva, a mennyiben az ibolya szint egyik szemével sem figyelhette meg. Azonban egy ibolya színű korong forgatása közben, melyet egy ideig nézett, megkülönböztette az ibolyát a többi színektől, ámbár megnevezni nem tudta. Általában megfigyelt és beigazolt jelenség, hogy a színeket mozgás közben, a rájuk nézve érzéketlenek is megkülönböztetik. De az erő nagyobbodása is jár ezzel, mert például egy mozdulatlan zöld korong látásánál a dynamométer 27. forgás közben balról 33, jobbról 37-et mutat.

Ebből látni lehet tehát, hogy nemcsak az erőt lehet emelni, de az érzékenységet is lehet fokozni, mint *Féré* mondja, átvinni. Annyira megmásíthatlannak és érvényesnek tartja az átvitel lehetőségének esetét, hogy kimondja,

miszerint a mozgás ideája már is a mozgás kezdete. A közvetítő itt mindig maga a mozgás, vagy legalább annak a képzete. Érinti tehát azt a bámulatot, a kapcsolatot, amely a mozgás és érzés, valamint annak képzete között fennáll. Ezzel igen közel áll a tulajdonképeni problema megvilágításához; de egészen odáig nem jut el.

Ehhez adatokat a foetus mozgási jelenségeiből merít a monomanok példájából, a kórnél a nagyság, hatalom képzete az izomzat némi teljében is jelentkezik ellenben a képzel ildözöttek, melancholikusok az összeesett alakok típusát szolgáltatják.

Azonban a psychikus képek visszahatását az izomzat teljére és erejére már régen ismerték, csak hogy nem tudtak azon szoros viszonyról, amely a molekulák potent. energiájával játszó az növesztő, vagy csökkentő mozgás és az érretek között fennáll. Az anemia és a kimerültség szélteben előforduló esetei csakis arról tanuskodnak. Mindez bizonyítja a szoros kapcsolatot, amely a mozgás és az érzés meg más magasabb psychikus functiók között kimutatható. A beszéd, az írás kísérve vannak a mozgás legalább megfelelő képei által, melyek, ha elmaradnak, előáll a *lapsus linguae* vagy *lapsus calami*, ellenkezőleg az aphemia, az agraphia, a mozgás fokozatos gyakorlatánál bizonyos tekintetben leküzdhető, a mi szerzőnket azon nézetre jogosítja, hogy «minden neme a sensitio, vagy sensorialis ébresztésnek, vagy azok elmebeli képzeletének felidéz egy mozgást, amely az érzékelés lényeges alkotórészeinek tekinthető (u. o. 102. l.).

Könnyű belátni, hogy mindazokból, amelyek a távolból gyógyítás, az erő és az érzés átviteléről, szóval az érzet és a gondolat mozgásra való kihatásáról előhozott, egyrészt ugyan megerősíti a kettő közötti kapocs létezéséről alkotott nézeteinket, de sem a mozgásról sem az érzésről nem hoz ki semmi újat. A problema t. i. a qualitativ és a quantitativ

viszony, de főleg az előbbi érintve van ugyan, de újabb világot nem nyer. A felsőbb psychikus functiók egyébiránt a külsőre csakis mozgásképen hatnak, valamint az is tudvalevő dolog, hogy a külsőről, a *materia iners* oldaláról szintén csak mozgás közvetítése által érintkeznek, de mind-ebből az érzés tulajdonképeni voltának csak igen csekély része nyer magyarázatot.

Az érzés és a mozgás csodálatos összefüggését teljes következetességgel vezeti át szerzőnk a psychikus élet majdnem minden mozzanatán. Munkája másik felében, kivált a bámulatos tömegjelző nyomán mutatja ki ezt úgy a peripherikus behatások alatt feltűnő felületváltozásokon, mint főleg az elmebeli ébresztések útján létesített módosulásában ugyanannak. A dynamogenikus ingerlések valamennyi nemeinél jelentkező változások, kivált a színek behatásai alatt jelentkező alakulások, más tudósok által is észlelt adatai szívesen használtatnak fel szerzőnk által.

Az átvitel egyik nemét képezi az úgynevezett *suggestio*, a melyről legujabban sok kalandos adat kering közkézen; *Ferénél* a legegyszerűbb, de a legmegbízhatóbb eseteket lehet olvasni. A refrain itt is, mint másutt: «a gondolat közlése csak a mozgás közlése, az elmebeli suggestio visszavezethető a mimika által eszközölt suggestióra» (u. o. 118. l.).

Szerzőnk adataiból folyó következtéseit mintegy észrevétlenül gyakorlati alkalmazásuk fontosabb eseteiben csúcsosítja ki. A kimerültség, a mennyiben beteges állapotok symptomája, arra a következtetésre indítja, hogy bármely epidemia csak a praedisponált egyedeken fog leginkább. Maradván az erő, vagy az animális, valamint a psychikus energia álláspontján; messze kiható utalásokat tesz, a lelki, nem különben az erkölcsi világ nevezetesebb jelenségeinek indokolását kockáztatja, támaszkodva egyedül az energia észlelt tünetényeire. Az ugrás kicsit merésznek látszik, de következetlenség miatt

gáncsolni senkinek sincsen jogában tudósunkat, mert erősen áll erőelméletének és észleleteinek tagadhatatlan tanúbizony-sága alapján. Feljogosítva érzi magát a pessimismus, sympathia, antipathia, irgalom abulia felett ítéletet mondani. Mindvégig megmarad positiv álláspontján. Összefoglalva minden eddig felvetett főbb kérdést, kivált a kellemes és a fájdalmas dynamikus elemi indokai körül és azok alapján csoportosítja nézeteit. Nem akar újtónak, kalandos eszmék hirdetőjének felcsapni, csak a mások által koczkáztatott nézeteket iparkodik kísérleti positiv adatok által motiválni. A positivisták, evolutionisták sokszor merész következtetéseit nem egy esetben talpraesett bizonyítékokkal erősíti meg. Mint igazi tudós, történeti adatokat is hoz fel, részint, hogy azokkal bizonyítson, részint, a mi még többször történik, hogy azokat indokolja, megvilágítsa.

A fő kiemelkedő álláspont, melyre következtetéseiben helyezkedik, az animális és psychikus energia kérdése: ebből készít anyagot a legfőbb morális és socialis elvek felállítására. «Mondhatjuk, hogy az egyéni és collectiv jólét összefoglalható az erő gyűjtésében. A progressiv fejlődés a productió nagyobbítására irányul, vagy nagyobb exactitással mondva, az erő használatának bővítésére változhatlan mennyiségben az egyetemben az emberiség javára. Ezen fokozatos felhasználásnak eredménye a közjó nagyobbítása és törekvés a társadalmi helyzet nivellálásához» (u. o. 151. l.).

Mindezekből kiindulva, főbb elvek felállítására vállalkozik s kimondja, hogy «ha a közös haszon alapja minden igazságosságnak és erénynek, az erény az erő előállításában és fentartásában áll» (u. o. 155. l.). Szóval az angol positivisták utilitáristák és evolutionisták nagy apostolává és védnökévé lesz. Eredetibb eszméje az, melyet a társadalom ártalmas elemeiről alkot magának. Az *ártalmasok* (les nuisibles) úgy tekinthetők, mint az alkalmazkodástól való

eltérés. A modern socialismus több elvével találkozik, mindvégig azonban higgadt pozitív gondolkodású tudós és emberbarát marad.

Ezek mindenesetre nem megvetendő eredmények. Ilyen gazdag és érdekes adatsorozat megfigyelésével, t. i. a mozgás és érzés viszonyának tisztázásával, ha nem is elégít ki teljesen úgy, a mint várni lehetett, de tagadni nem lehet, hogy rendkívül ügyesen foglalta össze és csoportosította adatait, és ha nem is oldotta meg egyenesen feladatát, az érdeklődőket kétségtelenül gondolkodásra készíti és készíteni fogja minden figyelmes olvasóját. Nem rajta mult talán, hogy éppen a legérdekesebb témát, az érzés kérdését nem sokkal tolta előre; *Bain*, *Wundt*, *Maudsley*, *Carpenter* sokkal nagyobb apparatussal dolgozva alig végeztek annyit, mint ő ezen kis munkáscsájában. Előnye még az is, hogy nemcsak a tulajdonképeni psycholog, de az aesthetikus, a moralista, de sok tekintetben az orvos is tanulhat tőle sokat.

Ámde a mint az elején a mozgásról, úgy most a végén a tulajdonképeni érzés problémájáról kockáztatni akarunk néhány szót; azon reményben lévén, hogy a *Féré* vallotta és bebizonyította nézetek is utbaigazitanak.

Richet a már idézett művében az érzést tisztán physiologiai tüneteknek tünteti fel, és ha az érzésnél kétféle fokot megkülönböztet is, a perceptiót és apperceptiót, ezeket mégis csak psychikus tüneteknek mondja. A mennyiben az érzésnél a figyelem feltétel gyanánt tekintetik általa, az öntudatot elmaradhatlannak állítja az érzés processusánál. Természetes, hogy nála az öntudat csak az ösztönben összeeső spontan vagy inkább reflex érzetek aggregátuma.

Mindezekből az érzés tulajdonképeni jellegéből kevés bepillantás nyílik. Tanácsos azért visszatérni egyrészt elemi ugyan, de mégis megbízható fogalmához, a mennyiben az (t. i. az érzés) csak animalis egyedek tulajdona. A physiologia

szintén felöleli ugyan, de átlag csak a physiologiai psychologia keretén belül. Az állatok érzését a physiologia foglalja le ugyan a maga részére, de ki tagadhatná el az állatoktól, legalább a felsőbbrendűektől a psychikus életjelenségek némi kezdetleges nyomait. Hiszen *Richet* is mondja, hogy a kutya bizonyára megkülönbözteti a vörös színt, de kérdés, minek tartja? Már ezekből folyólag is sokféle fokát és nemét is állíthatni fel az érzésnek. Vagy merően élettani processusnak, vagy az animalis élet alapjának, vagy az öntudat legalább rudimentalis formájára utaló psychikus tünetnyeknek lehet azt tekinteni. A psychologusok, de physiologusok is eddig nem igen foglalkoztak ilyennemű osztályozásával az érzésnek. De tekintsük röviden eme elég szembetünően elütő három alakját.

A tisztán physiologiailag felfogott érzés eddig a legkimerítőbben fejtegetett és nagyszerű felfedezésekre vezetett. A német physiologusok az experimentatio és még inkább a számtani, sőt részben analytiko-geometria combinatiók fonálán hámulatraméltó részletességekig hatoltak el, mint *Weber*, *Fechner*, *Helmholtz*, *Wundt*, *Zöllner*, stb. Az analytikai módszer alkalmazása közben csakhamar tisztán physikai jelenségek színvonalára szállott le az érzés elmélete. *Richet*, *Féré*, *Ribot* stb. itt kezdték meg a merő mechanikai, vagy legfőlebb dynamikai kezelését. Egészen a quantum értékére szállították le az érzés jelenségét; a mozgási elmélet ráadására iparkodtak beleszorítani, mint az *Féré*nek itt bővebben ismertetett művében is megvan kísérelve. A szakmaszerű physiolog, vagy természettudós, de az orvosi is bő kincses bányát fog itt találni. De a következőes gondolkodás műhelyében, mint azt az erő és mozgásról ezen tanulmány elején láttuk, sok tisztítani, olvasztani való marad mindazokból hátra; ha a mozgás fogalma annál tágasabbá, ködösebbé lesz, minél merészebben tekintünk szemébe, bizonyára úgy

lesz az a tisztán élettani fokon megállapított érzéssel is. Úgy lesz ez annál inkább, mert ezen rendű physiologusaink vele mint kész munkával, vagy legalább mint meghatározott calculussal egyenesen szeretnének bevonulni az animális, sőt a pszichikai módon magyarázott jelenségek országába is.

És mégis az animalitás értelmében magyarázott érzés, nem lehet más, mint a physiologiai érzés, a melyről eddig szó volt. Ezen érzést mostanáig az *ösztön* kifejezéssel szokás volt jelölni és körülírni, vagy legalább ezen nevezet alatt összefoglalni. Az *ösztön*, mint egy különleges, sokak által metaphysikainak contemplált fogalom sok fejtörést okozott a tudósoknak. Az összes physiologiai érzésméletek, akár a quantitás, akár a qualitás szempontjából referálnak, alig voltak képesek megfelelni arra úgy, hogy az *ösztön* világos fogalma belőlük kihozható legyen. Mindaz, a mit *Wundt* az érzés minőségéről előad, mennyileges eredményekre vezet; *Bainnek* ez inkább sikerült, ámbar ő is jobbára a fogalmak, t. i. a különféle érzésnek fogalmainak magyarázatával — a miben különben nagy mester — oldja meg némileg a kérdést. Csak oly kemény dió ez, mint magának az anyag fogalmának a megfejtése. Daczára minden mechanikai és dynamikai képlet exact pontosságának, mindig marad valami residuum; hát hogyné maradna az érzés, vagy az *ösztön* fogalmánál. Ezt majd valami tisztán alanyinak veszik, mint a mi a spontán ingereknek és mozgásoknak ős és kiapadhatlan forrása és az ezeken hullámozó reflexek és érzetek feltétele. De nem volnánk positivisták, ha az erő és mozgás ilyen merően subjectiv, eszményi és elvont forrásáról, indítójáról szót szaporítanánk. *Richet* mondja, hogy a kisedd első látszólagosan spontán mozgásai, tulajdonképen csak reflexek a levegő, a fény, a meleg vagy hideg s több ilyenféle behatása alatt. A felnőtt ember csak nem figyel ezekre, azért jogosan lehet feltenni, hogy az *ösztön*, es pedig leg-

alább első gerjedelmeiben objective ható erő befolyása útján keletkezik, azaz positiv physikai valami. Nem egyéb, mint összehalmozott potent. energiák rakománya, de a melyek, mint azt mi is az erélyről feltettük, csak kinematikai úton gyűltek egybe. Azonban éppen ilyen értelemben magyarázott ösztön az, a melynél a residuum elmaradhatlanul jelentkezik.

Midőn a mozgási jelenségeket *ténykedéseknek* (actus) tekintjük, feltétlenül utalunk nem egyedül az ösztönszerű, de az akarathól folyó impulsusokra. Az érzés ezen a fokon jobbára spontán, vagyis helyesebben akaratos mozgás alakjában jelentkezik. A spontán ugyanis jelentheti a merően akaratos önelhatározásból folyó, de jelentheti az önként fölmerülő akaratumkon kívül támadt mozgásainkat. Ha már az animalis életben pláne reflex actusokról beszélünk, úgy a tulajdonképeni psychikus vitalitás még inkább vindikálja magának az actus és az akarati impulsus tulajdonságát. Ez a felvett harmadik neme az érzés jelenségének, t. i. a psychikus élet érzése. Az ilyen akarati mozgásban jelentkező érzéstünetmények, ámbár a felsőbb fokú állatoktól el nem disputálhatók teljesen, mégis az ember természetét jellemzik kiválóan. Ezen psychikus életfokon nyilvánuló érzésnek az a kiváló jellege hogy úgy perceptiv mint expressiv, vagy más szóval motionalis és emotionális módon jelentkezik egyszerre. Ez egyéb-iránt általánosan ismert, majdnem elkoptatott jellemzési módja. Fontosabb a physiologusok által felállított néhány szabály az érzés perceptiv tartását illetőleg, a qualitasok irányában.

A physiologusok, valamint az animalis, úgy a psychikus érzet bármely felsőfokú alakját csak egy és ugyanazon úton, a mely előttünk nyílik, t. i. az experimentális inductió útján magyarázzák. Az ó- és újabbkori materialismusnál azonban alig tudnak tovább menni, kivált ha az érzetek minőleges alapjáról kell számot adni. A minőségbeli adatok, minden sokaságuk mellett, konokul elzárnak minden utat positív

schémák felállításától; az *individualitás* ledönt minden rendszerezést, éppen helyes voltának indokolásánál. A látás érzeténél például, a mely a legexactabb feldolgozást engedi meg, már *Helmholtz* arra a nézetre jött, hogy «hasonló világosság hasonló körülmények közt, hasonló színérzeteket ébreszt, de azon világosság, a mely hasonló viszonyok közt különböző színérzeteket ébreszt, különböző; kiindul pedig azon általános tételből, hogy «hasonló okok különböző — teszem azt individualis — viszonyok közt különböző hatással bírnak». Röviden mondva, előlép a psychikus érzékelés terén eltagadhatlan subjectiv alap, melylyel *Richet* is — kinek munkáját csak azért idézzük majdnem kizárólag, mert az a modern physiolog. psychologianak mintegy kánonja — kénytelen megalkudni, ha az érzés minőségére nézve tisztába akar jönni. (Psychologie gen. 138. l.)

Ebből azután csak azt hozhatni ki, hogy ha az animalis érzésnek az indítója: az ösztön, sem tiszta spontaneitással, sem kizárólagos reflexitással meg nem magyarázható, annál kevésbbé érthető a psychikus érzésnek, kivált qualitativ mibenlétét domináló akarati, legyen mondva katechochen spontán indítója. A fájdalomról és a kedvről, mint az érzés alapminőségeiről *Richet* így nyilatkozik: «ha a kedv vagy a fájdalom physiologiai indokát nem ismerhetjük meg, mégis megismerhetjük annak *zoologikus* — mondhatta volna inkább animalis — okait». *Féré*, tárgyalt művében következetesebb, mert, habár sikertelenül, az érzés kvalitását is a mozgás jelenségeiből igyekszik kimagyarázni. Röviden, az érzés csak oly tág, ha nem mondjuk, metaphysikai fogalom, mint a mozgás, ösztön, élet stb.

Ha valaki az érzésnek ezen röviden említett háromféle fokozatát bővebben tárgyalná, egy perczre sem volna szabad megfejtkeznie a mozgás jelenségeinek törvényeiről, hiszen ez az érzésnek egyik jellemző oldala, de csak egyik, mert

akarva nem akarva valami többet kell keresnünk benne, mint a merő, akár reflex, akár az amúgy is oly homályos, ingatag, lehetetlenséggel határos spontán mozgást. Azért is mondjuk, hogy *Féré* és a vele hasonló téren munkálkodó szakemberek és gondolkodók nagy hálára fogják kötelezni az emberiséget, ha ilyenmű munkájukat folytatni fogják, mert tagadhatlanul nagy fényt derítenek a psychikus élet egyik kiváló jelenségére, az érzésre, de csak egyik oldalára. Ebből azonban nem következik a speculatív, a prioristikus theorizálás és determináció fölöslegessége vagy jogosultságának túlsúlya. A ki psychologus akar maradni, legyen az mindvégig, ne késsék felhasználni bárminemű szakmában felhalmozott és összegyűjtött anyagot. A psychologus, a ki az érzés problémájával foglalkozik, mindvégig pozitív talajon marad, a meddig alkalmazásba veszi az exact tudomány adatait, a nélkül, hogy le kellene mondania egy, kevésbbé feltűnő exactitással, de annál több benső szükségességgel rendelkező terminológiájáról.

Azon idegenkedésből, melylyel exact tudósok a némileg a prioristikus terminologia iránt viseltetnek, az látszik következni, hogy szükséges, vagy igen üdvös lenne egy összekötő fogalomkör megalkotása, melyben az exact tudósok, ha a bölcsélet vagy épen a psychologia terén megfordulnak, a speculatív embereivel is, ha nem egyesülhetnének, legalább barátságosan érintkezhetnének.

Beljak B. Pál.

APÁCZAI CSERI JÁNOS.

Alig van irodalmunk történetében oly kiválónak hirdetett alak, mint Apáczai, kivel eddigelé oly kevésbé foglalkoztak, mint ő vele. A köztudat nincs eléggé tájékozva s azért a közitélet ingadozó. Évtizedekig megnyugodtunk abban, hogy Apáczai a XVII. századnak Pázmány és Zrinyi mellett harmadik nagysága, tehát irodalmunk legnagyobbjai mellett foglal helyet, s midőn 1889-ben egy merészen határozott kijelentés, látszólag az inductió kérlelhetetlen erejétől indítatva, őt «magyarán beszélve, szolgálai compiler»-nak monda, nem annyira kétkedéssel, mint resignatióval vettük ezt tudomásul, sokan abban a sejtelemben, még többen abban a meggyőződésben, hogy kulturánk multjának objectiv megítélésében ez új nézettel újabb haladást jelezhetünk.

Midőn a következőkben Apáczai jelentőségét — életének megállapított mozzanatait is összefoglalva — újra vizsgálat tárgyává tesszük, előre bocsáthatjuk, hogy ezt nemcsak a mi tudásunk, hanem a saját maga kedvéért is megérdemli.

Született Erdélyben, Apácán, 1625-ben. Neve Tsere János volt s csak később vette föl az Apáczai nevet is. Külföldön írt tudós leveleiben s itthon tartott székfoglalójában Johannes Apaciusnak nevezi magát; az ugyanekkor készülő *Encyclopaedia* czímlapján Apáczai Tsere János áll; itthon — az akkor dívó helyesírás szerint Chieri, Chierj-nek írva — állandóan

Cseri-t használ s Lórántfi Zsuzsánna 1659-ben hozzá intézett levelét így czímezi: Clarissimo Domino Johanno Cseri de Apácza.

Családi viszonyairól keveset tudunk. Szegény, jobbágy szülék gyermeke volt, s midőn a 31 éves férfi Kolozsvárott rector, egyik tanítványa, ki tehát nálánál legalább 13—15 évvel volt fiatalabb, Tamás nevű öcsce. Ő maga is megemlékezett öcsceiről, kiket pénzzel segít s kik közül «az egyik talán négy gyermekkel vagyon». 17 éves korában került iskolába Kolozsvárra, hol Portsalmi András tanítója nagy hatással volt reá. Innen Gyulafehérvárra ment, akkoriban a sárospataki mellett az ország leghíresebb collegiumába, hol, miután tanulását, hihetőleg szegénysége miatt kétszer volt kénytelen félbeszakítani, a híres Bisterfeldnek lett tanítványa. Gelei Katona István, erdélyi református püspök, a kitünő tudós és író, figyelmessé lett reá s egyháza költségén a «Frigyes Belgiom» főiskoláiba küldi. 1648-ban ment Apáczai külföldre, először Franekerbe, melyet akkor a magyarok elég sűrűn szoktak fölkeresni. Ugyanez év őszén a leydeni egyetemen iratkozik be, 1650-ben az utrechtin, 1651-ben végre a harderwijki-n, hol ugyanez év április 26-án a theologia doctorává avatják. Széleskörű nyelvismeretet szerzett ez idő alatt; értette a latin, görög, holland, franczia és angol, továbbá — mint ő idézi — a kaldeai, sziriai, rabbinusi, talmudi és arab nyelvet.

Hogy külföldön tanársággal kínálták volna, mi sem bizonyítja, de nem is valószínű, valamint az sem áll — mit szintén lelkes tanítványa, Bethlen Miklós gróf állít Önéletírásában — hogy a philosophiának is doctora lett volna. 1651. szeptem. 30-án megházasodik Utrechtben, neje Aletta (Adél) van der Maet. Mivel tartotta fenn magát, nem tudjuk; tán magántanítással foglalkozott vagy corrector volt. Bizonyos, hogy szűkes viszonyok közt élt, s midőn, 1652 őszén az új püspök, Csulai György, haza hívja, örömmel veszi a kilátást a biztos

állásra s arra, hogy hazájának szolgálatot fog tehetni. Mindazáltal nem jöhet azonnal. «De az őszi alkalmatlan idő s több egyéb nagy akadályok engem arra kényszerítettek, hogy a telet akaratom ellen is külföldön tölteném.» S mert félt Csulai neheztelésétől késedelme miatt, azt hitte, leginkább meg fogja magának nyérni, «ha külföldön egy általam készült könyvecskét nyomtattatván, minden hazafiakkal megesmeretném azt, hogy hazámon kívül az időt hasznosan töltöttem, a kedves hazámat szünet nélkül szemeim előtt tartottam és tőlem kitelhetőképén kezdtem kimutatni a háladatosságot, melylyel néki tartozom».

E könyvecske az «Encyclopaedia», melyhez már Hollandiában léte óta gyűjti az anyagot s előbb *Ars artium* (Mesterségek mestersége), majd *Pasoptron* (Mindent mutató tükör) cím alatt latin nyelven kezdett kidolgozni. De meg gondolta, hogy más nemzetek azért múlnak felül bennünket a tudományokban, mert hozzájuk rövidebb és könnyebb útjuk vagyon, «mivelhogy azokat az anyjak tejével szoptott nyelven hallják, olvassák, közlik». «De mi haszna, ha távolról csak henyélve nézem a kedves hazámnak siránkozásra méltó állapotját?» «Ez annyira feldúlta bús szívemet, hogy ezért gyakran nem is alhatván, a tanulásra sem lévén kedvem, egyedül e nyugtalanító gonddal vesződtem: vajjon miképen lehetne segíteni a kedves hazámon? Annak okáért neki dühödtem az irogatásnak és meg akarván kísértetni, menyire mehetnék, egyéb nyelveken megiratott mindenféle tudományból valamit magyarra fordítani kezdtem.» Könyve még nem volt ugyan készen, de mindenféle okból «jóakaróimra, barátimra s hazámra nézve» meggyőztetvén, «a számomra küldetett úti költségnek egy részét (ámbar az nékem egyébre is kellett volna), minthogy más módom nem volt, a könyvnyomtatónak adám és így idő előtt ugyan, de mindazáltal az istennek segítségével bizván, kezdém a munkámat nyomtattatni.»

A nyomtatás 1653-ban indult meg s gyors egymásutánban a 261. lapig (M-ívig) haladt. Innentúl a sajtóhibák töméntelen száma a mellett bizonyít, hogy a javító kéz messze esett a nyomtató, helytől.

Apáczai feleségével s gyermekével 1653. augusztus 29-én ért Gyulafehérvárra. Itt ekkor az iskola a következőkép volt szervezve: az elemi tárgyakat két csoportban két segédtanító tanította, *collaborator*; azután volt négy osztály, mely körülbelől a mai gymnasiumnak felelt meg: syntaktikai, poetikai, retorikai és logikai, ezeknek az élén állott négy mester (Apáczai maga így fordítja magyarra), *rector*; végül Bisterfeld, a szentírás és theologia tanára, *professor*. Apáczai a második osztálynak lett rectora, mestere. Fizetése volt 250 frt készpénz, 28 köből buza (köble ért 1 frtot), három disznó (à 4—5 frt), 15 bárány (à félforint), rajméz (értéke 2—3 frt), és fa 16 frt értékben. Ugyanennyit kapott a másik három mester; ellenben a professor fizetése 1800 frt volt készpénzben. Szerény állás tehát, de, mint Bethlen írja, el kellett togadnia az obedientia és szokás szerint, mind a mindennapi kenyérre nézve, melyre szüksége volt magának, feleségének és gyermekének.

Apáczai, mint református gymnasiumainkban ma is szokásos, székfoglalóval köszöntött be 1653. november 2-án «De studio sapientiae», melyben a további cím szerint, kimutatja a művészetek és tudományok hasznát, eredetét és fejlődését Ádámtól a rómaiakig, valamint a héber, görög stb. nyelvek tanulásának hasznát; végül megmutatja, mily módon lehetne a magyar nép mind e bölcseségnek nemcsak részese, hanem mint érhetné el, vagy épen múlhatná felül a többieket e téren rövid időn. «Inkább a könnyű, mint a szónoklat illik hozzám — mondja az elején — midőn a magyar nemzet örök gyalázatára elfordult szemekkel, de kénytelen vagyok nézni a nyomorultság, a szégyenletes tudatlanság s tehetetlenség

roppant tengerét, mi által el lön érve, hogy nem a fegyver ereje, nem a leigáztatás joga, hanem önkényt, aluszékony-ságunk, tudatlanságunk, érzéketlenségünk következtében nem látjuk meztelenségünket, szükségünket, szegénységünket.» A magyar nem képtelen a tudományra; ritka ország bír annyi jeles férfit fölmutatni, mint Magyarország: Szegedi, Molnár, Gelei. Csulai, Medgyesi, Keresztúri, Tolnai, Gidófalvi, de katho-likus részről is: Pázmány, Csanádi, Enyedi, Dálnoki. (Come-niust, ki ugyanekkor működött Patakon, mint idegent, nem említi.) De azért nem megyünk előre, mert iskoláink rosszul vannak szervezve, s részletesen elmondja, mivel foglalkozzék a két collaborator, a négy rector, s hogy a professor is még a magyar jogtudományt adja elő. Szóval a 28 éves kezdő semmivel sem volt megelégedve, azonnal elítélte az eddigi rendszert, melyet még nem ismert kellőleg s újat ajánlott helyébe, melyet még sehol ki nem próbáltak, sőt a 24 év óta nagy dicsőséggel oktató Bisterfeld professornak, az iskola fejének működését sem tartja elég széleskörűnek és mintegy hivatalosan, az iskola előljárói és nagy közönség jelenlétében, hogy kötelességét igazán teljesítse, még egy tárgy előadását ajánlja. Hogy e szerénytelen föllépés neki «sok boszúságot» és kevés barátot szerzett, érthető. Ez év december havában nyilvános vitatkozást tartott istentagadók, pogányok, törökök, zsidók, katolikusok, lutheránusok, socianusok, arminianusok és újrakeresztelők ellen; a tárgynak a gyulafehérvári viszo-nyokhoz képest fölötte kiterjesztett volta is azt a gyanút kelti, hogy Apáczai — a minek különben a székfoglalóban is több helyütt van nyoma — nagy tudását akarta fitogtatni. Az sem tehette kellemesebbé állását, hogy 1654. augusztus-ban tanítótársaival keményen összetűzött iskolájok módszere miatt, de nem ért el semmi eredményt.

Tanítványaira rendkívüli hatással volt. «Abban az idő-ben — írja róla tanítványa, Bethlen — a szegény Magyarok,

kivált Erdélyben, úgy hitték, hogy ha nem német s plundrában nem jár, nem lehet tudós ember — valámíg Apáczai János ezt a jeget el nem rontá . . . megmutatá magán, hogy a magyar is megérdemli a doctor és professori nevet és elviselheti.» Érdekesen írja le, mint tanított: «Bezzeg ő tudott ex necessitate virtutem et gloriam csinálni; fogja a Virgilius Georgicá-ját, azt kezdi fordíttatni magyarra, a poétákkal és annak alkalmatosságával physikát, astronomiát, geographiát kezd tanítani, úgy hogy egyszer azt az ő Georgicáját írni s tanulni kezdik a theológiára s philosophiára járók is» — íme Bisterfeld professor hallgatói is eljártak Apáczai rector leczkéire. Bethlen tehát nem az egyetlen, kire Apáczai nagy hatással volt.

A kiváló férfiút épen tüzes lelkesedése, szónoki heve, széleskörű műveltsége különösen a tanítói pályára utalták. Az iskolák javításával, átalakításával, kiegészítésével ismételve foglalkozik. Az iskola neki társadalmi, nemzeti és tudós intézmény; az tesz műveltté, gazdaggá, szabaddá. Hogy nincs főiskolánk, nemzeti szerencsétlenségnek tartja. Nagy művében a geographiához egy külön fejezetet csatol «a fővebb Akadémiákról» melyet, miután 10 pontban a többi európaiakat felsorolta, így fejez be: «11. Erdélyben, a fejevári (ha lábra állhatna), kolosvári. 12. Magyarországon a váradi, pataki, debreczeni. Noha mind az erdélyi s mind a magyarországi iskolák: iskolák inkább mint Akadémiák, a mi nemzetünknek nagy gondviseletlenségének miatta az ő örökké való nagy gyalázatjára. Holott más keresztyén országokban, még a hol pápista fejedelmek, királyok uralkodnak is, vagyon a reformátusoknak egynehány rendbéli Akadémiájok. Minékünk vallásunkon való fejedelmünk, bő országunk vagyon, s hol az Akadémia? melybe, ha volna, a bőségre nézve sok idegen országokból a tanulók elgyülnének. Csak nyittanók fel innár egyszer álmos szemeinket s állatnánk tudós embereket a

Scholákba, mert találnánk, ha az irigység meg nem enne bennünket. Így aztán nem mi hordanók a gyönyörűséges gréci tallérokat idegen országokba ki, hanem más hozná bé münénkünk s a mű népünk gazdagodnék belőle. Gondold meg magyar nemzetnek javát kívánó ember, ilyen pénzzel szűkös országból semmi-e három esztendő alatt legalább tizenötezer tallérnak kimenni, a melyekben aztán soha a mű népünk talán csak egyet sem lát? Ennyi kell pedig az ott lakó magyar deákokra legalább el. Három esztendő alatt! Oh ur isten, szánj meg már bennünköt is! » S bizonyára az ő buzgó lelkét és érzékeny kötelesség tudását festik az Encyclopaedia következő sorai: «A tanítóban, hogy tisztében hasznosan járhaszon el, megkívántatik: 1. hogy tanításához illendő életet éljen s tanítványának jó s dicséretes példát adjon. 2. Hogy elég tudós legyen. 3. Hogy jó lelkiismerettel s isteni félelemmel a mit tud, azt másokkal közölje. 4. Tanítványait mint atyjok úgy szeresse. 5. Tanítsa őket világosan, rövideden és teljességesen (tökéletesen). 6. Őket isten előtt való könyörgésében megemlítse. 7. Ne legyen ajándékon kapkodó. 8. Tanítványinak erkölcsöket és nyelveket igyekezzék leginkább újítani. 9. Egyedül csak arra igyekezzék minden dolgában, hogy tanítványaival magát szerettesse. 10. Magát a különbkülönb-féle elmékhez jól alkalmaztassa.» Apáczai első sorban nem is tudós vagy író, hanem tanító. Minden tudását az iskolában értékesíti; azért tanult, hogy tanítson. S a mit ír, első sorban az iskola számára írja. Nagy műve, az Encyclopaedia is, az ifjúságnak készült. Főszándéka vele, úgymond, az volt «hogy oly könyvet adnék a magyar ifjúságnak kezébe, melyben anyai nyelvén többire minden szép és hasznos tudományokat olvashatna.»

Ez a könyv két évi készülés után 1655-ben megjelent. Címe ez: «Magyar Encyclopaedia. Azaz, minden igaz és hasznos böltseségnek szép rendbe foglalása és magyar nyelv-

ven világra bocsátása. *Apáczai Csere János* által. 11 részből áll összesen 412 oldalon. Hozzá tartozik még székfoglalója: De studio sapientiae és négy szintén latinnyelvű levél 1651-ből, mely egyetemi tanuló társaihoz intézve theologiai témákat tárgyal — egészben 487 oldal. Formája kis 16 rétt, hogy a tanuló kényelmesen zsebre dughassa.

Az előszóban elmondja, mit honnan vett; forrásai im ezek: metaphysikában Cartesius; logikában Ramus és Amesius; arithmetikában Ramus, Schnellius, Schonerus; geometriában Ramus; physikában Cartesius, Regius; astronomiában Copernicus, Cartesius, Regius, Phocylides, Alstedius, Scribonius stb. Látnivaló a közép- és újkor kritikátlan, kiegyenlítettlen frigyesülése. Érdekes — a mire csak legújabbán figyelemztetett Gyulai Farkas — hogy az előszóban megemlíti Apáczai azt is: kit követett az általános nyelvtanban, kit a görög és latinban, a héberben, a különböző dialectusokban és végül a rhetorikában, holott e tárgyak feldolgozása az Encyclopaediában egészen hiányzik. Mindezek nyilván a mű XII. részét tették volna, így külsőleg is kerek egésznek tűntetve föl a tudás egész körét. Forrásaiból Apáczai nemcsak bírálat, de önállóság nélkül is merit. A mit idáig az eredetivel pontosan összevetettek (mindössze még csak a metaphysikát és botanikát), az Apáczai dolgozása módját kivonatolásnak vagy épen fordításnak tünteti föl. Erre vonatkozólag azonban ő maga idézi Heurnius e szavait: «Azt veted talán szememre, hogy másoknál is azon dolgok s ugyanazon szókkal találhatnák? s aztán? azt kívánod-e, hogy a könyvszerzők, a kik azon dolgokról írnak, az igékre nézve különbözzenek? hát a ki a csónakról ír, ne nevezze azt csónaknak? nemde egy az igazság, akármicsoda ruhában öltözzék?» Mindazáltal e téren is dicsősége marad, hogy már öt évvel Descartes halála után ismerteti nálunk a nagy philosophus tanait, a midőn még sem Angol- sem Olaszországban nem tudtak

róla. Philosophiáról egyébként művében mindössze 27 oldal tárgyal, ebből is 22 nem egyéb a Ramus-féle logika száraz kivonatánál, marad Descartesra 5 oldal: a mi meglehet, hogy XVII. századi tankönyvnek elég, de érthetetlen, hogy lehetett ily alapon Apáczait főképen és kizárólag philosophusnak minősíteni. Apáczai tanító, ki tanítványainak oly tankönyvet írt, mely legjobb, (de nem mindig elég jó) tudomása szerint mindenben az akkori tudás színvonalán állott. És e könyvét magyar nyelven írta: ez marad örök érdeme és dicsősége. Oly időben tárgyalta az összes tudományokat nemzeti nyelven, a midőn még alig akadt másutt párja. Magáról a nyelvről pedig csak a legnagyobb bámulattal szólhatunk. A hol nem uralkodik eléggé a tárgyon — philosophia, geometria, astronomia — ott merev és nehézkes, de legnagyobb részében oly ügyes és folyamatos, oly simulékony és kifejező, oly gazdag és változatos, hogy tudományos irodalmunkban jóformán példaképül szolgálhat. Joga volt a nyelv szegénységéről panaszkodni, mielőtt művét megírta; de joga van magasztalásunkra és hálánkra, miután befejezte.

Kortársai az *Encyclopaediát* nem igen méltatták. A fejedelem nem vette észre s midőn Bisterfeld helyébe más tanár után néz, nem Apáczait hívja meg, hanem Basiret, a kivégzett I. Károly angol király volt udvari papját, ki csakhamar Rákóczynak belső embere lesz. A hallgatóknál kevesebb volt a sikere. «Derék emberek — írja róla Bethlen — és az ő tanítványi ítéletek szerint is nem volt elégséges arra a provinciára és fizetésre. Én és az én nálamnál sokkal idősebbek és tudósabb deákok semmit tőle nem tanultak.» E mellett «felette zelosus és szeles volt», éles támadója a presbyterianismusnak, melynek egyik szélsősége, az independensizmus, volt boldogtalan királyának az elvesztője. A presbyteri iránynak akkoriban Erdélyben nem kevés híve volt, köztük a híres Medgyesi és Tolnai; Apáczai is közéjük

tartozott. Már ez magában elég ok volt, hogy Basire Apáczai működését és befolyását — melyet különben az orthodox theolodus' előtt eretnekségnek tetsző cartesianismusa még veszedelmesebbnek tüntetett föl — ellenséges figyelemmel kísérje. Basire a fejedelem és az udvar jelenlétében 1655. szeptember 24-én az iskolában az új tanév elején általános vizsgálatot tartott. Ekkor történt meg az elkerülhetetlen összeütközés, melyről Apáczai feljegyzései nyomán van tudomásunk. Basire a fejedelmet a presbyterek ellen tüzelte s komolyan intette őt, a főurakat, a püspököt s másokat, hogy magukra ügyeljenek, nehogy az ő angol királyának sorsa fenyegetse őket is; ha pedig soká találnának késni, e gonosztevők helyett a fejedelem vére fogna ontatni. Erre a fejedelem: ha a tanítók közt independens volna, nyilvánosan védje magát. Nem hiszem — mond Basire — hogy volna. De én bizonyosan tudom — válaszol Rákóczy — hogy van köztük néhány. Apáczai érezte a czélzást: «Nagyságos fejedelem — felel — sohasem volt köztünk independens, nem is hiszem, hogy most volna. Én sohasem voltam independens, nem is leszek, de presbyterianus igenis vagyok». A fejedelem: «A presbyterianismus út az independentismushoz!» Apáczai: «Fenség! persze, mondják». Erre Basire a presbyterianusok ellen fordult, s midőn Apáczai azt mondá, hogy Basire okai oly selejtesek, hogy minden középszerű presbyterianus könnyen megczáfolhatná — ez feltűnt a fejedelemnek s legott parancsot adott, hogy az ellenfelek ezt nyilvános vitatkozáson döntsék el. Apáczai hiába védekezett, hogy ily fontos ügyre nincs kellően előkészítve. A fejedelem megmaradt elhatározása mellett, s a 29 éves ifjú gyorsszavú heve nem állhatott meg a 47 éves férfiú higgadt gyűlölsége előtt: a vitatkozás Apáczai vereségével végződött. «A fejedelem ekkor — így tudósít egy újabban fölfedezett forrás — Apáczaira erősen megharagudott

és ezt is mondotta: De isten engem úgy segéljen, Apáczaik uram, a Medgyesi presbyteriumot, a míg én élek, ide bé nem hozza ked. Mást ne tanítson, mert isten engem úgy segéljen, valaki mást tanít, a Marosba vettetem vagy a toronyból hányatom le!» Ekkor még Keresztúri is erősen pirongatta Apáczaik, ezt mondván: «Bezzeg kimutatá ám kgd Apáczaik uram a foga fejrét; bizony valójában gyermeki argumentumokat hoz kgd elő. Melyek után sok bajai lőnek, a püspök a fizetését ki nem akará adni, a fejréri professorságtól megfosztaték a fejedelem által.» Megkinálták a kézdivásárhelyi, majd enyedi papsággal, de nem akarja az iskolát elhagyni; aztán a marosvásárhelyi rectorssággal, de azt kevesli. Lorántfi Zsuzsánna Patakra készül meghívni rectornak, «de a fejedelem nem engedte, azt mondván, nem illik ilyen embernek javán úgy munkálkodni». A püspök ekkor azt javallotta neki, kövesse meg Basiriust s adjon reversalist. «Egyiket sem cselekedte, így aztán általtették Kolozsvárra», melynek iskolája alsóbbrendű volt.

A deákság híven megmaradt szeretett tanítója mellett. «Ha az alumnia a deákokat — írja Bethlen — és engemet az atyám ott nem tartott volna, bizony mind odahagytuk és Kolozsvárra Apáczaikhoz mentünk volna.» S Bethlen s vele sokan követték is Apáczaik, ki 1656. november 20-án foglalta el új állását ily című beszédével: «Az iskolák igen nagy szükségéről és azon okokról, melyek miatt a magyaroknál elpusztult állapotban vannak». Okai szerinte: a polgárok és tanulók, a tanítók gyakori változása, az egyházi férfiak, a felügyelők és curatorok — szóval mindenki. Mintha a saját maga üldözött és zaklatott lelkét erősítené, úgy hangzanak e szavai: «De ha, és ezt én mondom, oly időben születünk, mikor a legnagyobb tudatlansággal szemben a bölcsesség és ennek tanítói egy batkára sem becsültetnek, azonnal kétségbe kell-e esnünk? El kell-e hagynunk az iskolát? Számba sem

kell vennünk az utókort? Nem, gyalázaton és szégyenen keresztül az erényre kell törekedni.»

Kolozsvártt éppen oly buzgó tanító volt, mint idáig. Az ő közbenjárásának köszönhetette az intézet a Lorántfi Zsuzsánna ezerforintos alapítványát, az ő buzgólkodásának a Barsai fejedelemtől nyert cameraticum beneficium-ot, mely tíz szégyen tanulónak köztartását tette lehetővé. Ugyane fejedelemhez nyújtott be 1658 végén egy tervet: «A magyar nemzetben immár elvégtére egy Akadémia felállításának módja és formája» felől, melyben bizonyítja, hogy a fehérvári collegium jövedelme eddig is elégséges volna az új intézetnek céljára, s hogy az még fenn nem áll, «az idegeneknek uralkodása és a magunkéinak irigysége tette nekünk ez nagy kárt». Ugyanez évben dűlta fel a tatár Fehérvárt és collegiumát, a hallgatók elszéledtek s Basire a megmaradt 35 tanulóval menekült a romok közül. Barsai sem ér rá Apáczai nagyröptű tervével foglalkozni. Hanyatlik Erdély, hanyatlik a nemzeti műveltség ügye s Apáczai fiatal erejét is megtörte a gyógyíthatatlan betegség. 1658. novemberében Kolozsvártt még nyilvános vitatkozást áll Veres Ferencz kath. pappal e tétel fölött: «Krisztus nem mindenkinek halt meg». Deczember 27-ről fenmaradt egy levele, melyben hogylétéről egy szó sincs; nyilván még egészségesnek tartja magát. De már 1659. deczember 31-én éjjel a sorvadás véget vet ifjú életének. Csak harminczötéves volt. Meghatva olvassuk Bethlen sorait: «Apáczait azután nem láttam, mert az isten ebből az ostoba, háládatlan magyar világból, mely ő reá méltatlan volt, kivette, azután az igen gyámoltalan belga feleségét, gyermekét is magához szedte. Ha maradéka maradt volna, és módon lett volna benne, bizony megmutattam volna, hogy én Apáczait mint atyámat úgy tartottam, szerettem, becsültem és emlékezetét ma is becsülöm. A szörnyű tanulás és az isten háza és közönséges jó miatt való buzgó szorgal-

matoskodás betegíté száraz betegségben, melyben is semmit sem kedvezvén az erőtlen lélek az erős testnek, ki kellett menni belőle». — Méltatását és jellemzését szépen foglalják össze Beöthy e szavai: «E szegény, üldözött, beteg tudós a tudomány oroszlánszívű fölkentjei közül való, kit a közelmúlt rémjelenetei épp oly kevésbé képesek megfélemlíteni, mint halálának közelgő árnyéka. Tudós, ki hisz eszméiben; hazafi, ki hivatottnak érzi magát az igazság szavával megváltani nemzetét».

Munkái (Színnyei adatai alapján): 1. «Disputatio theologica de introductione ad philologiam sacram». Ultrajecti, 1650. — 2. «Disputatio theol. inauguralis». Hardervici, 1651. — 3. «Magyar Encyclopaedia». Ultrajecti, 1653. (újra kiadva: Győr, 1803.; e kiadás nem pontos, sem nem teljes; az első kiadás nem 1653-ban jelent meg, hanem 1655-ben, együtt a következővel); — 4. «Oratio de studio sapientiae». — 5. «Magyar logikácska». 1654. (újra kiadva Horváth Cyrill által Pest, 1867. A. Cs. J. Bölcsészeti Dolgozatai, meglehetősen önkényűleg választott szemelvényekkel az Encyclopaediából, melyek éppen nem adnak képet Apáczairól). — 6. «Disputatio de politica ecclesiastica». Claud., 1658. — 7. «Disputatio philos. de mente humana». Varadini, 1658. — 8. «Académia felállításának módja és formája». Kiadja Szabó Károly. Pest, 1872. *Kéziratban*: 9. «Oratio de summa scholarum necessitate stb.» (Magyar fordítása Hegedüs Istvántól, Kolozsári ev. ref. főtanoda értesítője, 1876.) — 10. «Philosophia naturalis». Anno 1660. (204 l. Előadásaihoz készült jegyzetek, melyeket halála után lemásoltak, l. Gyalui. Színnyei nem említi.)

Irodalom. (Csak az újakat említem.) *Szilágyi Sándor*: «Apáczai Cs. János és kortársai». (M. T. Akad. Értesítője, 1860. Az egész Apáczai-irodalomnak maig legkitünőbb munkája.) — *Gyalui Farkas*: «Apáczai Cs. J. életrajzához és műveinek bibliographiájához.» (Erdélyi Múzeum, 1892.; megbízható adatok dolgában első helyen áll.) —

Erdélyi János: «Apáczai Cs. J. ösmertetése». (Sárospataki Füzetek, III. 1859. 316—37. lap. A tartalomjegyzékből a cikk sajtóhibából kimaradt. E. leggyöngébb dolgozata; Apáczai philosophiai méltatása krtiikátlan, az adatokban sok az önkény.) — *Horváth Cyrill*: «Apáczai Cs. J. philos. dolgozatai». (A bevezető értekezés 30 lap, melyből csak nyolcz érdemel figyelmet, a hol Descartessel összeveti.) — *Ormándy Miklós*: «Apáczai Cs. J. életrajza és botanikai munkássága». (Kolozsvári r. kath. főgymn. értesítője, 1879. Az életrajzi rész teljesen megbízhatatlan, a tudományos igen jó.) — *Szily Kálmán*: «Apáczai Encycl., mathem. és physikai szempontból». (Term.-tud. Közlöny, 1889. Igen érdekes és tanulságos; összefoglaló ítéletében túlságos szigorú.)

Bánóczy József.

AZ UTOLSÓ NÁDOR ÉS KORA.

Források: Zehn Jahre in Ungarn. Erlebnisse und Beobachtungen eines Weltbürgers. Bd. I—II. Leipzig, 1845. — Österreich im Jahre 1840. Von einem österreichischen Staatsmann. Leipzig, 1844. — Ungarische Wirren u. Zerwürfnisse. Leipzig, 1842. — Terra incognita. Notizen über Ungarn. Herausgeg. v. J. Orosz. Leipzig, 1835. — Titus: Magyarország 1846-ban. Lipcse, 1846. — Tabletten autrichiennes contenant des faits, des anecdotes, des observations sur les moeurs, les usages des Autrichiens et la chronique secrète des cours d'Allemagne par un témoin oculaire. Bruxelles, 1830. — Zeitstimmen aus und über Österreich. Leipzig, 1846. — Stephan Victor, Erzherzog von Österreich. Sein Leben, Wirken und sein Tod. Wiesbaden, 1868. — Ungarische Zustände, Leipzig, 1847. stb.

I.

A márcziusi emlékek verőfényében egy elvonuló sötét viharfelhő árnyéka takarja Magyarország utolsó nádora tragikus alakját, kit a forradalom szélrohama legelőször sodort el, hogy életében megvonja tőle a történet igazságszolgáltatását, miután megtörni engedte a legnehezebb helyzetben, melybe a politikai kényszerűség gyarló embert állított valaha. Nincs a történetnek szereplő egyénisége, kinek sorsa megilletőbb volna, s nincs, kit a pietas koszorúja igazabban illelne meg, mint a nagy nemzeti válságnak e mindenkitől félreértett alakját.

Magyarnak született, a magyar vér és temperamentum minden erényével és hibájával, de egyszersmind azzal a kényszerűséggel is, mely alá a családi tekintetek állították, melyekben született. És e két széthúzó erő egy perczig sem szűnt meg a befolyás felett versenyezni, melyet életére végzettszerűen gyakoroltak. Már kora ifjúságában Miklós csár leányának, Olga nagyhercegnőnek szánva, ez összeköttetést azok a politikai tekintetek hiusították meg, melyek rá, mint Magyarország leendő nádorára, épen a magyar nemzet visszatetszése szempontjából voltak irányadók.

A nemzeti előítéletek e legyezetése később is egész politikai gondolattá kidomborodva jelenik meg István főherceg egész nyilvános szereplésében. Az öreg József nádor még erősen ragaszkodott nem egy tekintetben a merev spanyol etikethez. István nádor szakított ezzel a hagyománnyal, társaságát, udvarát egy magyar nábob minden szeszélyves túlzásaival rendezte be.

Hetenkint egyszer adott estélyeket, de ezek csupa kártyázó és pipázó összejövetelek voltak a magyar nemesség akkori élete módjára. Főudvarmestere fáradtságosan összekeresett vadász- és huszárpárokat szedett össze, kik nemcsak nagyságra, de arczra is annyira hasonlók voltak, hogy a legmulatságosabb tévedésekre adtak alkalmat. És bár a nemeslelkű nádor jelentékeny összegeket fordított jótékony czélokra s a pesti árvíz alkalmával mindaddig letiltotta asztaláról a csemegét s árát a szűkölködők rendelkezésére bocsátotta, míg csak az inség nem enyhült, de azért hintói ragyogtak az aranytól és selyemtől, lovai a legszebbek voltak s cselédsége pompás livréekben díszelgett.

Elég naiv volt azt hinni, hogy ha dotatiójának 300,000 forintba való fölemeléséhez köti a nádori méltóság elfoglalását, a kifejtett fejedelmi pompa fénye elég lesz elkápráztatni egy érzéki phantasiájú nemzetet, s a kopott kabátos Catok-

nak menten leesik az álla. A Budán tartott 230 terítékes első kormányzói diszebéden meglepetve látták a szétosztogatott menükön följegyzett 98 fogást. Majd jött egy fényes bál, melynél a szeretetreméltó házigazda figyelme arra is kiterjedt, hogy saját öltözőjét rendeztette be a hölgyek garderobéjának, a hol szolgálatkész komornák voltak kéznél egy-egy félrecsúszott hajfonat vagy makacs fodor kiigazítására, nemcsak, de a legfinomabb odeur-ök, friss virágsokrok, új bálí czipők, keztyúk, selyem harisnyák álltak rendelkezésre. Mindezekre H... 'gróf, mint egy valóságos «petit maitre» viselt gondot. Nyolczszáz szál gyertya ömlesztett nappali fényt a táncsteremre. Hogy a vendégeknek megkíméljék a fáradságot, maga az udvari tiszt számította össze a gyertyákat s adta tudtára az eredményt a vendégseregnek.

A főherczegnek volt érzéke a nyilvánosság bizonyos előnyeire, bár egy alkalommal, mikor a «Pesti Híradó» elég indiscret volt nyilvánosságra hozni a főherczeg egy sétakocsizását, mely alkalommal négyes phaetonját maga hajtotta, a főherczeg megizentette a lapszerkesztőnek, hogy jövőre, ha magánügyeivel akar foglalkozni, szíveskedjék előbb hozzáküldeni a — *correcturát*.

Hanem e tündériesen világított ragyogó termekben mennyi árnyék! A forradalom előtti társadalom mély bomlását nem leplezhették el a zajos ünnepségek. A főrangú *haute-volée* bántó idegenkedéssel fordult el a köznemességtől, s egy Zichy gróf egy alkalommal egy hölgyre ujjával mutatva jegyezte meg gúnyos hangon: «Ez itt K. fiumei kormányzóné asszony!» A szegény egészen elhagyatva ült ott a *haute-volée* dámái közepett, egyetlenegy sem érdekesítette szóra, sőt B. grófnő, mikor K. asszony megszólította, lorgnette-ján keresztül merev fixirozással nézett rá, s azután szó nélkül sarkán fordult s otthagya.

Ezekhez hasonló epizódok épen nem voltak alkalmasak a mindinkább mélyülő ellentétek kiegyenlítésére. Pedig a nádor teljes jóindulattal buzgólkodott a meglazult társasélet föllevenítésén. Élczes, szellemes modora sokszor az etikett szigorát is feláldozta egy-egy népszerű aperçu-nek. Ő volt, a ki az aranygyapjas rend ismeretes devise-ét — «*Pretium non vile laborum*» — ekként variálta: «*Pretium non vieler laborum*». És éppen nem vette rossz néven, mikor az országban tett ismerkedő körútján, mely 14 nap alatt az országnak 1.200,000 forintjába és 504 ünneplő beszédbe került, Jászberényben egy «Éljen István!» feliratú nagy lepedővel fogadták, melynek takarója alól, mikor félrehúzták, egy óriási — sült ökör került elő. Valaminthogy csak jóízű mosolyt csalt ajkaira az is, mikor Sárospatakon egy éltesebb főúr, a tiszteletére adott ebéden mondott toasztjában azt a reményét fejezte ki, hogy most már meg fog a főherczeg házasodni is, «mert a legényember — úgymond — mindig csak félemler».

Elkövetkezett az 1847-iki országgyűlés megnyitása. Azé az országgyűlésé, a melyre Kossuthot Pestmegye küldte követül. Heves agitatók előzték meg az októberi választásokat, de talán senkit sem ragadott annyira a pártszenvedély, a fanatizmus, talán senki sem mondott a fanatizmus fellobbbanásában a márczius előtti idők izgalmait markánsabbul bélyegző szavakat, mint a mai közéletnek is egyik legkedveltebb és legnépszerűbb alakja: az akkor fiatal P... báró. «Csak négy emlékezetes napot ismerek — ekkép haranguirozta a pestmegyei választókat — a világ teremtése óta. Az első, a melyen a Chaos világossággá vált; a második, a melyen Krisztus megszületett; a harmadik, a melyen a franczia forradalommal a szabadság napja felsütött; a negyedik a holnapi nap lesz, a mikor el fog dőlni, hogy Kossuth követ lesz-e, vagy nem?»

Kossuth követ lett. De már a deczemberi felirati vita meghozta a márczius első fecskéit. Zajos, izgatott jelenetek

próbálták ki a főrendi tábla elnöki tisztségében még gyakorlatlan nádort. Egy alkalommal két szónok egyszerre emelkedett fel,* egyik az ellenzéki, a másik a kormánypárti padokból, s egyszerre követelték a szót. A zavarba jött elnök tétovázva jegyezte meg, hogy igazán nem tudja, melyiknek adja a szót. «P...nak! P...nak!» — harsogott fel egyszerre a jurátusi karzatról, mert P... volt az ellenzék szónoka. A rendreutasításra több jurátus visszaszólt: «Hiszen ha a nádor nem tudja, melyiknek adja a szót, mi kell, hogy döntsünk».

A leczke, melyet a nádor ekkor tartott a zavargó ifjúsághoz, érdemes arra, hogy szó szerint közöljük: «Magaviseletük — szolt a nádor — annál kárhoztatandóbb, mert a karzatra való bejárat csak azért engedtetett meg önöknek, hogy tanuljanak, hogy egykor helyöket a gyűlésben, mint hazájok törvényhozói, méltóan foglalhassák el. Ha felcserélnők a szerepeket s a most kritizáló hallgatósággal a főrendek helyeit foglaltatnók el, ezeket pedig a hallgatóság helyett a karzatokra küldenők, az előbbinek bizony kevesebb kára lenne ebből, mint a hazának. A mostani tábla a karzatok dicséretével vagy ócsárlásával szemben egyként közönyös».

A nádort e jelenet annyira felizgatta, hogy beteg lett belé. A gyúanyag fel volt már halmozva, még csak a szikra kellett, hogy jöjjön.

II.

Az átalakulás nagy folyamatát, mely a régi Magyarországot elhullott fiai vérének ifjító fürdőjéből phönixként emelte ki, hibás volna egyedül márczius 15-ike emberei művének tulajdonítani. Hiszen Ferencz császár uralkodásának utolsó éveiben voltak már politikusok, kik a nagy krizist, mely elé Ausztriát századok bűnei sodorták, kikerülhetlennek ismerték fel. A történelem csodás organismusa olyan,

hogy abban a mult a jövő tükrében látja képét, s a ki csak az események rohamos egymásutánját követi, sokszor egészen egyebet lát, mint a ki nyomról nyomra visszamenőleg fejti-bontja föl annak összecsomózott szálait.

A szatmári béke után elsőkélyesedett közélet, a passarovitzi békekötés következtében a töröktől kiürített roppant nemesi latifundiumok bevonása a korona rendelkezése alá, s ezeknek politikai célokból való adományozása rendkívüli eszközt szolgáltatott a bécsi udvar kezébe a nemzet ellenálló ereje megtörésére. A XVIII. század második évtizedéig a dynastiával és a kormánnyal szemben megalkudatlan büszke mágnások most mint a raj zümmögték körül a mézes géretek czukorporával körülhintett trónt, melynek egy szép császárnő kegyes mosolyai s érzékeny könyei növelték varázsát.

Bebizonyult a tacitusi ige: «Quanto quis illustrior tanto magis falsi ac festinantes». Hugenották váltak egy éj alatt újra katolikusokká s merültek el a bécsi absolutismus csábító világába. Száz évvel később párját láttuk ennek az önző politikának Francziaországban, hol a hajdani köztársasági nemzeti javak vásárlói az ellenzékre tértek, a midőn a restauráció által fenyegetve látták magukat háborítatlan birtokukban.

A hatalom nem látta a veszélyt, mely a mesterséges dissolutió eme folyamatában a nemzet középosztályát a demokratikus eszmék táborába hajtotta. Nem az eszmék meggyőző igazsága volt az, mely az avitikus intézmények popiliusi körében megcsontosodott régi Magyarországot, ezt az országot, melynek területe $\frac{5}{8}$ -adrésze még mindig nemesi allodium volt, a szabadelvűség szászlója alá terelte, bár az 1833-iki országgyűlés már nem nélkülözte itt-ott a szokatlanul radikális hangot sem, s többek közt Péchy, pestmegyei követ az egyházi javak secularisatiójának kérdését is föl-

vetette. De a centralismus veszélye ellen nem volt más menedéke a nemzetnek, mint alkotmányossága sülyedő hajójából kidobni a fölösleges gátló terheket, s őszintén kezet nyújtván a haladó korszellemnek, megkönnyült vitorlakkal evezni tovább.

Amaz idők egyike volt ez, melyekben Thiers szerint: «tous parlaient du bien publique, et peu le voulaient». Mint egykor a Fabiusok, kik egyedül viselték a harczot a vejibeliek ellen, 80 Zichy vitte a szót a felső táblán s nyomta le számbeli súlyával a törvényhozás mérlegét. Napoleon bukása után tizennégy éven át az alkotmányos Magyarország oly módon kormányoztatott, mely az adott szó és ígéret szentségének teljes kigúnyolását jelentette.

A politikai kormányrendszer minden bűnének a köz-erkölcsök tervszerű elsatnyítása tette le alapját már az iskolákban. A tanuló jóérzése tanulmányai egész folyamata alatt a legszigorúbb felügyelet tárgya; professorai megannyi spiczlik, kik pedansul jegyzik könyveikbe természetének, hajlamainak, szokásainak, legkisebbke nyilvánulását, hogy jelentést tehessenek arról Bécsben vagy a tartományi központban. Figyelemmel kísérik olvasmányait, kikérdezik, mit tart különösen Catoról és Brutusról, s évenként legalább hatszor kényszerítik meggyónni. De nincs az a hivatali bureau sem, a melynek személyzete közt legalább két spion ne lappangana, kik közvetlenül leveleznek a bécsi rendőrfőnökkel, sőt magával a császárral is. Denunciánsok árasztják el a korcsmákat, fogadókat, ott leselkednek a császári könyvtárban, könyvtárus-boltokban, tudakozódva, ki milyen könyvet használ. A postán föladott leveleket a legkisebb gyanúra fölbontják, sőt attól sem pirulnak, hogy a levél hátán a feltört pecsét *mellé* üssék föl az új pecsétet.

Tízezer császári spion — *Nadler* — örködött a polgárságnak nemcsak élet- és vagyonbiztonsága, de erőnyei fölött

is s teljesítette a besugói szolgálatot. Voltak közöttük kiskereskedők, iparosok, cselédek és prostituáltak, s mindezeket messze szétágazó szövetség titkos hálózatába fűzte össze a reakció ármányos keze. Egy szó sem hangzott el Bécsben a nélkül, hogy mint egy óriási hallócsövön át, vissza ne verődött volna a császári kabinet rejtek-falairól. Így tudták meg többek közt, hogy R—y herczeg S—r udvari tanácsos leányával szerelmi viszonyt kezdett, s daczára annak, hogy az egész viszony a lehető legplatonikusabb maradt s nem terjedt túl néhány ablakon át váltott pillantáson, a császár ezt elég oknak tartotta arra, hogy maga elé rendelje a bűnös herczeget. «Herczeg! — szőlitotta meg szigorú hangon — jó lesz megtudnia, hogy tanácsosaim leányai nem arra valók, hogy kalandjai czéltáblájául szolgáljanak; van Bécsben elég más, a kihez fordulhat. S a szegény herczegnek 15,000 frtjába került ez a tréfa.

Bezzeg nem vették ilyen komolyan ezt az operett-ízü moralitást, a mikor a politikai czélok kivánták azzal a megalkuvást. A bécsi congressus napjai — vagy inkább éjszakái — a bacchanáliák legmagasabb iskolájának voltak szakadatlan sorozatai, úgy, hogy utóljára már az orosz czárt is elfogta a tobzódás undora s szökni igyekezett a társaságból. De Metternich ügyesen tudta még egy csavarintásnyival feljebb hangolni az élvezetek húrjait s hogy lekösse a fiatal és érzéki czárt, mint egy byzanci hopmester, újabb és újabb izgalmak elővarázsolásában feszítette meg fantáziáját. A gourmandság és szakácsrafinnment utolsó fokát képező híres ebédeket és fényes bálokat, versenyeket egyszerre úgynevezett «petite soirée»-ek váltották föl, melyeknél a királynő szerepét egy rendkívüli szépségű herczegnő játszotta. Daczára családjá ellenzésének, mely nem akarta őt Metternich kívánatára odadobni a diplomatia ez erkölcstelen játékának, a herczegnő mégis incognitó elhagyta Bécsset s követte őt

Sándor czár is. De a szép Ledának még korántsem ért véget szerepe; ezer kaczer cselszövénynyel kellett a mámor örületébe mindjobban belecsalogatnia üldöző és hódítani vágyó Jupiterét, hogy aztán Metternich a szerelmes czárt általa Troppauba és Laibachba édesgethesse. Vannak, a kik tudni vélik, hogy Metternich az orosz udvartól nagyobb fizetést húzott, mint magától Ausztriától, s hogy erről Ferencz császár is tudott.

Minden frázis daczára, a mit a magyar nemzet loyaltásáról oly készséggel szoktak hangoztatni, tény az, hogy a magyar nemzet, épen politikai elégedetlensége okaért, csak gyengén támogatta Ausztriának a francia köztársaság elleni háborúit.

Ehhez járultak még a hadsereg egyéb organikus bajai. A kenyér olyan, hogy alig lehet lenyelni. De milyen is lehetne, mikor valahányszor az osztrákok lisztkészletet adtak el, ezt a lakosok csak sertéseik és majorságaik számára vették meg. Láttak a többek közt oly lisztet, melybe porrá tört kréta volt vegyítve.

Még cifrábbak a dolgok a hadsereg ruhaszállításánál. A háborúk hyénái ott, hol még a győzelemnek is köny- és vértenger az ára, egyedül maguk nevetnek a markukba. Csalásaikat oly szemérmetlenül üzik, hogy az osztrák katona, ha egy ruhát három hétig visel, bélése foszlányokban csüng alá, mint a pókháló s a szöveten keresztül lehet látni. A bakancs alig tart tizenöt napig. Pedig egy évben csak egyszer kapnak teljes felszerelést.

Nem csoda, ha a legsensatiósabb feltevések keringenek a közvéleményben ez állapotok okai felől; vannak, kik az egészet tervszerűleg kigondolt összeesküvés kifolyásának tekintik Ausztria állami bukására, mely összeesküvés fő-fő-eszköze az, a ki a birodalom cancellári székén ül, Thugut, az illuminaták felforgató sectájának híve. Mások az vélik

tudni, hogy egy századok óta elnyomott népfaj, melynek polgári egyenjogúságát a francia forradalom első izben iktatta törvénybe, a zsidók azok, kik hálából a francia demokratia iránt, titkos szövetkezetben tömörülnek a köztársaság körül, Európától Ázsiáig terjedő politikai levelezést folytatnak s közvetítenek héber írásjelekkel, s nemcsak kémiszolgálatot teljesítenek a francziák előnyére, de mint az ellenfél szállítói is árúloi lesznek saját államuk hadseregeinek. Legalább így magyarázzák azt a gyakori esetet, hogy épen a francziák támadásait megelőző napokon hiányzik annyszor a császáriaknál és szövetségeseiknél a hús és kenyér. A zsidó Kaukázg is ilyen bűnös manipuláció gyanuja alatt állt s csak nehezen moshatta ki magát alóla.

Minderről Ferencz császár tudott a legkevesebbet. Hozzá ez időben nehéz volt a bejuthatás, sőt a kinek születése, vagy állása erre jogot adott is, gondoskodtak róla szigorú utasítással még az audiencia előtt, hogy politikai kérdést ne merjen érinteni. A közvélemény a fiatal császárnét okolta befolyásának ily irányú felhasználásával s általában az ügyek rossz vezetésével s oly erős gyökeret vert e vélemény a népben, hogy szívét egészen elfordította uralkodónéjától s a császárné nem egy izben volt kitéve a közönség részéről célzatos boszantásoknak.

Ferencz halálával a politikai rendszer egész öröke leltár mellett szállt át utódára. Hatvanezer köztisztviselői marionette rángató madzagát tartotta kezei közt a bécsi központi hatalom. A császár nevezte ki a ministereket, az elnököket, kormányzókat, ülnököket, igazgatókat, tábornokokat, ezredeket, érsekeket, püspököket, kanonokokat, egyetemi és gymnasiumi professorokat — s mindezt azzal az elmaradhatlan klauzulával, hogy : *«tekintve személyünk iránti hű ragaszkodását»*. A közszabadságnak sohasem volt esküdtebb ellensége Metternich kancellárnál, pedig nőies külsője, széles

homloka, szabályos orra, kék szemei, mindig mosolygó ajaka nem tettek kellemetlen hatást. De e megnyerő külső leple alatt egy politikai démon ádáz karmai emelkedtek Magyarország szabadságának megfojtására.

Végre az adminisztratori rendszer beleverte az utolsó éket a magyar alkotmányosság védbástyáiba, a melyek a spanyol és Stuart-ármányok törekvéseinek legtovább állottak ellent. A nemzet közvéleménye tiltakozott a hivatalos mandarinenthum ama legujabb teremtményei ellen, kik 5—6000 forintos fizetésekkel azt a missiót vállalták el, hogy Magyarországot a conservatív majoritás táborába hajtsák. De hiába, a *reformerhetnémkedés* szele most már felülről kezdett fujni, a felvilágosult absolutismus lett a divatos jelszó s megtörtént, hogy egy bizonyos megyei administrator eljátszotta hajduival brumaire 18-dikát a tanácsteremben az ellenzék férfjaival szemben.

Apponyiban megtalálta a kormány azt az embert, a kinek elvei voltak, s ennyiben ő veszélyesebb volt minden elődénél, Pálffy Fidelt s Majláthot sem véve ki. A leopoldstadti színház kulisszái világából kipattant kancellárban egy új Bonapartét láttak, a ki egy tetterős aerát fog kezdeményezni. Nincs fonákabb helyzet egy doktrinér államférfiuénál, a ki igen jól akarja szerepét játszani s nincs rosszabb kormány annál, a mely semmi megoldani valót nem akar hátrahagyni utódjára. Az egész hivatali kar, ujságok, kormányzéki tanácsosok, administratorok, főispánok, váltótörvényszéki assessorok, só-beszedők, titkárok, konczipisták és gyakornokok ujjongtak az örömtől, hogy a kormányt a tettek mezején látták.

De vajjon mit jelentettek ezek a tettek? Vajjon a Lukák, Benék, Ürményiek, Uraiak, az adminisztratori kar egész korthada alkalmas volt-e a közvélemény szemében növelni annak a kormánynak a nimbusát, mely Urait kegyeivel hal-

mozta el s a híres Forintost titkos audientiákban részesítette? Suttogtak holmi programokról, melyek közt ott volt az osztrák államadósságoknak a legközelebbi országgyűlésen leendő átvállalása s a büntető törvénykönyvbe bizonyos betoldás fölvétele, mely a kormányellenes beszédeket szigorú büntetéssel sújtaná. Megteremtették ünnepélyesen a gyűldét, de az a párt, mely ilyen alapokon szorult együvé, nagyon hasonló consistentiájú volt az európai egyensúlyhoz, melyről Swift azt mondta volt, hogy «ha egy veréb a fedelére ül, az egész ház összeomlik.»

Egyike a legerősebb conservativ mágnásoknak, Metternich sógora, Zichy Bódog is szükségesnek látta rámutatni a rendszer túlzásaira, mely csakis a szláv ajkú megyékben talált hivekre. No meg a főpapságban, mely pénzt, fáradságot szívesen áldozott, hogy a kormányt támogassa. Legjelentékenyebb tehetsége kétségkívül Lonovics csanádi püspök, a magyar episcopatus V. Sixtusa, kinek arcza, temperamentuma Lutherre emlékeztetnek. A mint szónokol, vonásait valami benső tűz emésztí; apostoli megalázkodása és egyházfejedelmi büszkesége sajátságos allűrben olvadt össze, mely emlékeztetett szent Bernátra, annak lángesze nélkül. Senki sem értett hozzá jobban, mint ő, hogy a katolikus dogmákat bizonyos költői theologia mezébe öltöztesse; a támadás minden sophismájára a czáfolat tiz sophismáját tudta készen tartani.

Széchenyi összetűzése Deákkal, az előbbinek megszerzte a kormány rokonszenvét, mely őt kormányzéki tanácsossá s egy ujonnan alapítandó közmunkaügyi bíró fejévé szemelte ki. Az ő rendszertelen és szeszélyes agya találta ki a közjogi kapocs legczinikusabb és lakonikusabb formuláját, mely azzal kezdődött és végződött, hogy «Ausztriával össze vagyunk házasodva». Igaztalan volna e hasonlat mögött nem látni Széchenyi sarcastikus egyéniségét; de lehet-e kétkedni

a felett, hogy a kiegészítési aera összes közjogi tudása sem sokat változtatott e genialis epigramm élethől merített igazságon? Csak az ő Cassandra-lelke sejtette már akkor, hogy a magyar nemzet feladott önállósága egyedül az anyagi függetlenség terén vívható vissza sikerrel.

A pest-szolgák vasút megnyitása meghozta régi álmai megvalósulását. A nagy magyar csupa öröm volt e napon. Az ünnepélyes megnyitás alkalmával Batthyányi septemviren, Széchenyi kamarai elnökön, Keglevich kincstárnokon, István főherczegen, gr. Károlyi Lajos főispánon s Vay báró kormánybiztoson kívül — a kiről az a calembour járta, hogy nélküle nem lehet Magyarországot kormányozni (t. i. vaj nélkül) — ott volt Rothschild is, erősen dörzsölve állat s árfolyam-differenciákon töprengve. A főherczeg, mikor meglátta, előzékenyen beültette a waggonba: «Jöjjön ön, Rothschild báró, hogy ha a levegőbe röpkölünk, ön is velünk röpköljön.» Talán azt hitte a derék főherczeg, a mennyországba sem lehet már államkölcson nélkül eljutni.

Mindez akadályozta egyelőre az ellenzéki hangulat erős kitöréseit. Az 1846/7-diki nagy inség különben is erősen demoralizálta az alsóbb néposztályokat; öt forintért bocsátottak áruba gyermekeket, sőt adták ingyen ajándékba is. István főherczeg azonban erősen csalódott, mikor számított a kormánybarát conservatív és liberális elemek támogatására. Batthyányi Lajos Vasmegye közgyűlésén hangosan követelte, hogy húzzák ki nevét azon deputatióból, mely István főherczegnek Budán leendő fogadására küldetett ki. «Senki elé sem járulok hódolni — nyilatkoztatta ki a büszke főur — tehát István főherczeg elé sem!» Ha tudta volna, hogy jönni fog egy pillanat, a mikor vigyázatlan szavai végzetes súlyllyal billentik alá élete mérlegét....

III.

A viszonyok erőszakos alakulásainak a nádor ellent nem állhatván, kénytelen volt maga állni élére a mozgalomnak, hogy legalább azt a törvényes mederbe szorítsa s szabályozza. Már a rendek márczius 4-iki felirati javaslatának keresztülforcirozásával a főrendi táblánál, a nádor, mint elnök, szabálytalanságot követett el, a mennyiben, hogy elfogadtassa a nemzel jogos aspiratióit tolmácsoló felirati javaslatot a csökönyös főrendekkel, a tanácskozás menetét szokatlanul befolyásolta s a tábla határozatát elhamarkodott enunciatióval praeoccupálta. Igaz, hogy e lépés politikai mentességül szolgál, hogy ép az ülés megnyitása előtt tudta meg, hogy a felirat el nem fogadása esetén az országgyűlési ifjúságnak feltett szándéka volt véres conflictust provokálni a conservativ mágnásokkal s ennek meggátlására a nádor minden eszközt jogosnak vélt megragadni.

A conservativ párt azon része, melynek a felirat ellen alapos kifogásai lettek volna, elfogadta a fait accomplit és hallgatott. A felirat átnyújtására Bécsbe küldött deputáció élére maga a nádor állt. Az elindulást megelőző nap estéjén érkezett meg Bécsből C. gróf, fontos udvari depessel a nádor részére, melyet nadrága alá, csizmájába rejtett. A gróf nem volt fukar a legközelebbi bécsi napok eseményei ecsetelésében, komor szavakkal jellemezte a bécsi udvar fejvesztett kapkodását s a rendszerváltozást sürgető áramlat fenyegető felülkerekedését.

Ilyen kilátások közt indult útnak a nádor, hogy a magyar deputátiót az uralkodó elé vezesse. «Ki tudja, visszatérek-e még? — rebegte szomorú sejtelmek közt — talán agyon is ütnek.» Helyzetét világosan látta abban a tragikus alternatívában, hogy vagy az udvar bizalmát játszta el örökre

még abban az esetben is, ha mindent megkap, a mit a nemzet nevében kívánt, vagy pedig semmit sem ér el, és akkor Magyarországra sohasem térhet többé vissza. «Tudom jól — jegyezte meg ösztönszerű előérzettől megkapatva — hogy ha magyar ministerium nélkül térek vissza, az országgyűlési ifjúság királylyá kiált ki. Már pedig, ha megszünök is nádor lenni, még sem szünök meg főherczeg lenni. Ha ez történnék, egy fél óra alatt túl leszek a határon és Magyarország soha sem lát többé viszont.»

Bécs e nevezetes napokban saajtságos hazafias paroxismus képét mutatta. Kokárda viritott minden keblen; öregek, ifjak, gyerekek, asszonyok nemzeti díszben pompáztak. A történelemben egyetlen példa volt, hogy a merev magyarság s némettség kibékülése symbolikus kifejezést nyert s a magyar országgyűlési ifjúság a magyar színek mellett a bécsi kokárdát — fehér szalagot — is viselte. A bécsi opera márcz. 16-iki előadásán «Don Juan» nemzeti fejdíszben, viharos éljénzés között lépett a színre s a midőn valaki a színházban jelenlevő F... magyar mágnást «gróf» czímen szólította, az megfordult s így felelt: «Nincs gróf — F... polgár».

Mikor a nádor Bécsbe érkezett, a vámnál nem finánczokat talált, hanem fölfegyverkezett tanulókat, kik hangos éljennel fogadták. A Metternich-villa előtt a berlini műzsa-fiak pipázva táboroztak. A város csukott kapuja feltárult a főherczegi lakáj: «István főherczeg!» kiáltására, s a «Stephanplatz»-on a nép kifogva a nádor kocsijából a lovakat, lelkes óvácziók közt maga vont a hintót a Burgba. Jellemző a bécsi köznép gondolkozásmódjára, hogy mikor a nádor a Burgból elhajatott, a Batthyányi-lépcső előtt összesereglett nép közül egy polgár megkérdezte vele volt társát, ki az az uraság, a ki most távozott? «Na, kennst Du den nit? Des is ja der König von Ungarn» — volt a felelet.

Ismeretes, hogy a mi akkor még csak a bécsi köznép ajkán élő legenda volt, kevés idővel utóbb annyiban a valósághoz is közel jutott, a mennyiben Jellasics bán előnyomulása első hírére Kossuth, hogy a fenyegető véres conflictust kikerülje, tényleg felajánlotta István főherczegnek a magyar koronát, mint egyetlen eszközt arra, hogy az országnak minden dynastikus érdekeken felül álló integritása megóvásának és előre be sem látható kalamitásoknak elejét vegyék. A történetírás tartozik István nádor emlékének azzal az igazsággal, hogy ő a maga részéről határozottan visszautasította az ajánlatot. «Inkább fogom — ezek voltak saját szavai — ha a szükség úgy hozza magával, vándorolva koldulni kenyeremet királyomért, mintsem, hogy tőle koronát lopjak».

A főherczeg loyaltitása ma már minden kétségen felül áll. De szerencsétlenségre, a jelenetnek nem voltak közvetlen tanúi, s ez elég volt arra, hogy a nádor, egy végzetes félreértés következeként, majdnem egy álló évtizedig egye a száműzetés keserű kenyerét.

*

Visszatérünk a bécsi udvarral folytatott alkudozások menetére. A magyar nemzet kívánczjai csak részben mentek teljesezésbe. Hogy a kiegyezés utolsó akadályait elhárítsa, a nádor Pozsonyba utazott a magyar országgyűlést engedékenységre hangolendő. Már-már sikerült is concessiókat nyernie az udvar számára, a mikor egy közbejött esemény feleslegessé tette minden fáradozását s egész más irányba terelte az eseményeket. Ez eddig kevésbé szellőztetett epizód részletei a következők.

Mialatt a nádor Pozsonyban a rendek állhatatosságát igyekezett megtörni, ugyanazon idő alatt Bécsben Z. udvari tanácsos dolgozott a magyar országgyűlés kívánczjai válto-

zatlan elfogadása érdekében. Mindkét törekvést siker koronázta. Így történt, hogy ugyanazon pillanatban, melyben a nádor a Pozsonyban kivívott concessiókkal Bécsbe érkezve, a Burgban berendezett lakosztályába e szavakkal lépett: «Victoria! kedvező föltételeket hozok», már ott találta Z. udvari tanácsost, ki közbe vágott: «Késő, császári fönség. már időközben mindent megadtak s erről értesítettem Batthyány ministert is».

A nádor nem mutatta megütődését, de teljes oka volt rossz néven venni e beavatkozást, mely egyként gyöngítette helyzetét fölfelé és lefelé. Teljesen compromittált színben tűnhetett fel a magyar országgyűléssel szemben, mely előtt a kiegyezés lehetőségének egyetlen föltételül az engedékenységszükségét hangoztatta s ime most kitűnt, hogy a mit neki meg nem adtak, azt kivívnia sikerült egy sokkal jelentéktelenebb tényezőnek. A mi Z. udvari tanácsost illeti, neki szüksége volt a rehabilitációra, mert a közvélemény őt vádolta a külön magyar pénzügy-, hadügy- és külügy-ministeriumnak a királyi rescriptumban tartalmazott megtagadása odiumával s midőn az általános megadóztatásra vonatkozó rezolútiót nyilvánosan megégette, őt magát is mindenütt kereste, hogy boszúját töltsé rajta. Ez ügyes köpenyfordítással sikerült a hangulatot annyira kedvezőre hangolni maga iránt, hogy az április 10-iki kerületi ülésen maga Batthyány és Deák indítványozták a kiegyezés létrehozása körüli érdemei ünnepélyes jegyzőkönyvbe igtatását.

Különben meg kell jegyezni az igazság kedvéért, hogy a nádor haragja sem volt tartós a márczius 30-iki események ez ügyes politikai acteur-e iránt. Schaumburgi exiliumban pár évvel később több ízben fogadta, sőt állandó levelezésben maradt vele s időről-időre érdekes értesüléseket köszönhetett neki a magyarországi és bécsi viszonyokról.

Daczára a pozsonyi országgyűlés teljes nyugalommal kecségtető bezárásának s a viszonyok látszólagos kedvezőbbre fordultának, István nádor egy pillanatig sem hitt e fordulat tartósságában. El volt készülve hivatala elhagyására s már régtől fogva tartogatta íróasztala fiókjában azt a manifestumot, melyet a nemzethez azon pillanatban volt intézendő, a mikor rég tervezett visszalépése megvalósítására a pillanatot elérkezettnek látja. Pesten, Budán valóban a hangulat sehol sem lőn nyugodtabb, s az általános idegességet fokozták a nagy számra felszaporodott politikai és néplapok commentálásai, a milyen nem kevesebb, mint tizenhárom adta a hangot, köztük tiz német-zsidó, mint Klein, a «Der Ungar» szerkesztője, Chownitz és Wysler, az «Edle», «Opposition» és «Patriot» szerkesztői.

A francia forradalom mintájára Nyáry pestmegyei alispán és Rottenbiller polgármester elnöklete alatt megalakult jóléti bizottmány közegei az angol konstablerek fehér pálcájával őrködtek a rend felett, de csak gyér és mérsékelt sikerrel. Jellemző az izgatott nyugtalanság magasra hágott hullámozására, hogy a júliusban megnyílt országgyűlésen a házszabályokhoz, miután tizennégy szónok hozzászólott már, még 34 iratta fel magát s egész akadémikus viták fejlettek ki a felett, hogy vajjon az angol vagy francia alkotmány-szervezet érdemel-e elsőséget?

Mindez állapotokért a nádort okolták az irányadó körök. Windischgrätz herczeg, egyike a nádor legnyíltabb ellenségeinek, határozottan szemébe mondta, hogy «az egész felfordulásnak és anarchiának az ő magatartása az oka». E gyanúsításokkal szemben teljesen rehabilitálva tűnik fel a főherczegnek úgy lojalitása, mint politikai eszélye abban az emlékiratban, melyet a márcziusi napok emlékezetes idejében Bécsbe küldött. Kimondja ebben, hogy a Batthyány-ministerium elismerése igaz, hogy Magyarország separatistikus politikáját ápolja,

de egyszersmind egyedüli mód a dynastia fentartására, föltéve, hogy a ministerek jóakaratot tanusítanak.

A pártzenvedély nem igazságos bíró; épen ezt az emlékiratot zsákmányolta ki, hogy a gyűlöletesség bélyegét süsse legutóljára is a lelépő nádor egyéniségére s compromittáltta tegye a forradalom emberei előtt. Miután a már Keszthelyig előrenyomult Jellasicb bán elé menve, attól hiába próbált személyes találkozást eszközölni ki a differentiák békés elintézése czéljából, s bár becsületszavát adta, hogy a bánnak nem lesz bántódása, ha a Tihany előtt veszteglő gőzhajóra jő, Jellasicb válasza az volt, hogy kísérete nem engedi őt, mert fél, hogy *a gőzhajó gépje erősebb talál lenni, mint a főherczeg becsületszava*; miután ötször tett kérdést Bécsben, hogy mit tegyen s hogy áll az udvar Jellasicb-ossal, a nélkül, hogy felvilágosítást kapott volna, sőt utolsó kérdésére, melyet Székesfehérvárról intézett, azt a választ nyerte, hogy ideje lesz elhagynia Székesfehérvárt; mindezek után a nádor csakugyan elhagyta Székesfehérvárt s Bécsbe érkezve, beadta lemondását. Szeptember 24-ike volt.

Október 10-én Madarász az országgyűlés nyílt ülésén indítványt tett, hogy miután a főherczeg a sereget hűtlenül elhagyta, javait és uradalmait a nemzet számára foglalják le. Kossuth felszólalására ez indítványt elnapolták, de a nádor állam- és értékpapirokban álló vagyonának, úgy összes gazdag, több mint 30,000 frtot képviselő asztali ezüstkészletének megmentését egyedül főudvarmesteri hivatala titkára, Szuborics lélekjelenlétének köszönhette, kinek sikerült a honvédelmi bizottmány által már lefoglalt ezüstneműeknek kiszolgáltatását különböző ürügyek alatt egész Windischgrätz herczeg Budára érkezéseig halogatni s ekkép azokat tényleg megmenteni.

Ellenben a nádor iratai átvizsgálására kiküldött bizottság, melynek tagjai Záborszky Imre, Halász Boldizsár, Mérey

Miklós stb. voltak, megtalálta a fönnebb említett emlékiratnak a nádor által irt eredeti fogalmazványát, mely a politikai helyzet általános feltárása s a magyar ministerium elfogadásának őszinte ajánlása mellett azokkal az eshetőségekkel is foglalkozott, melyek a mozgalomnak *katonai erővel való elnyomását czélozták volna* az esetre, ha a békés tárgyalások eredményre nem vezetnek.

Mint a váratlanul lecsapó bomba, akként hatott e fölfedezés a fölizgult kedélyekre. Egy sötét komplott szála látszottak bomladozni a mitsem sejtő közvélemény előtt, mely Magyarország végmegsemmisítését tervezte a szinfalak mögött. Szemere Bertalan az emlékirat egyes kikapott részeit önkényesen és tendentiosusan kommentálta egy borsodi proclamatiójában; a «Közlöny» lenyomatta az emlékiratot decz. 26-iki számában, a nyugtalan képzelődés újabb és újabb részletekkel színezte ki a mendemonda anyagát. Beszéltek oly tervről, melynek czélja Magyarországnak kilencz oldalról való megtámadása lett volna, s melyet készen kidolgozva találtak meg a nádor iratai közt. Az egésze az adott okot hogy a nádor könyvtárában (és nem iratai között) ott volt Magyarországnak Lipski-féle kilencz ábrából álló térképe is.

Mi volt mind ebben igaz és mit jelentett a nádor emlékiratában kétségkívül előforduló ama passus, mely Magyarország haddal való megtámadásának eshetőségeire terjedt ki, elmondta maga a nádor azon följegyzésekben, melyek saját szóbeli közleményei alapján egy ismeretlen tollából 1869-ben láttak napvilágot.

Egy ez időben tartott bécsi conferentián, melyen R. gróf és H. gróf ministerek is részt vettek, Magyarország pacificálása felől tanácskoztak. H. gróf abban a nézetben volt, hogy a rend fegyveres erővel is helyreállítható, daczára az olasz zavaroknak és a financiális helyzetnek. De ha ez a mód mégsem válna be, tud egy mást, mely csalhatatlan s

abból áll, hogy a nemzetiségeket egymásra uszítsák és pedig a horvátokat, tótokat, szerbeket és oláhokat a magyarok ellen, úgy, hogy ha mindkét fél kimerül, mindkettőnek uraivá lehessenek. A nádor ez indítvány felett megbotránkozva szólalt fel: «Gróf úr! komolyan mondja ezt, vagy tréfából? Mert ha komolyan, akkor nem járulhatok hozzá, mert ez az út nemcsak fölötte veszélyes, hanem erkölcstelen is, úgy, hogy a mennyiben ő Felsége erre határozná el magát, még e conferentián kérni fogom elbocsáttatásomat a szolgálatból».

A politikai macchiavellismusnak H. gróf által ajánlott utálatos fegyvere, legalább kifejezetten, nem talált a conferentián méltánylásra. Mindamellett több jel mutatott arra, — a mint hogy az események később igazolták is ez aggodalmat — hogy az udvari párt nem fog visszariadni ez eszköz alkalmazásától; ezért nem kerülhette ki a nádor, hogy emlékiratában kiterjeszkedjék arra.

Egyébiránt István főherczeg nyilvános szerepe e pillanattól fogva volt eljátszva a camarilla előtt. Kapott utasításait ez időtől fogva az udvari párt mindig keresztezni tudta — így a bánnal való találkozásnál. Mikor a nádor ez utóbbinak egy főhadnagy által megküldte a békés közvetítésre felhatalmazó legmagasabb leirat másolatát, a bán azt átfutva szemeivel, e szókkal adta vissza: «A másolat helyes, csak hogy nem teljes. Itt ebben az iratban van a leirat vége is». Ezzel kihúzta kabátja zsebéből a leirat másodpéldányát, mely annyiival többet tartalmazott a nádornak adott utasításnál, hogy a személyes közeledés meghiúsulta esetén azt a parancsot is tartalmazta, hogy a nádor hagyja el Székesfehérvárt, menjen Budára s az országgyűlést oszlassa fel. Mindebből világosan kitűnik, hogy Jellasics a nádorhoz intézett leiratok mindenikét megkapta az udvari párt által, ellenben a nádornak a Jellasics-hoz intézett utasítások és paran-

csok egyikét sem küldték meg. Ez valóban érthető intés volt, hogy István főherczeg lemondásával többé ne késlekedjék.

Morvaországba, Ewanowitzba vonult nővéréhez, Erzsébethez. Estei Ferdinánd főherczeg nejéhez. De itt sem maradhatott soká. Mikor az októberi események az udvart Bécs elhagyására kényszerítették, hogy Olmützbe tegye át székhelyét, mint egy előretolt sakkfigura, a főherczeg is kénytelen volt tovább mozdulni a kényelmetlen közelségből. «Verschonet meine Schwester», hagyta hátra az egy szál ruhában menekülő V. Ferdinánd, írónnal vetve papírra schönbrunni kastélyában. elmebeteg hugára, a hátramaradt Mária Annára czélozva. Ugyanakkor pedig Olmützből utasította István főherczeget, hogy Ewanowitzot a legrövidebb idő alatt elhagyva, anyai örökére, Schaumburgha vonuljon a Nassau herczegségben.

A főherczeg még azon este elutazott.

IV.

Távol a polgárharcz iszonyai alatt nyögő hazától, távol a közszereplés izgalmaitól, de csendes magányban, áldásos munkásság közt, húsz év nyugalma vetette még derüs alkonyfényét Magyarország utolsó nádora aláhajló életére. Feledve volt itt, a kis német herczegség e horáci csendes zugolyában minden bántalma a világnak, feledve a sivár politika önző üzelmei s a méltatlanul ütött sebek. Építkezési szenvedélyének, tudományos szórakozásainak élt itt a főherczeg, alig véve tudomást a világról, s idylli egyszerű örömeketelve a jótékonyosság gyakorlásában, a népnevelés gyámolításában.

Lassankint a «jucunda ducere oblivia vitae» engesztelő bölcselmének fátyolát borította a főherczeg a mult annyi keserűségeire. Kiterjedt levelezést folytatott, de szántsándékkal került mindazon témákat, melyek a forradalmi esemé-

nyekre birtak vonatkozással. Ez okból hagyta válaszolatlanul többek közt Szemere volt miniszternek 1859. júliusában hozzá intézett terjedelmes levelét, melyben Szemere rámutatott a magyarországi állapotok fenyegető alakulására, s a kitörni készülő forradalom elkerülése érdekében arra kéri a főherceget, vesse magát közbe hogy a császárt concessiókra hangolja Magyarországgal szemben. «Egy nemzet — írta Szemere — vagy szabadságáról vagy nemzetiségéről mondhat csak le, a kettőről egyszerre sohasem.»

Más körülmények közt is szigorúan ragaszkodott a főherceg ahhoz az állásponthoz, hogy minden beavatkozástól távol tartja magát, melylyel magatartását bármely irányban engageálva mutathatná a szabadságharczczal szemben. Így 1854-ben magát *K. grófnőt is visszautasította azzal a kérelmével, hogy a hessen-homburgi örögrófnál járjon közbe egy honfitársa, egy volt honvédőrnagy érdekében, kit Homburgban letartóztatva, az osztrák kormány felhívására kiadni szándékoztak.* «Ha védelem volna is — így hangzott a főherceg titkárának e folyamodványra adott válasza — a mi mellett pedig sem az előzmények, sem a letartóztatás nem látszanak szólni — a főherceg úr annál kevésbbé tehetne kivételt S. javára ily ügyekben zsinórmértékül vett be nem avatkozási elvétől, mivel ez elvhez való ragaszkodása teljesen megfelel meggyőződésének.»

Hasonló okokból került a főherceg, a közeli Emsben fürdőző magyar arisztokratia számos tagjával való összejöveteli alkalmával, minden oly fordulatot, mely a társalgást a magyar politikai viszonyok s különösen az 1848/49-iki események kényes témájára vezetné.

Akadtak kétes jellemű hirlapírók is, a sajtó bizonyos bankrott existenciái, a kik tollaikat a főherceg rehabilitálása ügyének ajánlották fel a bécsi udvarral szemben. Ezek közé

tartozott R., a forradalom idejében egy pozsonyi német lap szerkesztője is, s egyszersmind egy becsmérő pasquillus szerzője abban az időben, mely egyaránt irányult a bécsi udvar és a nádor személye ellen. Mindezeket határozottan visszatartozította a főherceg, ki nem akart a dolgok objectiv szemlélete köréből kilépni. R...-en pedig elkövette azt a tréfát is, hogy jelenlétében vette elő könyvtárából annak brosjét s olvasta egyes passusait a szerző fejére.

A mi a főhercegnek családjához való viszonyát illeti, oly pont ez, melyet kiváló érdekessége daczára sem lehet ez idők szerint még bizonyos tartózkodás nélkül tárgyalni. Tagadhatatlan, hogy a forradalom lezajlását követő hosszú tíz évig az el nem oszlatott félreértés egész súlyával nehezült a főhercegre s több mint hideggé tette a Habsburg-ház többi tagjainak viszonyát a száműzöthöz. Oly meggyökerezett volt ez az elfogultság a főherceg iránt, hogy még az osztrák hadseregnek a nassauai udvarnál vagy a nassauai gyógyfürdőkön sűrűen meg-megforduló magasrangú tisztjei sem tudták, vagy merték magukat alóla kivonni s egészen mellőzték az őt, mint a császári ház tagját megillető tiszteletadást. Maga Metternich herceg, a Schaumburghoz közel fekvő Johannisberg ura is, teljesen ignorálta a főherceget s csak akkor látogatta meg Mentoneban, mikor már — kiterítve feküdt a ravatalon.

Nem törhette meg a kislelkeknek ezt a fázó visszahúzódását sem Prokesch altábornagy ostentatív tisztelgése a főhercegnél, sem Albrecht főhercegnek, e lágyszívű katonának saját maga által kezdeményezett érzékeny találkozása a főherceggel Emsben, az osztrák tisztikar szemeláttára. Mindenki attól félt, hogy a főhercegnek való hódolását rossz néven vehetnék Bécsben az udvarnál.

Sokkal szívélyesebb fogadtatásra talált a főherceg a külföldi udvarok részéről. A nassauai tisztikar sohasem mu-

lasztotta el felsőbb meghagyásból minden újév és névnapon deputatio által üdvözölni a főherceget. Hónapokat töltött a főherceg az oldenburgi és szász-weimari udvaroknál is; a belga királyi családnál 1862-ben tett első látogatása pedig oly jó benyomást költött, hogy viszonya a királyhoz csakhamar a legbizalmasabbá alakult, úgy, hogy ez indíttatva érezte magát a főhercegnek a bizalmas «te» megszólítást ajánlani fel, a mit a főherceg a maga részéről tiszteletteljesen visszautasított, de kérte a királyt, hogy tekintse őt családjá tagjának s tegezze továbbra is; egyszersmind tekintsen el vele szemben minden nyüzgő ceremóniasságtól. A királyt annyira elbájolta a főherceg szeretetreméltósága, hogy felkiáltott: «Ime, végre egy herceg, a ki nem feszélyez!»

A tiszta testvéri vonzalom köteléke fűzte a főherceget a brabanti hercegnőhöz, a mai belga királynéhoz is. Európa e legkitünőbb lovaglónőjével nem egyszer vett részt a hadgyakorlatokon, melyek alkalmával a merész lovarnő a legszédületesebb lovassági rohamokat is utánacsinálta katonáinak az oszlop szárnyán; manoeuvre után pedig beszédbe ereszkedett a tánczoló katonákkal, majd élükön vonult be Brüsszel utcáira s a boulevardon a szakaszokat elléptette maga előtt, mielőtt bucsút vett volna tőlük.

De a főherceg testvéri szeretetének legfényesebb példáját abban mutatta, hogy 1863-ban József főhercegnek összes magyarországi uradalmait oly csekély évi aversionalis összegért engedte át, hogy a népszerű magyar főherceg el sem akarta fogadni és csak bátyja határozott, de tapintatos rábeszélésének engedve, állt rá a túlságosan előnyös alkura.

V.

Közeledett a pillanat, melyben a főherczeg minden tekintetben correct magatartása megtörendő volt az utolsó jeget is, hogy lehetővé tegye a teljes kibékülést közte és a politikai kényszerűség által tőle oly soká elválasztva volt családtagjai közt.

Az első hírt az udvar engesztelékeny hangulatáról rokona, az oldenburgi herczeg egy magánlevele adta tudtúl a főherczegnek, melyben értesítve őt nagybátyjával, János főherczeggel való találkozásáról, utóbbinak egy levelét is csatolta a magáéhoz. Elmondta ebben a levélben János főherczeg, hogy a helyzetet kedvezőnek találná arra, hogy a főherczeg visszatérését Ausztriába keresztülvigye. Erre azonban szükséges volna, hogy előbb a főherczeg maga írjon hozzá levelet, melyben óhajtását, hogy vissza szeretne térni, kifejezze.

István főherczeg, bármily örvendetesen lepte is meg nagybátyja levele, nem titkolhatta azt a véleményét, hogy visszatérésére a kezdeménynek az udvartól kell kiindulnia. Egyszersmind rejtett szemrehányással tette hozzá: «Ha ő Felső Weimarba hivatott volna (t. i. az orosz czárral való találkozás alkalmával), repülve siettem volna oda és semmi egyébbre nem lett volna szükség Ausztriába való visszatérhetésem eszközlése céljából».

1858. június 15-én János főherczeg személyesen tett látogatást Schaumburghban s meghozta a hazátlan főherczegnek a béke olajágát. Biztosította mindenekelőtt István főherczeget, hogy visszatérése az udvarhoz bizalmas megbeszélés tárgyát képezte úgy az uralkodó, mint Grünne gróf részéről, s nemcsak semmi ellenvetés nem történt, de az uralkodó a legjobban van hangolva a főherczeg iránt s kijelentette, hogy a mikor akar, akkor térhet vissza. Utána néztek a cancellaria

írományai közt, de semmi olyas iratot nem találtak, mely azt bizonyította volna, hogy a főherczeg Ausztria elhagyására kényszerítve lett volna. Nagyon természetes, hogy ez esetben formális visszahívásról sem lehet szó. Az uralkodó azt is hozzátette, hogy ha a főherczeg neki irt volna és kifejezte volna azt az óhajtását, hogy neki bemutassák, a mit trónra lépte óta nem tett, óhajtásának semmi sem állott volna útjában.

János főherczeg, mint látjuk, nem egészen jól volt informálva. Tényleg létezett oly irat, mely a volt nádort Ausztria elhagyására parancsolta, habár nem is a levéltárban. Egészen correct volt ennélfogva István főherczeg felfogása, hogy a kezdeménynek, mely őt visszahívja, az udvartól kell kiindulnia. «Ha nem — tette hozzá — akkor Schaumburghban maradok s csak azért térek vissza, hogy családom budai sírboltját népesítsem».

Annyival indokoltabb volt ez az álláspont, mert nem lehetett tagadni, hogy a főherczeg hirtelen távozása s huzamos távolléte a mozgalmas idők után, mindenütt, de főkép Németországon, azt a benyomást keltette, hogy Ausztriából tényleg száműzetett s száműzetésének indokai incorrect szereplésében keresendők. Ezzel szemben neki rehabilitációra volt szüksége. Belátta ezt a jóakaratu közbenjáró szerepét vivő János főherczeg is, miután a szükséges felvilágosításokat meg kapta s azzal a meggyőződéssel távozott Schaumburghból, hogy a főherczegnek teljes elégtételt kell szolgáltatni.

Hanem ez nem ment olyan könnyen. Az udvarnál, bármily fontos dynastikus érdeknek ismerték is, a családi meghasonlást bizonyos politikai tendenciák által kizsákmányoltatni nem engedni, azért mégis tartottak a főherczeg demonstratív egyéniségétől. Annyival indokoltabbnak találták pedig ezen aggályokat, mert éppen az időben történt, hogy bizonyos külföldi uralkodó család hercege nem tartotta mél-

tóságán alólinak oly dolgokról csevegni a bécsi udvarnál, a melyek rendkívül kellemetlenül érintették a még mindig ideges magas köröket. Ilyen volt többek közt, hogy a főherczeg Oldenburgban nyilvánosan *huszár-uniformisban mutatta volna magát*. Ez az értesülés különben már csak azért is aligha lehetett helyes, mert a volt nádor ugy Németországban, mint a brüsszeli udvarnál rendesen ezredtulajdonosi egyenruháját viselte és nagyon ritkán tábornokit.

Egy szóval ezek voltak az okok, melyek miatt a főherczeg visszatérése az udvar részéről egyelőre a következő formulázást nyerte: 1. Valamely nevezetesebb családi esemény bevárása, mely a visszatérésre hivatalosan is ürügyül szolgálhasson, p. o. a császárné küszöbön álló lebetegedése, s az annak következtében várható örvendetes esemény. 2. Rövid és megszakított látogatások ismétlése Bécsben, melyek idővel mind huzamosabbakká válhatnak s végre állandó megtelepedésre vezethetnek. 3. *Magyarországra a főherczegnek semmi szín alatt sem szabad visszatérnie*, nehogy ott időzése tüntetésekre szolgáltatson okot.

Világos, hogy e feltételek nem mindenben állottak összhangban a főherczeg önérzetével. Mert ha fölvelték Bécsben, hogy a nádor nem küldetve, hanem önként távozott Ausztriából. akkor mi szükség volt a visszatérése valóságos indokait leplező kötött marsrutára? És ha a visszatérés csakugyan a teljes kibékülést akarta ország-világ előtt documentálni, akkor miért eltiltani a Magyarországra való menetelt, mikor ép ez lett volna legalkalmasabb eszköz arra, hogy a főherczeg személyét politikai célból kiaknázni akarók minden reménységét eloszlassa?

Egyébiránt a mi az első kérdést illeti, a főherczeg nem habozott maga az eredeti documentum felmutatásával bizonyítani, hogy távozása kényszerűség kifolyása volt. Ez a documentum V. Ferdinánd sajátkezű levele volt, 1848. októ-

beréből Kremsből keltezve, mely ekkép kezdődött: «Itt az ideje, hogy a Kedveltséged által velem közölt óhajt betöltse» stb. (Megjegyzendő, hogy a nádor Ausztria elhagyását maga *ajánlotta fel szükség esetére*, nem ugyan az uralkodónak, hanem egy *harmadik személynek*, ki azt, úgy látszik, oly formában közölte a császárral, mint a nádortól nyert megbízást. Erre czéloz a kézirat illető passusa.)

Az eredeti okirat felmutatása az utolsó tromf volt, melyet István főherczeg kijátszani vélt. Most már János főherczeg is teljes meggyőződését fejezte ki, hogy ily körülmények közt az iniciatívát föltétlenül Bécsben. kell megragadni. Ez értelemben írt is utoljára még egyszer Bécsbe, csatolva az ügyet megvilágító okmányokat is.

De a felelet még sem volt az, a mit mindkét főherczeg joggal várhatott volna. Az uralkodó válasza, első főhadsegédétől aláírva, lényegében az volt, hogy «habár a főherczeg helyzete nem épen ugyanaz, a mi a többi főherczegeké, mindamellett, ha látogatásra Bécsbe jönne, nem tenne ránézve sem kivételt a többiekkel szemben követni szokott eljárás alól, a mely szerint *ezek az engedélyt a császártól kérik*. Ő Felsége ezt neki is megadná, s akkor a főherczeg hosszabb-rövidebb időt hazájában tölthetne».

E legmagasabb válasz érdekes és ügyes fordulatot adott az egész családi kérdésnek. Kivetköztette azt politikai jellemből, a mennyiben figyelmen kívül hagyta a főherczeg önkéntes vagy kényszerű távozásának körülményét s egyszerű czeremonia-pörré reducalta jelentőségét. Nem azért nem hajlandó az udvar megragadni a főherczeg visszahívására az iniciatívát, mintha István főherczegtől bárminemű excuse-t várna, *hanem*, mert a családi fegyelem szabályai kivétel nélkül előírják, hogy a főherczegek tartózkodási helyük minden változtatását az uralkodó beleegyezése kikérésétől kell, hogy függővé tegyék.

E kettévágása a gordiusi csomónak ki is elégítette János főherceget, kinek routineja és helyes érzéke megsugta, hogy az udvar érzékenységet tovább már nem lehet próbára tenni. De István főherczeg nem talált a válaszbán elégséges alapot saját rehabilitációjára s ezért hosszas fontolgatás után is csak abban állapodott meg, hogy nagybátyja értesítse Ő Felségét arról, hogy az eddigi lépésekről híven értesítette őt, közölte vele a legmagasabb kézirat másolatát; ő (István főherczeg) pedig tudomásul véve mindezt, fentartja magának a további lépéseket.

Ekkép a közeledés kezdeményezésének kérdését elejtve a maga részéről is, a nádor legalább szabad kezet tartott fenn magának a további teendőkre. Senkinek sem jutott eszébe e sajátságos kanapé-pör folyamán, hogy *egy Bécsből* jövő világos, félreérthetlen parancs rögtön kettészelné a kérdés minden complicatióját. A főherczeg habozása senkinek sem tűnhetik fel. Mellőztetése magas osztrák katonai notabilitások részéről, a hideg tartózkodás, melyben bizonyos udvari körökkel szemben részesült, joggal bizalmatlanságra hangolhatták s fölmerülni engedhették lelkében a kérdést, vajjon ki van-e zárva még I. Ferencz József egyenes, lovasias lelkülete mellett is, hogy esetleg tartózkodó vagy épen fagyos fogadtatásra találjon, a mi aztán Schaumburgban is compromittálhatná s ferde helyzetbe hozná önmagával.

Ily elhatározó lépésre csak a legmesszebb menő óvatosság szem előtt tartása mellett szánhatta el magát, azért mindenekelőtt Grünne gróf főhadsegédhez írt, bejelentvén, hogy a küszöbön álló örvendetes családi eseményt akarja alkalmul felhasználni arra, hogy Ő Felségétől engedélyt kérjen szerencsekívánatai személyes tolmácsolására, azután pedig kérdést tesz arra nézve, hogy vajjon remélheti-e, hogy személyes bemutatása a császárnak *«örömet fog szerezni?»* *«Bocsánat — teszi hozzá — ha e kifejezés talán igen kocz-*

káztatott, de legbensőbb érzelmeim szerint, *egyedül ez jellemző.*

Gróf Grünne válasza nem soká váratott magára. Kilenecz napra a főherczeg levelének kelte után már Schaumburghban volt. Csak e néhány szót tartalmazta: «Ő Felségétől fel vagyok hatalmazva közölni császári fenségeddel, hogy Ő Felsége fenségedet *tárt karokkal* fogja fogadni, *s a legbarátságosabb fogadásban részesíti*». A főherczeg által levelében bizonyos katonai körök részéről történt mellőztetésére vonatkozólag kifejezett aggályok tekintetében megjegyzi a gróf, hogy az a hosszas önkéntes távolléte felől elterjedt téves felfogásra vezethető vissza, egyébként megnyugtatta a főherczeget, hogy szigorúan lépnének fel minden oly magatartás ellen, mely ellenkezne a főherczeg rangja és állása iránt tartozó köteles tisztelettel.

Ennél többre nem volt szükség. A főherczeg haladék-talanul elküldte Ő Felségéhez intézett beadványát, üres helyet hagyva a dátumban a trónörökös születése napja beiktatására, melyen a dátum ki legyen töltendő. 1858. augusztus 7-én pedig megpecsételte a békeszövetséget Ő Felsége egy sajátkezű meghívása, melyben «benső örömét» fejezi ki a főherczeg óhajtásának teljesítése felett s biztosítja arról, hogy *tárt karokkal* lesz fogadva.

Augusztus 9-én István nádor tíz évi távollét után újra láthatta hazáját.

*

Csak azt a vágyát nem érhetette el soha, hogy ismét államszolgálatba lépjen. 1859-ben megtette erre a kísérletet öccse, József főherczeg közvetítésével, kinek egy iratot küldött, melyben szolgálatait felajánlja, azzal a meghízással, hogy azt Ő Felsége kezeihez juttassa.

József főherczeg az iratot *feltöretlenül küldte vissza*. De okát elhallgatta, csak azt igérve, hogy majd alkalmilag szóval fogja közölni. Az ok az volt, hogy Ő Felsége már régebben egy izben azt a nyilatkozatot tette János és József főherczegek előtt, hogy a volt nádort *nem fogja többé alkalmazni*. Oly felszólítással tette ezt, hogy nyilatkozatát a főherczegnek is tudomására hozzák. A két főherczeg, könnyen érthető gyöngédségből, *soha sem felelt meg ennek a megbízatásnak*.

Várnai Sándor.

IRODALOM.

Über den associativen Verlauf der Vorstellungen. — E. W. Scripture. Philosophische Studien v. W. Wundt. 7 kötet, 1. füzet 50—147 l.

Bár az associáció törvényei felett folytatott vita több mint kétezer éves, a képzetek tényleges lepergésének ismerete még ma is fogyatékos. Aristoteles óta a képzettáristás törvényeit, tervszerűtlenül gyűjtött tapasztalatok alapján állították fel. Ez a megbízhatatlan módszer az oka, hogy még egy Hamilton és Stuart Mill sem igen jutottak előbbre Aristotelesnél. Pontos vizsgálatok és a tények gondos megfigyelése hiányzanak, hypothesiseknek szabad játéka van, s így a haladás első feltétele a vizsgálati módszerek javítása. Szerző erre az alapra helyezkedik jelen munkájában, s a régibb megfigyelőknek a képztellepergésre vonatkozó munkálatait tudományosan átkutatva, kísérleti úton igyekszik az associáció törvényeire és alakjaira több világosságot vetni és lehető gazdag anyagot gyűjtve individualis tényekből, tekintet nélkül az angol és német psychologusok abstract megkülönböztetéseire, von következtetést a képzettársítás feltételeire.

Francis Galton figyelmeztetett legelőször arra, hogy e téren is statisztikus adatokat kellene gyűjteni. Azonban az ő eredményei

tökéletlen módszerei miatt jelentéktelenek, valamint Trautscholdt, Cattel, Münsterberg és Ebbinghaus ezirányú kísérletei is csak mellékesen foglalkoznak a képzetek lepergésével. Ilyformán magának szerzőnek kellett alapot teremteni a felvetett kérdés megoldásához.

Kísérleteit a lipcsei egyetem pszichológiai intézetében végezte Wundt felügyelete mellett a következő berendezéssel: Minden külső zavaró inger, zaj, világosság stb. távoltartására csendes, sötét szobát választott, miáltal a külső hibaforrások kikerülhetők voltak, s a belső variabilis faktorok, melyek korábbi kísérletekben gyakran zavarólag hatottak, minimumra lettek redukálva. A megfigyelőnek nem kellett sietni; nem volt izgatva azáltal, hogy assotiatió-ideje mérve lesz. S ha lehetetlen is volt a kísérlet kezdete előtt mindent eltávolítani az öntudatból, annak lehető constans állapota mégis elérhető volt azáltal, hogy a kísérletező két mp.-el a kísérlet előtt e szóval «most» figyelmeztette a megfigyelőt a kísérlet kezdetére, s ezáltal az előbbi gondolatmenet megszabaddittatván, a figyelem az észlelendő tárgyra lett irányítva. A kísérlet oly eszközzel történt, mely lehetővé tette a legkülönbözőbb tárgyak előtüntetését a megfigyelő zavarása nélkül. Nevezetesen (l. 53. l.) a kísérleti egyén egy légnyomatú pillanatnyi záróval ellátott s lámpa által megvilágított fényképészeti objectiv mellett sötétben ült. A kísérletező a megállapított jelszó kimondása után két mp. múlva megnyomta a gummilabdát, miáltal a zárókészülék megnyílt s a sötétben hirtelen egy kép jelent meg a megfigyelő előtt levő üveglapon; e kép négy mp. múlva a gummilabda elbocsátása után ismét eltűnt, s minden sötét lett. Látási objektumokul fehér kártyák szolgáltak, melyekre képek, rajzok, szavak voltak ragasztva, továbbá színes kártyák és színes fény. A kép megjelenésével a megfigyelő azonnal jelezhetette a hozzátársult képzetet, de annak eltűnése után nem volt szabad tovább asszociálnia. Hangingerekül szavak és különböző hangzó készülékek, tapintás-ingerekül különböző alakú tárgyak, míg izlési

behatásokra folyadékok lettek alkalmazva. A hozzájuk társult képzetek a fent jelzett módszerekkel határozottattak meg. A kiterjedt pontos kísérletek eredményei röviden összegezve a következők.

A képzetek rendesen két osztályba sorozhatók. Megkülönböztetünk érzéki észrevételeket (perceptiók, kötött képzetek) és szabad vagy önálló képzeteket (emlékképek). Miután minden embernek megvan a saját képzetkészlete, a képzettársítás lepergésének két teljesen hasonló esete ritkán jön létre. Azonban várni lehet, hogy az asszociációnak bizonyos alapfolyamatai támadnak, melyeknek összehatása a sokféle különbséget okozza. S valóban négy ily folyamatot különböztethetünk meg, melyek látszólag tovább nem reducálhatók, melyek bár különböznek, de nem függetlenek egymástól, s az öntudatlepergés egységes folyamatából csak tudományos vizsgálat céljából szétválasztott abstrakciók. Így első sorban a jelenlevő öntudatlepergésre folytonosan függetlenül fellépő képzetek hatnak be: ez az előkészítés folyamatának nevezhető; e mellett a lepergésben is történik befolyásolás: s ez a behatás folyamata; tovább a már öntudatban levő képzetekhez társulnak más képzetek: a csatlakozás folyamata; míg végül az öntudathból eltűnt képzetek a későbbi öntudatbeli állapotokra befolyanak: a képzetek utóhatása. A következőkben ezen négy alapfolyamatról van szó, mely processusok összehatásából az összfolyamatok minden variációi megfigyelhetők.

α) *A képzetek előkészítése.* A képzetek nem mindig befolyásolják közvetlen a gondolatmenetet, előbb az öntudaton kívül és belül feldolgoztatnak, előkészítettnek. Ha valamely az öntudatlanságból az öntudatba lépő, még öntudatlan vagy már minimális fokban tudatos képzet, semmi befolyást sem gyakorol a lepergésre: akkor vagy eltűnik, vagy a tudatosság magasabb fokára emelkedik. Mindenik fokon elképzelhető, hogy a lepergést befolyásolja, vagy hogy elkerüli vagy még magasabb fokra hág. Ez az öntudatnak önálló folyamata, de tisztán a képzet hatására való tekintetből van egy előkészítő folyamat és ezen álláspontból kiindulva, az egész folyamat «a képzetek előkészítése» néven foglalható össze.

E processus kezdete az öntudaton kívül esik. Az öntudat-folyamat stádiumait, melyeket minden képzetnek egészben vagy részben át kell futnia, a perceptió és apperceptió különböző fokai alkotják: azaz a mi percipiáltatik, az az öntudatban van; a mi appercipiálva lesz, az különös figyelmet von magára. Ha valamely az öntudatlanságból kilépő képzet nem tűnik el ismét: akkor a perceptió magasabb fokára emelkedik; ha mint percipiált képzet az öntudat látóterére még nem hatott: akkor vagy eltűnik, vagy előtérbe lép és apperceptióvá lesz. Mint appercipiált képzet most vagy semmi befolyást nem gyakorol a gondolatmenetre, vagy befolyást gyakorol minden alkatrészeivel együtt, vagy pedig csak egyes alkatrészeivel. Így világosan három alárendelt folyamat ismerhető fel: a perceptió, az apperceptió és az appercipiált képzetek változása. A két első minden lelki tüneménynyel közös, tehát ezektől eltekintve, itt csak az appercipiált képzetek változásairól lesz szó.

Az érzéki észrevétel, mint egész, változás nélkül kiindulási pontja lehet valamely associativ folyamatnak és pedig: 1. a részleges képzet változás nélkül ismét feltalálható az összegezőben; 2. éppenséggel nem található fel. Sok esetben a képzetnek nem minden alkatrésze hat a lepergésre. Gyakran eltűnik ez, bár jól appercipiálva, az öntudatból; de még gyakoribb, hogy egyes ismerető jelei esnek ki az öntudat láthatárából, míg mások annál több világosságot nyernek és így csak egyedül maradnak tevékenyek. E folyamat a képzetek megkisebbedésének folyamata. Az elhanyagolt alkatrészek egészen kieshetnek az öntudatból, vagy a perceptió alsó fokára süllyednek, vagy csak a figyelem gyűpontjából távoznak el. Tehát eleshetnek, lesüllyedhetnek vagy kiléphetnek, hogy ne is térjenek vissza, vagy hogy a figyelmet rövid idő múlva ismét magukra vonják. E folyamat akaratos vagy akaratlan, s egyik legfontosabb eredménye az általános képzetek alkotása, melyekből csak egyes elemek lépnek tisztán az öntudatba, míg a többiek homályos öntudatban maradnak. Ezek megkülönböztetendők a fogalomképzetektől. A képzetek általánosodásának folyamata így mint többé-kevésbé kifejezett kisebbités tekinthető. A perceptió, apperceptió és kisebbités eredményeül különböző állapotú képzeteket nyerünk. A két határon belül folytonos átmenet van egyik állapotból a másikba, mely átmenet négy fokozatból állónak tekinthető: 1. nem percipiált képzet, ha lételéről semmi

tudatunk sincs; 2. percipiált képzet, azon tudatos képzet, melyre a figyelem nincs irányítva; 3. appercipiált, mely a figyelmet magára vonja; 4. appercipiált és kisebbitett, mely appercipiálva lett és egyes elemeiben veszteséget szenvedet.

3) *A képzetek behatása.* Nem minden képzet foly be a képzetlepergésre. Míg valamely gondolatmenetet megszakítatlanul folytatunk, többé vagy kevésbé tudatos képzetek, melyekre alig ügyelünk, jönnek és ismét távoznak. Lehetséges, hogy valamely képzet az öntudatba lép és a lepergést egy pillanatra megszakítja, de azután ismét eltűnik, mire a lepergés, mintha meg sem szakított volna, tovább folyik. Ily esetekben alig lehet szólni a képzetek befolyásáról a képzetlepergésre. E kifejezés inkább oly esetekre szorítandó, melyekben a képzet nemcsak megszakítja a korábbi folyamatot, hanem új lepergést támaszt, vagy melyekben valamely képzet megszakítással vagy a nélkül, a lefutást valamiképp megváltoztatja.

Ha valamely képzet öntudatba lépett, a lepergésre kétféleképp folyhat be: közvetlenül vagy közvetve. A közvetlen behatás azon befolyás, melyet valamely képzet egy másodikra, egy harmadik képzet közvetítése nélkül, gyakorol; a közvetett behatás azon befolyás, melyet valamely képzet egy második képzetre, mindkettőnek egy harmadik, az öntudaton kívül álló alacsonyabb fokban öntudatos képzethez való vonatkozása által gyakorol. Eddig elé az appercipiált képzet közvetlen behatása majdnem minden pszichológiai műben mint egyedül elgondolható vétetett fel, s a közvetett behatást csak Hamilton említi először és Lehmann tett reá vonatkozólag néhány vizsgálatot.

a) *A közvetlen behatás.* Itt tekintetbe jönnek: 1. az appercipiált, 2. a kisebbitett appercipiált, 3. a percipiált, 4. a nem percipiált képzetek. 1. Valamely appercipiált képzet közvetlen behatást gyakorolhat. Minden beható képzet direct hat, egy harmadik közvetítése nélkül, az associált képzetre. Így pl. a cseresznye látása a fa képzetét, a citromnedv izlelése a citrom képzetét keltheti fel stb. 2. A kisebbitett appercipiált képzet példája, ha — alak a T betű képzetét kelti fel. 3. A percipiált képzetekre vonatkozólag mindenki tapasztalhatja, hogy gondolatai alig öntudatos benyomások által befolyásoltatnak, melyek csak később vonják magukra a figyelmet. Gyakran megtörténik, hogy gondolatmenetünk környezetünk jellegével lépést tart, a nélkül, hogy egy-

általában gondolnánk a környezetre; azután vesszük észre néha az emlékezetből, hogy nemcsak a képzetlepergés, hanem a környezet is megváltozott. Például ha valamely tárgyra gondolunk és zenét hallunk, momentán észrevétlen marad, de később világosan észrevehető lesz, mint változott a gondolatmenet a zene jellege szerint szomorúról vigra stb. Az éppen percipiált érzéki észrevétel behatásképességét vizsgálva, a megfigyelőnek speciális feladatot kellett feladni, mely mellett valahol egy nem igen erős ingernek kellett ráhatnia, úgy hogy látható legyen, mint befolyásoltatik ezáltal a gondolatmenet. Ily vizsgálatok kimutatták, hogy az éppen percipiált képzetek behatása sokkal gyengébb az apperpciáltaknál. Bizonyítja ezt az a tény is, hogy ha valamely éppen percipiált képzet egy érzéki észrevételt követ és ezen érzéki észrevétel nem tűnik el, a következő képzet legtöbbször az érzéki észrevételhez és nem az éppen percipiált képzethez csatlakozik.

4. A nem percipiált képzetek behatásának problémája így vázolható: A mi az öntudaton kívül van, azt csak azon tulajdonságokkal gondolhatjuk el, melyek öntudatunkban adva vannak. Tehát kétes, hogy képzetek az öntudatból eltűnésük után, vagy a megfelelő öntudatlan folyamatok befolyást gyakorolnak-e a gondolatmenetre. Tapasztalhatni, hogy igen szomorú, vagy örömet okozó képzet után a gondolatok a megfelelő jelleget fölveszik, ha már a képzet nincs is többé az öntudatban. Felébredés után néha szokatlan hangulatban vagyunk s kényszerítve bizonyos módon gondolkodni; gyakran sikerül aztán valamely csodálatos álomra emlékezni, mely hosszasan behat a képzet lepergésére, a nélkül, hogy tudnók. Erre számos példát láthatunk a normális életben is, eltekintve a hypnosis, a posthypnotikus suggestió és a pathologikus psychikus élet jelenségeiből. Ezen probléma megoldásánál, az tapasztaltatott, hogy miután a nem percipiált képzeteket nem határozhatjuk meg direct megfigyelés és észzevevés által, a teljesen tudatos képzetekből kell kiindulnunk és ezek befolyását kell a nem percipiált képzetekre kideríteni, a mi nem történhetik directe, hanem csak a nem percipiált képzeteknek az öntudatra való hatásának közvetítésével.

b) A közvetett behatás. Valamely képzet egy más képzetet, melylyel semmi összeköttetésben nem áll, felújíthat, ha mindenik egy harmadik, most az öntudatban nem levő kézzel egy más időben össze volt kötve. Hamilton figyelmeztetett először ily asso-

ciatiókra, noha kísérleti megfigyelések nélkül. Scriprure tehát, hogy két egymás előtt idegen képzetet, egy harmadik épp oly idegennel vonatkozásba hozzon, ilyen kísérleti berendezést használt: Két latin betűvel írt szót, egy japánit és egy németet, egymástól függetlenül japán írásjelekkel hozott összeköttetésbe, úgy hogy minden sorozat két részre oszlott. Az első rész oly kártyákból állott, melyeken egy latin betűvel írt japáni szó, s egy, vagy két japáni jegy állott, melyek mindenike ismeretlen volt a megfigyelő előtt. A második rész oly kártyákból állott, melyek mindenikén egy német szó és ugyanazon írásjelek voltak felírva, mint az első rész valamelyik kártyáján. Előbb az első, majd a második lett felmutatva; erre vagy egy német, vagy egy japáni szó lett oda nyújtva írásjelek nélkül, melynek megtörténte után a megfigyelő jelezte a benne támadt képzeteket. A sorozat első részei rendesen gyorsabban lettek megmutatva, hogy a megfigyelő az első sorozat kártyájára ne gondolhasson s így minden tudatos vonatkozás kizárassék. Nagy nehézségbe ütközött azonban más kiszámíthatlan s észrevétlen alkatrészeket távol tartani. Így a legnehezebb, soha egészen el nem kerülhető akadály volt a szónak öntudatba léptekor már mindig meglevő képzetek hatása. Egy csaknem ugyanoly nagy akadály volt, hogy mindkétféle szavakhoz betűk használtattak, s így a szavak bizonyos hasonlóságai, melyek a helyes associatiók számának kisebbitéséhez járultak, nem voltak kikerülhetők. A kísérleteknél a megfigyelő vagy nem mondott semmit sem, vagy a helyes vagy a helytelen szót. Ha semmi szót sem mondott a kísérlet azt mutatta, hogy ezen esetben a közvetítő tag nem volt elég erős az associatiót létrehozni. Ha azonban valamely szó, egy vele semmi tudatos összeköttetésben nem levő szó megmutatása után öntudatra jutott, ennek alapjának kellett lenni. Ezen alap, vagy a közvetítő tagok hatásában, vagy másban áll. Ha az utóbbi eset volt kimutatható, a kísérlet nem tekintetett helyesnek, ha pedig semmi más alap nem mutatható ki, azt kell gondolni, hogy a szavak valamely öntudatlan tag által jutottak összeköttetésbe; s ha az öntudatlan összeköttetések nem az experimentator előtt ismeretes közvetítő tagokban állanak, meglehetősen ritkának kellett lenni az előjövő szavak helyes összeköttetésének. Az ily módon eszközölt kísérletek kimutatták, hogy kedvező körülmények között valamely képzet közvetve hathat egy másikra, e mellett kitűnt a túlnyomó hajlandóság egy-

szerű associatiókra. A kísérletek eredményei a következőkben összegezhetők: 1. Valamely appericiált képzet egy második képzetet, melylyel sohasem volt összeköttetésben, az öntudat felszínére hozhatja, ha oly más psychikus elemek existálnak az öntudat alacsonyabb fokain, vagy az öntudaton kívül, melyek mintkettővel összeköttetésben állanak, s erősebb összeköttetések nincsenek jelen. Így valamely képzetlepergésnek tagjai nem okvetetlenül valamenynyien tudatosak. 2. Valamely öntudatlan, vagy félig tudatos tagnak hatása sokkal gyengébb, mint egy teljesen tudatosé; vagyis a közvetlen behatás a képzetfutásban nagyobb szerepet játszik, mint a közvetett. Az első pontból következik, hogy valamely nem percipiált képzet közvetlen behatású lehet.

Igen érdekes eredményt ad a közvetítő tagok szemlélése tekintettel az öntudat fokára. A közvetítő kapcsok vagyis összekötő képzetek az öntudat, vagy öntudatlanság bármely fokán lehetnek, kivéve az apperceptió fokot, mert ha appericipálva lennének, csak két egyszerű associáció részét alkotnák. Az összekötő képzetek különböző állapotaik szerint öt osztályba sorozhatók: *a)* percipiált; *b)* öntudatlan, de akaratlanul reprodukálható; *c)* öntudatlan, de akarva reprodukálható; *d)* öntudatlan, de újra felismerhető; *e)* öntudatlan elfejtett képzetek. Nem minden, mi az öntudaton kívül esik, van ugyanazon állapotban. Valamely képzet eltünése után az öntudatlanságban dispositiók maradnak vissza, melyek nem mindig ugyanazok. Mivel psychologikus szempontból a lelki élet öntudatlan részének értelmezése materiális folyamatok által nem magyarázat, s mert az idegfolyamatnak, mely a képzeteket kíséri, teljes ismeretlensége minden ily magyarázatot kizár, e dispositiókat psychologikus kifejezésekkel kell jelölni és így leginkább mint öntudatlan képzetekről szólhatunk róluk. Az öntudatlan képzet, vagy öntudatlan dispositió különböző állapotú, s a reprodukálhatóságra nézve lehet: *a)* akaratlanul reprodukálható öntudatlan képzet (*μνήμη* Aristoteles, angolul *memory*), mely bizonyos képzeteknek az öntudatba lépésekor magából az öntudatlan állapotból az öntudatba lép. Ez is sok más körülménytől függ, így idővel gyengébb gyakorlással erősebb lesz; *b)* akaratosan reprodukálható képzet (*ἀνάμνησις* angolul *recollection*), mely az adott öntudatállapottal nem magától társul, de kíváncsra felidézhető; *c)* akaratosan reprodukálható azon képzet, mely mint a megfelelő felismertetik, mihelyt egy új hasonló képzet öntudatra jut; *d)* el-

felejtett képzetek, melyek az öntudat adott állapotában semmiképp sem hozhatók elő. Röviden összegezve tehát: *a)* percipáltak azok az összekötőképzetek, melyekről a megfigyelő azt mondja, hogy csaknem egyidejűleg voltak az öntudatban az összképzettel, de mégis azután percipáltattak, az összekötő tag ezen esetben a figyelmet nem vonta magára, s mégis percipálva lett és leírható volt; *b)* akaratlanul reprodukálható képzeteknél az összekapcsoló képzet csak a befejezett associatio után lép magától a teljes öntudatba; *c)* akaratosan reprodukálhatóknál a közvetett behatás idejében a közvetítőképzet nem öntudatos, s az associatio után sem lép öntudatba, a megfigyelő sem gondol rá, de kíváncsi a megfelelő képzetet jelezni tudja; *d)* újra felismerhetőknél az összekötő képzet az associatio idejében nincs az öntudatban, sem akaratlanul, sem akarva nem reprodukálható, mégis különböző új képzetek sorában, mint a megfelelő felismertetik; *e)* elfeledetteknek az összekötő képzet az adott viszonyok közt nem idézhető az öntudatba. (Mindezekre kísérlettel nyert számos példa, kivéve a negyedik pontot.)

γ) A képzetek kapcsolása. A képzetlepergésnek egy második alapfolyamata a képzeteknek, vagy képzetalkatrészeknek társítása egy jelenlevő képzethez, vagy annak alkatrészeihez. E folyamat 1. alakja, 2. tartalma szerint vizsgálendő. A társításnak *alak* szerint három neve, vagy foka különböztethető meg: *a)* egyszerű társítás; *b)* társítás kisebbitéssel; *c)* társítás kisebbitéssel 0-ra, substitúálással. Az egyszerű társításnál a jelenlevő képzethez egy másik képzet járul, s az eredmény a kettő összege. A társításnak második neve a kisebbitő társítás, melynél a képzetben, mely a behatásból és társításból támad, a beható képzet az öntudatnak alacsonyabb fokára süllyed, míg a hozzáfűzött képzet a főhelyet foglalja el. A társítás harmadik neve, a substitutio abban áll, hogy azon pillanatban, melyben a társított képzet a teljes tudatba lép, a behatóképzet már eltűnt. Az eredmény a beható képzetnek a társult képzettel való helyettesítése lesz.

A társított öntudatelemek *tartalmuk* szerint lehetnek képzetek, érzetek és akaratimpulsusok, melyek önállóan nem léteznek ugyan, hanem az összegező öntudatállapotban ezen elemek egyike előtérbe jut. Ezeken kívül valamely képzethez társulhat még valamely különös qualitás, vagy tulajdonság: az ismertető-, vagy fogalomqualitás. Tehát figyelembe vehető: 1. valamely érzéki

észrevétel társulása egy érzéki észrevételhez ; 2. a-szabad képzet társulása érzéki észrevételhez ; 3. szabad képzeté egy másikhoz : 4. az ismertető-qualitas társulása és átmenete a localisatióba ; 5. a fogalomqualitas társulása. Eltekintünk az érzetek és akarat-impulsusok társulásától. Valamely érzéki észrevételhez társulhat egy másik érzéki észrevétel. Az akaratos társítás eléggé ismert ; így társulhat valamely virág látása szagérzettel, s épp így történhetik a társítás akaratlanul is. 2. Valamely érzéki észrevételhez társulhat szabad képzet (phantasia, emlékképzet). Ez áll a társítás mindhárom fokára. 3. Társulhat valamely szabadképzethez egy más szabad képzet. 4. Valamely képzethez társulhat ismertető-qualitas. A legtöbb képzethez egy többé-kevésbé határozott ismertető-qualitást kapcsolunk, mely különböző fokú. A legegyszerűbb formája, mely normális embereknél előjöhethet az, midőn a képzet, mint a tapasztalat egy része felismertetik, vagyis azon tény társítatik hozzá, hogy az egy tapasztalat. Valószínűen ezen eset forog fenn gyermekeknél, ha új benyomások először hatnak be rájuk ; s így van az először látó vakonszülötteknél. E mellett lehetséges, hogy ily esetben a képzeteknek csak egy része tartja meg az ismertető qualitat és így különbözik a többi ismeretlen résztől. Az ismertető qualitásnak magasabb foka az, hogy a képzethez nemcsak a létezésnek ismertető jele, hanem valamely meghatározott érzékterülethez tartozó további ismetetőjel is társul. Ezen fokai az újra-felismerésnek többnyire pillanat alatt lesznek átfutva, vagy a folyamat az öntudat minimális fokán megy végbe és az újra felismert képzetet azonnal követi az associált képzetek egész tömege. Az ismertető-qualitas társulása mindazon esetben felvehető, a hol semmi más nem lesz mondva ; oly természetesnek és magától értedődőnek tünik fel, hogy figyelmeztetés nélkül nem vesszük észre. Érdekes azon tény, hogy látásbenyomásoknál az ismetetőjegy nagyon ritkán vonja magára a figyelmet, míg izlés- és tapintás-képzeteknél ez aránylag gyakori eset. A társult ismertető-qualitás mind bonyolódottabb lesz, egész akaratlanul más érzékterületek qualitásai, térbeli localisatiók stb. társulnak hozzá. Az átmenet az ismertetőqualitas társításából az időbeli localisatióba lassú. Az ismertető qualitas magasabb fokainál valószínűleg mindig jelen van egy időelem: homályos tudatunk van, hogy a tárgy közelebbi vagy távolabbi időben ismert volt. Éppen mint az ismertető-qualitás egyfelől ugyanazon, vagy más területek-

ből való képzetek simultan associatiójába átmegy és ezeket így successiv associatióba átalakítja, úgy másfelől az elementáris időbeli ismertetőjegy fokként ugyanazon időbeli képzetek associatiójába megy át. Ezen fokokat időbeli lokalisáció-fokoknak nevezzük. s ennek három fokát különböztetjük meg. Az első fok az, melyet alig lehet elválasztani az egyszerű ismertető-qualitástól. A második fok a képzet vonatkozása bizonyos életperiodusra. Tudomásunk van róla, hogy a képzet bizonyos elmúlt időre vonatkozik, semmi más képzetet nem idézünk fel ezen időből az öntudatba, de kíváncsi a képzetet világosan tudjuk lokalizálni valamely életszakra. Az időbeli lokalisáció tetőfokán a képzetet bizonyos eseményre tudjuk vonatkoztatni. Ha az ily lokalisáció valamivel világosabban tudatos lesz, akkor mint önálló, associált képzet lép előtérbe. 5. A képzethez fogalom-qualitás is társulhat. Psychologice a fogalom képzetnek vehető sok más képzet helyettesítőjének ismertetőjével. Ezen ismertetőjegy a fogalom-qualitás, mely subjective tekintve egyszerű öntudatelem. A fogalomqualitás társítását a folyamat különböző fejlődésfokán észlelhetjük; s ilyen *a)* az egyszerű társítás, midőn a fogalom 1. valamely érzéki észrevételhez; 2. valamely kisebbített érzéki észrevételhez; 3. valamely szabad képzethez társulhat; *b)* a társítás kisebbítéssel; *c)* substitutióval.

δ) *A képzetek utóhatása.* Nemcsak az öntudatban éppen jelenlevő, hanem öntudatból eltűnt képzetek is befolyással vannak az öntudatfolyamatok lepergésére. Valamely az öntudatban levő képzet befolyása behatásnak neveztetett; valamely képzet behatását későbbi öntudatállapotokra, utóhatásnak nevezzük. E folyamatnál két uralkodó hypothesis veendő figyelembe: az első, ritkábban hangoztatott, a képzetek visszatérésének; a második, csaknem általában elterjedt, a képzetek felújításának hypothesise

Szerző szerint ezeknek egyike sem lehet alapja további vizsgálatoknak, mert ellenük, mint a képzetek tanának alapjai ellen, ezen három kifogás tehető: *a)* nincsenek bebizonyítva; *b)* a föltétel, melyen nyugosznak, nem helyes; *c)* ilyformán valamely rendszer megjelölése, mely ezeket magában foglalja, használhatlan. *a)* Ugyanazon képzetek reprodukciója oly magától értendőnek látszott, hogy senki sem gondolt bizonyíték keresésére. A képzetnél azon tudatunk van, hogy az visszatérő, vagy újból alkotott fogalom. Ezen öntudatelem az, mi fennebb mint ismer-

tető-qualitás és időbeli lokalisáció lett leírva. De nem is más, mint öntudatelem, és csak azt bizonyítja, hogy valamely képzet előttünk mint ismert tűnik fel, vagy bennünket egy korábbira emlékeztet, melylyel mi a későbbit identikusnak tekinthetjük. Ez a tényleges reprodukcióra nem bizonyíték. Az ismertetőqualitás és időbeli lokalisáció különben is gyakran rossz bizonyító eszközök, melyek csak kevés vagy semmi hasonlatosságot sem mutatnak az eredetihez; *b)* Mindkét hypothesis azon föltételen nyugszik, hogy egy későbbi képzet identikus egy korábbival, vagy egy olyannal, mely bizonyos jelek által gyarapítva vagy kisebbitve lett. Ez a lélekbuvárók által különbözökép lesz kifejezve. Scripture azonban több szerző nézetét bírálva, azon állítását igyekszik bizonyítani, hogy a reprodukált képzet a korábbival nem azonos, hanem tőle eltér és el kell térnie. Kísérletekkel kimutatja, hogy alig gondolható el, miszerint a reprodukált képzet egész lepergése az eredeti képzet egész lefutásával csak analog is legyen. Az okok közül a figyelem ingadozásait, az öntudatállapot változásait s más képzetek befolyását stb. figyelem kívül hagyva, itt csak három tényre utal, arra t. i., hogy *a)* az érzéki észrevétel lefutása alatt, alkatrészeinek öntudatfokára való tekintettel, változást szenved (így ha egy házat megtekintünk, hol az ablakok, hol a fal színe lép váltakozva előtérbe); *b)* a szabad képzet is változik lefutása alatt, mert ha valamire emlékezünk, egyik pillanatban egyik, a legközelebbiben másik része lép elő világosan; *c)* a szabad képzet lepergése nem tekinthető identikusnak, vagy analognak az érzéki észrevetés lefolyásával. Lepergése alatt a képzet mint egész, változhat, de egyes részei is igen különböző változást szenvedhetnek; így minden lepergés különböző körülmények között történik. Tehát merész állítás volna, hogy valamely később reprodukált képzet pontosan ugyanazon lepergésbeli változásokkal bír, mint a korábbi. Az, hogy a kétféle lepergés nem analog, kísérletileg nem bizonyítható, azonban a különbséget kísérletekkel csaknem mindig sikerül kimutatni. S e különbség egy korábbi és későbbi hasonló képzet közt nemcsak az egész képzet öntudatfokának változásaiban és a részek viszonyában való ingadozásokban áll, hanem qualitásbeli különbségekben is. Tudjuk, hogy az alakok, színek és emlékképek más alkatrészei idővel elmosódnak; de megjegyzendő, hogy az ismertelő-qualitás hiánya nem szükségkép azonos minden utóhatás hiányával. Egy további különbség az emlékkép és érzéki

észrevétel között az időbeli különbség; reprodukáláskor igen rövid időközök meghosszabbíthatnak, hosszú periodusok megrövidülnek, s azonosság bizonyára ritkán jó létre. Mindent összevéve tehát mondhatjuk, hogy a felújított képzetek az eredetiektől különböznek: *a)* az összképzet öntudatfokára; *b)* a részek öntudatfokának egymáshoz való viszonyára; *c)* alakra, színre, vonatkozásra; *d)* tartamra vonatkozólag. Ilyformán csaknem sohasem jön létre, hogy a későbbi képzet egy korábbihoz annyira hasonló legyen, miszerint a későbbit a korábbi valóságos felújulásának tekinthessük. A képzetidentitásra az ismerőség tudata megbízhatlan bizonyíték, s legfeljebb a két képzet közötti hasonlóságra utal.

Kitűnően az előbbiekből, hogy a reprodukció és a képzetek visszatérésének hypothesisa kellő bizonyítékok és megbízható alap hiánya miatt a képzetlepergés alapfolyamatának vizsgálatánál kiindulási pontul nem szolgálhatnak; szerző kimutatja, hogy ezen hypothesisokkal összekötött theoria is használhatlan. Kimondja, hogy minden) képzet jelenlevő öntudatelemek és sok (ha nem is minden korábbi öntudatelem behatása által van föltételezve; míg azon nézet, hogy minden egyes képzet valamely meghatározott képzet megújulása volna, mire különben már Wundt is reá mutatott, helytelen.

Ezután szerző reátérve az utóhatás összes variációinak vizsgálatára, e feladat két pontját oldja meg, u. m. 1. valamely összképzet nem percipiált része birhat-e oly nagy utóhatással, hogy későbbi időben egyedül percipiálva az egész képzetet felidézze; 2. ha valamely behatóképzethez egy másik képzet társul, beszélünk-e joggal ezen associatio eredetéről.

1. Az első kérdés eldöntésére rendkívül érdekes kísérletek tétettek oly berendezés mellett, melynél az összkép egy fő- és egy mellékrészből állott, s a megfigyelőnek csak oly rövid időre lett megmutatva, hogy csak a főalkatrész percipiáltatott, míg az indirect látott mellékképről nem volt tudata. E célra kártyák használtattak, melyek közepén egy kép, az egyik szögletében pedig egy betű, vagy kis színes négyszög volt. Négy-öt ily kártya-sorozat lett felmutatva, de az exponálási idő oly rövid volt, hogy legfeljebb a középső lett észrevehető; ha esetleg a mellékkép is felismertetett, akkor az ily kártya többé nem lett használva. A sorozat ismételt

felmutatása tizenöttször történt; azután négy másodperczig egy mellékkép lett felmutatva, mire a megfigyelő jelezte az először hozzátársult főképet. A mellékkép így nem lett apperceptálva, sem percipiálva, de a retinára esett, s az általa okozott inger az agyig jutott, csak öntudatra nem emelkedett. Az öntudat pedig nem szükségkép identikus a psychikus élettel, melynek nagy része az öntudatlanhoz tartozik, s csak kis része az öntudathoz; sőt a tudatos folyamatok folytonos befolyással vannak az öntudatlan folyamatokra is. A psychikus élet tehát a tudatos és azon öntudatlan folyamatok összege, melyek az öntudatra befolyást gyakorolnak. Ezt szépen bizonyítják a kísérletek, melyeknél a mellékkép látva lett, psychikus folyamatot idézett elő, s bár az öntudatot befolyásolni tudta, semmi vagy nagyon alacsony fokát érte el az öntudatnak. Feltűnő volt e kísérleteknél az a bizonyosság érzete, melylyel a megfigyelő állította, hogy mely főkép tartozik a kérdéses mellékképhez. Kitűnt egyúttal, hogy a sorozat egyszeri ismétlése ritkán elégséges helyes eredményre s erre ugyanazon benyomások nagyobb összege kell, midőn a gyenge benyomások ismétlése által összegeződnek. 2. Az associatiók lepergésére vonatkozólag szerző kimutatja, hogy határozott localisatióról, vagy eredetről szó sem lehet, mert az associatiók számos korábbi képzetutóhatásának eredményei, s mert azok egységes eredete ellen szól azon tény is, hogy az associatióknak túlnyomó többsége a megfigyelő által nem időben lesz localisálva és nem is localisálható.

Hafll Dezső.

* * *

A «*Mind*» című angol philosophiai folyóirat 1892. évi I. (jan.) számával új folyamban, új szerkesztővel, Mr. G. F. Stout-tal folytatja pályáját. A szerkesztő a philosophiai gondolkodás minden irányából származó czikkeket közöl, ha eredetiek és a tudományt egy lépéssel tovább viszik. Különös gondja lesz, hogy a fontosabb philosophiai művek bővebben ismertessenek, illetőleg bíráltassanak meg.

Az I. szám a következő tartalommal jelent meg:

1. Értekezés: *The Logical Calculus. I. General Principles.* W. E. Johnson. Angliában már évtizedek óta átlátják, hogy Aristoteles formai logikája hiányos, hogy az a bonyolult gondolkodásnak formáit ki nem meríti. E hiányon segíteni sok író törekedett; mint: Hamilton, Morgan, Boole, Jevons, Venn, Peirce s többen. Még nagy akadály, mely a haladást ez irányban gátolja, az, hogy az írók még nem egyeztek meg egyforma jelekben, melyekkel a formai logikában oly általánosan élnének, mint a matematikusok +, — és a többi jelekkel. E tekintetben értekező kívánja, 1. hogy a jel a jelzett dolognak képviselésére alkalmas legyen; 2. hogy a jelnek az egész szellemi operatióban azonos legyen az értelmezése és functiója; 3. hogy többféle különböző jel, vagy többféle jelnek combinatiója egy és ugyanazon dolognak képviselésére szolgálhasson; 4. hogy tehát azon jel vagy jelek combinatiója, melyek azonos dolgokat képviselnek, egymást helyettesíthessék; 5. szükséges, hogy az egyenlőség állításai itéleti természetűek legyenek; 6. hogy azoknak helyettesítéseiből valamit következtessünk; 7. hogy más jelek használtassanak az egyetemesség, más a részlegesség kifejezésére; hogy 8. a zárójeleknek fontosságát elismerjük; és végre 9. hogy a jelek synthesise oly productumot nyújtson, mely az összetett jelekkel egyenlő természetű legyen. E követelményeknek szemmel tartásával értekező az itéleteknek különböző synthesisét vizsgálja. Az eddig közlött rész, egy nagyobb logikai értekezésnek csak első részét képezi.

2. *The Idea of Value.* S. Alexander. Értekezőnek okoskodása arra a végeredményre jut, hogy azt találjuk becsesnek, mire erkölcsi, illetőleg aesthetikai érzelmeink ösztökélnek, hogy

nem ideálokért lelkesedünk, hanem megfordítva érzelmeink tanítanak arra, miféle ideálokat állítsunk fel. Ez érzelmek forrása a társadalomnak hatása az egyénre és viszont az egyénnek visszahatása a társadalomra. Nem a gyönyör vezeti az embert, hanem az ember abban leli gyönyörét, hogy ő mint agens a társaságnak hatékonyságát (efficiency) előmozdíthatja és azon erőknél egyensúlyát fentarthatja, melyet ezen társaság feltüntet. Ilyen szempontból az ethika megszűnik speculativ tudomány lenni, és a társadalmi tudomány egyik ágává lesz. (Értekező álláspontja sok tekintetben megegyezik azzal, melyet Leslie Stephen *Science of Ethics* című művében elfoglal.)

3. *The Changes of Method in Hegel's Dialectic.* I. J. Ellis Mc. Taggart. Értekező Hegelnek dialektikai módszerét vizsgálja és azt törekszik kimutatni, hogy a dialektikai módszer nem azonos az azonosság minden látszata mellett. A dialektikai módszer más a létnek kategóriáiban, más a lényeg, más a fogalom kategóriáiban. A lét kategóriáiban a tételben az ellentét még nincsen belefoglalva, az csak külsőleg állítatik szembe vele, ha a valami mássá lesz, a valami eltűnt. (In the Sphere of Being, when somewhat becomes another, the somewhat has vanished.) A lényeg kategóriáiban a más nem valóságos más, hanem csak különböző valami, melynek benső viszonya van a valamihez. A fogalom kategóriáiban az ellentét és tagadás tűnőfélben van, a következő kategória inkább csak explicite fejt ki azt, mi az előbbiben implicite már befoglaltatott; a fogalom utolsó kategóriája ezáltal némileg csak explicite mind annak kifejtése, mi az előbbi kategóriákban már benn volt. Az eddig közlött rész szintén csak első része egy nagyobb értekezésnek.

4. *The Law of Psychogenesis.* Prof. C. Lloyd Morgan. Értekező eleintén azon nézetét iparkodik igazolni, hogy az öntudat csak úgy keletkezhetik, hogy az inger nem közvetlenül vált ki feleletet, hanem mielőbb a feleletet kiváltaná, egy az ingert és feleletét mintegy ellenőrző ponton állapodik meg. Az ingerek szellemi jelképekké válnak, melyek az ingerlő tárgyat jelképezik, de vele meg nem egyezők. E jelképek összekapcsolásától fejlődnek az észrevések és fogalmak, de mindig azon ellenőrző mozzanat segítségével. A fejlődésbe befolyanak a velünk született arravalóságok (kétséges és kérdéses, vajjon a gyakorlat által szerzett arravalóságok átörökölték.) A természetes kiválasztás (natural selec-

tion) úgy értelmezendő, hogy a natural selection nem hozza létre a szellemi arravalóságot, hanem megfordítva, a szellemi arravalóság választja ki azt, mi neki megfelelő. Szellemi arravalóságom azt mondja nekem, mit tartsak igaznak, szépek és jónak. Szóval a lélek genesisének törvényét úgy formulázhatjuk röviden, hogy a lélek mindazt assimilálja, mi vele megfelelő és a meg nem felelőt visszautasítja. Ez azon ellenőrző mozzanatnak functiója.

5. A «*Discussions*» rovatában egyes kérdéseket vitatnak meg különböző írók. H. Sidgwick «The Feeling-Tone of Desire and Aversion-ről» szól. Mr. H. R. Marshal egy «The Physical Basis of Pleasure and Pain» című értekezésében azt állítja, hogy minden vágy oly törekvésnek nagyobb-kisebb *meggátlását* foglalja magában, mely törekvéssel valamely élénken képzelt tárgyat elérni iparkodunk. Marschalnak álláspontja szerint tehát minden vágygyal a kellemetlenségnek egy neme van összekapcsolva. Sokféle más érzélem csatlakozhatik hozzá, mely a kellemetlenség érzetét a minimumra leszállíthatja, de meg nem semmisítheti. M.-nak ezen állításával H. Sidgwick nem képes egyetérteni. Egyes példákat hoz fel, midőn a vágygyal, ha annak tárgya valamely a távoli jövőben lévő cél, még kedvérzet is járhat, oly pillanatokban, midőn közvetlenül nem a távoli célú tartjuk szemünk előtt, hanem valamely eszközt, mely annak elérésére szolgál. A tudós örömmel gyűjtheti össze az anyagot oly munkára, melyet megírni vágyakodik. Azonban S. megengedi, hogy ő csak saját tapasztalásáról szólhat, hogy lehetnek emberek, kiknek susceptibilitása oly finom, hogy ilyen esetekben a kellemetlenségnek egy nemét érzik.

A «Mind» ezen számában a következő művek bővebb ismertetését, illetőleg bírálatát találjuk.

1. *Justice: Being Part IV. of the Principles of Ethics.* By H. Spencer, Williams and Norgate. 1891. Pp. 292.

2. *Les Idéologues.* Essai sur l'histoire des Idées et des Theories scientifiques religieuses etc., en Franc edepuis 1789. Par F. Picavet. Paris: F. Alcan. 1891. Pp. XII. 628. A mű mint kitűnő munka dicsértetik, mely különösen Cabanis és de Tracy munkásságát kellő világításba helyezi. Ez írókat még nem méltányolták eddig eléggé, pedig sok tekintetben oly eszmét pendített meg, melyet Comte vagy a physiologiai; psychologia bővebb

ben fejtett ki. Az ideologok az életet tartották szemük előtt és rá akartak hatni.

3. *Vorlesung über die Algebra der Logik (Exakte Logik)*. Von Dr. Ernst Schröder Leipzig: B. G. Teubner. Bd. I. Pp. 717. Az író az amerikai Peirce-nek nyomdokait követi és a formális logikát szélesebb basisra akarja fektetni.

4. *Spinoza's Erkenntnisslehre in ihrer Beziehung zur modernen Naturwissenschaft und Philosophie*. Von Dr. M. Berendt und Dr. med. J. Friedländer. Berlin. Mayer und Müller 1891. Pp. XIX. 315. A művet szintén dicsérik. A «New Books» című rovatban 12 műről vagy rövid értekezésről van szó. A Mind-nek ezen száma végre hét különböző nyelven írt folyóiratok legutóbbi számának rövid tartalmát és a filozófiára vonatkozó néhány rövid megjegyzést közöl.

A II-ik szám (New Series 2. april 1892.) tartalma imez:

I. Pleasure and Pain. A Bain. Szerző azt a kérdést veti fel magának vajjon nem lelhetni-e abban törvényszerűséget, hogy valamely külső benyomás érzékeinkre, vagy szervezetünkre egyáltalában kellemesen, vagy kellemetlenül hat? Bain egészen inductive jár el, és egyenként vizsgálja, mi okozhat kellemes vagy kellemetlen érzetet szervezetünkben, emésztési, lélekzési idegrendszerünkben, mennyiben kellemesek vagy kellemetlenek a villamos behatások és az anaesthikai szerek. Vizsgálja továbbá, miképen módosíthatja egymást több benyomás, hó egyszerre történik ránk, vizsgálja az egyszerű érzelmeket (szeretet, harag, félelem) és az eszmék által felkötött érzelmeket. Azon nézetet vallja, hogy oly formulát, mely minden egyes esetre alkalmazható volna, nem állíttatni fel, de hogy nagyjában a tényeknek mégis azon tétel felel meg: Pleasure and Pain are determined by the relation between the energy given out and the energy received at any moment by the physical organs which determine the content of that moment: Pleasure resulting when the balance is on the side of the energy given out, and Pain when the balance is on the side of the energy received. Where the amounts received and given are equal, the we have a state of Indifference.

II. The Changes of Method in Hegel's Dialectic. (II.): J. Ellis Mc. Taggart. Értekező nézete szerint a gondolat egész tel-

jében tartandó szem előtt, a mint az elménkben és összes tapasztalásainkban testesülve van. A feladat volna *egyenes dialektikai* úton kimutatni, hogy az egyes kategóriák csak az összes (concrét) és abszolút gondolatnak abstractiói, melyek csak benne és összesítve bírnak valódi létjogosultsággal. Hegel helyes utat mutatott, csak tovább kell fejleszteni azt, a mit ő megkezdett.

III. The Leipsic School of Experimental Psychology: E. Bradford Titchener. Értekező mindazokat a vizsgálatokat és azoknak eredményeit sorolja fel, melyeket Lipcsében a Wundt-féle intézetben tettek, és melyek a «Philosophische Studien» utolsó kötetében láttak napvilágot. Vonatkoznak e vizsgálatok: a szellemi élet physikai alapjaira egyáltalában, az érzésekre, még pedig intenzitásukra és minőségükre; az érzésnek hangulatára, az eszmék képzésére; az öntudatra, a visszahatás idejére, associatióra, az érzelmekre, az öntudat zavaraira, végre az akaratra. E vizsgálatok hivatva lesznek az Angliában egész virtuositással fejtegetett associatio elméletre módosítólag hatni.

IV. The Logical Calculus (II.) W. E. Johnson. Író a formális logikának részletesebb rajzát adja, és jeleinek alkalmazásában leginkább (habár nem teljesen) Mr. Peirce és Dr. Mitchellnek módját követi. A vizsgálat olyannyira részletekben mozog, hogy egy csak általános irányát jelezhetem.

V. Discussions: Dr. Münsterberg and his Critics: S. Alexander. Mr. Titchener a «Mind» 1891. októberi számában megátámadta Münsterberg «Beiträge»-it. Értekező szerint igaz, hogy Münsterberg psycho-physiologiai vizsgálataiban (kivált az izomérzetről) merész következtetéseket tett, melyek nem teljesen igazoltak; de mégis azon van, hogy Titchener sok vádjá ellen védelmezze Münsterberget.

VI. Critical Notices: Ismertetnek, illetőleg bíráltnak a következő művek: 1. Logik. Von Benno Erdmann. Erster Band. Logische Elementarlehre. Halle, 1892. Pp. XV. 632. — 2. Handbook of Psychology: Feeling and Will. By J. M. Baldwin. London 1891. Pp. 394. (A mű föltételesan dicsértetik.) — 3. Die neuen Theorien der kategorischen Schlüsse. Von Dr. Franz Hillebrand. Wien, 1891. Pp. 102. Író Brentano-nak meglét-ítéletetre vonatkozó tanából indulván, ki, az ítéletek természetét vizsgálja.

A «Notes»-ok közt egy igen érdekes közleményt találunk George Trumbull Ladd részéről. Ismeretes a szemekben előforduló

azon tünemény, melyet a német tudomány «Eigenlicht»-nek nevez; többen már azt is tapasztalhatták, hogy elalvás előtt közvetlenül — behunytt szemeikben különféle képek tündeztek fel: már az író előtt többen figyelték még azt, hogy e képek a közvetlen utána következő elalvás alkalmával az álmoknak anyagául szolgálnak. Trumbull Ladd a vizsgálatokat más irányban folytatta. Tapasztalása szerint ezen «Eigenlicht» a fölébredés előtt is constatálható. Rövid elalvás után sokszor felébresztette magát és álmait azon «Eigenlicht»-tel vetette össze, melyet szemében közvetlenül a felébredés után, mielőtt szemeit kinyitotta volna, megfigyelt és észrevette, hogy a phantasia álmaiban azon világossági színes határozatlan foltoknak határozott alakot adott, az összefüggetlen jelekről mintegy összefüggő szöveget olvasott le. Ő tehát abból azt következteti, hogy sokszor az álmoknak természete nem az idegek centrumában leli eredetét, hanem a szem periferiájában. Továbbá azt a nézetét is kifejezi, hogy az illúzió és hallucináció alkalmával is nagy a szerepe ezen, a szervben magában keletkező világossági foltoknak és képeknek.

—r.—ó.

A tizenkilencedik század legtipikusabb szelleme röppent el, a tudományos kritika egyik legnagyobb nevű tudósa hunyta örök álmra szemeit Renan Ernőben ez év október hó 2-án, reggel 6 órakor, 69 éves korában. Alig ismerünk elmét, kiből a bonczoló, elemző erő, a szó, a gondolat oly bátorságával párosulva jegecedett volna tudományos hypothesisse, mint a «Jézus élete» hírneves szerzőjében. Kiemelni a dogmák és előítéletek ködéből egy mystikus kor alakjait és eseményeit; megvilágítani a történelem multját a gondolkodás és phantasia kettős fényénél; apró vonásokból elevenné tenni a hagyományok holt anyagát: ehhez nemcsak kritikai elme, hanem költői inspiráció is szükséges, s e kettő sohasem egyesült szerencsésebben egy alkotó, teremtő organismussá, mint ebben a nagy tudósban, ki kíméletlen bátorsággal tépte szét a legendák fátylát, hogy az igazság szövéténekével világítson be a dogmák rejtekeibe.

Trèguier, Franciaország Côtes du Nord departementjában, volt a hely, hol a keresztény hagyományok nagy bonczolója a napvilágot megpillantotta 1823. febr. 27-én. Lelke, benső hajlama a papi pályára vonzotta, s még a st. sulpice-i papnöveldeben léte alatt kezdett a zsidó, arab és chaldeai nyelvekben beható ismereteket szerezni. Mivel azonban temperamentumának heve, független, féket nem tűrő egyénisége

kevessé összhangzott a katolikus papi pálya kívánalmaival, tehát 23 éves korában lemondott a papi hivatásról s kizárólag tudományos buvárlatainak adta át magát, fáradságos lecke-adással tengetvén életét.

Hogy a seminariumban mennyire megnyerte a nagyszorgalmú, tehetséges ifjú feljebbvalói tetszését, bizonyosága, hogy azon kevesek közé tartozott, kiket magasabb kiképeztetésre szántak. Abból az időből, mikor a tonsurát megkapta, ezeket írja ő maga ifjúkori emlékeiben: «A pillanathan, melyben oltár elé lépek, borzasztó kételyek támadnak fel bennem. Az ember sohasem lehet oly biztos gondolatairól, hogy ennek vagy annak a rendszernek, melyet pillanatnyilag igaznak ösmer el, hívévé esküdjék». Lelki gyötrelmei között Dupanloup érsekhez fordult. «Megvallom — írja — hogy sohasem találtam magasztosabb jellemre; benne igazi bölcslet és határozott szellemet ismertem meg. E pillanattól fogva erről bizonyos voltam. Nem álltunk vitatkozva egymással szemben. Csak kölcsönösen kifejtettük, én kételyeim természetét, ő azt az ítéletet, melyet arról alkotott magának. Rendkívül szigorú volt és kereken kijelentette, hogy itt nem egyszerű kísértésekről van szó hitem ellen, mint én neveztem, hanem a hit tökéletes elvesztéséről; hogy én az egyházon kívül állok: hogy én hazugság nélkül egy napig sem lehetnék pap. Sem éretünk, sem önmagáért — úgymond Dupanloup — nem hordozhatná tovább a papi palástot becsülettel.»

1848-ban mint 25 éves ifjú a Volney-díj nyertese lőn Renan, «A zsidó nyelvek egyetemes története» című első művével. Következő évben a francia tudományos akadémia Olaszországba küldte irodalmi megbízatásban. Ez utazásnak gyümölcse egy cultur-történeti tanulmány volt «Averroes arab orvosról és bölcsről.» A szellemi kincsek, melyekkel onnan megtért, gond nélkül állást szereztek számára a nemzeti könyvtárnál, mely állást azután 36 éven át tartott betöltve. Tudo-

mányos hírét 1856-ban annyira megállapítva látjuk már számos értekezése és kiadványa által, hogy a feliratok akadémiaja is tagjául választja, s négy évre rá tudományos küldetéssel bízta meg Syriába, az ottani romok és feliratok tanulmányozása végett.

Ez a küldetés volt Renan életének fordulópontja. Ez adta neki először az eszmét, hogy főművét, «Jézus életét» megírja, mely azután 1862-ben meg is jelent. Ritkán keltett tudományos mű akkora feltűnést, mint a tudós francia e műve, melyet nyomban minden művelt nyelvre lefordítottak, még chinaira is. Vonzó, átlátszó stylben írva, teljesen alkalmas volt arra, hogy rögtön lekösse a művelt körök figyelmét, habár a munka egész özönét hívta ki a czáfolatoknak, melyek különösen katolikus részről felettébb élesek voltak. A legélesebb az «Univers» szerkesztőjéé, Veuillot-é. Az a mód, a mint Renan értett hozzá, Strausz Dávid szárazabb kutatásait megvesztegető, közérthető formába öltöztetni: művét még sokkal veszélyesebbnek tüntette föl a betűhez ragaszkodó orthodox világ előtt, mint Strausz nehézkesebb, habár a jézusi legendát még kiméletlenebbül támadó és bonczoló fejtegetéseit. Még tíz évvel is a «Jézus élete» megjelenése után, IX. Pius öt egy egyenesen ellene intézett allocutiójában «európai istenkáromlónak» nevezte. S még 1878-ban is vonakodott Mac Mahon, a francia köztársaság akkori elnöke Renan a Bardoux közoktatásügyi minster előterjesztésére a becsületrend tisztjévé nevezni ki.

Más téren is éreztették Renannal a merész kezdeménye iránti idegenkedést. Mikor a «Collège de France»-ban, melynek tanára volt, újra fel akarta venni előadásait, az ultramontan tanuló ifjúság oly zajos demonstratióval fogadta a «zsidó nyelv professorát», hogy ez kénytelen volt tervéről lemondani. Mi több, a francia püspökök egész sora, Dupanloup orleansi püspökkel élükön, a pásztorlevelek mérges raját

bocsátotta ki a merész tudós ellen, a melylyel lehetetlenné tették III. Napoleon kormányának őt megtartani állásán. Szó szerint kényszerítették Duruy-t, a kormány közoktatásügyi miniszterét, hogy mozdítsa el katedrájáról Renant. Hiába igyekeztek ez elmozdítást azzal leplezni, hogy Renant a császári könyvtárhoz hívták meg. Maga Renan tiltakozott az 1864. évi «Moniteur» június 11-iki számában közzétett kinevezés ellen, Szent Pállal büszkén vágva oda a miniszternek: «*Sit tecum pecunia tua*» — s ehhez képest a kinevezési decretumot 1864-ben nyilvánosan ismét visszavonták s Renan Egyptomba utazott. Csak 1870-ben, mely időig előadásait lakásán folytatta, az őt helyettesítő *Munk* tanár halála után nyerte vissza újra katedráját Jules Simon ministertől a Collège de France és az Institut egyhangú ünnepélyes előterjesztésére.

Tanítványai, tanártársai rendkívüli lelkesedéssel fogadták Renant őt méltóan megillető helyére vissza s 1878. június 13-án a «negyven halhatatlan» is sietett őt magához emelni. Az «Academie de France» kupolás termében Renan a nagyhírű vegyész, Claude Bernard helyét foglalta el, de fölváltása csak a választását követő egy év múlva következett be és pedig kiválóan politikai okokból, mivel székfoglalója tárgyaül egy Németország ellen irányuló előadást választott, a mely Németországban erős visszatetszést keltett. Ezt a lépését azonban fényesen tette jóvá Renan, mikor a francziánemet háború küszöbén, a német-gyűlölet tetőpontján egyedül ő volt az, a ki Strauszhoz azon egyszerűségében is oly meghatározó és nemes hangú levelét írta, mely politikai és emberbaráti idealismusának soha el nem évülő emléke.

Renan főműve, «Jézus élete» csak első kötete volt egy nagy munkának, melyet Renan «A kereszténység eredetéről» szándékozott megírni. A többi kötetek következőket tárgyazták: «Az apostolok», «Szent Pál és küldetése», az «Anti-

christus», «Az evangéliumok», «A keresztény egyház» és végül «Marc Aurél és az ó-világ enyészete». Mindezen műveknek, valamint az 1887-ben megjelent «Izrael népe történeté»-nek főtulajdonsága a ragyogó stíl, a rendkívül világos és tetszetős előadás, valamint a tudományos kutatások eredményeinek teljes ismerete.

A vizsgálódásnak az az új fordulata azonban, mely Renan «Jézus életét» létrehozta, voltaképen Németországból vette kiindulását. Németország protestáns férfiai, Reimarustól s Lessingtől Feuerbachig és Strausz Dávidig, egész sorát mutatták fel már azoknak, kik a kritika és felvilágosodás fáklyájával világítottak bele a dogmatikai felfogás sötétjébe. Ellenben a katolikus nemzeteknél, az istentagadóknak tekintett francia encyclopaedistákon kívül, kik közül Voltaire áll a biblia és a kereszténység kritikai bonczolásában legelől, hiányzott még egy olyan mű, mely, mint Strausz «Jézus élete», a történelem és a legenda gondos szétválasztásával tárgyalja a kereszténység eredetének kérdését.

Strausz «Jézus élete» 1835-ben jelent meg, s mint a lecsapó villám sujtott az orthodoxia hagyományaira, melylyel szemben félelmes fegyverekkel vette föl a rationalismus által abbanhagyott harcot. Egy új iskola támadt itt, mely a történeti kritika neve alatt a régi theologiai rendszer s maga a biblia ellen mért hatalmas támadást.

Wolf és Niebuhr figyelemreméltó kutatásai a görög és római régiségek terén már jelentékeny világosságot árasztottak e kor mystikus hagyományaira. Ugyane föladatra vállalkoztak Michaelis és mások a bibliával szemben. De Strausz egyenesen az új-szövetség ellen fordult és merészen mutatta ki, hogy azok a csodák, melyek úgyiszlva Jézusnak egész életét alkotják, merő reflexei az egyház és az első század természetfölötti hitének.

A «Jézus életét» egész sora követte a tudományos munkáknak Strausz tollából, ezek közt «A régi és az új hit» (1872.), ugyanannyi symptomája a kereszténység és a valóságos eszmék ellen fölébredt szabad vizsgálódási szellemnek. Még komolyabb irányú kísérletek jöttek aztán: a tübingai iskola feje, Baur Keresztély az új-szövetség könyvei chronológiájának, történeti «milieu»-jének, jellegének és dogmatikai irányának tanulmányozására adta magát s kijelölte azok helyét időszámításunk első két százada irodalomtörténetének általános eszme-áramlatában. Minde tanulmányok közvetlen eredménye volt, hogy lassankint Jézus helyét Pál apostol foglalta el, mint a kereszténység igazi megalapítója, a kinek egyénisége híven volt megállapítható föltétlen hitelességűnek bizonyult négy fő levele alapján. Jézus e nézet szerint minden valószínűséggel nem volt egyéb egy egyszerű zsidó rabbinál, kinek tanításai alig terjedtek túl kora zsinagógája korlátolt látókörén. Pálnak köszönhető, hogy a kereszténység egyetemesebb alakot öltött, nyíltan szakítva a judaismussal, a templommal és a mózesi törvénnyel.

Baur nyomában, ki mindezen nézeteket tagadhatatlan tudományossággal, buzgósággal és hivatottsággal fejtette ki, a commentatoroknak és exegetáknak egész legiója sietett betömni a keresztény hagyományokon ejtett réseket, helyreállítani a kereszténység és Krisztus egyházának írott alapját s kimutatni az evangelium vallásos eszméinek felsőbbbségét szent Pál levelei fölött, melyek amannak csak corollariumát képezhetik. Ámde a másik táborból sem hiányoztak, a kik Strausz következtetéseit tovább szőtték s nemcsak a kereszténység, hanem maga az isteneszme megtagadására jutottak. Feuerbach kimondta a merész szót: «homo homini Deus». Az ember nem emelkedhet önmagán felül. A legfőbb lény az ember, s a theologia nem egyéb, mint anthropologia.

Még erősebben fejezte ki ugyanezt Max Stirner az egyetlen lény és tulajdonságairól írt könyvében. «Minden emberek közt — úgymond — legjobban ismerem magamat. Egész katechismusom én magam vagyok. Azt teszem, a mit akarok s a mi nekem tetszik. Lélek és erkölcs üres szavak, csak az anyag való és örökkétartó.» Végre Laas betetőzte a német positivizmus rendszerét «Idealizmus és positivizmus» című művében, philosophiája összes gyakorlati következtetéseit a nyers erő bismarcki cultusában állítva fel. Szerinte ugyanis «az ember ősjoga az egoizmus. A kötelesség nem egyéb, mint szabadságunknak a társadalmi rend által szükségessé tett megszorítása. Az erény csak modor és szokás, melynek célja fokozni a társas együttlét kellemességeit.»

Ezek az eszmeáramlatok voltak azok, melyek közt Renan nagy conceptiója megszülemllett és alakot öltött. Renan jelentőségét azonban semmivel sem kisebbíti az, hogy első benyomásait a Strausztól kiindult vallásbölcseleti iránytól nyerte. Ő a német materializmus durvaságát kedélye finomságával nemesítette meg. Strausz kiméletlenül kivetkőztette a Jézus-hitet isteni jellegéből, de Renan emberileg megnemesítve adta nekünk vissza. Strausz a dogmákkal és legendákkal együtt az élet közvetlenségétől is megfosztotta a szentírást; Renan újra hangulatot lehelt belé, felruházva azt a természet eredetiségével, az idő és hely sajátos coloritjával.

De «Jézus életének» volt még egy előfutárja, a melyre ma már kevesen emlékeznek, bár döntő fordulatot képez Renan tudományos felfogásában. Ez az 1848-iki februáriusi események hatása alatt írt cikksorozata: «La liberté de penser» — az első támadó kritika hangja Renan tollából a kereszténység ellen. Ezek a cikkek még az ifjúkor nyersségével vannak irva s érezhető bennök is a német philosophia inspirációja; a tisztelet leghagyományosabb tárgyai, a modern társadalom lételének valóságos alapjai vannak ezekben kiméletlenül

támadva. De az ifjúkor első felbuzdulása csakhamar nyugodtabb szemlélődésnek engedett helyet, melynek világánál Renan méltányosabban és igazságosabban ítélte meg később a kereszténységet; csupán annak természetes és emberi eredetére vonatkozó nézeteit nem módosította később se, mert meg volt győződve, a mint azt «Lettres à mes collègues» című röpiratában ki is fejezte, hogy a zsidó nyelv tudósának joga van a vallástörténelem legmagasabb kérdéseit vonni vizsgálódásai körébe; s azokat a tudomány adatai alapján oldani meg.

Ezt az álláspontot jelzi már «Averroes»-ról írott tanulmányában, hol rámutat arra, hogy a XIX. század vizsgálódásának alapvonása éppen a dogmatikai módszernek a történeti módszerrel való helyettesítése. Mélyen és igazán látott ebben Renan; csupán abban volna veszély, ha ez a módszer általában a theologia és metaphysika kiküszöbölésére vezetne. De Renan azt nem is tagadja sehol, hogy létezik a tényeknek, az eszméknek és a hitnek egy magasabb világa, mely túlhaladja a történelmi bizonyítékok körét és mégis elvitázhatalan befolyást gyakorol az ember erkölcsi és értelmi fejlődésére. A természetfölöttinek, az érzéseket meghaladónak, az eszményinek ez az elismerése teljességgel nem is zárható ki Renan irodalmi és bölcséleti egyéniségéből, mint azt annyian helytelenül föltételezték.

Sőt éppen ez a szellemi irány vezette Renant a héber nyelv tanulmányára és a nyelvek őseredetének kutatására az összehasonlító philologia fonalán. Ebben a pontban a «Liberté de penser» című értekezésében fölmutatott eredményei különösen Németországon keltettek nagy feltűnést. Nem mintha az ifjú nyelvtudós valamely problémát fejtett volna itt meg megtámadhatlanúl, de legalább mindenestre rendkívüli elmével szedte szét azokat az elméleteket és hypothesiseket, melyek segélyével eddig azt megfejteni próbálták. A mit Bopp

oly nagy érdemmel kezdeményezett az indo-európai nyelvek nagy családjára nézve, ugyanazt Renan a semita-nyelveknél kísérlette meg. Bopp csak arra szorítkozott, hogy a főbb indo-európai nyelvek grammatikai rendszerének nyujtsa a táblázatát, holott Renan úgy gondolkozott, hogy a semita-nyelvek grammatikai rendszerének táblázatát meg kell, hogy előzze e nyelvek történetének kiderítése, azok alakulásának és kifejlődésének tanulmányozása.

Renan fényes prózája Sainte Beuve-re vall, kinek személyes vezetése és hatása alatt érlelődött nyelve arra a tökélyre, mely olvasóit elragadta. De meleg drámai élet buzog előadásában is, melynek közvetlensége lebilincsel. Mindaz, a mit figyelő szemei észleltek a szent helyen, melynek földjét egykor a Megváltó lábai taposták, Jeruzsálemben, a Jordán völgyében, a galileai tenger partjain, csodálatos életre serkenve elevenül meg könyveiben. Majdnem azt mondhatni, hogy egy új világot teremtett a legendák lerombolt világa helyébe, egy új hitet állított a ledöntött helyén, olyat, a mely a kereszténységnek nem csökönös tagadását jelenti, hanem inkább egy új, megfordított oldalát mutatja. Az az elegáns, finom eretnekség, mely az ő írószobájából kiáradt, rajta hagyta nyomát Páris salon-pogányjain, Gavroche-ain, a kik nem értették el a mester finom gúnyját, midőn az úgynevezett *renanismus* divatos elharapódzásán maga is megdöbbenve, szükségesnek látta megjegyezni, hogy: «keveseknek van joguk a kereszténységben nem hinni».

Egyháztörténeti műveiben azonban Renan nemcsak elvi ellenségei, de protestans theologusok részéről is nem egyszer talált oly hibáztatásra, hogy azok tudományos komolyság és szigorú kritika nélkül írvák s hogy a subjectív ömlengések és a phantastikus részletfestés bennök túlnyomók. Ez nemcsak az apostolok történetéről áll, hanem azon tárgyakról is, melyeket az ó-testamentumból kölcsönzött. De mint historiai

regények, ezek is mesterművek. Ott van például egy terjedelmes essay a királyság megalakulásáról a zsidóknál, Saul és Dávid királyokról. Habár az ó-szövetség illető könyveiben mindössze sem sok olvasható e két királyról, Renan felette ügyesen tudja a sovány tárgyat kinyújtani. Mindent mer kombinálni. Elbeszéli, hogyan esett, hogy a zsidók, szorítva szomszédaiktól, kényszerítve voltak szigorúbb kormányhatalmat állítani maguk fölébe, mely a számos csetepaték és határvillongások alkalmával mindjárt készen állhatott megvédésükre. Elmondja, hogy a királyság kezdetben csak a háború esetére számított katonai dictatura volt, míg ellenben békében a törzsek önkormányzata érintetlen maradt, később azonban ebből természetszerűleg élesebben accentuált monarchikus kormányforma fejlődött ki. Előadja, hogyan lépte át Dávid a törzs területe régi határait; hogyan imponált győzelmes seregével benn a hazában is, míg végre fiából, Salamonból igazi keleti kényúr lett, alattvalói felett alig valamennyire korlátolt hatalommal.

Ám ez még nem elég; Renan phantasiája még jobban belemélyed tárgyába s apróra leírja azt is, hogy mily élet folyt Saul udvaránál, a ki békében nem volt egyéb, mint egy nagy, hatalmas kényúr, leányainak szerelmi ügyeiről egész regényszerű epizódokat gondol ki s ezekbe szövi bele Dávid ifjúsága történetét. Csakhogy Renan művészi phantasiájának minden sikerül. Nem történeti hitelességű adatokat nyújt, de teljes és hű korrajzot ad, s ebben a módszerében ha Renant gáncsolni lehet, akkor a gáncsban oly író is kell, hogy osztozzék, mint pl. Taine, Bonaparte Napoleon történetéhez írt bevezetésében. Igaz, hogy Taine a maga részéről sokkal szigorúbban megvonja a határvonalat, a közt, a mi az ő hypothesis, s a mit mintényt ad elő. Sőt maga Michelet «Reformatió»-jában és «Renaissance»-ában már ugyanazon nyomokon jár, mint Renan; mindkét mű nem egyéb tárczaszerű cau-

serie-nél, de történeti háttérrel. Azonban Renanban több a szaktudós applomb-ja, s ezért «Jézus életét» az exact tudósok nem tartják egyébként belletristikus alkotásnál; míg viszont a belletristák Renanban a történetirót és szaktudóst bámulják. Éppen ilyen kényelmetlen mesgyén halad a könyv dogmatikai tekintetben; az exegesis és dogmatika, a kritika és apologetika, a zsinatok és szent atyák minden theologiai fegyverzete daczára Renan műve a felekezetek sujtó ítéletét nem kerülhette ki, és ennek daczára a szabad gondolkodók tetszését sem vívhatta ki teljesen, a kik bizonyos fél-pietismus érzésébe látják burkolva Renan könyvében a bibliai hagyományok támadását.

Legjobban elégít ki ép ezért Renan azoknál a tárgyaknál, melyek a hittan kérdésein egészen kívül esnek; ilyen például a zsidók fölötti ethnographiai tanulmánya. Itt az érvek hatalmas tárházával áll szembe Renan az antisemitismus által újabban különösen hangsúlyozott azon tétellel, mintha a mai zsidók tiszta és vegyületlen semita törzs lennének. Kimutatja, hogy a századok folyamán lassankint nagyon sok nyugati népelem szívódott fel a zsidóságba s annak ethnikai fejlődésére döntő befolyást gyakoroltak. Megjegyzendő, hogy ezt az a Renan állítja, a ki teljes életében a faji individualismus híve volt; a ki Párisban is mindig megőrizte bretagne-i jellegét, sőt két évvel ezelőtt egy bretagne-i földiei által rendezett ünnepi lakomán tartott alkalmi beszédében egyenesen kikelt a polgárosulás azon áramlata ellen, mely a vidék eredetiségét és önállóságát bizonyos egyforma, abstract párisi francziásságba szeretné oltani.

Daczára a nagy olvasókörnek, melyre Renan művei találtak, Renan legnagyobb hatása mégis Francziaországra és a román nemzetekre fog szorítkozni, azoknak eszményeit fejezi ki a szabad vizsgálódás s a hagyományok souverain megvetése terén. Nem úgy, mint Voltaire, ki minden nem-

zetre egyformán hatott s szellemi hatása egyetemlegesebb. Renan kiváltképen kelta-gall talentum és kiváltképen egy hanyatló század eszmekörének kifejezője; egyik lábával avult előítéletek száraz avarjában, a másikkal támadó igazságok napsütötte fokán, úgy áll ott a XIX. század végén a maga erkölcsi probabilismusával, mint Kant a XVIII. század végén az ő kategorikus imperativusával.

Az az egy azonban bizonyos, hogy Renan a szó leg-nemesebb értelmében költői lélek. Az ő alakító ereje nem elégedhetett meg egy oly Jézus-alakkal, a milyent Strausz és a német kritika mutattak. Ő Jézust központjává tette művének s vérrel, hússal ruházta fel. Finom érzése látta a mérhetlen távolságot közte és fenséges hőse közt, s költői phantasiája betöltötte azt az ürt, mely a XIX. század em-bere s művének örökkévaló tárgya közt lebegett. Igaza van Strausznak, hogy Renan művét «szent regénynek» nevezi, de e regény egyike a legmagasztosabbaknak, melyek valaha íratlak.

Innen az, hogy ha Renan az egyház, éppen csábítóbb egyénisége miatt, bizonyos tekintetben veszedelmesebb ellen-félnek tartotta is Strausznál, de másfelől alkalmilag több rokonszenvet is tanúsított iránta. Fényes bizonyítékai ennek azok a szavak, melyekkel a magas látkörű XIII. Leo pápa az egyház nagy ellenségének halála hírért fogadta. «Oportet etiam haereses esse» — eretnekségekre is szükség van — mondotta — arra czélozva, hogy Renannak elvitázhatlan érdeme volt még a katholicismus előtt is, hogy a katolikus theologiát fölrazta szenderéből. Egy más jellemző anekdotát maga Renan említ 1884-ben összegyűjtve kiadott «Nouvelles études d'histoire religieuse» című művében. Mikor a «Journal des Debats»-ban Assisi szent Ferenczről írt tanulmányát közölte, melyben a szent embert Jézus után a legtökéletesebb kereszténynek nevezte, egy capucinus, ki a cikket olvasta,

így nyilatkozott Renanról egy magas állású hölgy előtt, kivel több ízben beszélt róla: «Jézusról nem úgy írt, a mint kellett volna, de szent Ferenczről jól beszélt, szent Ferencz meg fogja őt váltani».

És valóban nem kisebb egyéniség, mint XIII. Leo maga állította ki Renanról azt a bizonyítványt, hogy: «Nem a leggonoszabb fajtájú eretnek az, a kinek könyvéből a templom áhítatos látogatója ily igéket tanulhat: «Istennek igazi országát, a lélek országát, mely mindenkit királylyá és pappá tesz, azt az országot, mely mint a mustármag, fává növekedett, mely a világot beárnyékolja s melynek ágai között madarak fészkelnek — ezt értette Jézus, ezt akarta Jézus, ezt teremtette meg. A világbirodalom hamis, hideg, lelketlen eszméje mellett ő magának Isten valóságos községét képzelte, az igazi újjászületést, a hegyi prediciót, a gyöngék apotheosisát, az elnyomottnak, igaznak, ártatlannak felmagasztalását. Ezt a felmagasztalást ábrázolta ő, mint művész, oly vonásokban, melyek elmulthatatlanok».

Nem szabad tehát távolról sem frivol cynismusra magyaráznunk Renannál, ha azt az óhaját nyilvánítja egy helyt: vajha megérné, hogy az ájtatoskodók imakönyveik helyett az ő műveiből vinnének egy kis anthológiát a templomokba. «Utolsó becsvágyam — írta nyolcz évvel ezelőtt — ki lesz elégitve, ha remélhetem, hogy halálom után a templomba jutok egy parányi, tizenennyolczadrét, maroquinba kötött kis könyv alakjában, melyet finom keztyűs kéz tart majd hosszú, keskeny ujjai közt (*tenu entre les longs doigts d'une main finement gantée*).»

Az a vallás pedig, melynek Renan papjává lenni áhítzik, semmi más, mint a szeretet, a tiszta humanismus, a szelid életörömek vallása, úgy a mint annyi melegséggel magyarázza művei egyikének előszavában. «Mindent számba véve, kevés helyzet van a létezés széles terén, e nagy vasgolyó

felületén, melyet Föld bolygónak nevezünk, a hol a «tartozik» és «követel» mérlege a boldogság némi feleslegével ne zárulna. És ez a világtörténelem oly korszakában, a melyben, ha isten autokrata volna, kormányzása után mérsékelten intelligens és kevésbé igazságos uralkodónak kellene hogy tekintessék. Mennyivel könnyebb lesz a lelki odaadás, a hódolat és dicséret, ha az ész jobban fog uralkodni a világban, ha a rossz gyökeresebben le lesz küzdve s a jó megerősül. Ha azon lények száma, kikre nézve az élet egy végzetes ajándék, majdnem semmivé törpül. Akkor a szomorú dogmák senkit sem fognak találni, a ki bennök higgyen. Az életöröm, melyet a szenvedés ma még oly sokszor semmivé tesz, mindenfelől elő fog törni. A nihilismus, melyet a keserűségnek századok erőszakosságai és visszaélései folytán fölhalmozott alapja tart fenn az ó-világ közepette, el fog tűnni, vagy nem fog több jogosultsággal birni. Ha a világ jobb lesz, ha Oroszországban meglegedés fog uralkodni, mint a hogy uralkodik jó pillanatokban Burgundiában és Normandiában: akkor a hősies ellenállás fölösleges lesz. Az ember nem lesz atheista kegyességből, felforgató igazságérzetből, bűnös a jó iránti szeretetből. A semminek legfanatikusabb apostolai az eszmény legjobb katonáivá lesznek. Vajha, mielőtt meghalnánk, e szép napok hajnalodásának látnók ragyogását.»

Ime az ész és szabadság legmagasabb tökélyének hitvallása, úgy a mint azt Renan nagy mestere, Spinoza akarta az emberi gondolkodás és cselekvés legfőbb rugóivá emelni. Ezt a tant értette és érezte át Renan, lángelméje egész teljességével, a pantheismus tiszta ihletével, melynek dithyrambját alig zengte még nyelv ékeesebben, mint ő, a haagai bölcsész 200-ados emlékünnepeén, 1877. febr. 21-én. «A meddig lesz egy rostja az emberi szívnek, mely megrezdül mindennek hangjára, a mi igaz, jogos és becsületes; a meddig az ösztön-szerűleg tiszta lélek a szemérmes többre fogja becsülni az

életnél; a meddig lesznek barátjai az igaznak, hogy nyugal-
mukat feláldozzák a tudománynak; barátjai a jónak, hogy
magukat a könyörületesség áldásos és szent cselekedeteinek
szenteljék; női szívek, hogy a jót, szépet és tisztát szeres-
sék; művészek, hogy azt hangokban, színekben és lelkesült
szavakban visszaadják: addig élni fog bennünk isten....»
«Csak a mely nap a szív önzése, törpesége, a lélek kicsi-
nyessége, a tudomány iránti közöny, az emberi jogok meg-
vetése, a jónak és nemesnek feledése fogja elárasztani a
világot: csak azon a napon nem lesz többé isten az emberi-
ségben».

A dolgoknak ez a belülről való látása, mely Renan
előtt az istent mint az emberiségben öröktől fogva immanens
erőt tárta fel, előtte a nemzeteket is mélyebb szempontból
mutatja, mint csupa ethnographiai tényezők esetleges ala-
kulásait. Ebben a tudatban elszántan szállt szembe a nem-
zetiségi eszmék divatos túltengésével Európa mai államrend-
szerében, a nemzetközi jog azon reactionarius irányzatával,
mely a fajszenvedélyek felszításában az emberiség nagy kö-
zösségének ethnographiai elforgácsolására vezet, bizonyos tet-
szetős politikai empirismus jelszava alatt. Szépen fejezte ki
e gondolatot a Sorbonne-ban 1882-ben tartott egyik elő-
adása. «Mi egy nemzet? — úgymond. — A nemzet fogalma
szellemi fogalom, mely a történelem mély bonyodalmaiból
fejlik elő; egy szellemi család, nem pedig a talaj alakulásaitól
föltételezett csoportozat.» S hogy nemes ideálját a gyakor-
latban is alkalmazzza, egy évre rá a fajgyűlölet ellensúlyo-
zására külön beszédben méltatta a zsidóság mint faj és
vallás érdemeit a mult művelődésében s hivatását a jövő
munkájában. A történelem megczáfолhatlan tanulságait látta
maga előtt arra nézve, hogy a keleti népek mély elmerülése
után a despotismus intézményeibe, az érzelem költészete, a
hit, a szabadság, a jog és szeretet csak azon két nagy nép-

faj fellépésével kezd a világban utat törni, mely az emberiséget voltaképp megalkotta. Ez az indo-európai és a semita népcsalád. Az indo-európai népek első vallásos eszméi még túlnyomólag naturalistikusok voltak. De mély és benső naturalismus volt ez, az embernek szeretetteljes hozzásimulása a természethez, a végtelenség érzelmével teljes csodaszép költészet — alapvonása annak, a mit a germán és kelta szellem, egy Göthe és Shakspeare később kifejezésre juttattak. A semita-faj — s itt Renan általában a semita nyelveket beszélő népeket érti — első teremttette meg az emberiség vallását. Messze túl a történelem határán, a romlott világ kicsapongásaitól tisztán maradt sátorában, a beduin patriarcha már előkészítette a világ vallását. Izrael törvénye teljesen erkölcsi és társadalmi jellegű volt, oly férfiak alkotása, kik a földi élet magas eszményétől eltelve, a legjobb módot vélték megtalálni ennek megvalósítására.

Ilyen keretbe illeszti a «Jézus élete» írója hősenek magasztos alakját. Jézus Renannal is az az egyszerű, kevés tudományos képzettséggel bíró, de erényekben tündöklő szegény rabbinus, a kinek Strausz festi. De mennyire meggyőzőleg okadatulja Renan ezt a felfogását, a történelmi kutatás adatainak mily óriási ismeretével, mily gondos egybevetésével és éles kritikájával támogatja merész hypothesisét. Kimutatja szavaiból, hogy Jézus a világot még mindig egymással harcban álló országokra osztottnak hiszi, nincs tudomása a «pax romana»-ról s a századot bevezető új társadalmi rendről. Nincsenek világos fogalmai a római hatalomról, csak a Caesar nevet látszik ismerni. Idegen volt tőle az az új gondolkodási irány is, melyet a görögség teremtett meg, mely minden bölcselkedésnek alapját képezi, s melyet a modern tudás is hangosan elismert — a polytheismus elvetése, melynek az ó-kor naív hite a világegyetem kormányzását tulajdonította. Már egy századdal ő előtte Lucretius

bámulatatosan fejtette ki a természet általános rendjének változhatlanságát. A csodák tagadását, azt a gondolatot, hogy a világon minden állandó törvényekhez alkalmazkodik, melyekből ki van zárva a felsőbb lények személyes beavatkozása, ekkor már minden ország felsőbb intézeteiben tanították; Jézus azonban semmit sem tud róla. Kora politikai eseményeinek sem tulajdonított különös fontosságot, sőt valószínű, hogy nem is volt azok felől alaposabban tájékozva.

Bizonyos az is, hogy Jézus nem volt tisztán theologus, többé-kevésbé bevégzett rendszerrel bíró philosoph. A világ kormányzása nem speculativ problema, hogy a legjelentékenyebb bölcész lehetne arra is a legalkalmasabb, hogy meggyőzze az embereket arról, mit higgyenek. Ha a dolog így állna, akkor el lehetne fogadni, hogy az eszmélkedés teremti azokat a nagy erkölcsi és dogmatikai szabályokat, melyeket vallás név alatt foglalunk egybe. De ellenkezőleg van; Çakya Munit kivéve, a nagy vallásalapítók nem voltak metaphysikusok. Még a tiszta szemlélődésből létrejött buddhismus is csak politikai és erkölcsi okokból hódította meg fél Ázsiát. A semita vallások is oly kevésbé bölcselemiek, a mint csak lehet. Mózes és Mohamed nem voltak a speculatio, hanem a tett emberei. Uralkodtak az emberek fölött, mert földieiket, kortársaikat tette tudták serkenteni. Így Jézusban is a moralista volt az erősebb. Nem vitatkozott isten lénye felől, hanem önmagában érezte azt. A metaphysikai szőrszálhasogatás, melybe a kereszténység a III-ik század kezdetével esett, nem az alapítótól ered, az már az egyházatyák későbbi szellemének nyoma.

Jézus előtt épp úgy, mint Çakya Muni, Plato, szent Pál, Assisi Ferencz, sőt helylyel-közzel szent Ágoston előtt is közönyösek voltak isten lételének physikai és metaphysikai bizonyítékai. Deisták vagy pantheisták voltak-e, a kérdés

egészen meddő; ők első sorban önmagukban érezték az isteni jelenvalóságot.

De a mi azért Jézust úgy a mohamedanizmustól, mint a zsidóságtól megkülönbözteti Renan szerint, az az ő istenhez való viszonyának gyöngéd és szeretetteljes felfogása, mely viszony nála ugyanaz, a mi a fiúé atyjához. Jézus istene nem az a rettenetes lény, a ki halálra sujt, ha neki úgy tetszik, kárhazatra vet, ha neki tetszik s üdvözít, ha tetszik. De nem az a részrehajló despota sem, a ki Izraelt tette választott népévé s a többiek fölött kedvez neki. Jézus istene az emberiség istene; érezzük őt, ha a halk hangra figyelünk, mely bennünk azt suttogja: atyánk!

És a mi még Jézust kortársaitól megkülönbözteti, az az ő tökéletes idealismusa is. «Jézus bizonyos tekintetben anarchista — írja Renan — mert nem volt fogalma államkormányzatról. A kormányzatban ő csak a visszaéléseket látja. Olyan homályosan beszél arról, mint a nép embere, ki nem ért a politikához. Minden tisztviselő ő előtte isten gyermekei természetes ellenségének látszik.»

Bármint legyen is, az emberi nagyság minden nemének egyetlen el nem múlt dicsősége az az alap, melyet a jövő nemzedékek számára leteszünk. Ámde Jézus az emberiség számára a vallás, az igaz, az absolut vallás alapjait tette le, épp úgy, mint Sokrates a bölcselkedését, mint Aristoteles a tudományét. Bármint változzanak is azért a hittan tételei, Jézus a vallás terén mindig a tiszta érzés megteremtője fog maradni — ez képezi örök dicsőségét s művének el nem múlt érdemét.

Ő mondta ki első azt a szót, melyen az örök vallás épül; ő alapította meg a tiszta istenimádást, nem kötve időhöz, sem térhez. Ha vannak más bolygóknek is észszel és erkölcsiséggel fölruházott lakói, úgy vallásuk nem különbözhetik attól, a melyet Jézus a Jakób kútjánál hirde-

tett. Az emberiség nem tudott kitartani mellette, mert az eszményt csak egy pillanatra vagyunk képesek elérni. Jézus szava villámsugár volt a sötét éjszakában; 18 évszázad kellett hozzá, míg az emberiség szemei hozzászokhattak. De a villámfény világos nappallá lesz, s miután a tévelygések minden tekervényeit befutotta, az emberiség vissza fog térni az igéhez, mint hite és reménye halhatatlan kifejezéséhez.

Körülbelől ezek a szavak azok, a melyekkel Renan «Jézus életéről» írt nagy tanulmányát befejezi, melyhez öt nagy gyűjtemény szolgáltatta számára a forrást: az evangéliumok s általában az új-szövetség, az ó-szövetség apokryph iratai, Enoch, Dániel könyve stb., Philo, Jézus kortársa művei, Josephus művei és végül a Talmud.

A könyv minden olvasója megilletődéssel fog emlékezni azon ajánló sorokra is, melyeket Renan nővére emlékének szentel, a ki őt nagy és korszakalkotó tanulmánya útján Syriába és Palaestinába követte. Ennek az égaljnak hatása alatt képződtek azok az életteljes színek, melyekbe Renan Jézus ifjúsága vázolásánál ecsetét mártotta; itt, a Libánon tetején, egy maronita kunyhójában készült el könyve. Itt olvasta fel a nagy mű első lapjait nővérének, ki azokat másolta és szellemes megjegyzéseivel csiszolgatta. A malaria mindkettőjük életét komolyan fenyegette: Renan szerencsére fölgógyult, de nővére áldozatul esett. A halott emléke sokkal szentebb volt Renan előtt, semhogy bármit is közzétett volna róla. Ez írói egyéniségében teljesen aristokratikus vonásra mutat. De a Jézus környezetében levő nők festésében valami szelid, elegikus emlék csillan meg szeretett elhunyt nővérére. Ugyanaz a szent gloria, mely a Renan és anyja közötti viszonyt sugározza be. Mindaz, a mi e nagy sceptikusban ideális, e két nőalakból veszi forrását. De van még egy harmadik is. Noéminek hívták Renan ifjúkori szerelmét. Szép volt e lányka, sokkal szebb és kedvesebb, semhogy a

világ durva érintését elviselhette volna. Meghalt, elhervadt korán, mint a letört virág. Renan inkább csak sejteti velünk, hogy miért és hogyan, de nem mondja határozottan. Egyetlen leányát, ki később született, utána szintén Noeminek nevezte el. Ezek a tündöklő nőalakok Renan sensualismusára is rányomtak bizonyos tiszta, szűzies, intellectualis bélyeget. Az »Ewig weibliche« nála is az az örök tiszta forrás, az a titkos belső erő a világegyetemről való képzetében, a mi Göthénél volt.

A nőnem ezen philosophikus felfogásának merész és eredeti irányát jellemzi az a néhány sor, melylyel a »Szétszórt levelek« című művében szól önmagáról. »Érzelmekben — úgymond — háromnegyedrészen nőies vagyok. Ha volna lélekvándorlás, mint nő szeretnék újra születni, női hangon beszélni, mint nő gondolkozni, mint nő szeretni, mint nő imádkozni; szeretném látni és megérni, milyen igazuk van a nőknek. Igaz, hogy a nőknél sohasem lehet teljesen megkülönböztetni, mi bennök az isteni és mi ered az ördögtől; szüziességek néha sublimált érzékiség, szemérmességek a kaczérság csúcspontja. De úgy, a mint vannak, elragadók.«

Gyönyörű harmóniával tetőzik be ezt az életfelfogást a »Revue des deux mondes«-ban megjelent »Souvenirs d'enfance et de jeunesse«-ben is azok a szavak, melyekkel végrendeletét befejezi. »Attól a jó szellemtől, mely annyiszor vezetett, gyámolított, megvigasztalt, nem kívánok semmi egyebet, mint szelíd és hirtelen halált a nekem rendelt órában, legyen az közel vagy messze. A stoikusok azt mondják, hogy még a phalarisi bika testében is boldogan lehetett élni. Ez túlzás. A fájdalom lealacsonyít, megaláz, káromlásra ösztönöz. Az egyetlen elfogadható halál a nemes halál, mely nem pathologiai esetlegesség, hanem óhajtott vég. A halál a csatatéren a legszebb mindenek között, de vannak még más dicső halálnemek is. Ha például én néha óhajtaná

tudtam, hogy senator legyek, csak azért történt, mert azt hittem, hogy ez a mandatum talán szép alkalmakat fog nyújtani arra, hogy az ember magát megölesse vagy lelővesse — oly módjai az enyészetnek, melyek sokkal többet érnek a hosszú betegségnél, a mely az embert lassan és fokozatos megsemmisítéssel öli meg. Legyen meg Isten akarata. Ezentúl nem fogok semmi nagyot remélni többé. Meglehetősen látom mindazt az igazságból, a mit az emberi szellem fejlődése jelen pillanatában láthat. »

«Vigasztalhatlan lennék, ha az elgyengülés azon periodusait kellene átélnem, melyekben az ember, ki erővel és erénnyel bírt, már csak árnyéka s romja önmagának, s a melyekben gyakran az ostobák nagy öröme azzal foglalkozik, hogy elpusztítsa azt az életet, melyet fáradságos munkával épített meg. Egy ilyen életkor a legrosszabb ajándék, a melyet az istenek adhatnak az embereknek. Visszavonom a blasphemiákat, melyeket az utolsó óra gyöngeségei szájamba adhatnának az örökkévaló ellen. Az a létel, a mely nekem adatott, a nélkül, hogy kértem volna, rám nézve jótétemény volt. Ha felajánlanék nekem újból, halával fogadnám. A század, melyben éltem, valószínűleg nem volt a legnagyobb, de kétségenkívül a legkellemesebb hírében fog állni. Hacsak tán utolsó éveim nem tartogatnak valami különösen kegyetlen fájdalmat számomra, úgy csak köszönettel fogok tartozni, ha az életnek bucsút mondok, a jó kútfejének (la cause de tout bien) azért a gyönyörű sétéért, melyet a valóságon át (à travers la réalité) tennem szabad volt. »

A kétely és megnyugvás, a tagadás és rajongás sajátos kettőssége az, a mi a renanizmus világnézetében új, érdekes és megragadó. Ez a lélekállapot a modern gondolkodás igazi tüköre, a kor műveltségének tipikus kifejezése, úgy a mint az a század eszméinek és küzdelmeinek forrongó kohójában megüledett. «Nincs Isten — és Renan az ő prófétája» —

ebben a röpke szóban jellemezte a francia elmésség azt a látszólagos ellenmondást, mely az ész és kedély tört accord-jában egy halvány resignatio és kifejezhetlen sóvárgás mélagásával rezgett össze. De e kettős természet, ez ellenmondás magasabb megoldást nyert Renannál a humanismus megtisztult bölceletének és a történet-philosophiai felfogásnak azon az objectiv magaslatán, melyre az emberi civilizatiók nagyszerű látványja juttatta el őt, a bölcselkedő semitologot, azon a fenséges ösvényen, mely a hanyatló pogányság romjain, az izlam világa fényes csodáin, az arab philosophia mysticismusán, az őskereszténység és zsidóság magas szellemi culturáján, a buddhismus és a hindu vallás-philosophia mély szemlélődésein át- meg átkalauzolta. A benyomások ezen gazdagsága megtermékenyítette Renannak még skepsisét is és nem engedte azt a meddő lelkek azon üres szellemi hüvelyévé válni, melynek száraz tartalmatlansága a Schopenhauer-Hartmann-féle nihilo-pessimismus világfelfogásában kísért.

Sokat vitatkoztak a felett, vajjon Renan derült életnézlete igazi, vagy pedig csinált volt-e? Jogositva volt-e azt írni magáról, hogy a föld alig hordozott boldogabb embert nálánál? A katolikusok nem tartották lehetségesnek, hogy egy ember, ki annyi lelket taszított töprengésekbe és kételybe, a ki annyi hitet megtört, annyi szívet ejtett aggodalomba, szóval a kinek életén szerintük bizonyos meghasonlás kellett, hogy végig vonuljon, lelkiismeretében nyugodt, derült és életvidor lehessen. Lemaitre, Renan jelleme és vonásának «Contemporains» czímű művében egész fejezetet szentel s azon következtetésre jut, hogy derültsége természetes skepsisével jól összeférhető volt. Talán mindennél jobban érdekelhet, minő kulcsát adja ennek a hangulatának az, a ki legilletékesebb ebben tanúságot tenni, t. i. maga Renan.

Egy 1885-ben tartott banketten mondott beszédében e pontban így jellemzi magát a mester:

«Én is lesujtottam néhány földalatti, meglehetősen gonosz fenevadat. Jó torpedó voltam a magam módja szerint. Néhány villamos útést mértem azokra az emberekre, kik jobban szerettek volna aludni. Ez okból, habár testileg időnek előtte kimerülve, mint a tengerészek, én is megőriztem aggkoromig a gyermek vidámságát s a meglegedés különös könnyűségét.»

«Egy kritikus nem rég azt állította rólam, hogy engem a philosophiám kényszerít mindig szomorúnak lennem. Szememre lobbantotta, mint képmutatást, jókedvemet, melynek valódi okát nem birta felösmerni. Nos, én megmondom önöknek az okát.»

«Elégedett vagyok, először mivel igen keveset szóra-koztam, a míg fiatal voltam még. Megőriztem képzelődésemnek egész frissességét. De azután elégedett vagyok még, s ez még komolyabb ok, mivel bizonyos vagyok arról, hogy életemben jól cselekedtem. Úgy van, erről egészen biztos vagyok. Jutalmul ezért nem kívánnék egyebet, mint hogy még egyszer elől kezdhessem. Csak egyről panaszkodom s ez az, hogy tíz évvel öregebb vagyok, mint kellene.»

«Nem a tudományok embere vagyok; a nép embere vagyok. Pórok és tengerészek névtelen hosszú sorának vagyok végpontja. Élvezem gondolkodásuk szerény eredményeit s hálás vagyok a szegény emberek iránt azért, hogy intellektualis korlátoltságuk által annyi élvezetet szereztek nekem.»

Idéztük Renan szavait, melyekkel czáfolja azokat, a kik összeférhetlennek tartották optimismusával a világról és az emberi történelemről való felfogását, kora társadalmáról és a jövődőről alkotott eszméit. S igazat kell neki adnunk abban, hogy az irataiban lépten-nyomon refrainként vissza-csengő «vanitatum vanitas» voltaképp épp oly közel áll a keresztény pessimismus világtól elzárkozásához, mint a pogány Epikur gondtalan életbölcseletéhez.

De Renan egyúttal telivér franczia, s mint ilyenben, nem hiányzik benne a «poseur» bizonyos árnyalata sem. Talán kissé sokat is beszél magáról; de ki venné ezt rossz néven ama mesteri sorokért, melyekben önmagáról szólva, egész tárházát nyitja meg az élet és az emberek mély ismeretének?

«Hibáim közé tartozik — úgymond — a túlságos engedékenység a szóbeli érintkezésben, a mely igen gyakran vált reám nézve kellemetlenné. A pap mindenbe beleviszi a maga szent politikáját: a mit mond, abban sok a conventionalis. Ez irányban én is pap maradtam s ez annál balgább dolog, mivel sem nekem, sem nézeteimnek nem vált hasznára. Irataimban absolute becsületes vagyok. Nemcsak hogy sohasem mondtam olyant, a mit nem gondolok, de a mi ritkább és nehezebb, mindent elmondtam, a mit gondolok. De társalgásomban és levelezéseimben sajátságos gyöngéim vannak. Szinte sohase mondok ellent, s kivéve oly személyeket, kikkel szellemileg rokonnak érzem magamat, mindenkinek azt mondom, a mi véleményem szerint neki kellemes. Igénytelenségem a társasághoz tartozó emberekkel való érintkezésben leírhatatlan. Beszédbe ereszkedem velők, belesülök, fennakadok s utóljára az ügyetlenségek egész labirintusába bonyolódok. Neveltetésemnél fogva túlságos udvariasságra, a pap udvariasságára bírván hajlandósággal, talán igen nagyon igyekezem kitalálni, a mit a velem értekező hallani óhajt. Ha valakivel társalgok, egész figyelmem arra irányul, hogy gondolatait megsejtsem s azokat neki fölös mennyiségű szeretetreméltósággal föltálaljam. Összefügg ez azon nézetemmel, hogy igen kevés ember áll oly objective szemben saját gondolataival, hogy meg ne sértenők azzal, ha mást mondunk nekik, mint a mit gondolnak. Csak oly emberekkel folytathatok feszélyezetlenül eszmecserét, kikről tudom, hogy nincsenek előre megalkotott véleményeik s a jóakaratú világírónia álláspontján állanak.»

«Ha levelezésemet halálom után közzétennék, reám nézve az nagy szégyen lenne. Levelet írni nekem tortura. Teljesen értem, hogy valaki virtuoz marad tíz vagy tízezer ember előtt. De *egy* előtt? ... Mielőtt írnék, habozom, utána gondolok s igen gyakran elalszom ezen.»

«Csak látni kell ezeket a nehézkes, nyakatekert, unalomban kiizzadt leveleket, hogy rögtön észrevegye az ember, hogy mindez a félálom meredtségében jött létre. Ha aztán még egyszer keresztül olvasom, a mit írtam, úgy találom, hogy a dolog nagyon gyönges s hogy abban sok olyat mondtam, a miről teljességgel nem vagyok bizonyos. Kétségbeesésemben azonban bezárom leveletem s azon tudattal viszem a postára, hogy valami nagyon nyomorúságos dolgot tákoltam össze.»

Milyen véleménye lehetett vajjon ezek után e mindenben abszolút szellemnek az irodalomról, mely végső elemzésben szintén csak az emberi szív, az emberi elme prostitúciója? Mondjuk ki nyíltan, Renanban, kinek önvallomásai pedig szent Ágostonéival vetekednek s Rousseauéinál őszinte igazságban hasonlíthatatlanul magasabban állanak, a bölcész sajátságosan fedi el az író. A modern interview ostromát természetesen Renan sem kerülhette ki, s bár a psychologus és jellemrajzíró nem becsülheti túl azokat a megnyilatkozásokat, melyekben a nyilvánosság elé ránczígálva szólaltatja meg a sajtó szócsöve a kor szellemi tekintélyeit: néhány önvallomása Renannak, melyeket a hírhedt franczia interviewer, Huret kérdéseire, az újabb irodalmi eszmeáramlatok felől kérdezettve, tett, mégis jellemzők egyénisége megítélésére.

Igy a modern irodalom felől kérdezettve, a zsidó nép eredete történetének nagynevű szerzője inkább egyénileg érdekes, semmint tanulságos választ adott.

«Mitsem tudok erről szólni — mondotta volna Renan. Ezekben a dolgokban rémitően járatlan vagyok. Ha kötelességemnél fogva kénytelen volnék a jelenkori irodalomról nyilatkozni, legalább hat hónapra volna szükségem, hogy magamat csak némileg tájékoztassam. S ha ekkor kész volnék, valószínűleg még további két évre volna szükségem, hogy körülnézzem magamat s megpróbáljam a jelenkori dolgok iránt érdeklődni. Példának okáért igen szeretnék regényeket olvasni s valószínűleg jól tölteném azzal időmet, de kérdéseire — szólt szerényen kérdezőjéhez fordulva — ma valóban nem tudok felelni.»

Valószínű, hogy Renan e szavaiban némi túlzás van, legalább Huret maga bevallja, hogy Renan irodalmi tájékozottsága sokkal nagyobb volt, semmint szavaiból ki lehetett venni. Racine és Voltaire mellett, kinek leveleit égis magasztalta, dicsérőleg emlékezett meg oly modern költőkről is, mint Sully Prudhomme, Leconte de Lisle; Zoláról pedig találóan jegyezte meg «Mouret abbé vétkében», hogy mily hosszadalmas, bár kétségtelenül kiváló erő. Száz oldalt használt a «Paradon» leírására, holott Renan szerint tíz is elég lett volna. Egészen categorikusan nyilatkozott ellenben Renan bizonyos irodalmi divatokról, melyeket Huret filozófiai evolúciókra akart visszavezetni. «Irodalmi divatok . . . gyerekség, úgymond; két év múlva senki sem gondol rájuk.» A symbolistákról és naturalistákról pedig ezt a maró szót használta: «Gyermekek, kik a hüvelyküket szopják.»

Egészen véve azonban Renanban sokkal elevenebb volt az ítélet dialectikája, semhogy erős meggyőződései lehetek volna bármely kérdésben, annál inkább, hogy irodalmi iskolákhoz szegődött volna. Eszmélődésében a tagadás szelleme volt az első láncszem, a kételyé az első kapocs, melylyel a dolgokat és tárgyakat értelme körébe belevonta. Kétkedett — igazságszeretethől, s lelkének tragikuma volt, hogy

nem talált igazságot, a mely kielégítette volna a pozitivitás körében. Nem csinált titkot abból sem, hogy a «profanum vulgust» megvetette. Láttá az úgynevezett «irodalmi sikerek» problematikus tényezőit, a tömeg tetszése változó szeszélyeit. Ő, az eszmény embere, kevésre becsülte a múló formákat, melyeknek tartalmat csak a gondolat ad. Ezért nem vegyült bele az irodalmi eszmeharczba, mely nem az igazság lényege, hanem csak annak kifejezési módja körül folyt, mellőzve azt, hogy egész szellemi organismusa nem arra volt berendezve, hogy párttusát vezessen. És itt az oka annak is, hogy a politikai pályán nem volt Renannak szerencséje. Már 1869-ben keresett képviselői mandátumot, s nem volt sikere azon későbbi törekvésének sem, hogy a senatusba bejusson. Azon politikusokhoz tartozott, kik hittek a napoleoni caesarismus szabadelvű császársággá vedlése lehetőségében. De ezt a felfogását ép oly kevéssé tudta a közvélemény által elfogadtatni, mint barátja és elvtársa, Jerome herczeg. A francia választók bizalmatlanságát egyikök sem tudta megtörni. Ennek folytán Renan lemondott a politikai szereplésről s egészen tanulmányainak szentelte magát. De az ultramontanismus sötét gyűlölete mindenüvé követte, s alkalmat vett magának Napoleon herczeg egy hírhedt nagypénteki hurka-dinerjének odiumát is Renanra tolni, holott kiderült, hogy ebben a liberális irányú lakomában senki sem gondolt a katholikus vallás megsértésére.

A politikai campagne-ban szenvedett vereségeit Renan, joggal-e vagy nem, a Gambettisták agitatóinak tulajdonította. Ez indította arra, hogy megírja «Caliban» című satyrikus drámáját, mely a lyrai és politikai phantasia sajátságos keveréke. Főalakjában állítólag magát Gambettát állította gúnyja céltáblájául. De máskülönben is működött a színműírás terén. A «nemi-i pap», a tárgyát a francia forradalomból merített «Jouarre-i apátnő», a «L'Eau de jouvence»

stb. ily irányú tevékenységének legbecsesebb emlékei, ámbar nem annyira a színpad gyakorlati ismeretével írvák, mint inkább drámai olvasmányok.

A nagy tudós már hosszabb idő óta szívbajban szenvedett, de állapota legutóbbi Bretagne-ban tartózkodása alatt vett fenyegető fordulatot, ez év július havában. Családja visszavitte Párisba, a Collége de France-ban birt lakására, szeptember 18-án, de már az úton tartottak a catastrophától. Halálsejtelmektől meglepetve, még intézkedéseket tett irodalmi hagyatéka rendezése tárgyában. «Izrael történetének» negyedik és utolsó kötete, melyet a nyáron át javíttatott, teljesen készen és kiadója kezében van s deczemberben várja megjelenését. «Emlékiratai»-ról azonban úgy rendezkedett, hogy azokat csak öt év múlva tegyék közzé.

Családja odaadó gondozásának egyideig még sikerült Renant a látszólagos javulás útjára hozni. Naponta tett rövidebb sétákat. Egy ily alkalommal azonban meghült a jeles tudós és betegsége még tüdőgyuladással is complicálódott. Papot azonban nem fogadott halálos ágyánál. Özvegyet, egy fiút s egy férjnél levő leányt hagyott hátra. Tisztelői megpendítették az eszmét, hogy a francia nemzet államköltségen temettesse el Renant, a ki után vagyon nem maradt, mert a speculációhoz nem értett, s hamvait Victor Hugó mellé, a Pantheonban helyezze örök nyugalomra. Az erre vonatkozó indítvány megtételével a kamara összeülése után Lockroy-t bízták meg.

Nagy és mély a megilletődés, melyet a század ez egyik legjelentékenyebb tudósának és gondolkodójának halála egész Európa művelt közönségénél, sőt még ellenségeinél is keltett, mert Renan igazi mintaképe volt a tudósnak. A tudomány úttörője volt már akkor, mikor az abbé és alumnus csuháját viselte s a tudomány és haladás bajnoka maradt utolsó lehelletéig. Mesteri tollát kezéből csak a halál csavarta ki.

Mint akadémiai szónokot Renant a legjobbnak tartották. «Ő mindenütt első» — mondotta volt róla egy ízben Leconte de Lisle. Magas kora daczára még folyvást foglalkozott nagyszabású irodalmi tervekkel. Bréhaut szigeten, hol rendes nyaraló helye volt, a lakosok tiszteletére bankettet rendeztek. Köszönő szavaiban többek közt ezeket mondta Renan: «Higyjék el nekem, ha még sokáig élnék is, elég tennivalóm volna; oly munkaterveim vannak, melyek három-négy emberéltre elégségesek. Szeretném megírni a francia forradalom történetét, a mely oly hangon lenne tartva, a milyen egy ritka nagy lázrohamot megillet s alapvető munka lenne. Szeretném megírni Athen történetét, a tudomány és szabad gondolkodás történetét, melyben elmondanám, mi módon sikerült az embereknek egyet-mást megtudniok arról, hogyan fejlett ki a világ. Bretagne történetét is szeretném megírni legalább hat kötetben. Szeretnék khinaiul tanulni s kritikailag megvilágítani minden kérdést, mely a khinai történetre és irodalomra vonatkozik. Mindebből semmit sem fogok véghezvinni. De mit tesz az? Véghez viszik mások és jobban fogják megcsinálni, mint én. Én véghez vittem azt, a mire legtöbb súlyt fektettem, s talán marad még egy pár évem, hogy még egy kissé szórakozhassak is.»

Ezt a vágyát csak részben látta megvalósulni Renan. De azt megérte, hogy a civilisatio vezérnemzete a tekintély areopag-székebe emelte a szerény tudóst, a honnan oraculum-szerű ígéit áhitattal leste Európa az emberi gondolkodás minden nagy actualis kérdésében, a melyet az események szőnyegre hoztak. És Renan ítéletei mindig a tiszta bölcsesség quintessentiáját tartalmazták, azét a bölcseségét, mely a tudás és tapasztalat átszűrt eredményeiből képződött, mely fenséges harmoniájából nem engedte magát kizavartatni semmi előítélet, semmi szenvedély által és sohasem kapkodott léhán a divatos jelszavak hangzatos frázisai után.

Sirja fölé oda lehet írni, a mit ő akart: «A mivel mindig bírtam, az az igazság szeretete volt; óhajtom, hogy siromra (vajha a treguier-i kolostor falai között lenne az, de a kolostor az egyházé s az egyház, elég igazságtalanul, nem akar tudni rólam) — óhajtom, mondom, hogy siromra azt írják: «veritatem dilexi!»

«Igen, szerettem az igazságot; kerestem, követtem, bár-hova szólított, nem gondolva a keserű áldozattal, melyet reám rótt. Széttéptem a legdrágább kötelékeket, hogy neki engedelmeskedjem, s bizonyos vagyok abban, hogy jól tettem. Senki sem ismeri a világrejtély megoldását s a végtelenséget, mely magába zár; nem lehet megfognunk, nem lehet formula szorítanunk; de van egy, a mit ismerünk: s ez a szív becsületessége, az igazság iránt való odaadás s az áldozat öntudata, melyet érte hoztunk. Ez öntudatról szilárd és emelt homlokkal fogok a végítélet napján tanuságot tenni. Ebben Bretagne fia voltam.»

—r—r.

A MODERN MŰVÉSZET BÖLCSELETE.

— Második és befejező közlemény. —

IV.

(Az új művészet előharcosai. — Courbet. — A realistikus irány. — A realistikus irány technikája. — A rajz. — A rajz fejlődése. — A sztn. — A színfelfogás fejlődése. — Az elrendezés régibb elvei. — A technika fejlődésének törvénye.)

A negyvennyolczas évek forradalmi után kettős erővel keltek birokra az új eszmék a régiekkel. A küzdelem azonban nagyon egyenlőtlen fegyverekkel folyt s a liberalis eszmék diadala általánossá lön. A művészet nagy mezeje ekkor hasonlatossá lett egy virágos kerthez, melyben az égháború elmúltával egymásután bontják ki a virágok színes kelyheiket.

A hol a szabad eszmék *geniusa* félszázad előtt útra-kelt, ott termett meg a korszellemnek megfelelő új művészet is: Franciaországban.

Itt sem ment előkészület nélkül. Emlékeznünk kell *Champfleury* és *Courbet* küzdelmeire, miket az avult aesthetika lovagjaival kellett vívniok; amaz az irodalom, ez a festészet terén.

El kell ösmernünk, hogy mindkét újító a harc hevében túlságokba esett. De épp e túlzások s a belőlük fejlődött eszmeharczok vetették meg alapjait ama széles iránynak, mely később oly szépen fölvirágozott.

Előnyére vált ez ádáz küzdelemnek, hogy az új eszmék

védői nagytehetségű emberek valának, a kiknek modjukban állott elméletüket kiváló műveikkel támogatni. Champfleury-ről még Hugo Victor is elősmerte, hogy mesterműveket írt, Courbet-t pedig maga a *Salon* ósdi jury-je volt kénytelen aranyéremmel kitüntetni. Az akkori akadémikus felfogásnak tehát el kellett ösmernie, hogy a fölvetett új aesthetikai elméletének van valamelyes egészséges magva, a földat tehát arra szorítkozott, hogy ez egészséges magot csunya hüvelyéből kihámozza.

Ily műveletek azonban sohasem szoktak sikerülni, ha a polemia képezi az egyetlen eszközt. Egy előre megteremtett elmélet szerint lehet írni, lehet festeni egészen tiszteletreméltó dolgokat: műremekeket teremteni azonban sohasem. Így történt az új művészettel is, melynek tulajdonképeni elveiről csak ma áll módunkban írni, miután szemeink előtt fejlődött ama műremekek egész sora, melyekben az irány documentumai rejlenek.

Az egész Courbet-féle küzdelem csak lökést adott a classicismus- és nazarenismusba süllyedt festészetnek. De e lökés hatalmas volt, méltó szerzőjének brutális, nyers művészi jelleméhez. A festők figyelmesekké lettek arra, hogy az aesthetikai elveken s a régi mestereken kívül egyéb is van a világon, még pedig közvetlen környezetükben, eleven emberek, virágzó, gazdag világ, a hangulatok, színek, fények egész skálája, valóságos élő, nyüzsgő természet!

S erről mindeddig egészen megfeledeztek a sok elmélet-hajsza közt.

Meg volt teremtve a reactió hangulata. S e hangulat egyre szélesebb teret hódított. De a multról sem feledkezhettek meg egészen, hiszen annak eszméi közt nevelkedtek mindannyian. E két motor együttvéve adta meg az új művészet vázát, a többit, a húst a csontokra, a ruhát az izmokra, ezt a kor többi szellemproductuma tette.

Nagyjában e motívumok hozták létre a *realistikus* festészet irányát. De maga ez irány is nagyon észrevehető evolúción ment keresztül.

Tudjuk, hogy kezdetben egyenes reakciója volt az eddigi művészeti törekvéseknek, nevezetesen a classicismusnak s a nazarenismusnak. Másrészt kifejezője volt egyúttal a megújódott világfelfogásnak. Tehát *technikában s eszmei tartalomban* egyaránt új jelenségül lépett fel.

Technikájában egészen más utakra tért, mint elődei. Az akkori világfelfogásnak nagyon megfelelt az igazságra való törekvés ékes jelszava. Igaz, hogy ennek az igazságnak lényegét nem sikerült definiálni, s így maga az elv csak a lelkesítő jelszó szerepét vitte. Hanem e jelszó hatalmas impulzust adott a művészet technikai részének fejlesztésére. A technikát oly magas fokra emelte hogy a későbbi naturalistáknak¹ már csak kevés dolguk akadt nagygyá fejlesztésében.

Mint hogy az «igazságot» keresték, lehetőleg messze távoztak a múlt művészetének elveitől, a régi, szentnek hitt művészi dogmákat egyszerűen tekinteten kívül hagyták, s a helyett, hogy a classikus művek tanulmányozásán nevelték volna tudásukat — a mint az eddig divatban volt — tisztán csak a természetet vették elő, ezt tekintették legfőbb mesterököül s iparkodtak a természet után való festés és mintázás által ugyanazon hatásokat elérni, melyeket a mi környezetünk, az egész, nagy valóság tett a szemlélőre.

Nagyon szerencsésen választották meg a technika eszközeit, első sorban a rajz tanulmányozására helyezvén a fősúlyt.

A *rajz* a renaissance-korban, midőn minden alak jóformán heroikus hangulatban született meg a művész agyában

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy «naturalismus» és «realismus» két külön irányt jelez a művészetben, miket nem lehet egymással fölcserélnünk, a mint az szokásban van.

nagyméretű, sokszor stilizált, átlagos, sőt tipikus volt. Céljaiknak megfelelően a legszélesebb, a legfőbb formákkal dolgoztak a cinquecento művészei. A legtöbb nagy mű alakjai az ideális ember-typust mutatják s nem az ember-egyént. A mű tárgyának megfelelőleg, a fővonásokkal dolgoztak leginkább, mindent elhagyva, a mi nem tartozott az athleta-test kellékeihez. Ezekkel fejeztek ki egy-egy mozgást, egy-egy tragikus lélekállapotot. Csak jóval később jöttek ama nagy rajzoló, a kik mindenütt megadták a rajzban is az egyéniséget, 's a kik közt Rembrandt rajzban teljesen modern. Utánok jött a hanyatlás kora: a classicisták rajza már minden íziben schematicus, ők teljesen ama chablonok szerint dolgoztak, melyeket a régibb kor néhány e tárggyal irodalmilag is foglalkozó művésze az emberi test arányairól, a minta-emberről szabályképen föllállított. A Cornelius-korban a rajz egészen légiessé válik, s épp oly erőtlen és átlagos, mint a classicistaké. Több erőt hozott bele Piloty, de a teljes, tömör, minden finom nuanceot magában rejtő rajzolás csak azután fejlődött magasb fokra.

A modern realisták rajza mindeme typust kezelő, rendszerező, anatomizáló törekvések egyenes reactiója. Ők egy-egy egyénnel foglalkoznak, s ez egyéniséget nemcsak az emberben, hanem a táj- és hangulatkép minden, ú. n. staffagedarabjában is keresik. Ez egyének minden apró részét, minden porczikáját épp oly mélységesen, épp oly bőven s épp oly szeretettel tanulmányozzák, mint a mozgások, arányok, helyzetek nagy vonásait. Rajzolási és formakeresési tanulmányaikat kiterjesztették mindenre, a mi környezetünket képezi, s korántsem tekintették az embert magát oly mikrokosmosnak, mely mellett az egész nagy természet pusztá staffage. Megvan ebben a törekvésben az új fejlődéstan s a modern természettudományi módszerek hatása, melyek kimutatták, hogy az embernek a természet háztartásában koránt-

sem jutott külön szerep, mint az apró ázalagnak. Ez universalis rajztudás akkor tűnik föl élénken, ha Rafael, Michel-Angelo egy-egy tájrészét valamely fa- vagy hegyrészletét, egy-egy lovat egybevetjük egy modern ilyenmű tanulmánnyal.

A realistikus irány *színfelfogás* dolgában is reactiója az előző kor művészi hitvallásának. Sőt állíthatjuk, hogy e modern irányt a technikában éppen sajátosságos, új színfelfogása jellemzi legszélesebben.

A szín az utolsó két században csekély kivétellel alig játszik lényeges szerepet a festészetben. Azoknak a művészeknek typusa, a kik nemcsak a rajz, az árnyékok felosztása s a kompositió által akartak hatni, hanem merészen belenyúltak a színekbe is, a cinquecentóval együtt szállt sirba. *Tizian* volt a legutolsó s egyszersmind a legnagyobb festő is azok közül, a kik színekkel is dolgoztak. Bágyadt, sáppadt, szintelen képek következtek azután, mikben a rajz és compositió tartotta valamikép a lelket. Itt-ott fölmerül még egy-egy hatalmas alak, a ki nem fél a palettától, de ezek már csak elszigetelve állanak, s a mily erőtlének voltak mestereik, olyan bágyadtak voltak epigonjaik. A classicisták korában egyéb szerepe sem volt a színnek, mint hogy üres contourokat betöltsön, s ez átment a nazarénusok szektájába, a Cornelius-iskolába is, a kik már idegesen félnek minden színtől. Utánuk Piloty iskolája jött, a másik véglet, a decoratív színhalmazás véglete, mely Makartnál egész a tarkaságig fejlődött. Tizian s a nagy vlám festők óta a szín nagyon mostoha bánásmódban részesült, a legnagyobb önkény és tetszésszerintiség jellemzi szereplését.

A realistikus irány technikája, a természet bő tanulmányozásából kifolyólag, e téren is új momentumokat hozott a művészetbe, a mennyiben a természet üde s teljes színhatásait akarja reproducálni, s nem egy iskola színelméletét. Azáltal, hogy oly mélyen foglalkozott a környezettel, a rajzfinomsá-

gokkal egyetemben a színrészletek egész sorozatának birtokába jutott s így bőséges tárházat szerzett magának oly kincsek-ből, melyeket mindeddig nem hoztak napfényre a művészek.

Mindenekelőtt a színezés sablonszerűségének vetettek véget. Az eddigi irányok souverain-módon mellőzték a természet utáni szintanulmányokat, s azért színeik átlagosak, bizonyos aesthetikai elméletből s nem a közvetlen tapasztalásból merítettek. Rafael Mengstől Götheig egész sor író foglalkozott ez aesthetikai színmegállapítások elméletével, s a művészek nagy könnyedén átvették ez elméleteket. Az eredmény az volt, hogy hiányzott színeikből az élet, az elevenség, a közvetlenség, sőt a valószínűség. Csak *befestették* alakjaikat s nem *festették meg*. Egy fontos technikai tényezőről, a szintávratról, mintha csak homályos és gyenge fogalmuk lett volna, arról nem is szólva, hogy képeiken hiányzik a levegő, hogy színeik nem adnak texturát, hogy az egész színhatásuk erőtlen és sokban hasonlatos ama dalokhoz, melyeket a sentimentalismus virágkorában gyengehangú gitáron zengtek a lantosok.

Ezekkel ellentétben a realista művészek épp oly lényeges szerepet juttattak a színnek, mint a technika egyéb factorainak. A szintávrat, a valeurök megfigyelése, a formáknak a színekkel való egyeztetése erőt önt a képekbe; a színek fokozatának megállapítása s az aesthetika által dogmatica tiltott nuance-ok merész felhasználása életet, elevenséget kölcsönzött alakjaiknak. Végre igazi plastikát adott a formáknak, hogy alakjaik nincsenek a levegő sokszoros reflexeiből kiragadva.

Rajz és színezés a technika egy újabb factorához vezetnek: az *elrendezéshez*. E fogalom körébe tartozik a compositió minden része, mely lazább összefüggésben áll az eszmei tartalommal; ilyenek a fény és árnyék elosztása, a figurális dolgoknak az adott térben való elhelyezése, szintúgy a színtoltok összeállítása.

Mindeme dolgok még a közelmultban is szorgos philosophálás tárgyait képezték. Van külön irodalmuk, külön aesthetikájuk, vannak normáik, miktől az utolsó másfél század művei csak ritkán térnek el. A renaissance-kor nagyszabású frescoiról vonták le a legtöbbben e szabályokat, mások elmentek egész az optikáig. Felállították a háromszög-, kör-, kúp-compositió szabályait; elvileg elhatározták, hogy a fény úgy álljon az árnyékhoz, mint egy a háromhoz; megállapították, hogy a kép két általelleses sarkát összekötő egyenes legyen főelv választó vonala a sötét és világos részeknek; kimondták, hogy a «meleg» és «hideg» színek épp ily arányban foglaljanak helyet a képen. Végre helyet jelöltek az esetleges főalaknak s helyet a mellékalakoknak, sőt e főalakok kiemelése czéljából ajánlják a kettős perspectivát, azaz, hogy két különböző látópontból legyen a távlat szerkesztve. És kijelöltek sok egyéb nagyon tudományos dolgot, leírták a magasb művészet minden szabályát, úgy hogy a festőnek alig jutna más egyéb föladat, mint e blanquet kitöltése.¹

Ez aesthetikai békóktól a realistikus művészet nagyon hamar s nagyon könnyen szabadult meg. A mint a modern irodalom levetette magáról a classikus külalak ócska ruháját, épp úgy eldobta lomtárba a modern művészet e vezérfonalakat. Minden erejével tiltakozik az idegen beavatkozás ellen: az, a mit teremt, egyénileg van teremtve s nem mások segítségül vételével. A szabad rendelkezés s a szabad egyéni felfogás az egész vonalon uralomra jutott, s ezzel együtt a műkritika sem támaszkodik ma már a régi aesthetika normáira.

¹ Egyéb aprólékosb ilynemű művészeti szabályok röviden egybe vannak foglalva egy magyar kézikönyvben is, melyet Székely Bertalan írt a magyar állami mintarajztanoda és rajztanárképző-intézet művésznővendékei számára, s mely ott ma is használatban van. A német irodalom különösen gazdag az enemű művekben.

Midőn a realistikus művészet eme technikai részeiről szóltunk, fel kell tünnie annak, hogy az új művészet összes technikai factorai a régibb kor művészetének technikájában nyilvánuló elvek egyenes reactiója. A modern művészet kialakulásának e módja újabb documentuma amaz elvnek, hogy a művészetek történetében a belső eszmei tartalomtól nem függő rész, a technika, mindig az előző műirány reactiója, mely önmagából fejlődik s kevés összefüggésben áll a kor-szellem egyéb productumainak fejlődési, kialakulási jellemével.

E tisztán technikai szempontok azonban korántsem adják meg a modern művészet jellemét. A *technika* meg-másulása a művészet belső, önmagából kiinduló fejlődését mutatta. Az *eszmei* szempont azonban sokkal messzebbmenő perspectivát nyit meg előttünk s ama nagy közös térre vezet el minket, hol a művészet szoros érintkezésbe lép a művelődés egyéb factorainak nagy tömegével, a hol úgy futnak össze a cultura száalai, miként nagy központi állomásokon a táviró huzaljai.

Az eszmei tartalom szempontjához érve, az első kérdés, mely elénk tolul, az, hogy milyen ez új művek tárgya? mit akarnak vele a művészek elérni, s mily kapcsolatban állnak e tárgyak és czélok a modern culturával?

V.

(A szellemi tartalom. — A tudományos és társadalmi eszmék hatása irodalomra és művészetre. — Az új irodalom: Zola. — Az új művészet: a vezérezikvezők. — A socialis tanok hangulatának terjesztői. — A kor jellemé.)

Ama számtalan műalkotás összesége, mely a realistikus irány uralma óta ellepte a világot, korántsem tekinthető ezen irány kizárólagos teremtményének, még kevésbé szabad az összes realistikus művekről következtetést vonnunk ezen irány ellemvonásaira. Mint minden művészeti epochában, úgy ebben

is a művek többsége a nagy fogyasztó közönség primitív izlésének kielégítésére van szánva. Nagy részük piaczi árú, telve engedményekkel a gondolkozni nem szerető tömeggel szemben; szellemi aprópénz, melynek százai sem érnek fel ama valóságos művészi kincsek valamelyikével, melyek igazi karakteristikumai a realistikus művészeti törekvéseknek.

Itt is sokan vannak a meghívottak, de kevesen a választottak. Azonban a realistikus irány éppen nem mondható szegénynek oly művekben, melyek intensive, mélyen kifejezik egész lényegét, s mint ilyenek egyszersmind hű tükrei a kor-szellem finom változatainak, mindannak, a mi a modern embert foglalkoztatja, lelkesíti. E messze kimagasló műveknek helyet ad majdan a jövő műtörténete, s a mint a mult nagy korszakainál is megtörtént, úgy fog megésmi a modern művészet selejtes termékeivel is: elpusztulnak, elkallódnak, a feledés homálya száll le reájok. Ez a műizlésnek nagy selectio-nalis processusa, melyet a művészet édestestvérénél, az irodalomnál is épp olyan mértékben látunk érvényesülni.

Sőt éppen az irodalom egyebekben is oly sok rokon vonást mutat a művészettel. Nem szólunk itt a technikáról, hisz az mindegyiknek külön-külön sajátja, mely önmagából, csupa reactióból fejlődik. De annál határozottabban áll ez az írott és festett művek szellemi tartalmára nézve, hisz mindketten ugyanabból a forrásból merítenek.

Az új művészet embereit is éppen azok a kérdések lelkesítik leginkább, melyek a modern irodalmat foglalkoztatják. A szépirodalom csak oly productuma a culturának, mint a művészet, s benne épp oly szilárdan jegeczesednek meg a kor eszméi, mint a festészetben.

Az utolsó évtizedekben a művelődés minden terén nagy újítók léptek fel, kik az apró apostolok legiójától követve, új világításba helyezték az emberi szellem legfontosb s legérdekesb problémáit. A titkos jelszó, mely e mozgalmat meg-

indította, a szabadelvű, sőt radicalis eszmék practikus alkalmazása volt. Azért találtak annyi visszhangra az életben, mert mélyen belenyúltak az életbe. Maga a társadalom kezdte meg az apostolkodást s hatalmas apparatussal magára alkalmazván az új tudomány tételeit, önmagát kívánta reformálni. Gondoljunk csak vissza amaz évekre, mikor a socialdemokrata tanok mint nevetséges utópiák át lőnek adva a világ kacajának, s gondoljunk vissza a később létrejött socialis congressusokra, amaz actióra, mely a pápai székről s a császári trónról indult ki: be kell ösmernünk, hogy a kinevetett eszmékkel komolyan kezdtek foglalkozni s nagyrészt elfogadták a «tárgyalás alapjául».

Mindeme társadalom s életet átalakítani kívánó eszmék ezúttal nem valának a szoba-philosophusok hypothetikus speculatióinak termékei, hanem a tudományadta új vívmányok gyermekei, az új physiologia s evolutionismus szüleményei. Nem nélkülözték a tudományos jelleget, lényegük ellen tehát nem is tehettek elvi kifogást, csak szükségességüket kelle még bebizonyítani.

És e socialdemokrata hangulatban indult meg az irodalom és művészet hatalmas munkája.

Ez volt az első legnagyobb hatás, melyet az élet gyakorolt az irodalomra és művészetre.

Nem szabad állítanunk, hogy az irodalom és művészet kizárólag a társadalmi eszmék diadalra juttatására fegyverkezett. Korántsem. Az ilyenfajta dogmahajszja távol áll mindkettőtől. Azonban nagyon is nyilvánvaló, hogy ez irodalom és e művészet ugyanazon hangulatban alakult újjá, mely a socialis eszméket a felszínre vetette, ugyanazon tudományos elveken nevelte magát, mikre a társadalmi eszmék támaszkodnak.

E közös hangulat közös jellemvonásokat kölcsönzött mindkettőnek. Megvan bennök a szoros kapocs a haladó

tudománynyal, a fejlődő bölcelellettel, világnézlettel. Csak felületesen kell átlapoznunk Balzac, Trugenyev, Zola, Ibsen, ifj. Dumas műveit s megtaláljuk bennök mindama tudományos tételek, bölceleti rendszerek, gondolkodásmódok, hangulatok egész sorát, melyek a társadalmi eszmék szülőttei vagy testvérei. Egy lángeszű író, Zola, egész regény-cyclusban írja meg az evolutionismus minden finom ágazatát s megteremti vele a XIX. század epopoeáját. Szorosan tudományos alapon áll, segédül használ minden új vívmányt, milyenek a statisztika, a sociologia, az új psychologia, az orvostan legújabb fejezetei, a nemzetgazdaságtan. Belenyúl a társadalom minden rétegébe s feltárja ama nagy gépezetek titkos belsejét, melyek mozgásban tartják a társadalmat. A bonczoló orvos hidegvérűségével mutatja be az egészséges és beteg részeket egyaránt, s azok productumait, mint a milyenek a vallás, a politika, a művészet, az ipar és kereskedelem, a socialismus. Barátja, Turgenyev pedig hosszú sorát mutatja be a társasélet visszasságainak, előtérbe hozza a kasztok egyenlőtlenségét, a társadalom páriáit, s ezek eredményeként bemutatja a tudományos nihilismus képét.

E két kiváló példából látjuk, miként fogták fel az írók a korszellemet, s megeléjük bennök a kettős momentumot is: az új tudomány és új bölcelet alkalmazását az irodalomban egyrészt, másrészt pedig a kor hangulatát.

Vajjon van-e az ilyen irodalomnak jogosultsága? Vajjon ez volna-e célja? Vajjon helyesen s pártokivüli szellemben mutatták be ez írók az életet? — — E kérdések nem tartoznak e fejtegetések keretébe. A fődolog az, hogy az irodalom *ilyenül* fogta fel az életet, s hogy az új irodalom *ezen* eszmékkel van telítve. Ez irodalom kritikáját mellőzve, csupán azon hatást akarjuk kimutatni, melyet az a művészet szellemi fejlődésére gyakorolt.

Mondtuk, hogy a modern irodalom két érdekes jelenséggel ösmertet meg minket: az új világnézetnek bevitelével az irodalomba, s a kor hangulatával.

A művészetben kiválóan ez az utóbbi mozzanat érdekel minket. A festészet lényegénél fogva különösen alkalmas olyan hangulatok teremtésére, melyeknek hatása alatt az emberek fogékonyakká lesznek bizonyos eszmék elfogadására, Magukat ezeket az eszméket hirdetni nagyon tökéletlenül áll módjában, főleg ha azok annyira elvontak, hogy csak hosszas taglalás, fáradságos logikai munka útján juthatnak a köztudatba. Az irodalom ebben is megfelelt maga elé tűzött feladatának, sőt általa maga is csaknem tudományossá lett. A festészet pedig századunk második felében az új eszméknek megfelelő hangulatok teremtésére adta magát.

Azonban nem ez az egyetlen jellemvonása a realistikus festészetnek. Mint az új művészeti törekvések hosszú sorának első jelensége, sok oly vonással bír, melyek visszanyúlnak az irodalomba s élénken magukon viselik a vajudási processus bélyegét. Ilyen vonás például a vezérczikkező tendentia, mely egyenesen a kitűzött elvek propagálásával foglalkozik. Ha a realistikus irány nevezeteseb képviselőit sorba vesszük, a nagy nevek egyharmadát kiadott jelszók mellé írva találjuk. Ilyen pl. *Uhde*, mint a német socialdemokrata irány képviselője a művészetben, ilyen *Verescsjašin* az oroszoknál, a ki a háború ellen festett, ilyen *Rjépín*, a ki a jobbágygazdálkodást ostorozza, ilyen *Newville* és *Detaül*, kik a franczia revanche-eszmét propagálják. Mindezek művein határozottan meglátszik a célzatosság, melylyel a vezérczikkeket megfestették s így köztük és az új irodalom apostolai közt lényeges kapcsolatok léteznek.

Más szempont alá tartoznak azok, kik műveikkel öntudatlanul is oly hangulatokat teremtenek, melyek az új eszmék terjedését elősegítik. Ide tartoznak mindazok, kik az

életképek egész sorában bemutatják a modern társadalom emberét, a mint az élet minden fázisában küzdök a megélhetésért, a mint izzadva sűrög-forog a bureauban, a szántóföldön, a gyárak kormos falai közt, a kikötők mólóin. Bemutatják otthonát, annak derűs-borús képét, az éhező és duhajkodó, a neveletlen, a szenvedő s dorbézoló emberiséget. Bemutatják a klikkek és kasztok keserves küzdelmeit, apró jeleneteket, mik nagyon világos illusztrációi ama műveknek, melyek a mai társadalom átalakításán dolgoznak. Felébresztik a nézőben a szánalom, a keserűség, a reakció és megvetés minden érzelmét, oly hangulatokba hozzák, melyekben a lelkesedés egész hevével áll az új zászló alá, hogy segítsen a reformmunkában.

Igy jár karöltve a modern művészet az étellel, az életnek fölvetett fontos kérdéseivel.

Kitűnik ebből, mily lényeges, bár subtilis módon mutatókozó része van a művészetnek korunk ama nagy munkájában, melynek végcélja az új reformatió. Kétségtelen, hogy századunknak legalább utolsó harmadát éppen e társadalmi problémák tanulmányozása és ezek megfejtésének kísérlete jellemzik. A tudomány-nyújtotta felvilágosodottság fölfegyverezte az emberek szemeit, hogy biztosan s élesen lássák meg ama nagy ellentmondásokat, mik az emberi lényeg s az átöröklött társadalmi institutiók közt fönnállanak. Az actio megindult az egész csatavonalon, sőt vért is kívánt már. Emlékezzünk a közelmúltban amaz államátalakulásokra, melyek Dél-Amerikában mint forradalmak szüleményei jöttek s jönnek ma is létre, s melyek épp úgy visszhangra találtak az iberi félszigeten is. Európában pedig tudományos higgadsággal veszik kezükbe a sajtó, a számtalan congressusok s a társadalom maga e socialis bajok orvoslásának nehéz és bonyolult munkáját. sőt legújabbán a végső consequentiákat is levonva, a lefegyverzés s az örök béke eszméjéig mennek.

Lángeszű művészek, kik e jellemvonást fölismerték, egész hévvel dolgoztak azon, hogy a kor ez alaphangulatát terjeszszék. És éppen ebben rejlik az új művek hatásának magyarázata; a korral való együttérzés kölcsönzött nekik olyan delejező erőt, mely a maga körébe vonz mindenkit, a kit az emberiség bajai, sorsa, hányattatása, hosszú Odysseája érdekel.

• VI.

(A realistikus genrekép. — A genre múltja. — A genre jelene. — Az új genre tendenciája. — A pszichológia hatása. — A nemzeti és faji jellemvonások. — Közeledés a kosmopolitismushoz. — Ennek okai. — A realistikus irány a modern kor legkifejezőbb művészeti documentuma.)

Az új irodalom és művészetnek sajátos jellemvonást kölcsönöz mély sympathiája a «misera plebs»-szel. Alig foglalkozik valamivel örömeiből, mint a nagy néptömeg belső, küzdelmes életével, s alig tanulmányoz valamit olyan mélyen, mint a nép-pszichológiát. Mint szerves egészet fogják föl ma a tömeget, melynek megvan a maga egyénisége, megvannak külön ideáljai s külön fejlődése. Minden valószínűség szerint az evolutionismusként kell ezt betudnunk, mely oly bőven foglalkozik az egyének egymásra gyakorolt hatásával, s mely nem akarja az egyént a tömegből kiragadva, mint abszolút, önmagában s önmaga által tovább fejlődő lényt felfogni. A század közepe óta gazdag az irodalom ilyenmű kérdések taglalásában, jó része van a nemzetiségi eszme kialakításában is. Tudományos módszerek segélyével elemzik a fajok és családok természetrajzát, keresik átalakulásaik törvényeit. Magas fokra emelik a nemzetgazdaságtant s megteremtik a statistikát, mint kitűnő vezérfonalat a tömeg életének kriteriumához. A szépirodalom legkiválóbb művei éppen e témával foglalkoznak, a legkifejezőbb regényíró, Zola, nem egy

ember, hanem egy soktagú, szétágazó család történetét írja meg. Északon a skandinávok megteremtik a parasztirodalmat. a drámaírók pedig e tömeg életének legfontosabb factorait veszik bírálat alá s kritizálják a házasság, a család, a közélet mai formáit. Az irodalomban a kiváló erényes hősök s az elvetemedett gonosztevők helyébe lép a nép, mindenestül, úgy a hogy adva van, a modern dráma pedig egy-egy fejzete a fejlődéstannak.

Ennek a zsihongerő, folyvást izgó-mozgó tömegnek szellemét mutatja be a legtöbb modern genrekép. A nagy tömeg életéből veszik alakjaikat s jeleneteiket s így valósággal megfelelnek nevüknek: életképek.

Igazi életképről ily értelemben csak a realistikus irány föltünése óta szólhatunk. A régibb művészet, főleg a renaissance kora nagyon szegény az ilyenmű művekben. A hollandi festészet azután egyszerűben egészen a «genre» felé fordult. csak hogy e képeken sokkal inkább uralkodik a humoros elem, sem hogy azokat tisztán az akkori élet karakteristikumaiúl vehetnők. Hosszú szünetelés után az életkép századunk első felében újból divatba jött, egészen a «Werther»-féle irodalom szellemében. E hypersentimentalis művek a bourgeoisie-t ünnepeleék, sőt eszmei magaslatauk nem lép a nyárspolgárság lapos gondolkodásmódja fölé: édeskés, bágyadt, de gondosan kidolgozott képek ezek, mik anyai örömekeket mutattak be a világnak. Hozzá a sok olasz, spanyol, görög «szépség», mikkel stilizált női modell-tanulmányaikat jelezték s egyéb gondolat nélküli festési kedvtöltések: s megkapjuk képét a genre-festészet gyermekkorának.

A realistikus irány művészei mély tehetségük s tudásukkal egyszerűbe magas jelentőségűvé tették ez agyonkinzott, gyenge műfajt. A mint az irodalomban óriási teret hódítottak számára, úgy lön a művészetben is; sőt mi több: a modern realistikus művészet jóformán kizárólag az életképpel foglalkozik.

Igaz, hogy ez életképek nagyon lényegesen különböznek a régiek genre-jétől. A technika erején kívül becsessé és érdekessé teszi ezeket a félreismerhetlen *tendentia*, mely megadja e művek alaphangulatát.

Azt nem állíthatja senki sem, hogy az eddigi genre-festészet oly vonással bírt volna, mely a társadalomra, az életre nézve érdekessé s fontossá tette volna. Csaknem kizárólag idyllekkel foglalkozott s e gyenge és olvadozó műfaj mindig az elbágyadásnak, a hanyatlásnak jelzője. E czukorédes dolgok helyébe jött az új festészetben a néppel való komoly foglalkozás, s a *tendentia*, e nép bajait feltárni, nyomorú életének hű képét adni, rámutatni a rákfenére, mely az egészséges nagy testet roncsolja.

Nem csodálkozhatunk ezek után azon, hogy az új genre-festészetnek hangulata nagyjából pessimistikus. Azok a szomorú dolgok, melyekkel legbehatóbban foglalkozik, sokkal komolyabbak, semhogy idylli játékok, vagy humorizálás tárgyaivá szabadna őket tenni. A *tendentia* pedig, melyet e képek oly beszédesen predikálnak, magába zárja azt, hogy éppen ez áldatlan élet oly jeleneit keressék elő, melyek legrikítóbban mutatják be a nép bajait, a modern emberkinzást a munkásosztályokban, s fölvetik azt a jelszót, melyet Madách oly szépen formulázott: Milliók egy miatt!

Természetes, hogy ily széleskörű és rendszeres propaganda nem lehet el a szükséges előtanulmányok nélkül, sőt egyenesen ezekre építi eszmei erejét. Első sorban a modern tudományok egész sora adta az impulsust s anyagot s azután kiváltképen a sociologia s a jog új tételei. A kifejezés leg-erősb fegyverét az újabb időben oly hatalmasan föllendült psychologia szolgáltatja.

Ez utóbbi nélkül valóban nagyon hiányosan s nagyon egyoldalúan fejlődött volna az életkép. Nem képzelhetünk kiváló modern genret, mely ne mutatná be a lélektan fontos

vívmányait. E bölcséleti ág subtilis eredményeivel párhuzamosan az új művészet is éppen a lélektani finomságok bemutatásával foglalkozik s távol áll a régibb korok hyperheroikus mutatványaitól. Itt is a nagy, széles alapú nép-psychologia képezi a művelés főrészt, mint azt már említettük. A nép életéből, cselekvéséből és eszejárásából előkeresik a főjellemvonásokat s ezek segítségével jellemzik a népet. A jellemvonások e tudományos, módszeres keresése, melyhez a psychologia nyújtotta segítő jobbát, igen megbízható kriteriumokat nyújtott a művészeknek s egyszeribe fontos tanulmánytárggyá emelte e tudományt. De bevitte a pszichologiai momentumot egy modern bölcseész, *Taine*, a műtörténetbe s az irodalomtörténetbe is.

Mindeddig nem szóltunk ama módozatokról, melyek közt a modern művészet az *egyes nemzetek* kebelében fejlődött, s a hatásról, melyet e nemzetek mai szelleme, mai jellemvonása az új művészetre gyakorolt. Pedig ama tényekkel szemben, hogy a régibb művészet egy-egy nagyobb epocháját nemcsak koruk, hanem születési helyök szerint is classificálják, csaknem kényszerülve vagyunk arra, hogy a modern kor művészetének e momentumait is tekintetbe vegyük. A műtörténelem kiváló fejezetei az olasz, flamand, német, spanyol, németalföldi iskolák czimeit viselik homlokukon, s a művek, mikkel foglalkoznak, nagyon jellemzően mutatják be az egyes nemzetek jellemvonásait.

A XIX. század művészetének történetéből hiányozni fognak e czímek. A modern művészet kezd kosmopolitává válni, s csak nagyon lényegtelen dolgokban hordja magán ama nemzet bélyegét, melynek körében virágzik.

Ez különben előre látható volt ama törekvések után, melyek különösen a század társadalmi tanulmányaiban nyilvánultak.

Az újabbkor egyöntetű világcultúrája lassankint elsimítja

ama különbségeket, melyeket a fajok, a nemzetek, a klíma, az étetmód szült. A közlekedés szakadatlan emelkedése szokásokat, sőt egész faji jellegeket hozott összebb egymással. a sajtó nagy fejlettsége pedig az eszmetermékek gyors tovább szállítása által hat nivellálólag. A régi kor nép- és fajháborúi helyébe az újabb kor gazdasági s dynastikus háborúi léptek, a faji és vallási különbségek teljesen indifferensen hagyják az embereket.

Ezek voltak nagyjában a külső okok, melyek közeledést jelentenek a kosmopolitismus felé. Belső okokként jelentkeznek még a napoleoni időkben támadt nemzetiségi eszme ellen fölmerült reactió s ezekkel egyetemben sok oly kicsiny factor, melyek bár jelentéktelenek, de azért mégis magukon viselik az internationalismus jellegét, mint a milyen a kormányformák, hadseregek, közlekedési eszközök, tudományos intézmények, nevelésügy, pénz- és mértékrendszer, gyáripár egyöntetűsége, vagy legalább az egyöntetűségekre való törekvés az egész művelt világban.

Mindezek lassan, de biztosan dolgoztak az ősfajok jellegének elpusztításán. Félre nem ismerhető módon hatottak, hisz az életben e factorokkal minden lépten-nyomon érintkezésben vannak az emberek.²

És e közönyösség a faj- és népcsaláddal szemben már is több érdekes eredményt szült. Ilyen például az a körülmény, hogy fajrokonságban nem levő népek átveszik egymás kormányformáit; hogy Európában kevés uralkodói trón van, melyen nemzeti fejedelem ülne; hogy a modern politikai szövetségek nincsenek a fajok rokonságára alapítva, hogy a közigazgatási élet, a városi szervezettség kezd egyöntetűvé válni; hogy a magánéletben a berendezés, a ruha, a divat, az életmód lassan egyenlővé válik az egész művelt Európában.

Mindezek kétségtelen jelei ama lassú processusnak, mely idők multán egybeolvasztja a népeket, s közös vonásokat köl-

csönöz nekik. Korunk e jellemvonása az irodalomban is jelentkezett, a mennyiben úgy a külső forma, mint a belső tartalom nem mutat többé különös faji jellegzetességeket az egyes népeknél, mint az a multban volt. Formájával együtt kihalt a specialiter nemzeti epos és a nemzeti dráma. A művészet pedig lényegtelen dolgoktól eltekintve — mint a mi-lyenek a tárgy megválasztása, bizonyos technikai különbsé-gek — egyforma tendenciákkal bír csaknem mindenütt.

Nem tartozik ránk, elbírálni, vajjon kedvező vagy ártal-
mas hatással van-e ezen közeledés a kosmopolitismus felé
a művészetre. Tény az, hogy megvan, s hogy éppen mint
különálló, a multban elő nem forduló mozzanat, jellemző a
modern művészetre.

Nem szólhatunk tehát ma külön német, francia, olasz
művészetről oly értelemben, mint a multban. Hogy valamely
új művészeti törekvés milyen nép körében fejlődik ki, az
jórészt attól függ ma, hogy hol találkozik éppen a factorok
ama része, mik e művészetet létrehozzák vagy átalakítják.
Igy a realistikus irány szülőföldjéül Franciaországot nevez-
hetjük, a naturalismus kifejlesztésében már jó része van
Németországnak. Az intentionismus eredetére nézve egészen
skót termék, az ú. n. intuitivismus viszont Dél-Németország-
ban látott napvilágot. De azért csakhamar divatosakká lettek
e műirányok az egész művészettel foglalkozó világban s egy
részök nem is szülőföldjén, hanem a messze külföldön érte
el legszebb virágzását, mint a Párisban támadt impressio-
nismus Németországban.

Mindezen újabb művészeti törekvésekkel azonban külön
cikkben fogunk leszámolni; e helyütt a realistikus irányt
mutattuk be, mint olyant, mely leginkább jellemzi a modern
kor művészeti hitvallását. A realistikus irány, mint láttuk,
bizonyos elveket kíván kifejezni, vagy legalább is olyan han-
gulatot teremteni, mely fogékonyakká teszi az embereket az

új elv befogadására. E cél elérésére a kifejezési eszközök egész nagy apparátusára van szüksége, hogy teljesen elérje a kívánt hatást. Ez eszközök egyik legfontosbika a technika, mely az előző műirányok reactiójaként fejlődött. Eszmei tartalmára nézve a realistikus irány nagyrészt oly problémákkal foglalkozik, melyek az emberre vonatkoznak, még pedig mint társaságban együttélő lényre. Szükséges tehát mindenekelőtt az embert ösmernie, s nem csupán külső megjelenésében, hanem valamennyi titkos, belső érzelmei, szenvedélyei, érényei- s bűneivel egyetemben. E tanulmányokban rendelkezésre állott s örökös hatással volt rá a fejlődő tudomány, a kor szellemének ösmerete, az élet. Mindezek együttes hatásából alakult ki a realistikus művészet, mint korunk gondolkodásmódjának kifejezője.

Korántsem szabad azonban a fentebb mondottakat olyan chablonnak tartanunk, melybe szépen bele kell illeszteni az új művészet productumait. A realistikus irány nem befejezett, nem lezárt, nem kihalt irány. Él s a külföldön ma is szép művekkel ajándékozza meg a világot. Azonban azt sem szabad hinnünk, hogy ez irány kizárólagos művészeti productuma a modern korszellemnek. Sőt ellenkezőleg, az utolsó harmincz év alatt oly számos új művészi törekvés merült fel, hogy a realistikus irányt csak a kor művészete főjellemvonásának, de nem egyedüli jellemzőjének tartjuk. Mindenesetre benne jutott leghatározottabb kifejezésre korunk gondolkodásmódja, szívverése, s mint ilyen, mindig előkelő helyet fog elfoglalni a jövő műtörténetében.

Lyka Károly.

A MAGYAR PARLAMENT REFORMJA.

ÁLLAMJOGI TANULMÁNY.

— Harmadik és befejező közlemény. —

II. A főrendiház.

«A főrendiház szervezetének módosításáról» című 1885 évi VII. t.-cz. oly kérdést oldott meg, mely egy teljes évszázadon át foglalkoztatta a magyar közvéleményt. A főrendiház (főrendi tábla, tabula procerum) a magyar alkotmány azon intézménye, mely sajátos szívszággal eredetétől fogva egészen 1885-ig majdnem változatlanul tartotta fenn magát, daczára annak, hogy reformszükségletét legkorábban érezték és hangsúlyozták. Már az 1790/91-iki emlékezetes országgyűlésen hozott LXVII. törvényczikk külön bizottságot küldött ki, mely egyebek közt az országgyűlés két házának egymás-közi viszonyára vonatkozólag reformjavaslatok kidolgozásával volt megbízva, a midőn mindenekelőtt a felsőház korszerű újjáalakítása vétetett tervbe. Ezen deputatió, mely operatumát soha be nem fejezte, 36 évvel később, az 1827: VIII. t.-cz. által megújított, a végett, hogy ama «negotium longiorem deposcens deliberationem» végre valahára befejeztessék. De a tervezett reformjavaslatok azután sem kerültek napfényre. Még az 1848-ik év viharos reformszellemének is ellent tudott állani a felsőház; ez évben egész állami életünk

alapjában megváltozott, csak a felső tábla maradt meg érintetlenül régi szervezetében. A parlamentáris életnek 1867-ben történt felébredése óta e kérdés elővétele számtalanszor sürgettetett minden oldalról, de 18 év kellett még ahhoz, míg végre valahára megoldatott.

Hogy ama hangok, melyek ezen a maga nemében páratlan parlamentáris intézmény újjászervezését követelték, nem voltak alaptalanok, ezt nem szükséges bővebben fejtegetni olvasóink előtt. kik a régi főrendiház történeti fejlődését és szervezetét ismerik. Hogy mindenik 24 éves herczeg, gróf és báró, mint olyan, egyszersmind született törvényhozó, minden bármilyen néven nevezendő qualificatio nélkül; továbbá, hogy a parlamentáris kormány által kinevezett s vele együtt folytonos változásnak alávetett közigazgatási hivatalnokok, mint olyanok, egyszersmind a felső kamarának szavazattal bíró tagjai: ezek oly államjogi abnormitások, melyek sehol a világon nem fordulnak elő. Az angol alkotmány bizonyára nem egy elavult és czélszerűtlenné vált intézményt mutathat fel, hanem ilyenmő ferdeségek még ott sem léteznek. Az angol Lordok házában is ülnek magas kormányhivatalnokok, pl. a 12 főbíró, hanem ezek épp oly kevésbé bírnak szavazattal, mint maga a felsőház elnöke, a Lord főkanczellár. Angolországban tehát lehetetlen volna az az eset, mely nálunk oly gyakran előfordult, hogy t. i. a kormány, midőn a felsőházban valamely törvényjavaslat elfogadása kétesnek mutatkozott, távirati úton berendelte a tőle függő 63 közigazgatási tisztviselőt (főispánt) az illető döntő ülésre, a mi után ezen szavazógépek re bene gesta újból hazaküldettek. Továbbá vannak ugyan Angolországban is örökös pair-ek, {hanem ezek közé csupán csak az előkelő nagybirtokos családok családfői tartoznak, míg a fiatalabb gyermekek még az atyai czímet sem nyerik. Vagyontalan pair pedig Angolországban sohasem látott jelenség. Magyarországon ellenkezőleg a pusztá

czim, mely egyaránt átszáll az összes gyermekekre, már megadta a felsőház tagságát. Mindenütt, hol felső kamara létezik, meg van adva egyszersmind azon lehetőség, hogy oly egyéniségek, kik az állami vagy társadalmi élet különböző terein érdemeket szereztek, fölvétethessenek a felsőház tagjai közé; egyedül a magyar felsőházban nem volt hely ezek számára. Sőt ennek összeállítása még egyoldalúságában sem volt következetes, mert míg a katolikus és görög főpapság összes tagjai, beleszámítva még a címzetes püspököket is felsőházunk tagjai voltak, addig a többi hitvallások egyházi főnökei e jogot nem élvezték. Továbbá igen jelentékeny országrész — t. i. Erdély — főnemessége nem volt egyenjogú a többivel, mert erdélyi főnemes csak az esetben lehetett tagja a főrendiháznak, ha a szűkebb értelemben vett Magyarországon birtoka volt. A mi pedig a főrendiház államjogi kompetenciáját illeti, úgy ezen testület semmi iniciatívával sem bírt a törvényhozás terén.

Ezen hiányok oly súlyosak és oly szembeötlők, hogy az újjászervezés szükségessége iránt általános egyetértés mutatkozott, hanem arra nézve, hogy miképen és minő alapon történjék a szükséges reform, a vélemények már nagyon is szétágaztak. A kormány feladata, midőn az erre vonatkozó törvényjavaslatot elkészítette, lényegesen meg volt könnyítve azon körülmény által, hogy a főrendiház reformjának kérdése már egész litteraturát idézett elő, a kormány tehát a törvényjavaslat kidolgozásánál bizonyos számú, többé-kevésbbé alapos előmunkálatokat felhasználhatott. Talán nem lesz érdektelen, mielőtt magát az 1885-iki törvényt megvilágítanók, ama reformjavaslatok egynémelyikét itt egész röviden közölni. annál is inkább, mivel részint oly férfiakról származnak, kik Magyarország nyilvános életében kiváló állást foglaltak, vagy foglalnak el, kiknek nézetei tehát ily fontos kérdésre nézve kétségtelenül érdekekkel bírnak.

Conservatív irányban legmesszebb menő reformjavaslat az, melyet a főrendiház volt elnöke *Szögyény-Marich László* tett közzé. E javaslat szerint tagjai lennének a főrendiháznak: az uralkodó háznak Magyarországon birtokkal bíró főherczegei, a zászlós urak, a katolikus és görög egyháznagyok, kivéve azonban a címzetes püspököket, továbbá a protestáns egyházak püspökei — mindezek állásuk, illetve hivataluk alapján. A főispánok ki vannak zárva. A második csoportot a főurak képezik, még pedig: a családi hitbizományok birtokosai, ha legalább évi 3000 frt közvetlen adót fizetnek, továbbá az eddig jogosult családok legidősebb családtagja, ha legalább 1000 frt adót fizet, végül mindenik herczeg, gróf és báró, tekintet nélkül arra, hogy családja már képviselve van vagy nincs, ha legalább 10,000 forint direct adót fizet. Azoknak száma, kik e csoportban a történelmi jog alapján hivatottak lennének, mintegy 250-re tehető, ezekhez járulna még egy harmadik csoport, azok t. i., kiket a korona szabadon választana azon férfiak közül, kik a közügyek terén érdemeket szereztek, ezeknek száma azonban felül nem mulhatná az előbbi két csoporthoz tartozóknak fele részét.

Ennél egyszerűbb *Trefort Ágost* javaslata, ki ismételtén foglalkozott a főrendiház kérdésével. Javaslata azért bir fontossággal, mivel az egész reformmű kardinális kérdése, az t. i., hogy az eddig jogosítva volt főrendi családok képviselete miképen rendezendő, a Trefort-féle javaslat alapján oldott meg az 1885-iki törvényben. Trefort is kizárja a címzetes püspököket és főispánokat, és belevonja a kathol., görög és protestáns egyháznagyokat, a főnemeseket illetőleg pedig mindenik született herczeg, gróf és báró, ki legalább 3000 frt évi direct adót fizet. ezen terv szerint tagja a főrendiháznak. Azonkívül a korona jogosítva lenne, főrendiházi tagokat tetszés szerint kinevezni, a nélkül, hogy a számra nézve kor-

látozva volna. Ez utóbbi pont, mely idegen mintákból származik, nem igen népszerű Magyarországon. Ha meggondoljuk, hogy mily gyakran visszaéltek már az uralkodók a pairkinevezési joggal, midőn valamely mulandó jelentőségű kérdésben ezen az úton biztosították maguknak a többséget, tehát oly eszköz által, mely hosszú időn át jóvá nem tehető, minthogy élethossziglan történik a kinevezés, akkor csak természetesnek és igazoltnak tarthatjuk azon ellenszenvét, melyet a javaslat ezen része keltett.

Figyelmet érdemel továbbá *Somssich Pál* reformjavaslata, mely sem az örökös tagok rendszerét, sem azoknak kategoriáját nem fogadja el, kik méltóságuk vagy hivataluk alapján hivatottak. A jövő főrendiház ezen javaslat szerint, a tagok három csoportjából állana: egy harmada (50—60) szabadon választandó a régi főrendiház által saját tagjai sorából, második harmadát a képviselőház választaná saját tagjaiból vagy a volt képviselők közül, még pedig mindkét esetben élethossziglan. A választás feltétele: a betöltött 32. életév, önállóság, magyar születés, végül 3000 frt direct évi adó, még pedig tehermentes földbirtokból, tehát lényegileg telekadó. Az utolsó harmadot a korona hívja meg: itt elesik a census, de megkivántatik, hogy az illetők a közelet valamelyik terén érdemeket szereztek legyen.

Tóth Lőrincz javaslata szerint a főrendiház tagjai, kiknek összes száma 400, szintén három csoporthoz tartoznak. Az első áll 100 született főurból, kik a régi főrendiház által saját kebeleiből választandók, a nélkül azonban, hogy valamely census szükségeltetnék, mint a *Somssich-féle* tervben. E választás azonban nem élethossziglan, hanem csak 6 esztendőre érvényes. De az újjaválasztás oly módon történik, hogy mindenik harmadik évben kiválik e csoport fele részre, mi által, a mint indítványozó vélekedik, e csoport nagyobb stabilitást nyerne. A második csoport áll 40—50 a korona

által élethossziglan szabadon választott tagból és 50—60 egyházi és állami dignitariusból, u. m. a zászlós urak, a katolikus és görög érsekek és püspökök, kiknek száma 35. továbbá a kir. Curia elnöke, és az akkor fennállott két kir. tábla elnökei. A harmadik csoport végre 86 tagból állana. kik a 64 megyei és 22 sz. kir. város municipiumai által választatnak; megválasztható azonban csakis az, ki a 40. évet betöltötte, magasabb műveltséggel bír s kinek évi biztosított jövedelme legalább 5000 frt. Végül e csoporthoz tartozik a 11 protestans püspök, a magyar tudományos akadémia elnöke és a két egyetem rektora.

A főrendiház tagjainak megválasztása a municipiumok által Kossuth-féle eszme, mely valószínűleg a belga mintán alapszik. A választás eszméje a legvégsőbb következetességgel jelenik meg *Pártos Béla* ügyvéd reformjavaslatában, melyet csakis curiosumként, a liberalismus vulgaris jellemzéséül kívánunk itt említeni. Ezen javaslat szerint a jövő főrendiházban nincsenek dignitariusok mint olyanok, nincsenek tagok, kiket a korona hívott meg, nincsenek tagok, kik születés vagy birtok alapján találnak ott helyet, hanem az egész főrendiház csakis választott tagokból áll. A választást pedig nem a municipiumok képviselő testületei teljesítik. mint a *Tóth Lőrincz-féle* javaslat szerint, hanem közvetlenül a nép választja meg a tagokat, még pedig hat évre. Az activ, valamint a passiv választási jog mindenkben azonos a képviselőház számára fennálló szabályokkal; a főrendiház tagjai egyáltalában minden tekintetben egyenlők az alsóház tagjaival, péld. incompatibilitás, napi díjak tekintetében stb. Hogy azonban Magyarország miért engedje meg magának azt a fényűzést, hogy két egymás mellett ülő képviselőházat birjon, ennek az indokolásával az indítványozó adós maradt.

Végül nem maradhat említés nélkül azon irány sem, mely a felsőház intézményét egyáltalában fölöslegesnek vagy

éppen károsnak tartja. Ezen irány legelőkelőbb szószólója *Schvarcz Gyula*, ki egyáltalában a legalaposabban és legbehatóbban foglalkozott e kérdéssel. *Schvarcz Gyula* a magyar államintézményekről írt, igen becses munkájában mintegy húsz külön tervet közöl ugyan, melyeknek alapján főrendiházunkat szervezni lehetne, de demokratikus hitvallomásához híven egyáltalában nem barátja a felsőház intézményének s legkevésbé oly felsőháznak, mely aristokratikus jelleggel bír. Elismeri ugyan, hogy a magyar felsőházat pusztán opportunitási okokból eltörölni nem lehet, de elvben az egykamara-rendszer híve, s nézete szerint azon functió, melyet a jelenkor államtana értelmében a felsőház van hivatva teljesíteni, feleslegessé válik egyfelől a királyi *vetőjog* s másfelől a czélszerűen szervezett *államtanács* által.¹

Nem akarjuk e helyt újból fölmelegíteni amaz ezerszeresen hányt-vetett kérdést, hogy vajjon az egykamara-rendszernek adandó-e elsőbbség, vagy a kétkamara-rendszernek? De el nem hallgathatjuk azon megjegyzésünket, hogy a demokratia sem a történelem tanuságai, sem korunk intő szavai iránt nem látszik kellő fogékonysággal bírni, midőn azt hiszi, hogy a modern állam, napjainknak viharosan előrehaladó hatalmával szemben, nélkülözni tudná a conservatív ellensúlyt. Sohasem volt idő, mely annyira rászorult volna a conservatív szellemre s amaz erényekre, melyeket *Bluntschli* igen találóan par excellence conservatív erényeknek nevezett: a kegyeleteségre, a hűség, a kötelességérzetre. S hogy mindez nem csupán csak subjectív nézet, bizonyítja azon tény, hogy egy idő óta Európában kétségtelenül erősen conservatív áramlat uralkodik. És ezen áramlat nem csupán egyszerű reactió a liberalismus túlkapásai ellenében; győ-

¹ És államtörvénytörvény.

kerei mélyebben fekvők. Még mindenkor, midőn valamely népben jelentékenyebb szakadások mutatkoztak, a békejében megháborgott társadalom az államhatalomnál keresett menedéket. Bárminő benső viszályok dúltak, vallássurlódások vagy nemzetiségi villongások, vagy osztályok egymásközi harca: a társadalom mindig inkább a despotismus vaskarjaiba hanyatlott, semhogy az anarchiának engedte volna át magát. És ki akarná tagadni, hogy a mai európai viszonyok között tömérdek erjesztő anyag létezik, mely a társadalmat az európai művelődésre nézve végzettjeljes felbontási processussal fenyegeti? Vajjon csodálkozhatunk-e, hogy ilyen viszonyok között azt észleljük, hogy napjainkban mintegy ösztönszerűleg kezd érni azon általános meggyőződés, hogy az állam megszilárdítása, megerősítése és a conservatív érdekek támogatása szükségessé vált? A fejedelmi kényuralomtól ma már nem félünk többé. Csak demokratikus körök tartanak még ettől az ijesztő kísértettől. Tudjuk, hogy a fejedelmi despotismus történelmileg le van győzve, s hogy megkísérélheti ugyan, hogy fejét fölemelje, de ez a törekvése alig vezethet tartós sikerre és távolról sem hagyhatna maga után oly rémséges pusztításokat, mint a szabadság despotismusa, a tömegek kényuralma. Sohasem látott a világ rettenetesebb despotismust, mint az vala, mely az annyira dicsőített 1789-iki elvek zászlója alatt, a fenséges nép, valamint a szabadság, egyenlőség és testvériség nevében, rémületbe ejtő a világot.

Ha tehát a modern demokratikus liberalismus elvileg elveti a conservatív felsőház eszméjét — már pedig felsőház conservatív jelleg nélkül nem felsőház — úgy csak azt mutatja, hogy régi megrögzött hibájából még ma sem tud kibontakozni, azon hibából, hogy a világot abstract elvek szerint és a realis élettrugók ignorálásával akarja átalakítani. De elfelejti továbbá azt is, hogy valódi szabadság conservativismus nélkül nem állhat fenn: «conservatism which is an indis-

pensable element of all true liberty* — mondja egy tengerentúli republikánus államtudós, *Lieber*.

Igaz ugyan, hogy az ellenséges állás az arisztokráciával szemben szükségképen a demokratikus hitvallomáshoz tartozik, mely semmibe sem veszi a történelem azon elvitázhatatlan tanúbizonyságát, hogy a tyrannis mindig és mindenütt, mielőtt lábra kaphatott volna, kénytelen volt előbb az arisztokrátiát letiporni, vagy legalább ártalmatlanná tenni, s hogy a kényuralom mindenütt és mindenkor a tömegekre támaszkodott. Így történt ez a görög köztársaságokban és Rómában, így történt I. és III. Napoleon korában. S valamint az angol népszabadság első sorban az angol arisztokráciának köszönhető, úgy a magyar nemzet csaknem mindent köszönhet arisztokráciájának: t. i.: nemzeti létét.

Schvarcz Gyula azt hiszi, hogy a királyi vetojog és az államtanács¹ fölöslegessé tehetik a felsőházat. Tévedés szerintünk azt hinni, hogy alkotmányos uralkodó vetojoga mai nap nagy súlylyal bírna. Lehet, hogy a vetojog kevésbbé fontos ügyekben gyakrabban fog érvényesülni, hanem fontosabb kérdésekben, melyeket éppen fontosságuknál fogva a pártok hévvel és szenvedélylyel tárgyalnak, az alkotmányos uralkodó mindig sokkal félénkebben és óvatosabban fog élni vetojogával, mint pl. valamely köztársaság elnöke. Ha tehát az egy- és egyedüli kamara ily fontos ügyben veszélyes és elhamarkodott határozatot hozott, melyhez makacsúl ragaszkodik, akkor a királyi vetojog nagyon gyöngé és könnyen omladozó védbástyát fog képezni. De egészen másként áll a dolog, ha a népkamara határozatának ellenszegül a hatalmas és tekintélyes felsőház, melyre már most biztosan támaszkodhatik az uralkodó vetője.

Hasonlóképen nem láthatjuk át azt, hogy a felsőház miképen válhatnék nélkülözhetővé az államtanács folytán,

¹ És államtörvényszék.

mely éppen Schvarcz Gyula tervezete szerint voltaképen nem egyéb, mint törvényelőkészítő bizottság. Hisz az államtanács a törvényhozás kérdéseiben legfeljebb consultativ votummal bírhat; vagy talán mintegy semmitűszéki funkcióval ruházzuk fel ez intézményt? Másfelől pedig bizonyára éppen Schvarcz Gyula tiltakoznék az ellen a leghevesebben, hogy a képviselőháznak csak oly törvényjavaslatok tárgyalása legyen megengedve, melyek az államtanácstól kerültek ki, vagyis hogy a képviselőház a kezdeményezés jogától foszthatnék meg. Az államtanácsnak, bármiképen szerveztetik, egészen más rendeltetése és más természetes feladatköre van, mint a felső kamarának. Már pedig a képviselőház mellett oly parlamentaris testületre van szükség, mely az elébbivel mindenekben ugyanazon hatáskörrel bír. Mert nem a functiók, hanem az eredet különbségén alapszik a két ház jelentősége és szükségessége.

Különben megjegyezhetjük, hogy nézetünk szerint nem helyes, ha valaki az egykamara-rendszer vagy a kétkamara-rendszer mellett feltétlenül s egyszer mindenkorra nyilatkozik. A társadalmi tudományokban nem léteznek absolut megoldások; e rationalistikus tévedésen ma már szerencsésen túl vagyunk. Ennélfogva csak annyit mondunk, hogy a jelenlegi viszonyok között a legtöbb európai nagyobb államban a felsőház intézménye a képviselőkamara mellett nem nélkülözhető. És Magyarországon éppen nem. Ha valahol, úgy éppen nálunk feltétlen követelménye a praktikus állambölcséségnek a felsőház intézménye. Egy-egy államkatastrophát talán a felsőház intézménye sem fog feltartóztatni bírni, ebben *Trefort*-nak igaza van; de épp oly bizonyos az is, hogy ha egy hatalmas, tekintélyes és jól szervezett felsőház, a törvényhozás gépezetében praeventiv befolyását idejekorán érvényesíteni képes, legtöbb esetben megakadályozható lesz a katastrophá bekövetkezése. A képviselőház,

mely minden ötödik évben megújul, szükségképen azon hangulat és azon nézetek befolyása alatt áll, melyek a választások pillanatában uralkodtak a nemzetben. A néphangulat pedig éppen Magyarországon nemcsak nagyon hatalmas, de egyszersmind nagyon változékony is. Már pedig igaza van *Winternek*, midőn hangsúlyozza, hogy a néphangulat nem annyira a tényleges viszonyok tiszta és helyes megbírálásának, tehát nem annyira a belátásnak, mint inkább az érzelmeknek kifolyása. Hiszen éppen a legutóbbi időkben kézzel foghatólag győződhattünk meg erről hazánkban!

Szilárd alapokon nyugvó s a pillanatnyi koráramlatoktól független, vagyis conservatív főrendiház, melyben a társadalmilag hatalmas és gazdag magyar arisztokratia mellett hely legyen azok számára is, kik az állami és társadalmi élet bárminő terén kiváló állást vívtak ki maguknak: ily felsőház szervezése véleményünk szerint, az állambölcsesség elutasíthatlan postulatuma.¹

¹ Megengedi t. munkatársunk, hogy érdekes fejtegetéseinek azon részére, a melyben Schvarcz Gyula reformpolitikai elméletét ismerteti és bírálja, néhány észrevételt tegyünk.

Schvarcz Gyula reformpolitikai elmélete szerint, *egykamara-rendszer* esetében már *maga a képviselőház művelődési képestvények* alapján levén egybeállítandó, abban annyira túlsúlyban fogott lenni a *magasabb értelmiség*, miszerint éppen nem lehetne ez elmélet értelmében attól tartani, hogy bármily úton-módon is felülkerekedhetnének az elhamarkodásra hajlandó *demagogikus* elemek; az államtanács pedig *szakszerű államférfiakból* fogván állani, *minden*, akár a fejedelem (*kormány*), akár a *képviselőház kezdeményezéséből* keletkezendett *törvényjavaslatot*, mielőtt a képviselőház elé kerülne, oly alaposan átdolgoznának, hogy nem képzelhető oly felsőház, mely a *jelenlegi alapon* szervezett képviselőházakból kikerülhető törvényjavaslatokat jobban meg tudhatná corrigálni, mint a hogy az ily *szakszerű államtanács* már előre minden irányban *alapossá* tudna tenni bármely törvényjavaslatot. *Schvarcz Gyula* elmélete szerint a széles *alkotmányjogi* jogkörrel fölrüházandó *államtörvénytörvényszék* még mozgal-

Hogy sikerült-e törvényhozásunknak az idézett 1885-iki törvénnyel megvalósítani ezen követelményeket, azt ezen törvény rövid megvilágításával, a következőkben kísértjük meg kimutatni.

* * *

Két kérdés köti le mindenekelőtt figyelmünket ezen reformmünél. Az egyik az, hogy a förendiház miként van *összeállítva*, s a másik, hogy förendiházunknak minő alkotmány szerű *illetékessége* van. Ezek egyszersmind azon kérdések is, melyek iránt a magyar felsőház reformszükséglete a legkirívóbban mutatkozott.

A felsőház összeállításának kérdését illetőleg törvényünk első szembeszökő elvi újítását abban találjuk, hogy míg a régi felsőház csak olyan tagokból állott, kik vagy *örökös jogon*, vagy *hivataluk*, illetőleg *méltóságuk* vagy végül *választás* alapján, nyerték meg a jogot a ház tagjaivá lenni addig az új törvény behoz még egy negyedik czímet, t. i. a *kinevezést*, a mennyiben Ő felsége a király felsőházi tagokat élethossziglan bizonyos számban kinevezhet.

mas időkben is éppen úgy vagy még sokkal jobban meg fogná hiúsíthatni a szenvedély által sugalt törvényhozási elhamarkodást, mint bármely felsőház; a mely elmélet háttérében ott áll valami, a mit t. munkatársunk figyelmen kívül hagyott, t. i. egy rendszeres *alkotmányjogi alaptörvény* megalkotása, a mely egyik zárkövét képezi Schvarcz Gyula reformpolitikai elméletének. Miután ezen alaptörvényt *egy* országgyűlés nem lenne jogosítva megváltoztatni és miután, míg ezen alaptörvény fönnáll, minden törvényhozási actusnak ezen alaptörvény keretén belül kellene mozognia; az egykamara-rendszer elhamarkodott vagy szenvedélysugallta actusaitól sem lehetne tartani, szemben a fejedelmi veto, az államtanács és az államtörvényszék intézményével. A képviselőház egybeállítására nézve Schvarcz Gyulának nemcsak azon egy reformeszméje veendő figyelembe, hogy *választó* csak az lehessen, *a ki írni, olvasni tud*, de az is megszívlelendő, a mit ő azon esetre tartana az alaptörvénybe iktatandónak, ha a kétágú válasz-

Az örökös jogra hivatottakat illetőleg, törvényünk legelőször is az uralkodóház teljeskorú főhercegeinek, feltétlenül adja meg a tagságot, míg ezelőtt csak akkor volt meg ez a joguk, ha egyszersmind Magyarországon birtokuk volt. Ez újítás örvendetes tanujelét képezi annak, hogy az uralkodó család és az ország közti viszony bensőbbé vált.

Az egész reformmú legsarkalatosabb részét azon intézkedések képezik, melyek a főnemesi családok örökös jogára vonatkoznak. Ezekre nézve a törvény azt határozza, hogy örökös jogon tagjai a felsőháznak «a magyar főrendiházban a tagságra eddig jogosított, nemkülömben az erdélyi nagyfejedelemségben annak Magyarországgal történt egyesítése előtt a magyar királyok által grófi vagy bárói czímet nyert családok mindazon 24. évüket betöltött és nagykorú férfi tagjai, kik egyedül vagy velük egy háztartásban élő feleségük és kiskorú gyermekeik vagyonát is odaszámítva, a magyar állam területén oly földbirtoknak telekkönyvi tulajdonosai és haszonélvezői, vagy életfogytiglan haszonélvezői, vagy oly családi hitbizomány birtokosai, melynek az 1885. évre az új földadó-kataszter alapján megállapított egyenes állami földadója a rajta levő lakházak és gazdasági épületek ház-

tás nem lenne életbeléptethető. Schvarcz Gyula ezen reformeszméje a *passiv választási jogra* vonatkozik. Az ő eszméje szerint *csak oly választó* lenne képviselővé *választható*, a kit az illető választókerület *értelmiségi* kategóriái *jelöltül* fölláltítanak; ez alapon Schvarcz Gyula teljességgel távol vél tarthatni a képviselőháztól minden demagogikus üzemekre, avatatlan elhamarkodásra hajlandó elemet. Hazánk tüzetes viszonyait tekintve, Schvarcz Gyula a *felsőházi* intézménynek éppen nem ellensége, a mint ezt azon húsz reformterv is mutatja, a melyeket idézett művében kifejti, s a melyek közt legczélszerűbbnek tartaná (a *demokratikus culturrjogállam* szempontjából), ha a felsőház a *törvényhozás, közszolgálat, tudomány, irodalom, művészet, közgazdasági és társadalmi tevékenység kitünőségeiből* alkotnának.

Szerk.

osztály adójával együtt legalább 3000 frtot tesz osztrák értékben. »

Ehhez mindenekelőtt megjegyzendő, hogy itt reformmal ugyan, de korántsem az eddig fennállott intézmények elvi megváltoztatásával van dolgunk. Mert valamint eddig, úgy ezentúl is a bárói, grófi vagy hercegi czímmel bíró néhány száz család mindenik férfi tagja mint olyan, született törvényhozó. Hogy e jog tényleges gyakorlásához még a 3000 frtnyi census megkivántatik, ez gyakorlatilag ugyan nagy fontossággal bír, de elvileg épp oly keveset változtat a dolog lényegén, mint például a 24. életév eddig is fennállott kelléke. Valamint ezelőtt úgy ezentúl is mindenik báró, gróf és herceg a főrendiházi tagság jogával bír, de e jog mindaddig lappang, míg az illető a megfelelő földbirtokkal mint tulajdonos, vagy mint férj, vagy mint gyermekeinek gyámja nem rendelkezik. Tehát ezentúl is a *czím* képezi ama jog elvi alapját, ellenében a régi magyar államjog szellemével, mely, mint már mondatott, czímzetes nemességet s egyáltalában külömbiséget a nemesség közt nem ismert. Ellenkezésben egyszersmind az erdélyi 1791. 17. t.-cz. által a nemesség számára biztosított egyenjogúsággal: ne tituli Comitum et Baronum, quoad jura et praerogativas nobilitares, inaequalitatem inducere . . . vel peculiarem statum constituere possint, mire az erdélyi rendeknek 1791. márczius 1-ről kelt és a magyar karok és rendekhez intézett iratában, valamint II. Lipót császárhoz az unió tárgyában intézett felterjesztésében oly nagy súly fektetett, hogy a nemesi fokozatok egyenjogúságának elismerése a Magyarországgal való egyesülés egyik feltételül jelöltetett ki. Ha már most tekintetbe vesszük azt, hogy az új főrendiház többi tagjai, t. i. azok, kik hivataluk illetve méltóságuk alapján jogosultak, valamint azok, kik a korona által kineveztetnek nagy részt, sőt túlnyomóan ugyancsak a földbirtokos aristokratia társadalmi osztályához tartoznak, akkor

a legkisebb kétség sem férhet ahhoz, hogy az új főrendiház mindenekben a réginek physiognomiájával bir, vagyis hogy felsőházunk semmi egyéb, mint a főnemesség, igaz, hogy már most a földbirtokkal bíró főnemesség congregatiója. Azon körülmény, hogy ezentúl a korona élethossziglan tagokat nevezhet ki, nem fog sokat változtatni e physiognomián, mert egyfelől vajmi csekély az ilymódon kinevezettek száma. másfelől az élethossziglan kinevezettek valószínűleg mindenkor nagyrészt szintén az arisztokrátiához fognak tartozni. már csak azért is, hogy a magyar gentry, mely nem hajlandó elfelejteni az említett Verbőczy-féle tételt, kiengeszteltessék. Már pedig ezen gentry mindenekben épp úgy az arisztokratikus osztályhoz tartozik, mint bármely bárói vagy grófi czímnnek örvendő család. S hogy ezenkívül minő figyelemben részesülnek ama bárók és grófok, kik a megkívánt földbirtokot ki nem mutathatják, kitűnik törvényünk ama átmeneti intézkedéséből, mely szerint az újonnan alakult főrendiház azon régebbi tagok sorából, kik a megfelelő földbirtok hiánya következtében mindaddig viselt tagságuktól elestek, 50 tagot szabadon választhatott élethossziglani tagokul.

Szóval, az új főrendiház majdnem kizárólagosan az arisztokratikus földbirtok képviselőjét képezi s így ezen társadalmi osztály számára csaknem döntő befolyás biztosittatik e haza sorsára. Egyszersmind merev és hideg ellentétbe állítatik ezen osztály a többi társadalmi osztályokkal. Vajjon megegyeztethető-e az állambölcséséggel s hogy vajjon korunk szellemének valamint a modern életet kormányozó rugóknak helyes felismeréséről tanuskodik-e, ha valamely társadalmi és gazdasági érdekcsoportnak oly hatalmas túlsúly engedtetik az állami életben s ha másfelől a kasztkülömbőség ilymódon állandósittatik: ezek oly kérdések, melyek gondolkodóba ejthetnek. A magyar arisztokratia tényleg kasztot képez, valamint egyáltalában a szárazföldi népek arisztokrátiája s

e tekintetben nem előnyösen különbözik az angol arisztokráciától, melynek páircsaládjai a nép közepette állanak, a népből emelkednek ki, a nép közé újból visszatérnek. S mégis Angolországban napjainkban reformnak akarják alávetni a lordok házát, Angolországban, hol tudvalevőleg oly nagynehezen határozzák el magukat a még oly elavult intézmények eltávolítására. Mai eljárásunk élénken emlékeztet az 1790/91-ki évekre, midőn a nyugati Európában az emberi jogokat proklamálták, a kiváltságok minden nemét irgalmatlanul megsemmisítették, sőt a nemességet eltöröltek, míg minálunk ugyanazon napokban az 1351-beli nemesi privilegiumokat szenvedélyes hévvel helyreállították és újonnan biztosították. Már pedig az angoloknak kétségtelenül kevesebb okuk van arra, hogy felsőházukat elavultnak és reformálandónak tekintsék, mint a hogy elavultnak és reformálandónak tekinthetjük a mi újonnan reformált főrendiházunkat. Hiszen Angolországban a nagy nemes családoknak csakis *családfelei* viselik a pair méltóságát, míg nálunk a reform után is épúgy, mint a reform előtt, jogilag lehetséges, hogy a Zichy család 33 tagja, 24 Eszterházy, 19 Csáky, 17 Vay stb. egyidejűleg üljön a főrendiházban, mint a hogy a reform előtt tényleg ott ültek.

Nem hiszszük, hogy ítéletünk ezen reformról túlszigorú lenne. Meggyőződésünk szerint születés és földbirtok oly conservatív elemet képeznek, mely elem a felsőházban, tekintve annak államjogi lényegét, okvetetlenül figyelemben részesítendő: mi magunk sem óhajtánók nélkülözni főrendiházunkból a Zichyeket, Eszterházyakat, Csákyakat stb., sőt a mai liberalismus vulgaris-tól oly messze távol állunk, hogy fontos socialpolitikai okokból, melyeknek taglalása itt hosszadalmas lenne, elvileg még az örökös páiri méltóság rendszerét is elfogadjuk. De bármennyire, tudjuk is méltányolni a conservatív érdekek jelentőségét rohamosan előrehaladó korunkban, azt semmi esetre sem fogadhatjuk el, hogy a földbirtoknak

oly túlságos nagy jelentőség tulajdonított, hogy törvényhozó testület alkottatott, mely csaknem kizárólagosan földbir-tokosokból áll s hogy a pairi méltóság örökösségének oly tág alap adatott, hogy nem az illető családok mint olyanok, hanem mindjárt néhány ezer tagja ezen családoknak ruház-tatott fel a pairi méltóság virtualis jogával.

Hogy törvényhozásunk ez alkalommal mennyire idegen-kedett minden radikalisabb reformtól s hogy mennyire törekedett főrendiházunk jellegét mint kiválóan aristokratikus testületet megőrizni, kiviláglik továbbá az ugynevezett indi-genák-ra vonatkozó új intézkedésekből. A monarchia tulsó feléhez vagy más idegen államhoz tartozó nemes családok, melyek régebben a magyar indigenatust megszerezték, nem veszítik el az örökös tagsági jogot, de megkivántatik, hogy ugyanazon vagyoni minősítéssel birjanak, mint a belhoni főurak s azonkívül megkivántatik tőlük oly nyilatkozat, hogy e jogot kizárólagosan a magyar főrendiházban, tehát nem más állam törvényhozásában fogják gyakorolni. Ennélfogva jövőben nem fordulhat elő azon eset, mely nem rég a vegyes házasság feletti törvényjavaslat tárgyalása alkalmával történt, hogy t. i. az ausztriai Urak házának tagjai egyszersmind a magyar főrendiházban is lefoglalták helyüket és szavaztak.

Az indigenák kérdésének ezen megoldásával nem ért-hetünk egyet. Ellenkezésben áll az, az állampolgárság fogal-mának modern felfogásával, mint a melynek alánya nem a család, hanem az egyén, de ellentétben áll egyszersmind az állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről nem rég hozott törvénynyel is (1879. 50. t.-cz.).

Az örökös főrendiházi tagság jogát élvezik végre azon leszármazásuknál fogva magyar állampolgárok és egyenes leszármazás útján törvényes fiutódaik, kiknek a megfelelő (hercegi, grófi, bárói) czímen kívül Ő felsége a király a ministertanács felterjesztésére, az örökös főrendiházi tagság

jogát is külön adományozta. Ezzel ki van mondva, hogy jövőben a czímmel való felruházás egymagára nézve még akkor sem adja egyszersmind az örökös tagsági jogot is, ha a vagyoni minősítés nem is hiányzik. Ezen intézkedés, szigorúan véve, ellenkezésben van azon elvvel, mely egyebekben alapul vétetett az örökös jogra való tagság számára, azon elvvel t. i., hogy e jog alapját a cím képezi — oly inconsequentia azonban, mely ellen, saját álláspontunkból, nem akarunk kifogást emelni.

Főrendiházunk tagjainak második csoportjához azok tartoznak, kik *méltóságuk* vagy *hivataluk* alapján birják e jogot. Az ez alapon való tagságot elvileg kifogástalannak s gyakorlatilag nélkülözhetetlennek tartjuk. A főrendiháznak, fogalma és lényege szerint, a notabilitások (notables) gyűlekezetének kell lennie, s minthogy csakis a legmagasabb hivatalok, illetőleg méltóságokról lehet itt szó, ennél fogva teljesen jogosult az oly elemek bevonása, melyek magas hivatalos állásuknál fogva rendszerint egyuttal gazdagabb tapasztalatokkal, valamint tágabb és elfogulatlanabb itélettel birnak s kik azonkívül rendesen már azelőtt szerzett érdemeik alapján jutottak magas állásukhoz. Ez utóbbi körülmény nem áll ugyan kivétel nélkül mindazoknál, kik e csoporthoz tartoznak, mert például a zászlós urak és a két koronaőr állása tisztán ceremonialis méltóság, melynek adományozása iránt nem annyira személyes érdek, mint inkább magas születés és gazdagság döntenek. Hogyha azonban e miatt kifogásolnók a zászlós urak bevonását úgy ezen kifogás nem birna praktikus jelentőséggel. Minthogy ezen méltóságoknak rendeltetése az, hogy a királyi udvar fényét emeljék, ez okon majdnem kivétel nélkül olyanokra ruháztatnak, kik a felsőbb és egyszersmind gazdag nemességhez tartoznak, vagyis olyanokra, a kik törvényünk értelmében úgyis a főrendiház tagjai.

Főrendiházunk tagjai továbbá hivataluk alapján Fiume kormányzója és a budapesti kir. ítélő tábla elnöke. Feltűnő, hogy ezek mellett az egyetemek rektorait nem találjuk szintén ezen csoportban. Hogyha az igazságszolgáltatás legfőbb képviselőinek megadatott ezen jog, szerintünk nem lehetett azt megtagadni a tudomány képviselőitől. A hivatal alapján jogosítottak közül hiányoznak a főispánok s ezzel véget ért egy tarthatatlan anomalia.

A hivataluk alapján jogosítottak között külön osztályt képeznek az egyes hitfelekezetek *egyháznagyjai*.

Elvben tökéletesen egyetértünk ezen intézkedéssel, annál is inkább, mivel az egyházérdekek külön képviseltetése az alsóházban elvileg ki van zárva. Az egyház nálunk Magyarországon oly fontos és nagy tényező, mint talán sehol egyebütt Európában és csak helyeselni lehet, hogy a felsőház képezze azon helyet, a hol ezen érdekek legtermészetszerűbben képviseltethetők. De korántsem érthetünk egyet törvényünk összes idevágó intézkedéseivel. A törvény értelmében a főrendiházban üléssel és szavazattal bírnak a róm. kath. hitfelekezet egyháznagyjai közül az összes érsekek és megyés püspökök, továbbá két felszentelt püspök, az auraniai perjel és két rendfőnök. Ide tartozik tehát négy érsek: az esztergomi, kalocsai, zágrábi és egri; tizenhét megyés püspök: a veszprémi, székesfehérvári, besztercebányai, nyitrai, pécsi, szombathelyi, győri, váci, szatmári, kassai, rozsnyói, szepesi, váradai, csanádi, erdélyi, zenggi és diakovari; két felszentelt püspök: a nándor-fejérvári és tinnini; végre az auraniai perjel és két rendfőnök: a pannonhalmi főapát és a jászói prépost. A róm. kath. egyház képviselőinek száma tehát 26.

A görög-katholikus egyház képviselői: a balázsfalvi érsek, továbbá a lugosi, nagyváradai, szamos-ujvári, eperjesi és munkácsi püspökök, összesen 6 képviselő.

A görög-keleti egyházat képviselik: a szerb pátriárka, a román metropolita és kilencz püspök: a budai, aradi, temesvári (román), temesvári (szerb), karánsebesi, károlyvári, pakraczi, bácsi és verseczi, tehát összesen 11 képviselő.

Az összes eddig felsorolt egyháznagyok a tagság jogát már régebben is élvezték. Ellenben ki vannak zárva az 1885-ki törvény szerint a róm. kath. egyház felszentelt és címzetes püspökei (kettőnek kivételével), kik mindaddig tagjai voltak a főrendiháznak. A róm. kath. egyház ennél fogva mintegy 20 ülést, illetőleg szavazatot veszített, legalább ennyi volt a reform előtti főrendiház felszentelt és címzetes püspökeinek száma.

Az ország többi hitfelekezeteit illetőleg, melyek 1885 előtt, a mint már mondatott, igazságtalanul nem voltak képviselve a főrendiházban, az evangélikus-reformatusoknak jutott 6 ülés (a hivatalban legidősebb három püspök és három főgondnok); az ágostai hitvallásúaknak szintén 6 ülés (a három legidősebb püspök, továbbá ezen egyház egyetemes főfelügyelője és hivatalban legidősebb két kerületi felügyelője): végül az unitárius egyháznak 1 ülése, t. i. a hivatalban idősb egyik elnöke, azaz vagy püspöke vagy főgondnok.

Az izraelitákat illetőleg a kormány által benyújtott és a képviselőház által el is fogadott törvényjavaslat szerint a főrendiház tagja lett volna egy izraelita hitközségi egyházi vagy világi előljáró, kit Ő felsége a király a ministertanács ajánlatára nevezett volna ki. Az akkori főrendiház azonban nem fogadta el a törvényjavaslat ezen részét, még pedig kissé sajtáságos indokolással, azért t. i., mivel az izraelitáknak nincsenek oly országosan elismert előljáróik, mint a többi felekezeteknek, kik jogosulva volnának a felekezetet képviselni. Így tehát, minthogy a képviselőház a törvényjavaslat ez intézkedésének törléséhez utóbb hozzájárult, az izraelita hitfelekezet jelenleg nincsen képviselve a főrendiházban. mit

helyeselni nem lehet, mert ezáltal meg van sértve az állampolgári egyenjogúság elve.

A mondottak szerint a főrendiházunkban levő egyházi dignitariusok összes száma nem kevesebb mint 56 Minden fontosság mellett, melyet az egyházi érdekeknek tulajdonítunk, mégis úgy vélekedünk, mintha ezen érdekek kissé túlságos nagy figyelemben részesültek volna. Kétségtelen az, hogy a mai magyar főrendiház valamennyi európai parlamentaris testület közül kimagaslík egyháznagyjainak nagy száma által. Az 1861. évi február 26-ki, illetőleg 1867. évi deczember 21-ki ausztriai alkotmány szerint az ausztriai Urakházának csak 12 egyházi tagja van, t. i. 7 érsek és 5 a hercegi czímmel felruházott püspök t. i. a seckani, trienti, brixeni, gurki és lavanti, a többi 18 ausztriai megyés püspök ki van zárva. Az angol Lordok házában ül 3 érsek és 27 püspök, a franczia köztársasági alkotmány pedig egyáltalában nem ismeri az egyházi érdekek külön képviseltetését. Méltányolnunk kell azonban kormányunk kényes helyzetét e kérdésben, mert a római katolikus tagok további leszállítása — már pedig lényegileg csak ezekről lehetett itt szó — előreláthatólag oly ellentállásba ütközött volna, mely az egész reformművet kérdésessé, vagy épen eleve kivihetlenné teendette. Már pedig, ha minden egyes római katolikus, görög katolikus és görög-keleti érseki illetőleg püspöki megyének megadatott a külön képviseltetés, akkor azt már csak az egyenjogúságnál fogva sem lehetett megtagadni a protestans egyházkerületektől, melyek jelentőség tekintetében körülbelül egy szintvonalon állanak a római katolikus érseki, illetőleg püspöki megyékkel. Ennélfogva az egyháznagyok egyébként túlságos nagy száma az adott viszonyok között nem volt egykönnyen kikerülhető.

Egészben véve egyetérthetünk azon aránynyal is, melyben ezen 56 szavazat fel van osztva az egyes hitfelekezetek között. Magától értetődik, hogy oly kérdésben, mint az

itt fenforgó, nem lehet a pusztá szám mechanikus elvét alapúl venni a felosztás számára, mindazáltal az igazságosság megköveteli, hogy az egyes hitfelekezetek képviselőinek száma bizonyos arányban álljon az illető hitfelekezet híveinek lélekszámához. E tekintetben pedig a következő arányt találjuk:

	Lélekszám	Főrendiházi tagok száma	Egy tag esik lélekre
1. Római katolikusok	7,849.692	26	301.911
2. Görög keletiek . .	2,434.890	11	221.353
3. Ev. reformátusok .	2,031.803	6	338.634
4. Görög katolikusok	1,497.268	6	249.544
5. Ev. ágostai hitv. . .	1,122.849	6	187.141
6. Unitáriusok . . .	55.792	1	55.792

Ezen adatokból kitűnik, hogy az evang. reformátusok kétségtelenül a legmostohábban lettek részesítve. Az ezen hitfelekezet számára és jelentőségére való tekintetből igazságosnak tartottuk volna, ha a református tagok száma legalább egygyel szaporított voltna. Az ágostai protestánsok meg lehetnek elégedve a szavazatok azon számával, mely nekik jutott, szemben azon ténnyel, hogy ők, eltekintve az unitáriusoktól, már is a legelőnyösebb helyzetben vannak. Épúgy egyetértünk azzal, hogy az unitáriusoknak is adatott egy szavazat, habár tekintve a pusztá számarányt, erre nem lehetne igényök.

A törvénynek ide vágó intézkedései, nevezetesen az egyes hitfelekezet számára megállapított számarány ellen tehát nevezetesebb ellenvetésünk nincs. De annál nyomatékosabb két ellenvetésünk van azon módozat ellen, a melylyel a két protestáns felekezeten belül, a megállapított szavazatokat felosztotta, s a mely ellenvetések közül az egyik elvi jelentőségű.

Ugyanis míg a római katolikus, görög katolikus és görög keleti egyházak képviselői kivétel nélkül a lelkészi osztályból valók, vagyis főpapok, addig törvényünk a reformátusok, lutheránusok és unitáriusok számára a lelkészi képviselők mellett világiakat is hív meg a főrendiházba. sőt a törvény kétségtelenül nagyobb súlyt fektet a világi képviselőkre, mint az egyháziakra. A törvény azt mondja (4. §. B. b. p.): «tagjai a főrendiháznak: az evangelikus-református és az ágostai hitvallású evangelikus egyháznak hivatalban legidősebb három-három püspöke: továbbá az evangelikus-református egyháznak hivatalban legidősebb három főgondnoka, a kiknek meghatározásánál az erdélyi egyházkerület illetőleg annak csakis hivatalban levő legidősebb főgondnoka veendő figyelembe; az ágostai hitvallású evangelikus egyháznak egyetemes főfelügyelője és hivatalban legidősb két kerületi felügyelője; végre az unitárius egyháznak hivatalban idősb egyik elnöke, azaz vagy püspöke, vagy főgondnoka». A végett tehát, hogy a világiak mentől nagyobb számban részesíttessenek. négy protestans püspöknek folyvást távol kell maradnia a főrendiházból, azaz két református és két ágostai püspöknek. A legnagyobb mérvben feltűnő ezen intézkedés s hiába kutatjuk annak indokait. Vajjon nem az illető hitfelekezet lelkészi főpásztora a legelső rendben hivatott és természet szerű képviselője-e az illető felekezetnek? Hiszen a törvény azt akarja, hogy a vallásközösségeknek *mint olyanoknak* engedessék bizonyos befolyás az állami törvényhozásra, valamint azt, hogy *egyházi* érdekeik a törvényhozó testületben képviselve legyenek, már most azt kérdezzük, vajjon az ilyenmű kérdésekben illetékesebb-e a választott világi képviselő, mint a felszentelt egyházi főnök? A protestans hitfelekezetek lelkészei talán oly exclusiv s a többi társadalmi osztályoktól izolált és a polgári élettől idegenkedő állást foglalnak el, hogy a közjólét érdekeiből szükségessé

válík számukat a törvényhozó testületekben leszállítani s helyettük világi képviselőket megbizni, minthogy egyoldalú s a közügyekre nézve káros clerikalis maguktartásától lehet tartani? . . . A főgondnokok illetőleg kerületi felügyelők talán felülmulják a püspököket tudományos műveltség és azon képesség tekintetében, hogy egyházuk érdekeit megfelelően és méltóan képviseljék? Avagy szükséges volt talán, ily módon oly elemet juttatni a képviseltetéshez, mely elem különben nem lett volna képviselve — holott tudjuk, hogy a főgondnokok illetőleg felügyelők tulnyomóan a mágánások osztályához tartoznak, kiknek *ezen* felsőház ugyancsak nincs hijjában?

Szóval, képtelenek vagyunk bárcsak némileg is kielégítően megfejteti azon indokokat, melyeknél fogva törvényünk a protestans lelkészi egyházfőkkel szemben ily állást foglalt el. Múltán csodálkozhatunk azon is, hogy protestans köreink oly csekély ellentállást fejtettek ki a törvény ezen feltűnő intézkedése ellen. Talán nem ártott volna fontolóra venni azon eshetőséget is, hogy a protestansoknak számtalan törvény által szentesített s féltékenyen őrizett egyházi és iskolai autonomiájuk ellen esetleg támadás is intéztethetik. Ily esetben a legerélyesebb ellentállást lehetne várni ezen hitfelekezetnek lelkészi képviselői részéről, kik már annyiszor bebizonyították, hogy autonomiájukat, elődeik ezen szent hagyományát, megsérteni nem engedik s azt bizonyos divatos doktrinák kedvéért feláldozni sehogys akarják. Ellenkezőleg majdnem biztosan lehetne arra számítani, hogy ezen felekezetek világi képviselői nagyobb fogékonyságot fognának tanúsítani ama divatos jelszavak iránt s hogy sokkal nagyobb készséggel belenyugodnának autonomiájuk egyik vagy másik irányban való megnyirbálásába.

Van Magyarországon összesen öt ev. reform., öt ev. ágostai és egy unitárius püspök, ezek mindannyian, kivétel nélkül, részesítendőek lettek volna a főrendiházi tagságban;

ezt követeli az egyenjogúság, a vallásfelekezetek méltósága s azon tisztelet, melyre a lelkeszi hivatás joggal tarthat igényt. De ezt követeli a törvény is. Épségben fennáll még ma is, mint állami alaptörvény, az 1791. évi erdélyi LIII. t.-cz.: «de aequalitate jurium ac libertatum liberique exercitii quatuor in Transylvania receptarum religionum» — ez a törvény az erdélyi református és ágostai hitfelekezetek hátrányára, kétségtelenül megsértetett. Mert az új törvény szerint a nevezett két protestans felekezet kivételével az összes többi erdélyi felekezetek felruházvák legalább egy állandó mandatummal a főrendiházban: az erdélyi római kath. egyháznak egy, a görög kath. egyháznak *kettő*, a görög keletinek egy és az unitarius egyháznak szintén egy állandó képviselője van; csak a két protestans felekezet nem bír állandó képviselettel, ők a főrendiházban csak az esetben lehetnek képviselve, ha egyházi főnökeik véletlenül az illető csoportnak rangban legidősebb dignitariusai közé tartoznak.

Az alaptörvényileg biztosított egyenjogúság ellen intézett eme sérelem azonban legjobban az erdélyi ev. ágostai egyházat érinti. Mert az erdélyi református egyház könnyen túlteheti magát jogainak eme megsértésén, mert ezen egyház tudvalevőleg egyesült a magyarországi reformátusokkal, tehát ezekkel együtt *egy* testté forrt össze, melynek egy a szervezete, nyelve, szükséglete stb. A magyarországi református képviselő tehát nehézség nélkül képviselheti egyszersmind az erdélyi református egyház érdekeit is. Ellenben az erdélyi ev. ágostai egyház teljesen önálló s a többi ágostai egyházkerületekkel semminemű szerves összefüggésben sincs s nem is lehet, minthogy a magyarországi ágostai felekezettől merőben eltérő s másnemű elvi alapon nyugvó szervezettel és igazgatással bír. A magyarországi lutheránus püspök vagy főfelügyelő tehát, kinek egyháza a presbyterialis rendszer alapján van szervezve, nem lehet azon helyzetben, hogy oly

specialis kérdésekre nézve felvilágosítást adjon, melyek a consistorialis rendszer alapján nyugvó erdélyi ágostai egyházszervezetre vonatkoznak, eltekintve a nemzetiség, nyelv, történelmi fejlődés stb. különbségétől. Ehhez járul még az is, hogy az erdélyi református egyház annyiban is képviselve tekintheti magát a főrendiházban, a mennyiben hívei közül számosan ott ülnek, t. i. azon erdélyi református mágnások, kik születésük alapján a főrendiház tagjai, kik tehát esetleg egyházuk érdekeit is képviselhetik. Ellenben az erdélyi ágostai hitvallásúaknak egyetlen egy tagjuk sincs, a mely születés, vagyon, vagy állami méltóság alapján hivatva lenne a főrendiházi tagságra.

De törvényünk egy más, ennél még eclatansabb jogsértést is foglal magában az erdélyi ev. ágostai hitvallásúakkal szemben, mely jogsértés nem maradhat említés nélkül. A mint a törvény fentidézett szövegéből kitűnik, a protestans egyházkerületek lelkészi és világi főnökei, tehát éppúgy a püspökök, mint a főgondnokok, illetőleg felügyelők szolgálati idejükhöz képest, tagjai a főrendiháznak, egyedül az erdélyi ágostai egyház van kizárva e jog teljes élvezetéből. Az ő világi főnökük, t. i. főgondnokuk, nem concurrál a többi ágostai világi főnökökkel, vagyis a főfelügyelőkkel, mert a törvény határozottan szól a hivatalban legidősebb *két* ev. ágostai *főfelügyelőről*, az erdélyi ev. ág. főgondnok tehát ki van zárva. Míg az összes többi kilencz protestans egyházkerület püspökeikkel s egyszersmind főgondnokaikkal, illetve főfelügyelőikkel concurrálnak, addig az erdélyi ágostai egyháznak a verseny csakis a püspökök között van megengedve. Mindenik protestans egyházkerület juthat azon helyzetbe, hogy egyidejűleg két képviselője van a főrendiházban, akkor t. i., ha mind a püspök, mind a világi főnök, hivatalukat tekintve, a legidősebb dignitariusok közé tartoznak, egyedül az erdélyi lutheránusoknál nem fordulhat elő ezen eshetőség

soha. De annál bizonyosabban be fog következni azon eset, hogy ezen egyház éveken, sőt évtizedeken át nem lesz képviselve a főrendiházban, még pedig nemcsak oly értelemben, hogy az egyház mint egyház nincs képviselve, de oly értelemben is, hogy ezen egyház egyetlen híve sem fog ott ülni, hiszen az erdélyi lutheránusoknak tudvalevőleg nincsenek mágnásai! Ennélfogva meg fog történni, hogy mintegy 400 tagból álló főrendiházunkban egyetlen egy tag sem lesz hivatva vagy bárcsak képesítve arra, hogy illetékesen felvilágosítást adjon oly esetleg fölmerülő kérdésekben, melyek az erdélyi ev. ág. egyházra vonatkoznak, vagy esetleg annak életérdekeit érintik!

Hiába keressük a jogegyenlőség ezen valóban kirívó megsértésének okait, már t. i. jogilag és törvényileg elfogadható okait. Mert azon indok, melyre a törvény alkotása alkalmával többen hivatkoztak, hogy t. i. a reformátusok főgondnokai és a magyarországi lutheránusok főfelügyelői élethossziglan viselik hivatalukat, míg az erdélyi ágostai főgondnok csak hat évre választatik: komoly duscussio tárgyát nem képezheti.

Az örökös jogon valamint méltóságuk illetve hivataluk alapján hivatottakon kívül törvényünk azon már említett sarkalatos újítást hozta be, hogy a főrendiházi tagoknak még egy harmadik csoportját is megalkotta, t. i. azok csoportját, kiket Ő felsége a ministertanács felterjesztésére élethossziglani főrendiházi tagoknak kinevez. A kormány által benyújtott törvényjavaslat szerint a kinevezett tagok száma a főrendiház első alakulásakor a ház összes tagjainak egy negyedét s későbbi kinevezések útján annak egy harmadát képezte volna. A kormány ezen liberalis javaslata el is fogadtatott a képviselőház által, de az akkori főrendiház, mely feltétlenül meg akarta őrizni a felsőház aristokratikus jellegét, tetemesen leszállította a kinevezett tagok számát, a képviselőház pedig elfogadta a főrendiház módosítását s ekként tör-

vénynyé vált azon intézkedés, hogy «az élethossziglan kinevezettek száma a jelen törvény értelmében szervezett főrendiház első alakulásakor a 30-at meg nem haladhatja. Ezentúl a kinevezés csak fokozatosan történik és évenként 5-nél többre semmi esetben nem terjeszthető. Az élethossziglani tagok összes száma pedig az 50-et túl nem haladhatja». Ezen megszorítás, mely szűkkeblű kasztszellemnek tulajdonítandó, tetemesen csökkentette az egész reform értékét, kivált ha tekintetbe vétetik, hogy a főrendiházi tagok tulajdonképeni zömére nézve, t. i. az örökös jogon hivatottak tekintetében elvi változás voltaképen nem is történt.

Azon vitakérdésre nézve, hogy vajjon a kinevezés, vagy pedig a választás rendszerének adandó-e elsőbbség, nem habozunk kijelenteni, hogy a kinevezés rendszere mellett szavazunk. A választás, bármiképen szervezzük azt, mindig *pártügy*, a pártok pedig igen változók, igen mulékonyak és sokkal gyakrabban ephemer természetű, sőt nem is igazolható érdekek alapján képződnek, semhogy azoknak ily fontos eszközt adhatnánk kezökbe külön pártérdekeik elérésére, oly eszközt, melyet egyhamar jóvátenni nem lehet, minthogy a választás élethossziglan történik. Hogyha pedig a választott tagok számára korlátolt tartamú megbízás hozatnék be, akkor hiányoznék ama stabilitás és állandóság s ezzel együtt ama conservatív jelleg, mely miatt a felsőkamara intézményét egyáltalában szükségesnek kell tartanunk.

Van végül főrendiházunk tagjainak egy negyedik csoportja is, t. i. a Horvát-Szlavonországok gyűlése által az 1881: XV. t.-cz. értelmében választott tagok, kiknek száma három.

A főrendiház összeállításán kívül elvi fontossággal bír azon kérdés, hogy e ház minő alkotmányjogi illetékességgel bír. Már mondatott, hogy régi főrendiházunk a kezdeményezés jogával nem bírt, vagyis a főrendiház csak oly törvény-

javaslatot tárgyalhatott, mely elébb a képviselőház elé hozott. A felső kamara lényegével és rendeltetésével ellenkező anomaliának tekintendő, ha e ház nincs felruházva ugyanazon jogokkal és ugyanazon hatáskörrel, mint a képviselők kamarája. Hiszen a kétkamararendszer alapeszméje abban rejlik, hogy mindenik törvény létrejöttére két külön törvényhozó testület összhangzó beleegyezése szükséges, mely testületek különböző elemekből levén alkotva, a felforgó kérdéseket különböző álláspontból ítélik meg, ez pedig a törvényhozás nagyobb állandósága és alapossága kedvéért szükséges, valamint azért, hogy a törvényhozás lehetőleg óvassék meg az elhamarkodott és a pillanatnyi, de múltó felfogások által előidézett törvényes intézkedésektől. Ennélfogva az egyik kamara nem lehet a másiknak alárendelve, ez pedig kétségtelenül megtörténik akkor, ha az egyiknek illetékességi köre annyira meg van rövidítve, hogy önálló kezdeményezés jogával nem bír.

A kormány által benyújtott törvényjavaslat ez anomaliának némileg véget akart vetni, midőn három eset kivételével egyebekben megadta a főrendiháznak azt a jogot, hogy bármely ügy, mely az országgyűlés hatáskörébe tartozik, a főrendiházban is kezdeményezhető s a kormány javaslatait közvetlenül a főrendiházban is benyújthatja. Ama három eset lett volna: indítványok és javaslatok, melyek az újonczállításra s általában a véderőre vonatkoznak, másodszor melyek az évi állami költségvetésre s általában az adóügyre, kölcsönök felvételére s újabb kiadások megszavazására s végül harmadszor, melyek oly ügyekre vonatkoznak, melyek az 1867: XII. t.-cz. szerint közösek, vagy az osztrák-magyar monarchia mindkét államában egyenlő elvek alapján szabályozandók.

A törvényjavaslat ezen része azonban nem vált törvény-nyé, minthogy a két ház nem tudott megegyezni a főrendi-

háznak megadandó kezdeményezési jog terjedelme felett. A képviselőház a három nevezett eseten kívül még számos más ügyre vonatkozólag megtagadta a főrendiháztól a kezdeményezés jogát, az akkori főrendiház pedig, mely talán hajlandó lett volna a kormány törvényjavaslatában megállapított megszorításokat elfogadni, vonakodott a képviselőháznak lényegesen tovább menő módosításaihoz járulni s így létre jött mint compromissum a törvény 13. §-a, mely szerint a főrendiház jogköre az marad, a mi volt s a kezdeményezésre is marad az eddigi gyakorlat addig, míg az iránt, hogy mely ügyek legyenek a törvényhozás mindkét házában s melyek kizárólag a képviselőházban kezdeményezhetők, külön törvény nem intézkedik. Ezen külön törvény azonban mai napig sem hozatott meg, s alig van kilátás arra, hogy egyhamar létre fog jönni.

Meltzl Oszkár.

AZ ÉBRENLETRŐL.

LÉLEKTANI TANULMÁNY.

1. A bölcselelő egyik főtörekvése mindenkor az volt, hogy betekintést nyerjen abba a műhelybe, a hol az emberi gondolatok készülnek. Ez okból nagyon érdeklődik azon állapotok iránt, midőn a lélek mintegy magába száll, magába merül, a külvilágtól elvonatkozik. Mert ugyan hol és mikor készülnek a gondolatok, ha nem ezen elmerült állapotokban? Lázás, sürgős tevékenység közepett a gondolat nyugton nem érlelődhetik, egyáltalán mialatt figyelmünk nagyon a külvilágra irányul, inkább az elmesség érvényesül, mint maga az elme. Hogy a gondolat kellően érlelődjék, nagygyá és hatalmassá fejlődjék, arra a csöndes, elvont állapotra van szükség, melyet magábamerültségnek nevezünk. Arra a különös állapotra midőn ugyan *kétségtelenül ébren vagyunk, de tulajdonképen mégis álmodunk.*

Ez a belső ellentmondás fölkelti kíváncsiságunkat és további gondolkodásra ösztökél. Az ébrenlétet rendszerint az alvással hozzuk ellentétbe; de íme magán az ébrenléten belül is mutatkoznak ellentétek. Nemcsak alvásközben lehetnek almaink: betolakodnak azok az éber állapotba is. De vajjon mi szerepet játszanak itt? mit keresnek a kísértetek fényes nappalon?

Ha áttekintjük egy napnak lelki történetét, észreveszszük, hogy órákon keresztül a külvilág által voltunk igénybe véve,

de fölfedezhetünk olyan időszakokat is, midőn a közvetlen környezet félíg-meddig megszűnt reánk nézve létezni, vagyis bekövetkezett a magábamerülésnek sajátos, rejtélyes állapota. Érdekes, hogy a magyar nyelv mily gazdag olynemű elvont állapotok megjelölésében, minők pl. az ábrándozás, melázás, merengés, andalgás, tünődés, évvődés, töprengés stb. Némelyek közülök inkább lyrai természetűek, másokban azonban egész drámai monolog lappanghat; némelyekben a hangulat, másokban a képzelet túlnyomó; némelyekben az emlékezet, másokban a remény uralkodhatik. Általában vannak közöttük inkább költői természetűek, míglen mások túlnyomóan elmélkedő jellegűek: egy tekintetben azonban mindannyian megegyeznek; abban ugyanis, hogy meghasonlást rejtenek magukban: *a szemlélő lélek meghasonlását a jelen környezettel.*

A «meghasonlás» szónak eme használata iránt talán kételyek fognak támadni. De én azt hiszem, hogy ezt a kifejezést nemcsak a szenvedélyesen cselekvő, hanem a nyugodtan contempláló lélekre nézve is alkalmazhatjuk. Midőn ugyanis magunkba merülünk, két erő küzd egymással, hogy lelkünket hatalmába kerítse: egy idealis hatalom, mely bennünket a jelen környezettől elszakítani iparkodik, és a való környezetnek realis hatalma, mely figyelmünket magához bilincselni törekszik. A valóság és az eszmevilág harcza, melyről az emberek annyit beszélnek, sehol sem válik úgyszólván szem-melláthatóvá és kézzelfoghatóvá, mint az elmerült állapotban, midőn a lélek ébren van és látja környezetét, félíg pedig elkalandozott a gondolatok és álmok országába. Ha valahol a világon, hát itt beszélhetünk meghasonlásról, itt az elvont állapotokban: mert itt figyelheti meg mindenki önmagán a realis és az idealis világ szakadását. Még a népnek együgyű fia is tudja, hogy mi különbség van a «testi és lelki szemekkel» való látás között, és ő is gyakorta érzi e kétféle látásnak küzdelmét és meghasonlását.

2. Már a mondottakból kiderül, hogy az ébrenlét nem lehet valamelyes egyszerű lelki állapot, hanem hogy az eszméletnek legalább is kétféle áramlatából van összetéve. Az ébrenlétben belül meg kell különböztetnünk *a realis és az idealis eszméleti áramokat*. Realis (vagyis érzéki) áramok alatt értjük azokat, melyeknek lefolyása fölött a jelen környezet közvetlen és föltétlen uralmat gyakorol; idealis (vagy szellemi) áramok alatt pedig azokat, melyek a környezet közvetlen befolyása alól felszabadultak, tehát jelen nem lévő tárgyakra vagy eseményekre vonatkoznak. És talán fölösleges is hozzátennem, hogy a fentebbiekben meghasonlás alatt éppen a kétféle áram harczát és váltakozó diadalát értettem. Minden úgynevezett elmerült vagy elvont állapotban a kétféle eszméleti áram küzd olyképen egymással, hogy hol az egyiknek, hol a másiknak túlnyomó befolyása alá kerülünk.

Minél együgyűbb valamely lélek, annál csekélyebb szerepet játszanak lelki történetében az elvont állapotok; ellenben minél tudatosabb valamely egyéniség, annál nagyobb része van a meghasonlásban. Alig képzelhető érdekesebb statisztika, mint az, mely kimutatná, hogy naponta mennyi ideig voltunk elfoglalva a külvilággal és mennyi időt vettek igénybe az elmerült állapotok. Arról körülbelül mindenki számot tud adni, hogy a napnak 24 órájából mennyi jut nála az alvásra; de arról, azt hiszem, vajmi kevesen tudnának még csak hozzávetőleg is beszámolni, hogy az ébrenlétnek milyen hányadrészt szentelték a magábaszállásnak. Képzeljük el, hogy egy önműködő gépezet naponta följegyezne elvont állapotaink időtartamát: mennyi tanulságot meríthetnénk az ilyen jegyzetekből, mily fölöttébb érdekes fény derülne egész lelki életünk egyéni jellegére! Ekkor tűnhetné ki igazán, ki közülünk a gyermek, ki a tudatos lélek; ki a realista megfigyelő, ki a magábamerült szellem; ki a sivár próza embere és ki él a költői álmok világában.

A realis és idealis áramok váltakozását egy hullámvonal segítségével ábrázolhatjuk mértanilag. Megállapodhatunk abban, hogy a görbe vonal hullámhegyei az érzéki áramot, hullámvölgyei pedig a magábamerültséget képviseljék. Az ilyen görbe vonal figyelmünk mozgásának tökéletes képét adná. Az abscissa tengelyről olvasnók le az időt, az ordináták pedig eszmélkedésünk energiáját fejeznék ki valamely tetszőleges pillanatban. A vonal hajlása jelképezné, hogyan nő vagy fogy figyelmünk ereje és a vonal domború vagy homorú volta a realis, illetve idealis áram túlsúlyát jelezne. Ott, a hol a domborúság homorulatba megy át, vagy megfordítva, volnának ébrenlétünk szakadópontjai; nevezetesen az elnerülés pontja, mely az idealis áram kezdődő túlsúlyát, és a fölocsidás pontja, mely a realis áram diadalra vergődését hirdetné. E pontok egymásra következésének sűrűsége érdekes világot vetne az egyéni szellem ruganyosságára, az elmélkedés gyorsaságára, ötletgazdagságra stb.

Ha az ébrenlét vonalát napról-napra figyelemmel kísérhetnők, akkor föltűnnék, hogy alakja mennyire változik az egyén korával, mert hiszen a gyermek lelke még nagyon is tapad az érzéki jelenségekhez és a tartósabb elvonatkozásra csak később lesz képessé. Érdekes volna a különböző foglalkozású emberek eszméletvonalának egybevetése. Kiderülne, hogy e vonal a nép fiánál aránylag kisebb hullámozást mutat, mert lelke idealis irányban csekélyebb mértékben van igénybe véve. Kítűnnék továbbá, hogy főleg a műveltség, szellemesség, genialitas fokától függ a vonalak erősebben kifejtett hullámozatossága. Az elmezavar valószínűleg a vonal ijesztő szabálytalanságában jutna kifejezésre. Erős és szabályos hullámozatosságot főleg a nagy bölcselőknél találhatnánk, mert ezek egyrészt nagy érdeklődéssel figyelik a külvilágot, másrészt pedig igen tartósan tudnak magukba süllyedni. Bizony tanulságos volna a kiváló egyéniségek eszméletvonalait egybe-

vetni, de hát ez élvezetről le kell mondanunk. Szerencsére alkotásaikból tudunk valamennyire ama vonalra következtetést vonni; hiszen a kritikának tulajdonképen ez is a feladata. A kritikus pl. egy író munkájából megbecsüli a benne foglalt érzéki megfigyelés gazdagságát, megállapítja, hogy milynemű az elvont állapot, melyben a munka készült, mennyi benne az ihlet, az elmeél stb., szóval mintegy megszerkeszti az író eszméletvonalát.

3. A meg hasonlítás, melyet az ébrenléten belül észrevettünk, minden lélektannak alapvető megfigyelései közé tartozik. Hogy mily véghetetlen hordereje van az emberi lélek ama képességének, hogy közvetlen környezetétől elszakadni képes, azt csak akkor fogjuk kellően mérlegelhetni, ha elképzeljük, hogy e csodálatos erővel nem rendelkeznenék. Leírhatatlan az a rabszolgaság, az a lelki járom, mely alatt görnyedeznénk, ha figyelmünk nem szakadhatna el a külvilágtól. Szánjuk az embert, ki nyomorban tengődik és ki a megélhetés gondjai alatt roskadozik; szánjuk a kórágyn sinlő beteget. kit kínjai úgy lenyűgöznek, hogy fájdalom kívül egyébire gondolni sem képes; szánjuk a terhes munka alatt nyögő rabot, kinek nincs érkezése egy magasabb gondolathoz föl-emelkedni: szánjuk a szibériai ólombányák nyomorultjait: szánjuk a sötét börtön mélyére vetett és rablánczait tehetetlenül rázó, ember- és istentől elhagyott teremtet; ámde mindezeknek rabsága mily csekélység ahhoz a rabsághoz képest, mely állandó örök súly gyanánt nehezdedve az emberi lélekre, megakadályozná, hogy az csak egy másodperczre is elvonatkozzék a tárgyaktól, melyek közvetlen környezetét képezik. Mily mérhetlenül nyomorult lehet az olyan lény, mely a saját lelkében nem találhatna egy utolsó rejtett, csekélyke kis zugot, a hova visszavonulhatna mint végső menedékhelyre, hogy elfeledje, ha csak egy pillanatra is, a jelent és élhessen egy másodpercz tartamáig a mult emlékének, vagy

szóhesse egy másodpercig a jövőnek reményeit és álmait. Mily határtalanul nyomorult lény lehet az, melynek nincs otthona a saját lelkében, s mely aczélbilincsekkel van hozzákovácsolva a jelenhez: a jelennek minden legcsekélyebb mozzanatához.

Még az állati lélektől sem tagadhatjuk meg teljességgel a meghasonlásra való képességet. Bizonyos ugyan, hogy az elvontság állapotai még a magasabb rendű emlős állatok (ló, kutya, elefánt, majom) életében is aránylag nagyon csekély szerepet játszanak, mégis nem hiszem, hogy akadna lélek-buvár, a ki komolyan vitassa, hogy az állati elme teljesen képtelen a környezettől való elszakadásra. Mert hiszen akkor az állati lélektől meg kellene tagadni nemcsak minden előre-látást, hanem egyszersmind minden emlékezőtehetséget is. Kell, hogy az állatnak is legyenek pillanatai, midőn valahogy föl-szabadul a környezet rabsága alól és valamelyes távollevő tárgyak emlékei tolujanak lelkének fölszínére. Az állati ébren-létet sem szabad valamely egyszerű állapotnak tekinteni: abban is meg kell különböztetni a realis és az ideális eszméleti áramot; abban is föl kell tételeznünk a meghasonlásra való képességet, bármily jelentéktelen is legyen az az emberi szellem mélységes meghasonlottságához viszonyítva. Midőn pl. a ló távollevő társa után nyerit, és midőn e nyerítés időszakonkint ismétlődik úgy, hogy az ember szinte meg van hatva az állatnak nagy társas vonzalmától: akkor lehetetlen elzárkózni ama föltevés elől, hogy a ló lelkén ama pillanatokban távol-levő társának képe tényleg átsuhant. Mert ha a környezet valóban teljesen lekötne az állat figyelmét és ha a jelenlevő tárgyak nyűge alól semmiképen föl nem szabadulhatna, akkor nem is ébredhetne föl benne az elszakadt társ után való vágyakozás, mely a nyerítésben oly hathatósan jut kifejezésre.

Az állati lélek vizsgálatánál egy gyakorlati szabályt sohasem szabad szem elől tévesztenünk: az emberi lélek

alapvető tulajdonait ugyanis nem szabad az állatoktól könnyelműen elvitatnunk. A különböző lelki tulajdonok ugyanis oly szorosan függnek össze egymással, hogy az egyiket tagadván, könnyen a többit is tagadni kényszerülnénk, úgy hogy végül a szerencsétlen Descartes-féle álláspontra szorulnánk s az állatokat lelketlen gépeknek kellene tekintenünk. A míg a legsúlyosabb bizonyítékokat össze nem gyűjtöttük, addig ne kobozzuk el az állati lélektől a legcsekélyebb tulajdonságot sem. Ha pl. kétesnek látszik, hogy szabad-e az állatoknak is ideális eszméletet tulajdonítani: ez csak arra serkenthet bennünket, hogy szigorúbban vizsgáljuk a realis és ideális eszméleti áramok viszonyait az embernél, abban a reményben, hogy a fokozódó önismeret útján az állati lelket is meg fogjuk érteni.

4. Behatóbban kell tehát megvizsgálnunk az emberi ébrenlét vonalát; főleg arról kell magunknak fogalmat alkotnunk, hogy a realis és ideális áramok mily időközökben következnek nálunk egymásután. Első tekintetre úgy tetszik, hogy figyelmünk órákon keresztül szünetlenül irányulhat a külvilágra; azonban ezt csak a felületes önmegfigyelés hiteti el velünk. A ki az emberi figyelmet vizsgálja, észreveszi, hogy az mily tétova természetű, mily nyugtalan, állhatatlan, mily könnyen siklik egyik tárgyról a másikra, mily könnyen vesztí el a realis talajt és mily szívesen iramodik az álomképek országába. Szigorúbb önvizsgálatnál kiderül, hogy a realis eszmélkedésen belül is elég gyakran lépnek föl ideális irányú megszakítások. Így pl. egy személyt megpillantva, egész történet juthat eszünkbe, mely az illetővel kapcsolatban van; figyelmünk tehát elkalandozott a multba, de az egész portyázás oly rövid ideig tarthatott, hogy jóformán tekintetbe sem jön, mert ily rövid időtartam alatt alig mulasztottuk el valamely érzéki jelenség észrevételét. Megeshetik azonban, hogy valamely helyzet fokozott figyelmet követel,

a mikor aztán a csekélyebb elkalandozás is következményekkel jár, mint pl. gépekre való felügyelésnél. Ilyenkor figyelmesekké leszünk azon rövidebb tartamú elvont állapotokra is, melyek a realis irányú ébrenlétet megszakítják.

A léleknek pillanatnyi el-elkalandozásai okozzák azt, a mit *szórakozottságnak* nevezünk. Ha még bizonyítani kellene, hogy az elvont állapotok meghasonlást rejtenek magukban, akkor csak a szórakozottság tünetényeire hivatkozom, mert ezekben egészen nyilvánvaló lesz a realis és az ideális áramok összeütközése. Tanuló gyermekeknél gyakran tapasztaljuk, hogy nem képesek figyelmüket az elvont tárgyra irányítani, mert lelkük tapad az érzéki tárgyakhoz, melyek őket közvetlenül környezik. A szórakozás e nemét realis szórakozottságnak nevezhetjük, mert itt a realis áram győz az ideális áram fölött. Egészen másfajta szórakozottság az, melynek tünetei a sokat gondolkozó vagy fantáziáló embereknel észlelhetők. Ezek gyakran nem képesek figyelmüket arra a tárgyra fordítani, mely közvetlenül hat érzékeikre. Erőt vesz rajtuk egy gondolat, egy ábránd, vagy más eféle, mi által néha fonákságot művelnek, vagy veszedelmet zúdítanak magukra. Itt ideális szórakozottsággal van dolgunk, mert az ideális áram győz a realis áram fölött. Megemlítem még, hogy vadászok és állatidomítók az állatoknál is tapasztalnak szórakozottságszerű tünetényeket: a mi egészen világosan bizonyítaná, hogy az állati figyelem is képes a meghasonlásra.

De a mi az állatnál csak futó gyengeség, az az embernél az erőnek gyorsan újuló örök kútforrása. Ki tarthatná számon, hogy lelkünk hányszor és mely pillanatokban szakad el közvetlen környezetünk érzéki jelenségeitől és hányszor tér ismét megfrissült erővel vissza hozzájuk? Ki döntené el, hogy ébrenlétünk vonalának hol vannak rövidebb tartamú, általunk észre sem vett bemélyedései? Mint a hogy egy tájkép domborzatában nem tűnnek föl a csekélyebb talajhul-

lámzások, vagy inkább mint a hogy a tengeren nem vesszük figyelembe a vizeknek minden csekélyke fodrozását, azonképen a lélek mindennapi történetében elkerülik figyelmünket az elmélyedés, magábaszállás, eltűnődés nagyon rövid perczenetei, és így valóban a legkényesebb feladatok egyike megbecsülni, hogy az eszmélet vonalának mily hányadrészt foglalják el a hullámvölgyek. Én legalább könnyebb földadatok tartanám az óceán minden hullámemelkedésének számon tartását, mint annak pontos megállapítását, hogy az emberi lélekben mily időközökben váltakoznak a realis és idealis eszméleti áramok. Ha vannak talán szerény lelkek, kik azt hiszik, hogy az elmélyedés állapotai náluk aránylag ritkán, és csak hosszabb időközök után jelentkeznek, úgy hogy azt vélük, miszerint eszméletük vonala ritkán mutat hullámvölgyeket: azoknak csak annyit mondhatok, hogy nagy csalódásban élnek. Sokkal okosabbak és elmésebbek ők, mint a milyeneknek magukat tartják. Remélem, hogy ezt a következőkben be fogom bizonyíthatni.

Mert ugyan egyáltalán miből vesszük észre, hogy egyideig elmélyedve voltunk, vagyis magunkba merültünk? Csakis abból, hogy az elvont állapotból fölocsúdtunk. Ha ez a fölébredés vagyis a valósághoz visszatérés hirtelen történik, ha teszem pl. egy váratlan jelenés vagy zörej fölrazéber álmodozásunkból, akkor összerezzenésünk emlékeztünkben marad és ezzel együtt megmarad annak tudata is, hogy fölocsudásunk előtt elmerülve voltunk. Ha azonban rázkódtatás nélkül térünk vissza a valósághoz, akkor gyakran nem is vesszük észre, hogy az imént elmerülve voltunk. Figyelmünk csodálatos nesztelenséggel szakad el a külső környezettől, úgy, hogy nem is vesszük észre, mikor kezdődik elmerültségünk, és ép oly nesztelenül térhet ismét vissza a valósághoz, úgy hogy az sem jut tudomásunkra, hogy elvont állapotunk mely pillanatban ért véget. Szóval oly könnyedén

suhanunk át a realis áramlatból az ideális áramlatba, oly halkan ringatódzunk a kétféle eszméletnek hullámain, hogy nem tudunk magunknak számot adni arról, hányszor csapott át figyelmünk egy bizonyos idő letelte alatt a realis irányból az ideális irányba és megfordítva. Egy példa legjobban világíthatja meg a dolgot.

Ha valakinek beszédére ügyelünk, akkor lelkünkben folyton nagy gyorsasággal váltakoznak a realis és az ideális áramok. A pusztá hangok egymásutánja okozza a reális áramot; az ideális áram pedig azon látományokból és gondolatokból alakul, melyeket ama hangok keltenek lelkünkben. Ha a beszéd fölöttébb gyors, akkor megtörténhetik, hogy értelmét kellően föl nem fogjuk: a reális áram ugyanis olyanira igénybe veszi figyelmünket, hogy közbe-közbe nem marad elég érzésünk az ideális árammal való foglalkozásra. De megtörténhetik az is, hogy a hallott szavak valamely fölöttébb élénk víziót keltettek bennünk, mely elvonja figyelmünket magától a beszédétől. Egy érdekes személy jöhetett szóba s a mit róla hallottunk annyira meghatott, hogy figyelmünk nem tapad többé a hangok áramához. Ilyenkor az ideális áram az, mely nem engedi, hogy egy pillanatot a realis eszmélkedésnek is szentelhessünk. Rendszerint azonban a kétféle eszmélkedés pillanatról-pillanatra nagy gyorsasággal és elég szabályosan váltja föl egymást lelkünkben.

5. Immáron az ébrenlétnek egészen új fölfogásához jutottunk. Eddig ugyanis azt hihettük, hogy az elvont állapotok csak kivételes jelenségek az ébrenlétben belül, most azonban kénytelenek vagyunk ama fölfogásnak tért engedni, hogy a *rövidebb tartamú elvonatkozások, melyekről magunknak számot sem adunk, rendkívüli sűrűséggel lépnek föl a legközönségesebb eszmélkedés folyamán is*. Minél szigorúbb figyelemmel vizsgáljuk azt, a mi lelkünkben egy nap folyamán történik, annál jobban meggyőződünk

arról, hogy az elvont állapotok nagy szerepet játszanak a legköznapiabb munkában és az emberekkel való legközönségesebb érintkezésben is. Észreveszszük, hogy a jelen környezettel való meg hasonlítás nem valami kivételes jelenség, hanem ellenkezőleg a rendes állapot. Az egészen műveletlen és együgyű embernek ébrenléte sem egyéb, mint egy neme a környezettel való folytonos meg hasonlításnak és a hozzá való folytonos visszatérésnek. Szóval *az ébrenlét fonala mintegy két szálból van sodorva: a realis és az idealis eszmélkedés szálaiból.*

Talán kissé föltűnő, hogy kétféle eszméletről beszélek, de ki kell jelentenem, hogy súlyt fektetek arra, miszerint a realis és idealis áramok alatt az eszméletnek két különböző fajtáját értem. Hogy is ne! hiszen az eszmélkedésnek e két faja időrendben következik egymásra, mint pl. az ébrenlét és az alvás. Abban pedig, azt hiszem, mindnyájan megegyezünk, hogy másnemű az éber ember eszmélete és másnemű az alvásközben álmódó emberé. Nos, ha különbséget teszünk az éber és az álmódó eszmélet között: ugyanoly joggal magán az ébrenléten belül is kétféle eszméletet fogunk megkülönböztetni. Igaz, hogy az ébrenlét és az alvás hosszabb időközöket vesznek igénybe, holott a realis és az idealis áram gyors ütemben váltakozhatnak egymással, de itt nem az időtartam dönt, hanem az, hogy a két eszmélet valóban az egymásutániság viszonyában van egymással. Ehhez az egymásutánisághoz pedig szó sem férhet, hiszen épen abból az alapvető megfigyelésből indultunk ki, hogy vannak időszakok, midőn a jelen környezet köti le figyelmünket és ismét következnek időszakok, midőn magunkba merülünk. A kétféle áram megkülönböztetését tehát kezdettől fogva az időrendre, az egymásutániságra alapítottuk. Mi több, a szórazottság tünetényeiből kiderül, hogy a két áram ellentétes

természetű, egymással összeütközik, egymást kizárja és hogy ép ennélfogva csak időrendben válthatja föl egymást.

És itt egyszermindenkorra meg kell jegyeznem, hogy lelki jelenségek vizsgálatában az időrend az, a mit sohasem szabad szem elől tévesztenünk, mert a lelki élet különmemű szakaszait csak az egymásutánra való figyelés által fedezhetjük föl. Történetírás és lélektani elemzés abban rokonok, hogy az eseményeknek helyes időrendi tagolásán alapulnak. A lélekbuvár eszménye, hogy pillanatról-pillanatra nyomába törtetvén a lelki eseményeknek, a lélek teljes történetét tárja föl előttünk. Csak ez eszményhez való tántoríthatlan ragaszkodás vezethetne egy realis alapon nyugvó, leíró vagy jobban mondva elbeszélő lélektanhoz. Minden eddigi psychologianak legfőbb baja, hogy a lélektani módszer legelemibb követelményét szem elől tévesztette. Ezt egy oly példán akarom megmutatni, mely a fentebbi fejtegetésekkel szoros kapcsolatban van.

6. John *Locke* az emberi értelemről írt korszakalkotó munkájában (II. könyv, I. fejezet) a képzetekről általában és azoknak keletkezéséről szólván, azt tanítja, hogy tudásunknak két forrása van. A gondolkodáshoz való anyagot ugyanis részint az érzéki tapasztalatból, részint a lélek önészleletéből merítjük, és e kétféle tapasztalaton kívül az emberi tudásnak semmi más kútforrása nincs. Bármily tetszetős e tan, a közelebbi vizsgálat meg fogja mutatni, hogy *Locke* azt a lélektani tényt, melyet a fentebbiekben fejtegettem, t. i. a figyelem meghasonlását realis és ideális irányban, egészen ferde világításba helyezte.

Locke ugyanis a tapasztalatszerzés két neméről beszél és az által különbözteti meg a kettőt egymástól, hogy az egyik az érzékszervek segítségével, a másik pedig az érzékek nélkül történnék. Mily furcsa *distinctio*! A lélek egyszer használná az érzékszerveket, máskor meg nélkülözni tudná

őket. Hogyan képzeljük el azt, hogy a lélek megragadja az érzékszervet és annak segítségével észlel, máskor meg eldobja az érzékszervet és a saját erejéből teszi észleleteit. Hiszen itt a lélek oly módon van az érzékektől megkülönböztetve, mintha egészen külön álló dolgok volnának. Az érzékeknek külön erejük volna és a léleknek is külön ereje. Továbbá tekintetbe kell venni, hogy midőn a lélek az érzékeket használja, okvetlenül a saját erejével is él, holott Locke a dolgot úgy tünteti föl, hogy a lélek egyszer csupán érzékeit használná, máskor kizárólag a saját erejével élne, a mi teljes abszurditás. A léleknek egészen saját erejéből való működését Locke *belső érzéknek* nevezi, de hogy eme belső érzék alatt mit kelljen érteni, azt maga Locke sem fejtegeti. A külső és belső érzék, a külső és belső tapasztalat fogalma még ma is kísért a pszichológiában és lehetetlenné teszi a lelki élet tisztább elemzését. Csodálkozhatunk-e, ha támadt aztán gondolkozó, a ki egyszerűen tagadta a belső érzék létezését? Ilyen volt századunkban *Comte*, ki egyszerűen tagadta az önmegfigyelés lehetőségét. Hát nagyon természetes, hogy midőn oly hamis megkülönböztetések uralkodnak a lélektanban, mint a külső és a belső érzék, eléállhat egy elkeseredett elme, a ki nem elégszik meg azzal, hogy a fennálló megkülönböztetést hamisnak mondja, és a helyett, hogy jobbakat keresne, mindjárt az egész lélektant lehetetlenségnek deklarálja.

De Locke nem csak kétféle ismeretforrásról, de egyenesen kétféle ismeretanyagról is beszél. A tudásnak kétféle anyagát különbözteti meg: az egyiket a külvilág, a másikat maga a lélek szolgáltatná. Ime oda jutunk, hogy képzeink közt két kategóriát kell megkülönböztetnünk, melyek oly viszonyban állanak egymással, mint test a lélekkel. Eddig azt hihettük, hogy képzeink kivétel nélkül lelki jelenségek; most már azt kell hinnünk, hogy képzeink származásuk

szerint két osztályra szakadnak és hogy az egyik osztály talán nem is sorozható a lelki jelenségek közé. Hogy miféle gondolkodás az, mely két egészen különböző kútforrásból merít egészen különböző ismeretanyagot, azt valóban bajos elképzelni. Hogy az olyan gondolatok, melyek kétféle forrásból erednek, miképen férnek össze agyunkban, az Lockét legkevésbé sem nyugtalanította. Pedig ha valóban úgy volna, mint ő azt föltűnteti, akkor a kétféle ismereti anyag, mely kétféle ismereti forrásból származik, okvetlenül fölrobbantaná minden gondolatunkat és minden eszmélkedést lehetetlenséggé tenne. Az ember itt látja világosan, hogy a testnek és léleknek kettészakítása, vagyis a dualistikus metaphysika, mily borzalmas chaost okoz a lélektani fogalmakban.

Én nem beszélek kétféle «ismeretforrás»-ról, sem pedig «külső és belső érzék»-ről, mert az efféle képletes beszéd a legnagyobb zavart okozhatná. Nem mintha képletes beszéddel élni nem szabadna, hanem az olyan metaphorák, mint a két «ismeretforrás» vagy a «külső és belső érzék» csak térbeli, nem pedig időbeli rendre emlékeztetnek: már pedig mondtam, hogy a lélektani buvárlatban az időrendet szem elől téveszteni nem szabad. Én realis és idealis eszméleti áramokról beszélek, melyek egymást kölcsönösen fölváltják, és mindenki észreveheti, hogy «áramok, melyek egymást fölváltják» oly képletes beszéd, mely határozottan időrendet foglal magában. E kétféle áram létezését nem is tagadhatja senki, mert mindenki tud különbséget tenni azon állapota között, midőn a környezet figyelmét leköti és ama másik állapota között, midőn a környezettől elszakadt és távollevő tárgyakkal foglalkozik. Locke-nak is a külső és belső érzék helyett emez áramokról kellett volna szólnia és akkor észrevette volna, hogy a két áram közti különbség nem azon alapul, hogy az egyikben a lélek a külvilággal és a másikban önmagával van elfoglalva. Mert valaki lehet elmerült

állapotban a nélkül, hogy a lélek önmagára gondolna: ábrándozhatik a csillagokról, gondolhat szerelme tárgyára, lehetnek látományai a múlt időkről és jövőidőkről, szóval foglalkozhatik mindenfélével; csak hogy míg a reális áram a jelenlevő dolgokra vonatkozik, addig az ideális áram távollevő vagy talán épenséggel valójában nem is létező dolgok képét vagy eszméjét varázsolja elénk.

A lélektan nem volna oly ingatag tudomány, ha a bölcselők hű és gondos önmegfigyelést gyakorolnának. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a lelki folyamatok vizsgálatában az időrendről sohasem feledkezünk meg. Épen az *időrendi tagolás* módszere vezetett ahhoz az alapvető belátáshoz, hogy ébrenlétünk nem egyéb, mint kétféle eszméletnek ritmikus, rezgő váltakozása.

Palágyi Menyhért.

MONTESQUIEU ÉS A FELELŐS KORMÁNY INTÉZMÉNYE.¹

Tagadhatlan tény, hogy a népek a mult század közepétől általános eszmék után indulnak, melyeket az irodalom népszerűvé tett, vagy melyek helyességének belátására vezettet. Századunk politikai törekvéseinek célját, a constitucionális népképviselési államot is, legalább a continensen, az elmélet hozta létre és továbbfejlődésénél szintén ez jár elől. S ha ma a civilizált népek életét vizsgáljuk, alapján mindenütt ugyanazon elvekkel találkozunk, a különbség csak alkalmazásuk mértékében mutatkozik.

Könnyen érthető tehát, hogy az úttörő politikai művek alig kiszámítható jelentőségre emelkednek. Egy Rousseau, egy Montesquieu átalakítják a világot, s ebben bármennyire eltérjenek is egyébként, kiegészítik egymást. Rousseau — mint mondani szokás — Schweizből átülteti az egyenlőség fogalmát és iratai első sorban hatnak oda, hogy a régi állam korhadt intézményeivel megdőljön. De a speculative dolgozó bölcész, ki az embert és életviszonyait alig ismeri, az újat szervezni nem tudta. Az 1793-iki francia alkotmánytervezet, mely Rousseau positiv javaslataihoz legközelebb áll, sohasem nyert igazi életet. A régi romokon az új rend, nagyban, egészben Montesquieu tanai szerint alakul, a mellett, hogy a

¹ Julius Schvarcz : Montesquieu und die Verantwortlichkeit der Rätthe des Monarchen in England, Aragonien, Ungarn, Siebenbürgen und Schweden. — Leipzig, 1892.

Rousseau által világgá bocsátott egyenlőségi eszme a francia forradalomból kikerülve, továbbra is életképesnek mutatja magát. Rousseau művei annak idején népszerűbbek voltak, egyrészt az előadás bensősége, sőt bája folytán, másrészt meg, mert az annyira gyűlölt régi rendet alapjában támadják s így az olvasók saját vágyaikat látják bölcsesleg igazolva. De Montesquieu a mai alkat szervezésén faradozó társadalmakat állandóbban és általánosabban befolyásolja.

Azért kevés mű is van a világirodalomban, mely annyi bírálatnak, bonczolgatásnak lett volna tárgya, mint az *«Esprit des Lois»*. A kor legkiválóbb emberei: Voltaire, Helvetius, D'Alembert, Saurin, majd Destutt de Tracy és még számosan az első- és másrendű nagyságok közül elemzés alá veszik. Nem mondhatnók azonban, hogy e bírálatok alkalmassok lennének való értékét, szorosan vett államtudományi szempontból bemutatni. Egy műről, mely a gyakorlati politikát oly közelről érdekli, a forrongó és reformok után epedő korban alig is volt várható higgadt, tárgyilagos ítélet. Sokkal természetesebb, hogy a benne kifejtettek iránt való rokon- és ellenszenv szüli a véleményt a pártoskodás elfogultságával. Megjelenése után csakhamar egész halmaz röpirat lát napvilágot ellene. Egyeseknek nincs is más céljuk, mint a művet lerántani, mert irigylik sikerét; mások ellene vannak, mert a régi iránti aggodalmas szeretetükben minden új gondolatot a forradalom előrevetődő árnyékának tekintenek s védik *«a trónt meg az oltárt»* (pl. Bonnaire abbé), a mire a jelen esetben ugyan nem volt szükség. De megtámadják más okokból is, hogy a mindinkább tért foglaló demokratikus eszméket képtelen való jelentésükben méltányolni. Még Helvetius is azzal vádolja Montesquieut, hogy a régi intézményekkel szemben úgy viselkedik, mint a világba lépő ifjú az idősebb nők iránt, kiknek még igényeik vannak, tetszését ugyan már nem nyerik meg, de azért velők szemben is jól neveltnek és

udvariasnak akar látszani. Kár — mondja — hogy Montesquieu a nemes ember minden előítéletét megtartotta, innen származnak tévedései; ez sajnálandó úgy az ő, mint az emberiség érdekében, melynek jobban szolgálhatott volna. Többen meg szemére vetik az angol intézmények iránt való előszeretetét. Magasztalói azok, kik maguk is inkább a közép úton járva, Montesquieu mérsékeltbb tételeit, különösen a polgári szabadság iránt mutatott józan lelkesedését rokonszenvvel fogadják s e rokonszenvet csak fokozhatja az író tapintata, az előadás eleganciája; s hogy a megkedvelt művet védjék, illetve kiemeljék, szemet hunynak egyes tévedései fölött. A későbbi kort pedig az «Esprit des Lois» nagy sikerei könnyen kápráztatták. Mert tagadhatatlan, hogy tanai, bár több oldalról csiszolva, beváltak; az új állami rend abból a magból nőtt ki, a melyet Montesquieu hintett el. Nehány évtized múlva már jobban megítélhetni, mit jelent e mű az emberiségre s hogy mennyi igazságtalan támadásnak volt kitéve. Azért inkább is érdemeit sorolják föl és elégtételt szolgáltatnak, semmint hogy államtudományi szigorú bírálatot gyakorolnának. Áll ez még Montesquieu behatóbb tanulmányozóira is, pl. Vianra (*Histoire d. Montesquieu*), sőt részben a kitűnő Laboulayera, de Parieure, kiknél még a honfitárs munkája iránti előszeretet is közreműködhetett. S így Montesquieu sokak előtt olyan aristotelesi tekintélyhez jut, tanaival szemben mintegy szünetel a gondolkozás, hajlandók azokat vitathatlan igazságoknak fogadni el.

Montesquieu ilyen cultusa ellen lép föl Schvarcz Gyula a jelen művében, mely úgy látszik, egy nagyobb munka részét fogja képezni. Valódi érdemeiből mit sem von le. Elismeri róla, hogy minden idők legnagyobb íróinak egyike, hogy éles megfigyelő, szellemes gondolkozó, kiváló politikai tehetség, s midőn az angol alkotmányról szóló fejtegetéseivel az angol intézményekre hívja föl a világ figyelmét, a viszonyok úgy

hozták magukkal, hogy műve epochalis jelentőségű lesz: kijelöli azt az irányt, habár csak igen általános vonásokban is, melyet a continensi államok követnek. De e mellett meglátja és feltárja tévedéseit.

Helyesen jegyzi meg Schvarcz Gyula, hogy az államéletet politikai szempontból elemző mű feladatának csak akkor felelhet meg valóban, csak akkor tarthat számot bízalomra, ha tételei inductive lesznek megállapítva; vagyis ha az alkotmányok összehasonlító elemzésével, az alkotmány- és jogtörténet, a közművelődés, a közerkölcsök fejlődésének, a közgazdaság történetének, az okoknak és következményeknek szigorú figyelembevételével készül. Már pedig ilyen igényeket támasztva, Montesquieu műveivel szemben sok kifogásunk lesz. Be fogjuk látni, hogy Montesquieu nem a szoros értelemben vett állam-buvár, a ki a kor által nyújtott ismereteket fölhasználva alapozná tantételeit. Alkotmány- és jogtörténeti ismeretei fölötte hiányosak, sőt korának államintézményeit is csak részben ismeri. Még a francia állam múltjának tanúságait sem tudja mindig föllelni, valamint nem a görög és római államélet és a feudális világ által nyújtottakat. Gyakran a vad népektől veszi példáit, melyeket, ha a civilizált államok múltját és jelenét jobban ismerné, rokonabb talajon is megtalálhatna és így inkább használhatna. Kevésbé buvárló ő, mint megfigyelő; a mit a fölszínen lát, azokhoz fűzi mindig szellemes gondolatait. Ha már most a fölszínen tekintett intézményt, vagy életviszonyt, lángeszével alapjában helyesen ítéli meg, fejtegetései nagybecsűekké válnak a tudományra általában; de sokszor félreérti, vagy nem képes hatásaikban követni, illetve az okokig leszállni. Nem készít rendszeres tudományos művet, inkább mozaikszerűt; valamint nem bír az államról a maga egészében átgondolt és a részletekig levezetett elmélettel s azért műveiben sok az ellentmondás. Az angol alkotmányról szóló világhírű fejezete előtt,

de a munka későbbi részeiben is a feudalismust dicsőíti és a jóakarátú absolutismusról is melegen szól.

Montesquieu tantételeit tehát éppen nem követhetjük vakon; ellenkezőleg csak a legszigorúbb bírálat alkalmazásával válogathatjuk ki közülök az igazat.

Mindezek bizonyítására szerzünk, miután röviden foglalkozik Montesquieu államalkattanával, beható elemzés alá veszi a felelős kormányról szóló fejtegetéseit. Ez most a a próbakő. Mit tudott róla már a világ a XVIII. század közepén és így mire támaszkodva írhatta volna meg tételét s valóban mit használt föl. Ez egyszersmind alkalmat nyújt Schvarcz Gyulának egy igen szép tanulmány megírására a felelős kormányzat multjáról, beleszöve alkotmányunk ide vonatkozó intézkedéseit is, melyek a külföldet a régi magyar államélet fejlettségéről is tájékozhatják. Továbbá röviden, de fölötte érdekesen vázolja Montesquieu életét.

Valószínű, hogy Montesquieu a jog- és államtudományokkal csak akkor kezd komolyabban foglalkozni, midőn a bordeauxi parlament elnöke lesz, mely állásában elismerésre méltó buzgalmat fejt ki. Első nagy sikerét a persa levelekkel aratja s már e mű igen jellemző reá. Nem a rendszeresen dolgozó buvárt, hanem a szellemes embert, az ügyes író-t mutatja be, a ki sok hibát lát maga körül s ezeket tetszetős modorban ostromozza. Gúnyol benne mindent, a minek az akkori állami és társadalmi rendben tekintélyvel kellett volna birnia: a királyt, a kormányzatot, a hivatalnokokat, a birói-, ügyvédi-, és az orvosi kart, a tudományt. Hogyne olvasta volna gyönyörködve a fennállóval már elégedetlen közönség? A következő kisebb művei inkább világfíra vallanak, semmint az állambölcsre.

Majd külföldi utazásra indul. Itt volt a jó alkalom, hogy a különböző államok intézményeit, politikai életét megismerje és ezt annál inkább megragadhatta volna, mert a legérdeke-

sebb alkotmányú államokat látogatja meg. Beutazza Németországot, majd Bécsbe jut, azután Magyarországra. Fölkeresi Velenczét, Genuát, Florenczet, Rómát, Nápolyt, és más olasz városokat. Hosszabban tartózkodik Schweizban, Hannoverben és Hollandiában. De hogy ez államok intézményei komolyabban érdekelnék, vagy megismerni törekednék államjogi irodalmukat, avagy legalább az államférfiak és tudósok társaságát keresné, arról nincs tudomásunk. A viveur nála mindig előtérbe lép. A mit ez utazásaiból nagy művébe fölvesz, azt bármely útleírásból, vagy a salon-csevegés közben megismerhette. Angliában is az előkelő világfiak társaságában otthonos. De itt már érintkezésbe lép a legkiválóbb államférfiakkal, az udvarnak sokáig igen szívesen látott vendége és a komoly Royal Society tagjául választja. De azért mégis igen elfogadható szerzőnk amaz állítása; hogy ekkor még az angol állam szervezetének buvárló vizsgálatába nem bocsátkozott, akár annak történeti kifejlődését, akár tényleges életét értve. Ez időben írja u. i. *Notes sur l'Angleterre* című dolgozatát, a mely éppen nem vall arra, hogy az angol alkotmány szellemébe már behatolt volna. Elismeri ugyan, hogy Anglia a legszabadabb állam a föld kerekéségén, de szervezetéért nem igen lelkesedik és ezt nem is hiszi sokáig fentarthatónak. Az irányadó politikai körökben sokszor nem lát egyebet, mint szerénytelen urakat, kik igazában nem tanultak semmit sem. Szerinte az angolok nem méltók nagy szabadságukra, mert eladták a királynak és ha visszaajándékozná, újra áruba bocsátának. Az angol miniszternek nincs más gondolata, minthogy az alsóházban ellenfelein győzedelmeskedjék s ezért oda adná nemcsak Angliát, hanem a világ minden hatalmasságát. A sajtószabadság azért olyan népszerű ott, mert az angolok szeretik, ha a miniszterekről rosszat irnak. Franciaországnak pedig érdekében áll, hogy az angol királyság fenmaradjon, mert ha köztársasággá alakulna, teljes

erejével küzdhetne céljaiért, míg így csak fél erőt alkalmazhat kifelé. Továbbá Angliában tartózkodása alatt csakhamar egy más irányú munkába is fog és megírja a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól szóló művét, mi alig történhetnék, ha az angol alkotmányos államélet bírná különös érdeklődését.

Az angol alkotmány behatóbb buvárlásához csak később, la brédei magányában fog, midőn komolyabban tanulmányozza Locke művét (*Of civil government*), valamint a whygek és toryk szokásos röpiratait. Másrészt meglátja, hogy Anglia fennállását a politikai pártok küzdelme nem veszélyezteti. Walpole kabinet az ellenpártnak ad helyet; majd Willington és Pelham gyorsan követik egymást és az állam még sem roskad össze. Ezek hathattak oda, hogy fölszines ítéletét Angliáról megváltoztatja és megírja azt a fejezetet, mely művének epochalis jelentőséget kölcsönöz.

Midőn Montesquieu nagy művét 1748-ban kiadta, a felelős kormány intézményének már tekintélyes multja volt úgy Angliában, mint más államokban. Angliában, sőt Svédországban is történeti alapon fejlődött ki; máshol pedig jelentékeny kísérletek történtek érte, habár ezek a korlátait áttörni óhajtó királyi hatalommal szemben elég erősnek nem bizonyultak. De azért bizonyítják, hogy a felelős kormány intézményének' elfogadása nem mindenütt pusztá utánzás; mert több állam, köztük Magyarország is, bár a század szabadelvű áramlatának segélyével, de régi intézményét állítja vissza.

Az angoloknál a király tanácsosainak felelősségét sokan (Macaulay, Gourdon, Smith stb.) egész a legendaszerű multig viszik vissza. Az pedig bizonyosnak látszik, hogy a XII. században felelősek voltak a hivatalos hatalommal való visszaélés és a rossz kormányzás miatt. Majd több százados küzdelemben a korona és a rendek között fejlődik ez intézmény.

Az angol forradalom gyorsan viszi előre, úgy, hogy már Montesquieu idejében egészen a mai ministeri felelősség áll fenn és a mult század közepén többször nevezik ezt, az angol alkotmányosság alaposzlopának.

Aragoniában a rendek már III. Alfonso koronázásánál (1286.) kérelmezték, hogy a király udvarának tagjait, valamint tanácsát a parlament hozzájárulásával válaszsza és ez a következő évben elfogadásra is talál. Az ú. n. tanácsprivilegium elismeri, hogy a rendek jelölik ki a királyi tanács tagjait; a tanácsosok pedig hivatalba léptükkor esküt tesznek, hogy sem a törvényeket, sem az ország érdekeit sérteni nem fogják, s a király csak e tanácsosok segélyével intézendi a közügyeket. De a kezdetnek nincsen megfelelő folytatása. A rendek hosszú időn keresztül nem gyakorolják, vagy nem gyakorolhatják e jogukat, s midőn IV. Pedro alatt (1347.) újra élni akarnak vele, a király arra utal, hogy már kiment a szokásból, miután már 60 éve nem volt alkalmazva. Az epilai csata (1348.) után pedig ez intézmény végleg megszüntnek tekinthető.

Nálunk is több százados küzdelem folyt a felelős kormány intézményéért. Az 1231-iki aranybulla szerint, ha a nádor rosszul viszi hivatalát és a nemzetgyűlés bepanaszolja a király előtt, a király elbocsátja és helyét alkalmasabbal tölti be. Majd III. András alatt keletkezik a nagyfontosságú 1298: XXIII. t.-cz., mely határozottan kijelenti, hogy a királynak csak a tanács hozzájárulásával végzett cselekedetei érvényesek jogilag s e tanácsot nagyrészt az országgyűlés választja. Mária alatt, 1386-ban, a rendek elhatározták, hogy a királyi tanács mindazon tagjai, kik rossz tanácscsal szolgálnak, a királyi tanácsból örökre kizárassanak. Zsigmond alatt pedig a királyi tanácsosok, a mennyiben közpénzeket kezeltek, az országgyűlésen felelősnek tekintettek; s úgy látszik, hogy az 1397-ben tartott temesvári országgyűlés a

nádorra, az országbíróra, a horvát bánra akként határozott, hogy állásaiktól fölmentendők, ha bebizonyul, hogy hivatalukkal a közérdek ellenére élnek. Végre 1507-ben a felelős kormány egész határozottan szervezve lesz. A királynak csak azok a kormányzati cselekvényei érvényesek, melyeket tanácsa beleegyezésével végez. A tanács tagjai felelősek, s a mennyiben tanácsukkal a törvényeket, a közszabadságot vagy az ország jólétét megtámadnák, a legközelebbi országgyűlés fog fölöttük ítélni. Az 1525-iki országgyűlésen a Werbőczy által vezetett párt követeli is már, hogy a király tanácsosait bocsássa el s mindazok ellen, a kik közpénzeket kezeltek, vizsgálat indítandó meg. A hatvani országgyűlésen pedig a nádort, cancellárt, országbírót és a kincstárnokot állásuktól megfosztják s helyettök mást választanak, valamint részletesebb törvényt hoznak a királyi tanács működéséről. De az 1526-iki budai országgyűlés megszünteti a hatvani országgyűlés e határozatait és törvénybe iktatta, hogy a király a közjvedelmek kezelése és behajtása körül, valamint a közkormányzat ügyeiben belátása szerint cselekedjék és tanácsosait a különböző rendekből szabadon válassza. A későbbi idők pedig nem engedték, hogy a felelős kormány intézménye 1848-ig újra életet nyerjen, habár a rendi országgyűléseken többször szóba került.

De a mi megszakadt Magyarországon, az fölvéve és folytatva lett a tőle különvált Erdélyben. Bethlen Gábor választási pontozatai meghagyják, hogy a fejedelem a belső és külső országos dolgokat tanácsosai közreműködésével intézze. Ha pedig valaki a tanácsosok közül az ország törvénye, szabadsága, decretuma ellen, lelkiismeretét nem tekintve, veszedelmes tanácsokat adna, az, *comperta rei veritate*, kedvezés nélkül proscriptióval büntetessék. Hasonlót tartalmaznak a Rákóczyak, Barcsay, Kemény János, I. Apafy Mihály választási levelei. Ez utóbbinál legvilágosabban domborodik ki,

hogy a fejedelem a tanács nélkül sem a belső, sem a külső ügyeket nem intézheti; s ha mégis tenné, azt a legközelebbi országgyűlés semmisnek jelenti ki. A tanácsosok pedig, ha a törvények, közszabadság és a közjólét ellen tanácsolnának valamit, mint felségsértők büntetessenek.

Nem kevésbé érdekesek azok a kísérletek, a melyek a felelős kormányért Svédországban történtek. Albert király 1371-ben elismeri már a birodalmi tanács ama jogát, hogy az ország fő-, különösen katonai hivatalnokok kinevezésénél javaslatot tehet. A birodalmi tanácsban megüresedett helyek pedig csak az országgyűlés hozzájárulásával tölthetők be. Erich király 1436-ban elfogadja az országgyűlés határozatát, hogy a magas állami és udvari hivatalnokok a birodalmi tanács javaslatára neveztesse ki. De 1528-ban a retrograd irány felül kerekedik és a kormányzat mindinkább autokratikus jellegű lesz. Ez évben a birodalmi tanács esküt tesz, hogy a király akaratát és parancsait hűségesen fogják szolgálni és midőn a rendek közül többen, 1590-ben a birodalmi tanács összes tagjait a kormányzásnak káros befolyásolásáért vád alá akarják helyezni, maga az országgyűlés úgy nyilatkozik, hogy a mint a király joga tanácsosait megválasztani, úgy csak tőle függhet, valakit a tanácsból eltávolítani és attól bizalmát megvonni. Gusztáv Adolf alatt, 1612-ben a tanács hatásköre szabályoztatik s akkor kimondják, hogy a király újonczot, adót csak a tanács tudtával és tanácsával szedhet. De ebben a szabadelvűbb áramlatnak csak látszata van meg, mert a király a tanács határozatahoz nem volt kötve; tartozott meghallgatni, de azután szabadon határozott. Ezt az 1632-ki kormányzati reform is megerősíti és a birodalmi tanács egyszerű tanácskozó testület lesz, ama czéllal, hogy a közügyeket a fejedelem előtt megvilágosítsa. De a magának abszolút hatalmat vindicáló kormányzattal szemben erős ellenzék támad és XII. Károly halála

után keletkezett új alkotmányba fölvesznek egy pontot, a mely a köztisztviselőket esküvel kötelezi, hogy a fejedelem korlátlan hatalmának visszaállítása ellen minden erejökkel küzdeni fognak. Végre az 1720-ki nagy alkotmány-reform szervezi a kormányzat felelősségét is. A király közügyekben csak a tanács hozzájárulásával intézkedhetik. E tanács tagjait a király nevezi ki ugyan, de csak a rendek ajánlatára és a tanácsosok az országgyűlésnek felelősek. Rövid idő múlva, 1727-ben a tanács több tagját vád alá is helyezik és megbüntetik.

E rövid kivonatban közölt jogtörténeti fejlődése a felelős kormányzatnak megvolt már Montesquieu idejében. De ő erről alig tud valamit. A ministeri felelősségről csak az a fejezete szól, melyben Angliáról értekezik s bár nem lehet tagadni, hogy egyes jellemvonásait találóan fejti ki, de jelentőségét egészben nem tudja felismerni és a krétai, lakedemoni knidosi intézményekhez hasonlítgatja. Nincs tisztában a politikai felelősséggel, azt főkép csak büntetőjoginak tekinti; nem ismeri a pártkormányzás igazi természetét, a majoritás változásainak szükségszerű következményeit, mint a hogy láthatta volna már Angliában, tévesen ítéli meg a felsőház biráskodását.

Schvarcz Gyula e legújabb művére is jellemző az a bő tudás, erős dialectica és egész eredeti fölfogás, melyet egyéb munkáiban már megszoktunk. Önálló gondolkozása ugyan most is többször ellentétbe hozza a conventionális felfogással, de ép ezen tételeit alapozza legbiztosabban, úgy hogy nemcsak ellenmondanak, hanem képesek meggyőzni is. Nem dicsérhetjük jobban a jelen munkát, mintha azt mondjuk róla, hogy méltán sorakozik, a szerzőtől eddig megjelentekhez.

Nagy Ernő.

ÉSZJOG ÉS JOGPHILOSOPHIA.

Szokatlanul nagy és merész igényekkel lép fel az a könyv, mely *Pikler Gyulától*, a budapesti egyetemen a jogbölcselet nyilvános rendkívüli tanárától legujabban megjelent.¹ Fiatal embertől nem lehet rossz néven venni a radikális hangot, még akkor sem, ha az túlerős; a nyugodt vizsgálódás, mely tudja, hogy a tudományban alig vannak korszakos fölfedezések, melyeket évek hosszú sora ne érlelt és készített volna lépésről lépésre elő, jóakarattal fog napirendre térni azok felett a túlzások felett, melyekre a fiatal szerzőt tudományos heve ragadja, s kiszolgáltatja neki az elismerést, hogy nem éppen helyesen kitűzött feladatát sok bátorsággal s helylyel-közzel az újabb tudományos mozgalmak és tanok eredményeinek helyes felismerésével s összegezésével oldja meg; de ezen túl aztán kénytelen lesz jogosult kételylyel fogadni azokat a resultatumokat, melyeket szerző a jogbölcselet jövőendő feladatára s egész methodikájára nézve tételeiből levezet, s nem irigylí azt a merészséget, melylyel felbátorítva érzi magát a jog- és állambölcselet egész multjából tabula rasat csinálni.

Pikler munkája a jogbölcseleti propaedeutika egy nem akar lenni; csakhogy az a fatális, hogy elméletének,

¹ Bevezető a jogbölcseletbe. Irta Pikler Gyula, a budapesti egyetemen a jogbölcselet nyilvános rendkívüli tanára. Kiadja az Athenaeum-részvénytársulat. 1892. Ára 1 frt 80 kr.

mely mellesleg megjegyezve, sem nem új, sem nem «philosophia», hanem a Herbert Spencer-féle evolutionistikus tanak halvány utáNZata, tudományos igazolását épp az döntené el, ha megkísérlené alkalmazásukat azokon az alapfogalmakon, melyek a jog mai tudományos rendszerének bázisát és elfogadott kiinduló pontjait képezik. E nélkül épp az organikus élet hiányát érezzük fejtegetéseiben s a tudományos prae-missákból kivont következtetések beillesztését nélkülözzük abba a rendszerbe, mely támogatni volna hivatva jogbölcsészeti irányának a jelen munkában csak megkísérlett megokolását.

Munkája megírására szerzöt — mint előszavában maga hangsúlyozza — az az áramlat készítette, mely a jog- és államtudományi szakoktatás oly reformálását tűzte ki célúl, hogy az elméleti szakok és különösen a jogbölcsészeti és politikai tanulmányok tanítása megszoríttassék. Szerzö abból a föltevésből indul ki, hogy ez áramlat specialis oka az, hogy a jogbölcsészeti tudományt mai állapotában a legtöbb ember nem ismeri. «Rövid idővel ezelött ugyanis — írja Pikler — a jogbölcsészlet még természetjog vagy észjog volt, mely a létezett, létező és a jövőben fejlödni készölő jogok sokféleségével szemben az egyetlen igaz jogot akarta megállapítani.» «Már pedig — folytatja a szerzö — a jogbölcsészlet a legújabb időben nagy átalakuláson ment keresztül, a mely tárgyát egészen megváltoztatta.» «Ez új tudomány a jogi élet fölött uralkodó törvényeket keresi (a törvény szó természettudományi értelmében) és a sociológiának képezi részét.»

Már most Pikler szerint a jogbölcsészlet ellenesei e tudományszak azon átalakulásáról, mely hazánkban épp úgy, mint az egész világon végbement, rendszerint nem bírnak sejtelemmel; ök abban a téves (?) hitben vannak, hogy a jogról való bölcselkedés ma ugyanolyan, a milyen a böl-

cseleti és történeti iskola közötti harcok korában volt. Ezért mondják, hogy a jogbölcselet nem tudomány, hanem egyéni nézet arról, hogy mi a jogos; pedig *«a mai jogbölcselet a jognak tulajdonképeni tudománya, ugyanolyan értelemben, mint a természettudomány a többi természetnek.»*

Körülbelől körvonalozva van ezekben az az álláspont, melyet a fiatal szerző a jogbölcseleti theoriák uralkodó áramlatai közepette elfoglal. Nem akarunk igazságtalanok lenni, de ki csodálkoznék azon, ha az előrebocsátottak után önkénytelenül is elénkbe tolúl a kérdés: vajjon a tudományos felfogás tisztaságát nem zavarja-e, az. objectiv vizsgálódás részrehajlatlanságát nem billenti-e félre az a mellékes körülmény éppen, a melyre Pikler előszavában oly nagy súlyt helyez, hogy neki most egy népszerűtlen tudományt kell a népszerűség zománczával megvédelmezni; ki kell mutatnia azt, hogy a mai jogbölcselet szakít az észjog és természetjog discredítált irányjaival s engedményeket kész tenni az exact szellemnek, mely a tudományos opportunismus lazaságát csempészi be az állam és jog ugynevezett új elveit hirdető kathedrákba, mert hiszen kétségtelen, hogy egy tudomány igazságainak mértéke nem ugyanaz a mérték, mely annak több-kevesebb népszerűségét meghatározza a tömeg és a laikusok szemében.

A munka öt részre oszlik. Az első fejezetben Pikler a jogi tudományok különböző nemeit állapítja meg, melyek szerinte a következők: a jogtörténet, az összehasonlító jogtudomány, a jogászat (ez alatt Pikler a jurisprudentiát érti, de a fogalom szemmel láthatólag nagyon ingatag), a természetjog vagy észjog s a jogbölcselet.

Vitatni lehetne, mennyiben van helye e merőben esetleges, külső felosztásnak Pikler könyvében. Az olvasó látja belőle, hogy e felosztás sem nem történeti, sem nem logikai.

Ha valaki bevezetést ír a jogbölcséletbe, attól a jogi disciplinák elágazásainak kissé synthetikusabb levezetését várjuk azok szerint az alapirányok szerint, a melyekben a jog eredeti eszméje a gondolkozó ész körében létezésének különböző momentumai, logikai kibontakozásának egyes fázisai szerint jelentkeznek. Ez pedig nem lehetséges, mielőtt a jog elemi meghatározását s tüzetes tárgyalását előre nem bocsátja a szerző.

Még kevésbbé fogadható el ebben az osztályozásban, hogy szerző egy kalap alá vonja az észjogot és a természetjogot s mindkettőt kiemeli tulajdonképeni helyők, a jogbölcsélet köréből. Pikler tehát nem látszik ismerni a bölcséleti eszmék fejlődésében azt a jelentős fordulatot, mely Kant föllépésével a mult századi racionalisták természetjogi fictióit a kritikai ész objectív megvilágításába helyezte s ekkép a Fichte által e néven először nevezett tulajdonképeni *észjogi* irányzatot a régi dogmatikus természetjoggal *szemben* és annak éles elhatárolásával megteremtette volt. De további sorban bármi lett volna is gyakorlati értékük azoknak a principiumoknak, melyeket a Pikler által rettenetesen lenézett ész- és természetjogi deductiók magukkal vontak, azok bizonyosan sokkal több joggal igényelhetnek maguknak a tiszta philosophiai tanulmányok sorában helyet, mint az, a mit szerző helyettők jogbölcséletté akar emelni: az állam- és jog intézményeinek physiologiai fejlődéstanát, pragmatikus természetrajzát.

Reclamálnunk kell tehát szerzővel szemben a tiszta philosophálás azon jogát, hogy abstract reflexiói körébe a jogélet jelenségeit s azok egyetemes törvényeit is belevonja. És pedig tennünk kell ezt a nélkül, hogy érinteni akarnók ezzel a Sumner Maine, Lubbock s főleg Herbert Spencer által képviselt positiv vagy természettudományi módszernek a maga vizsgálódási körében elért, kétségenkívül hasznos

tanulságait. De valamint a természettudomány inductiv módszere nem foszthatta meg a gondolkodás legmagasabb feladatai körében elfoglalt helyétől a természetnek, mint az isteni gondolat megvalósulásának bölcséleti problémáját, úgy a társadalom intézményeinek physiologiai bonczolása, azoknak külső fejlődéstana, egyszóval a modern sociologia sem teheti feleslegessé az értelem fölemelkedését azokhoz a vég-okokhoz, melyek a tények látható sorozatán túl azok létezésének miértjére, állandó és örök elveire mutatnak vissza. A jogbölcsélet ugyanis — és ezt feledik legtöbbször a tapasztalati jogtudomány hívei — csak eredményeiben nyúlik át a tételes jogtan mezejére, ellenben tartalma és alapelvei szerint lényegesen philosophiai disciplina, melynek ismerettani kútforrásai a gondolkodás és megismerés legmagasabb régióiból veszik eredetöket.

A tudományos elvtelenség, a tudományos nihilismus ridegebben proclamálva alig is hangzott még el, mint azokban a glossákban, melyekkel Pikler a jogbölcsélet ezen «korszerű» programját bevezeti. Ő a tudomány és az igaz philosophia meghamisítása árán — így ír egy helytt — «a mily áron Kant, Rousseau, Spencer és mások jutottak az erkölcstanítók szószékére», arra jutni nem akar. Tagadja azt, hogy minden jogi vitakérdésben egy egyedül igaz, jogos döntést tudományosan megállapítani lehetséges volna. Tagadja ezt különösen azon eltérések tekintetében, melyek különböző emberek között a végső célok és az egymással ellentétes igények megítélése tekintetében fenforognak. Tagadja, hogy azon nagy harcokban, a melyeket különböző jogfölfogások egymással vivnak, tudományosan dönteni lehetne, hogy például tudományosan be lehetne bizonyítani, hogy a patriotikus és a kosmopolitikus, az uralmi vagy a békeeszmény közül egyik a jogos, a másik a jogtalan. Tagadja azt, mintha be lehetne bizonyítani, hogy jogos, hogy némely emberek

boldogok legyenek, mások szenvedjenek, némelyeknek több boldogság jusson, mint másoknak, vagy hogy minden embernek egyforma joga van a boldogságra. Ily eszményeket — úgymond szerző — át lehet érezni, lehet értők küzdeni, de egyedüli jogosultságukat az ellenkező eszményekkel szemben hebizonyítani nem lehet. Szerző tehát arra igyekezett, hogy könyve ne legyen se liberális, se szocialisztikus, se patriotikus, se kosmopolitikus, sem aristokratikus, sem demokratikus — a mint hogy véleménye szerint a jogbölcselet nem lehet sem az egyik, sem a másik — és hogy belőle ki ne tűnjék, hogy ő egyénileg mily törekvésekkel bír. Sőt a jogérzet erejét bizonyító példáit is «töbhnnyire úgy választotta, hogy erkölcsi és jogi hitvallását elrejtse».

Pedig ennyi tagadás után, a mennyit szerző egy lélekzetre elmond, az ember joggal kíváncsi lehetett volna rá, mik végre azok az eszmények, melyeket a szerző, ha nézeteit gondosan el nem rejtené, magáénak vallana, s pozitív meggyőződéseiként hirdetne. Föltéve természetesen, ha tudományos meggyőződésekről egyáltalán lehetne szó egy oly világnézetben, melyben minden relativ s melyből eleve ki vannak zárva az ember örök eszményei, törekvéseinek erkölcsi megítélése. Milyen sivár látkör az, melyet ez a jog-philosophia nyit a társadalmi eszmék történetében, a melyekhez nem talál mértéket az ember magasabb rendeltetésében, jobbulásában és tökéletesedésében. Pikler előtt a történelem minden visszaélése jogilag is igazolva áll azon egyszerű oknál fogva, mert természetes igazolását megtalálta a kor uralkodó eszméiben, az ember természeti körülményeiben — a rabszolgaság Rómában — a gyermekkitevés Khinában stb.

A benső ellenmondás, melyet egy ily tan rejteget magában, egészen nyilvánvaló. Szerző maga mondja, hogy tud hevülni eszményekért, képes átérezni azokat, és még sem

hisz bennök, sőt szándékosan elleplezi azokat, hogy a tudományos indifferentismus affectált látszatát megóvjá. Kérdeni lehetne, vajjon mily forrásból ered lelkesedése, ha annak rugóját nem egy eszme képezi, melyet ítélete jónak, nemesnek, valónak ismer el? De minek! Szerző bizonyára az első és egyetlen, a ki azért ír tudományos művet, hogy abban rendszeresen megtagadja azon doctrinák reális értékét, melyeket subjective elfogadni kénytelen. Eddig azt hittük, hogy az, a ki tudományt terjeszt és művelődést közvetít, az igazság és meggyőződés vértjével övezve lép közönsége elé; azt hittük, ez kölcsönzi neki az erkölcsi nimbuszt, mely a korra, melyben él, hatást gyakorolni hívja el. A természet elfogulatlan buvára minél mélyebben hatol bele a jelenségek rejtett erőinek vizsgálatába, annál csodásabban látja kibontakozni szemei előtt a létezés magasztos harmóniáját. A történet-tudóst szigorú tárgyilagossága nem gátolja abban, hogy az emberiség történetében a polgárosulás és haladás nagy eszményeinek fokozatos megvalósulását lássa, habár az eszmények az adott viszonyokhoz képest látszólag nagyon eltérők, sőt homlokegyenest ellenkezők lehetnek. Mert szerintünk az organismusok semmi fejlődése sem nélkülözheti a cél gondolatát. Ott, a hol ok és okozat függ össze egymásnak benső föltételezettségében, ott a cél, mint e viszony harmadik resultánsa logikai szükségképeniséggel foly, ugyanabból az eszmekepcsolatból, mely az ok és okozat fogalmi egységét a gondolkodásban létrehozza. A cél fogalmát a fejlődés tényeinek valamely logikai sorozatából kiküszöbölni annyi, mint magát az észszerűséget tagadni, épen úgy, a mint a gondolkozó ész előtt is ép a phaenomenalis élet relativ viszonyai kell, hogy szükségkép az abszolút felismerésére vezessenek, mint a viszonylagos jelenségek közös mértékére. Azt mondani, hogy meggyőződésünkkel más meggyőzések állnak szemben, melyeknek *eshetőleges* igazságát a mieinkkel szemben

eleve el kell ismernünk, helyes és jogosult. De azt állítani, hogy minden meggyőződés egymás mellett és ugyanegyidejűleg is egyaránt jogosult s hogy minden eszmény egyformán igaz, ez a tudományos opportunismus legveszedelmesebb elmélete.

De kétszeresen veszedelmes irányzat a jog- és államelmélet terén, mert a hatalom és érdek souverainitását proklamálja az ész és igazság felett s mert a jogszolgáltatás erkölcsi alapjait bontja meg, midőn a kétes jogigények elméleti eldönthetlenségét mondja ki. S hiába vigasztalja magát azzal Pikler, hogy ő, ellentétben a régi iskolákkal, nem tartja feladatának egy ideális államot rajzolni, azért a kritika ki fogja vonni tanításaiból azt az állameszményt, mely végkövetkeztetéseinek megfelel s ez a «bellum omnium contra omnes» eszménye, a megtettesült anarchia.

Mert miben áll Pikler nézete a természetjog tulajdonképeni alapkérdéséről? A természetjog, úgymond, azon meggyőződésből indul ki, hogy lehet egy «egyedül igaz jogot» kigondolni, a mely minden tételes jognak mértéke és a melyet minden államnak folytonosan változatlanul fön kellene tartania. Pikler elismeri, hogy minden embernek van jogérzete, de tagadja, hogy egyenlő jogérzete volna. Utazók leírásai és a történelem meggyőznek bennünket arról, hogy különböző társadalmak átlagos jogérzéke nagyon különbözően nyilatkozik ugyanazon tárgyakra nézve. A természetjogász már most a jogi meggyőzések ezen tarka sokféleségének közepette azt hirdeti, hogy minden egyes kérdésre nézve *egy* bizonyos jogi meggyőződés, t. i. az övé az egyedül helyes. Pikler pedig ezzel szemben azt tanítja, hogy a jogosnak, az igazságosnak csak egy mértéke van s ez az egyéni jogérzet, de azt, hogy különböző jogérzetek közül melyik felel meg az abszolút, az eszményi, az universalis jognak, tudományosan bebizonyítani nem lehet.

Szükséges-e rámutatni, milyen semmitmondó expediens az, melyhez szerző folyamodik, mikor a jogérzetből akarja származtatni a jog tartalmát. A jogérzet fölvétele még semmi egyebet nem jelent, mint a lélek bizonyos állapotát, mely külső vonatkozásában akaratumknak a külvilághoz való viszonyát s cselekvőségünk öntudatos föltételeit szabja meg, de nem magyarázza meg különösen a *jog tárgyát*, mint objectiv képzetet, a mint elhatározásunkra elősegítően vagy gátlóan foly be s a mint aztán a jogérzetet a lélek öntudatos működése útján érinti. Hiszen a jogérzet a maga közvetlenségében teljesen indifferens állapot mindaddig, míg konkrét vonatkozásában közelebbi meghatározását föl nem leli. Ámde a léleknek ez a kilépése önmagából már a szemlélet kezdete, azé a szemléleté, mely az érzet tárgyait tudalomra emelve önmagának külső objectumaivá teszi s lényeges jegyeit elvesse képzetekké, képekké és fogalmakká dolgozza föl. Ebben a processusban pedig benne foglaltatik a jog objectiv meghatározásának szüksége is, mely független a jogérzettől s cselekedeteink jogosságának abszolút kriteriumául szolgál.

Nem volna igaza Piklernek még akkor sem, ha tényleg lehetetlen volna — a mint ő állítja — minden jogi kérdésre vonatkozólag egy bizonyos jogi meggyőződés kizárólagos igazságát bebizonyítani. Minden igazság bebizonyítása, még a matematikai igazságoké is csak subjectiv lehet. Az ember nem léphet ki önmagából s közvetlen tudomása a rajta kívül álló dolgokról épen azért nem is lehet. De egy magasabb objectiv bizonyosság postulatumát azért nem nélkülözheti az ész. Gondolkozásunk egész rendszere hypothéziseken épül, de e hypothézisek alapja az ember benső természete. És ugyanaz a természet követeli, hogy az igazság egy örök, változhatlan, minden időkre szóló eszményének lehetősége a bölcsélet útján szilárd alapot nyerjen. Midőn az anyagi igazság abstract eszményétől a gyakorlati jogélet

exigenciái javára mind nagyobb eltávolódása észlelhető az uralkodó felfogásnak, ebben csak az eszmék ugyanazon differenciálódási folyamata ismétlődik, mely a jog és erkölcs szétválasztásának processusát immár végleg befejezte. De a jogi analysis véghatárára jutván, nincs kétség benne, hogy a visszahatás nem fog késni s az emberi szellem mielőbb meg fogja tenni ugyanazt az utat visszafelé, a honnan kiindult.

Azt szerző is elismeri, hogy bármily nagyok legyenek az eltérések különböző emberek jogérzete közt, de minden ember jogérzetében oly vonások is vannak, melyek valamennyi emberrel közösek: léteznek tehát általános közös emberi jogmeggyőződések. Ugyde ennek oka a szerző felfogása szerint abban áll, hogy a jogérzetet mindenütt az emberek együttélése idézte elő és fejlesztette tova. A mennyiben pedig az emberek együttélésének mindenütt bizonyos egyenlő vonásai vannak, az emberek lelkére gyakorolt hatásának is bizonyos mértékben egyenlőnek kell lennie mindenütt. De — és itt fordul Pikler a természet- és észjog tudományos lehetősége ellen — a különböző emberek jogérzetében az alapvető, legmélyebb kérdésekre vonatkozólag vannak eltérések is, és pedig oly pontokra vonatkozólag, a melyekből minden jogi gondolkodás kiindul s a melyek tekintetében ép azért a gondolkodás az eltéréseket el nem oszlathatja. A jogérzet további fejlődése megszüntetheti ezeket, de a gondolkodás nem. Ezért nem lehetséges minden kérdésben gondolkodás útján egy egyedüli igaz jogot megállapítani.

Mindazáltal megengedi szerző, hogy lehet egy oly pont, a melyből kiindulva, az annak megfelelő jogot a helyes, az igaz természetjognak lehetne tartani. Be lehet ugyanis bizonyítani, hogy a végső célok, a legmélyebb érzelmek bizonyos elrendezése, szóval egy bizonyos lelki természet biztosítja a lehető legnagyobb boldogságot. «Azt, hogy egy bizonyos jog a lehető legcélszerűbb — mondja — be lehet bizonyítani.»

És ha azt a jogot nevezzük természetjognak, a mely *in abstracto* a legczélszerűbb volna, ha fennállhatna, akkor a természetjog egy tudománya lehető. «Kereshetjük e jogot, ezen — ha az emberek tényleges lelki természetétől eltekin-tünk — legczélszerűbb, a boldogságot legjobban előmozdító jogot és kereshetjük a módokat is, a melyek segítségével az emberek lelki természetére úgy hathatunk, hogy a jogot alkossák és fentartsák».

Csakhogy — teszi hozzá — a jogosnak és czélszerű-nek elválasztása nem mellőzhető. A jogosnak a czélszerű mellett meg van a maga külön mértéke az emberek lelki világában s annak bebizonyítása, hogy egy jog a legczélsze-rűbb, még nem bebizonyítása annak is, hogy az a helyes, az igaz, a jogos jog.

Konstatáljuk mindenek előtt, hogy ugyanazon módon, melylyel Pikler az emberiség közös jog-meggyőződéseit leve-zeti, magyarázza Herbert Spencer is az öröklött morális ösztönöket. Nála az egyesek és nemzetek egymásra hatása s a physikai környezet befolyása alatt fejlődik mindaz, a mi erkölcsi és jogi magatartásunkat szabályozza. Mivel pedig Spencer szerint jogos cselekedetet az képez, a miben az okozott meglegedés a túlnyomó, jogtalan pedig az, mely-ben a fájdalom képezi a nagyobb részt, az emberiség azt a magatartást követi inkább, mely adott esetekben a legkel-lemesebb és legtöbb örömet okoz. Ily cselekedetek gyakori ismétléssel ösztönszerű szokásokká válnak. Ezek átöröklőd-nek az egymást követő nemzedékekre s az utánpótlás példája alatt még jobban megszilárdulnak. A rossz vagy kártékony cselekedetek lassanként eltűnnek s az úgynevezett moralitás, beleértve természetesen a jogot is, tudományos formulázást nyer, úgy hogy jövőbeli magatartásunknak is irányzására szolgál a pozitív jogban. Mindezekre a hypothezisekre azonban derekasán felel meg Miller («Lectures on the philosophy of

law») s az ő alapos ellenvetései Pikler nézeteinek is részletes czáfolatait tartalmazzák.

A különbség azonban az, hogy Spencer nyíltan levonja rendszeréből a szükségképeni eredményt: az utilitarianismus egy nemét, mely csak abban tér el a Benthamétól, hogy nála az a jövő eszménye; ellenben Pikler, mint láttuk, visszatartja az utilitárius elvet; elismeri, hogy az utilitarianismus nagy haladást képez más természetjogi iskolákhoz képest, a mennyiben főczélja a valóság megállapítása, az intézmények okainak, hatásainak meghatározása, de másrészt lényeges tévedést lát abban, hogy az utilitarianismus magamagát a bebizonyíthatólag egyedül helyes jognak vélte s hogy a közvetlen jogérzet teljes figyelmen kívül hagyását követelte. «Ma már — fűzi tovább okoskodásait szerző — megint haladt egyet a világ, megváltozott a jogérzet, új igények támadtak; újra egyenlőségről beszélnek, de nagyobb egyenlőségről, mint száz évvel ezelőtt. És megint új önkényes természetjogi iskolák keletkeznek; a munkásnak a munka teljes hozadékára való jogáról, az anyaföldhöz való jogáról beszélnek körülöttünk. És ha a világ igazán socialistikus irányban halad, akkor ez a socialistikus természetjog lesz a nem nagyon filozofikus, de rajongó és a világot előremozdító lelkek örök igazsága.»

Ime tehát szerző megtámadja magát Spencer Herbertet is, a kinek pedig egész tudományos világnézetéből legtöbbet köszönhet. Pedig semmi sem bizonyít jobban Pikler ellen és az általa támadott jogbölcseleti irány mellett, mint az a tény, hogy a jog lényegére nézve, annak végczéljain kívül, habár egészen ellentétes alaphól indul ki, Spencer Herbert is ép azon következtetésekre jut, mint a régi metaphysikusok. Mi az a főelv, a mely Spencer Herbert szerint az élet törvényeiből folyik? Az, hogy minden ember azt teheti, a mit akar, föltéve, hogy más ember egyenlő szabadságát nem sérti

meg. Ez az elv semmiben sem különbözik attól, a mit Kant, Krause, Schmalz és részben Ahrens, Gross, Wendt és Krug is az ember, mint gondolkozó lény gyakorlati cselekvőségéről, a szabad akarat külső megvalósulásának föltételeiről felállítottak. Igen, de — veti ellen Pikler — a kérdés épen az, hogy mely cselekvőségeket kell megakadályozni és melyeket kell megengedni? Az összes küzdelmek a jogért e körül forogtak; Spencer főelve csupán csak az egyenlőséget fejezi ki és semmit sem mond a főkérdésre, a szabadságok és korlátozások terjedelmére vonatkozólag.

Erre a felelet csupán ennyi. Senki sem fogja tagadni, hogy az emberi jogok határai és mértékei tekintetében minden időben különböző felfogások uralkodtak. De a jogbölcselet feladata nem is az, hogy e felfogások mindenikének jogosultságát vitassa, hanem hogy az emberi cselekvőség *általános és állandó viszonyát megállapítsa, mint eszményt*. A jog meghatározása ezek folytán csak egy minden esetet magába ölelő normativum, egy tiszta formális elv alapján lehetséges, melynek körülírása inkább negatív. Ez pedig onnan van mert csak a jogtalanság, a jogrend megbontása ébreszti fel a jog öntudatát. A jog első megnyilatkozása tehát saját negatiójának negatiója, ezért nevezi Hegel is a jogtalanságot a jog evidentiájának.

Már most az élet számtalan viszonyaiban az, hogy valami jogos vagy nem jogos, mindig a föltételek egész sorától függ. Egy jog bírói megállapítása mindig *ex post facto* történik és minden egyes jogviszonynak saját törvénye van. Ezt a törvényt a bíró nem rászabja az előtte forgó esetre, hanem abból hüvelyezi ki. A bírói ítélet nem egyes jogvita önkényes eldöntése, hanem a jog eszméjének kifejtése két egyén egymásközi viszonyából. Szóval minden jogviszony kifejezése egy synthesis.

Megegyezik Spencer és a fejlődéstani elmélet az ész-

jog régi iskolájával azon alapjogok tekintetében is, melyek a legfőbb jogelvekből vezethetők le s e pontban szintén ugyanazon eredményekre jut a két homlokegyenest ellentétes irányzat. Míg a természetjogászok az ember velle született, elidegeníthetlen és elévülhetetlen ősjogaiból szükségképen magyarázták ki rendre az élethez és testi épséghez való jogot, a munka, forgalom és költözködés szabadságát, a gondolat-, vallás- és szólásszabadságot, addig Spencer majdnem ugyanazon szavakkal proclamálja a maga egyéni álláspontjából a testi épségre való jogot, a szabad mozgás és helyváltoztatás, a természet szabad felhasználása, a tulajdon-adományozás és hagyományozás, szabad csere, szabad szerződés, szabad ipar, szabad szó és istentisztelet jogait. E fontos és figyelemreméltó egyezésekre szerzőnk nem tud mást mondani, mint hogy azok a jogintézmények, melyeket Spencer részletes fejtegetéseiben felsorol, nem következnek okvetlen azon fölből, melyet fölállít s hogy a következők, melyekkel azokat levonja, önkényesek. Ám ezt komolyan bizonyítania eszébe se jut, annál kevésbé sikerül erről meggyőznie.

Ha Pikler legfőbb argumentumát, melylyel a jog eszméje a priori konstruálásának lehetőségét megtámadja, a népek és idők eltérő jog-meggyőződéseiből meríti, úgy egyáltalán nem volna nehéz kimutatni, hogy ez eltérések semmi esetre sem egészen külsők és esetlegesek, hanem mélyen belevágnak a jog azon lényeges természetébe, mely az önálló szervezetek s azok sajátos életföltételei és életprocessusai szerint különbözőleg alakul. Ép oly kevésbé lehetne tagadni azt is, hogy a nyelvek különbözőségeik daczára az emberiség közös logikájából fejlettek ki. A jog történeti fejlődés-menete végre okvetetlenül a jog megszorításáról annak fokozatos kibővítésére vezet, ép úgy, mint a hogy az ember fejlődik az anyaghoz kötöttség kezdetleges állapotából szabad

öntudatra. A patriarchalis, a despotai, a theocraticus szervezet ily fejlődési stádiumok. Így fejtette ki a görögség az ember, mint politikai lény rationalis eszményét, érintetlenül hagyván még annak magánjogi körét, melynek betetőzésére aztán a római szellem volt hivatva, a maga erős individualis érzékével.

Mi több, kimutatható volna, hogy magok ezek a divergáló irányok is a jog belső lényegének megannyi természetes kisugárzásai, a nélkül, hogy az ember eredeti viszonyait és természetes érdekkörét bármi tekintetben módosítanák. Az összehasonlító jogtörténelem meggyőző a felől, hogy az egyes jogrendszerek alapeltérései a következő négy főirányban jelentkeznek Lasson kimutatása szerint. Először a törvény és önkény viszonya idomul két lehetséges irányban, a szerint a mint a momentán érdek a belső rend fentartását vagy az egyén jogai lehető kiterjesztését követeli meg inkább; majd a jogformák viszonya az anyagi joghoz képezi az ellentétes jogfejlődés forrását, a szerint a mint a külső formai következetességnek, vagy az anyagi igazságnak nyit tágabb teret. További sorban a jog megvalósulási sphaerájában az dönti el a fejlődés irányát ismét, hogy vajjon a jog maga vegye-e át az összes jogosnak elismert érdekek védelmét, vagy pedig az egyesek önálló cselekvésére bizza azt túlnyomó részben. Végre a személyiség érvényesülése terén ágaz el ismét az uralkodó jogfelfogás ahhoz képest, hogy vagy az államközösség jogának kizárólagosságát hangsúlyozza élesebben, vagy pedig a jogos magánérdekeknek nyit nagyobb teret. De mindez esetekben az ellentéteket egy magasabb, sarkalatosabb jogegységben látjuk föloldva.

De térjünk vissza könyvünkre. Miután ebben kifejtette szerző, hogy a jogérzet nem a törvényhozás tudománya, a minthogy vannak kitűnő jogászok, a kik a törvényhozás tudományához semmivel sem járultak (ide sorozza p. o. Wind-

scheidot, de nagyon *tévesen*, mert Windscheidnak az új egységes német polgári törvénykönyv tervezete megalkotásában tudvalevőleg nagy érdemei vannak), további sorban a jogbölcelet, mint a törvényhozás tudományának új fogalmát kíséri meg megállapítani az emberi cselekedetek törvényszerűségének alapján.

E törvényszerűség — úgymond — voltaképen nem más, mint a mi az élettané az élet fölött, a hőtané a hő fölött stb. Sőt egyenesen kimondja Pikler, hogy a jogbölcelet nem lehet más, mint a természettudományoknak folytatása és alkalmazása, a mennyiben az energiának az emberi társadalomban való átalakulásaival foglalkozik. Kimutatni igyekszik ennek kapcsán, hogy a jogbölcelet hivatva van az idő folyamán ép oly exact tudománnyá lenni, mint a csillagászat vagy a mechanica. Annak tehát, a ki a joggal, mint az emberi cselekvőség productumával tudományosan akar foglalkozni, tudnia kell — szerzőnk szerint — az emberi cselekvőségét úgy is (!) tekinteni (hát még hogyan?) mint az anyag folytonos változásainak egy nemét. A különböző jogok keletkezését, fentartását és pusztulását oly eseményeknek kell tekintenie, melyek ugyanazon törvényszerűséggel állnak be bizonyos okok folytán és ugyanazon törvényszerűséggel idéznek elő bizonyos hatásokat, a mily törvényszerűséggel esnek a testek bizonyos körülmények között és a mily törvényszerűséggel terjeszti ki a hő az anyagot.

Az emberi cselekvőségek törvényszerűségének megállapításából — folytatja szerző — viszont következik, hogy a *jog léte is törvények uralma alatt áll*. A jog csak egy részét képezi a világ azon jelenségeinek, melyeket az emberi társadalom jelenségeinek neveznek. A jogbölcelet e szerint ép úgy képezi részét az emberi társadalom általános tudományának, mint az emberi idegműködésnek vagy az emésztésnek tana az emberi élettannak. A mit a jogbölcelet ebben

a minőségében kutat, az a jogtudományok összefüggése az emberi természet legelemibb tényezőivel, sőt azokon keresztül a *kültermészettel is*.

Ha már most azt nézzük, hogy mily alaptételek folynak a jogbölcsélet ily meghatározásából, ezek elseje az, a mit Pikler, Pulszky Ágost és különösebben Herbert Spencer után állít fel: hogy a társadalom természete határozza meg az illető társadalom jogát s a mi ezt magától érthetőleg kiegészíti, hogy t. i. semmiféle nagyobb változás nem állhat be az állami életben, mielőtt az egyének természete meg nem változott.

Épen ilyen törvényszerű befolyásuk van a társadalom nagy átalakulásainak is, mint azt már Pikler előtt Pulszky kifejti. «A társadalom körében egyesek új életérdeket éreznek, új czélt tűznek ki a társadalom számára. Ez vonzó erővel bír másokra; szervezet áll elő s a szervezet megerősödik. Ha az erő és fejlettség bizonyos fokát elérte, magához ragadja, a maga szolgálatába hajtja az államhatalmat, uralkodóvá, államivá lesz, kényszerrel valósítja meg az illető érdeket azokkal szemben, kik önként nem hajolnak meg előtte. A főnálló jog tartalma megfelelőleg bővül vagy átalakul. Evvel együtt jár, hogy más egyének is jutnak állami hatalomra. Az új szervezkedés előharczosai, intézői és vértanúi a jövő arisztokracziájának magvát képezik. De mihelyt valóban uralkodóvá lesz az új szervezet, a régi arisztokrácia az újjal nagy részben összeolvad. Mikor aztán az új czél oly nagy mértékben talált elfogadásra a társadalom tagjainál, hogy a kényszer kisebb foka szükséges megvalósítására, az állam ereje új nagy átalakulások vezetésére szabadul fel.»¹

¹ Pulszky e tételének részben ellent kell mondanunk. Semmi sem jogosít a föltevésre, hogy a társadalmi evolúció ily compromisumok eredménye lenne. Sőt inkább azt kell igazoltnak vennünk a történelem tanulságaiból, hogy a hatalom és a szolgaság attributumai

Összegezve a mondottakat, szerző meggyőződése az, hogy az úgynevezett jogászat nem képes a gyakorlatnak egyik nagy szükségletét kielégíteni, mert nem tanít meg arra, hogy milyen törvényeket alkossunk. Viszont a természetjogot sem tartja a törvényhozás tudományának, mert — úgymond — nem képes bebizonyítani a mit igaznak állít, másfelől pedig, a mit igaznak állít, nem okvetlenül megvalósítható is. Az a tudomány, mely megtanít bennünket arra, hogy egy bizonyos adott társadalomban, annak adott körülményei közt mely törvényeket létesítsünk, Pikler szerint a jogbölcselet, *mely a jog fölött uralkodó törvényeket állapítja meg*, illetőleg a

mindig ugyanazok maradnak. Bizonyos jellegek mindig praedestinálva látszanak a társadalmi és állami élet bizonyos szerepeire, mások másokra. Egy osztály uralmát a másik fölött tisztán az élet versenyének állandó törvényeihez való fokozottabb alkalmazkodási képesség biztosítja, ezeket az osztályokat pedig viszont állandó erkölcsi és physisai conjuncturájú egyénekből álló embercsoportok alkotják. Így az állam és társadalom minden alakulása voltaképp az egyének érvényesülése körül forog. Úgyde ez érvényesülés megint nem föltétlen, hanem szintén törvények, még pedig állandó törvények befolyása alatt áll. Az új szervezkedések tehát képviselhetnek valami új czélt, új irányt, de hogy sikeresen képviselhessék, szükség, hogy bizonyos irányban, bizonyos alakban, bizonyos módzatok mellett, egyszóval meghatározott és arra való egyénekből képviseljék. Ebből aztán az következik, hogy a compromissum csak látszólagos s hogy a zsarnokok és forradalmárok tulajdonképpen *egy* anyagból valók, abból az anyagból, mely nagyobb mozgékonyágánál fogva a társadalom vezetésére hivatva van; hivatva van pedig nem az eszmékért, melyeknek hordozója, hanem az élethez való alkalmasabb tulajdonságainál fogva. De mert ez így van, képtelenség a társadalom és az állam történeti létezését másképp magyarázni, mint uralmi szervezeteknek, melyekben a jog egyelőre csak negative jut kifejezésre. A törvényhozások ily uralmi eszményeknek képezték eredetileg mindenütt «instrumentum regni»-jét, s ebből aztán könnyű átlátni, hogy miért nem lehet és szabad a jogot az állam vagy társadalom positiv intézményeiből fejteni ki.

V. S.

társadalmi tudomány, mely általában a társadalom fölött uralkodó törvényeket adja elő.

«A ki kételkedik — a könyv szavait idézzük — abban, hogy az emberiség a társadalmi tudományok terén hasonló haladást fog elérni, a milyet a természettudományok elértek, azt meg fogja győzni a természettudományok mai állapotának futólagos összehasonlítása a múlt időknek a természetről táplált felfogásával. Számos jel mutatja, hogy a társadalmi tudományoknak egy új korszaka kezdődik. Ilyen jelek a társadalmi élet törvényszerűségében való hitnek megszilárdulása, a társadalmi tudományoknak a természettudományokkal való kapcsolatba hozatala és a társadalom ama rejtettebb, mintegy szövettani jelenségeinek vizsgálata, mely, ellentétben a régiebb korok felületes politikai tudományával, most folyik. A természettudományok egyfelől fölfegyverezték az emberiséget számos ellenséggel szemben, a melyek azelőtt életét megrövidítették, számát megtizedelték és a félelemnek állandó forrásai voltak, másfelől gyarapították az emberiség pozitív élvezeteit. E munkát tovább folytatni van hivatva a társadalmi tudomány is.»

«Ki fog derülni, hogy az emberiség számos baja, legalább közvetve, a társadalom helytelen berendezéséből folyik és matematikai pontossággal meg lesz állapítható, hogy minden társadalomnak mily intézményekre van szüksége, hogy tagjai a lehető legnagyobb boldogságra képesüljenek».

Szerző, mint mondja, a jogbölcselet és a társadalmi tudomány ezen jövőjéről meg van győződve. Azt azonban bevallja, hogy azokat az utakat, melyeken a társadalmi tudomány és különösen a jogbölcselet magasabb fejlettségi fokához el fog jutni, közelebbről megjelölni nem képes.

Ha már most áttekintünk mindazon, a mit a fentebbiekben kivonatolni megkísérlettünk, szempontjainkat a kö-

vetkezőkben foglalhatjuk össze Piklerrel szemben. Nyilvánvaló először is, hogy ez a rendszer nem egyéb, mint összevetésztése a jog lényegének, tartalmának, magával a joggal, a szerződési formáknak azokkal az eszmékkel, melyeknek azok csak külső jele. Csak egy lépés ettől, hogy Pikler magát az akaratot declarálja törvénynek, mely a törvényt kinyilatkoztatja s ismét ezt a törvényt annak a jogeszmének, melyet kifejezni céloz. Ez az «error communis jus facit» rendszere, melynek értelmében a közvélemény akként teremt jogot és nem-jogot, a mint neki tetszik. «Diruat, aedificat, mutat quadrata rotundis». A különbség csupán annyi, hogy az új iskola a monarchikus absolutismus állameszménye helyére a democraticus absolutismus állameszményét állítja, de mindkét esetben az önkény bitorolja a gondolkozó ész helyét, a maga «sit pro ratione voluntas» jelszavával, mely pedig a jog tiszta negatiója.

A mily tévedése volt a theocratiának jogot származtatni az isteni inspiratiókból és kijelentésekből, a mely tévedése volt a történeti iskola hiveinek minden jog forrását csak a törvényhozás emlékeiben s különösebben a római jogban látni ép oly tévedése a tapasztalati bölcselkedésnek is a jogot csak mint physiologiai tünetényt fogni föl. Mindezek csak jelenségei a jognak, maga a jog azonban valami ősbibb, természetes és minden pozitív jogmondást vagy ítélkezést megelőző.

Maga az az elismert tény, hogy a körülmények, melyek közt egy történeti jog, egy legislatió kifejlik, oly különbözők lehetnek egy későbbi nemzedék vagy más népek befogásától és helyzetétől, hogy a mult felfogása nem lehet többé a jelené is, maga az bizonyítt legékeesszólóbban a jog absolut létezése mellett. A mult tekintélye nem abban áll, hogy létezett, de még abban sem, hogy törvényesen létezett, mert különben minden mult, melyet a maga sajátos körül-

ményei igazoltnak mutatnak, igazolva lenne azok nélkül s a változott körülmények között is.

Ámde elfeledik itt e nézet szószólói, hogy a jog ép azért változik szünetlen, hogy mindig egyenlő maradjon önmagához. Ezért alkalmazkodik folyton az emberek helyzeteihez és tényeihez. Ha mindenkire nézve ugyanaz volna, akkor ép az által lenne egyenlőtlen, mert a helyzetek változnak. Csak a jog tárgyainak összezavarása magával a joggal, képzelgetheti azt, hogy a jogok egyenlőtlenek, holott nem a jogok, hanem azok tárgyai egyenlőtlenek, épen úgy, mint a hogy az emberek közötti egyenlőtlenség is egyenesen a jogegyenlőségnek a kifolyása. A természet annyiban teremtet egyenlőkké, a mennyiben minőségileg egyformákká tett, de mennyiségileg épen az egyenlőtlenséget szentesítette, a mikor a képességek különböző fokával ruházott fel. A fogalmaknak ez a végzetes összezavarása ál-doctrinának egész útvesztőjét vonja maga után, p. o. ott, a hol bizonyos jogok megszerzésének jogát magokkal a már megszerzett jogokkal konfundálja, így például a tulajdonszerzés jogát magával a tulajdonnal a communismus újabb elméleteiben, a tulajdont a birtokkal, a jogi birtokot a pusztá detentióval, míg végre odajut, hogy az utóbbira se ismerjen el más alapot, mint a nyers erőt vagy a véletlent. Ide vezet az, ha csak a tapasztalati tényeknek engedünk jogosultságot, ha csak a physikai jót emeljük a jog etikájává.

Mindez eredmények szorosan folynak a jog azon fel-fogásából, mely azt szünetlen levésben, folyton változónak tünteti fel. Hangsúlyoztuk ezzel szemben fentebb, hogy nem a jog, hanem csak a tények, mint a jog eszméjének substratumai változnak s hogy ebben a szünetlen átalakulásban a jog is csak úgy maradhat ugyanaz, ha változik. Meg kell vonni ezek szerint a határvonalat egyfelől a pozitív jog bölcselme, másfelől a természetjog közt, azután ismét a természetjog

és az észjog azon újabb iránya közt, mely Kantot vallja mesterének, a midőn ő a régi természetjogi iskolának az ember ideális természetéből levont abstractioi helyett a gyakorlati ész és a kategorikus imperativus alapjaira fektette a jogphilosophia mai rendszerét.

A pozitív jog bölcselme nem terjed túl a jog és annak az azt magyarázó erkölcsi és physical okokhoz való viszonya ismeretén, a mely okokat talán a törvényhozó sem ismer, de vakon engedelmeskedik nekik, s a melyeket a történetiró csak később fejt ki, ha hatásuk elmúlt már. Ily értelemben Montesquieu *«Esprit des lois»*-ja sem természetjogi munka, mert a tapasztalat és inductió körében mozog, de nem is tiszta észjog, hanem pozitív jogbölcelet, mely az emberi intézményeket a nemzeti szellem és a természeti viszonyok állandó hatásai szempontjából taglalja.

A természetjog az emberrel kezdődik és ezzel végződik, míg a pozitív jog csak az ember bizonyos cselekményeinél kezdődik és addig tart, a meddig a dolgok természete, a törvény vagy a felek szerződése engedi. Ellenben egy absolut jog csakis az azzal felruházott világos akaratából szűnhetik meg jogilag, de erkölcsileg elidegeníthetlen és elévülhetlen.

A természeti jog már eredetileg kész és nem szükség azt megteremteni. Lényeges tulajdonsága, hogy emberi akarat nem abrogálhatja, mert egy törvényt általában csak az abrogálhat, a ki azt hozta, ezt pedig nem emberi akarat hozta létre.

Akadtak ugyan jogászok, kik nem tekintve a változhatlant, az idealist, mely önmagától és önmagában létezik, a természetjogot is a megvalósulás, az átalakulás folyamatában — *in fieri* — akarták felfogni. Ez a Schelling-féle iskola tévedésének következménye, a modern metaphysika hibája, melynek ábrándozásai — mint Rotteck mondja —

sehol sincsenek oly kevésbé helyükön, mint a jogban és politikában. Az a tan ez, melynek meggyőződése szerint a jog és állam élő forrása az öntudatlanul teremő népszellem, mely a jogalkotás szerves funkciójában nyilatkoztatja ki benső természetét. Természetes, hogy ezzel ki van zárva akár a természet, akár az észjog lehetősége; lehetetlenné van declarálva, hogy egy minden időkre s minden esetekre szóló ideális törvényhozás létezhetnék, melyet csak föl kell fedezni, hogy a pozitív jog egyszer mindenkorra megállapítható legyen. Sőt inkább e vélemény szerint a jog már természetszerűleg történeti jelleggel és kinyomattal bír, mélyen összeható benső erők productuma, nem pedig a törvényhozó bölcsességének vagy önkényének ténye. Az állam a szellemi közösség megtestesülése, a nép szerves megjelenülése. Ehhez képest nem is lehet szó többé ideális jogról vagy ideális államról. A jogot és államot tudományosan fogni fel, nem egyéb, mint történeti genezist, ebben foglalt szükségképeniségét s azon talajjal való benső szerves összefüggését ismerni meg, a melyből életre kelt. Történetisége egyszersmind észszerűsége is; jognak csak az nevezhető, a mi valósággal érvényben van, a mi az emberek jogtudatában él s abban gyökerezik, nem pedig az, a mit valaki magától kigondol.

Csak hogy bármily tetszetős alapot nyert is a jog emez eminens történeti felfogásában a jogbölcselem azon újabb hajtása, mely felé Pikler is concludál, másfelől ép ezen iskolának tulzása okozták, hogy a bölcselkedés mai szellemét többé nem elégíthetik ki minden irányban e felfogás el nem leplezhető egyoldalúságai. A történeti iskola kelleténél kevesebbre méltatta a jogalkotásnak azt a fontos elemét, mely a törvényhozás látható, tényleges és öntudatosan számító munkálkodásában rejlik, másfelől pedig kissé túlságos súlyt fektetett a népszellem öntudatlan mystikus tényezőjére. Ez oka annak, hogy napjainkban már érezhető az átmenet a

század első felének speculativ bölcselkedésére, sőt azon túl egészen a múlt század rationalismusára. Mind többen kezdik belátni, hogy a jog eszménye is utolsó sorban az emberi gondolkodásban keresendő, s nem épen ok nélkül mondja Rotteck, hogy a természetjog sokkal fontosabb és hasznos tanulságokban gazdagabb, mint Gaius s mint Eichhorn, Hugo és Savigny minden történeti joga.

Világos, hogy maga a törvényhozó is a priori szab törvényt, mikor minden konkrét esetben jogot statuál; csak-hogy töredékesen, inkább alkalmyszerűleg, mert megvárja míg maga a tapasztalat teremti elő a különböző helyzeteket, melyek eldöntést igényelnek. Miután pedig minden alkalmazott jog a priori meghatározható, legalább bizonyos háttárig, tehát ezek is a szorosabban vett természeti jog körébe tartoznak. Így van tehát családi, polgári, politikai, nemzetközi, humanitarius természeti jog, mint a hogy létezik természeti magánjog is.

Hiszen, ha a jogban a gondolkodás és bölcsélet megvilágítására nem volna szükség, ha minden oly tiszta és bevégezett volna, mért csinálnának a törvényhozók kodexeket? Nem volnának-e elég a bírák? Nem, mert a jogbölcsélet legsarkalatosabb haszna épen az, hogy nélküle a bíró nem volna képes törvény nem létében, vagy ha a törvény homályos vagy a törvényhozó inteniója nyilvánvaló tévedésen alapul, a törvényt per analogiam kiterjeszteni, azt pótolni vagy bölcsen magyarázni, sőt bizonyos mértékig kiigazítani, a mint azt a római praetor tette.

Ezt az esetet látta előre a római jog is, mikor azt mondja: *«Neque leges neque senatusconsultus ita scribi possunt, ut omnes casus, qui quandoque inciderint, comprehendant, sed sufficit ea, quae plerumque accidunt, contineri»* Azután meg: *«Non possunt omnes articuli singillatim aut legibus aut senatusconsultibus compre-*

hendi, sed cum sententia in aliquo casu eorum manifesta est, is qui jurisdictioni praeest, ad similia procedere, atque ita jus dicere debet.»

A jogbölcsélet feladata a létező jogot észszerű benső összefüggésében s az élet egyéb tüneményeivel és irányaival való szerves kapcsolatban fogni föl. Maga a jog egy tapasztalat által adott tény, de e tényen kívül a jogbölcsélet egyzersmind gazdag jogtudományosságot talál maga előtt, melynek eredményeire támaszkodik, a midőn a jog minden tudományos ismeretéből az utolsó és legmagasabb eredményt igyekszik kivonni, hogy minden létezés és minden jogfejlődés legfelsőbb elvének megismerésére jusson s azt az ész nyilvánulati formáinak egyöntetű rendszerébe beilleszsze.

A jogbölcséletnek tehát nem föladata, hogy önmaga produkáljon jogot, habár nem is azt a jogot, a mely létezik, hanem azt, a melynek léteznie kellene. Ellenben igenis feladata a létező jognak bölcséletét a kritikai ész elvont eszmévilágába helyezni s keresni benne a philosophiai egységeket. Pikler munkájának kétségen kívül helyes kiinduló pontja, hogy kizár a jog-philosophia köréből bizonyos feladatokat, melyeket az úgynevezett észjog vagy természetjog tűzött maga elé, mivel azok részint egyáltalán nem, részint pedig a bölcselkedés által nem oldhatók meg vagy pedig egyáltalán csak a jog természetének és functióinak merő félreismerésén alapulnak. De tulló a czélon, mikor a jog lényegiségét is tagadja s az intézmények fejlődésének észszerű elvét egészen figyelmen kívül hagyja.

Történeti fejlődésében, igaz, a jogbölcsélet kezdettől maig akként magyarázta félre feladatát, hogy a létező jog helyett egy más, a tiszta gondolkodás alapján épült jogrendszert kell felállítania s a meglevő jogot a kigondolt helyett elvetnie. Ez az iránya a jog feletti bölcselkedésnek a gö-

rögzöknél, kiknél a magánjog még fejletlen volt, főképp az államforma és az alkotmányjog construálására irányult, akár azt a jogot kereste, mint Thrasymachos Platonál, mely egyes céloknak és érdekeknek legjobban megfelel, akár pedig azt a jogeszményt, mely az igazságosság eszméjéhez ár legközelebb. Az ideális állam, úgy, a mint azt Plato «Politeia»-jában tervezte, egy költött ellentéte a valóságos jogrendnek s Aristoteles az általa kezdeményezett új irány teljes tudatával hangsúlyozza Politikájában az alkotmányformák és törvényhozások kritikai méltatásánál, hogy célja nem az, mint elődeié, hogy egy csupán ideális államot fessen, vagy a létezők közül egyet, például a spártait, mint legtokéletelesebbet ajánljon, hanem főképp azt akarja megmutatni, hogy melyik államforma a legjobb a mindenkori körülmények közt vagy az esetek átlagos számában és minő föltételek közt jöttek létre és maradtak fenn a létező alkotmányok.

Amde a jog rideg dogmatikus kikapása a philosophiai világnézet systematikus egységéből, ethikai és metaphysikai szoros föltételezettségének köréből, a visszahatásnak csak ellenkező végletét képviseli, szemben az erkölcsi és jogszabályok azon tökéletes egybeolvadásával, mely a hellén szellem gyakorlati és állampolgári eszménye volt. Részünkről tehát nem vélünk csatlódní, ha a jogbölcselet jövő feladatát nem mint Pikler, minden észszerű alap elvetésében, hanem ellenkezőleg, egyenesen az ellentétes irányzatok egyeztetésében, a természetjogi chablonok és a jogbölcseleti empirismus szerencsés közvetítésében látjuk, a jogfejlődés momentumainak egységes a priori constructiója alapján. Csak így kerülhetők ki a jog és erkölcs viszonyának máskülönben megoldhatlan problémái is, melyeket Ihering, a most elhalt nagy jogtudós találóan nevezett a «jogtudomány zátonyának».

Várnai Sándor.

IRODALOM ÉS JOURNALISTIKA.

A sajtó sokszor hangoztatott kinövései közt egyike a legaggályosabbaknak, hogy a modern újságírás technikája hovatovább lehetetlenné teszi az irodalom, mint öncél érvényesülését. Mások azok az eszmények, mások azok az érdekek, melyeknek szolgálatában a napi sajtó teljesíti hivatását, mint a melyek az író lelke előtt lebegnek akkor, a mikor az életről, világról és az emberekről való felfogásának szint és kifejezést ad. Az irodalmi foglalkozást, a gondolatok közlésének módjait, az elmélkedés mélyebb tanulságait intensívebbé nem, csak mechanikusabbá tette a hirlapirodalom; ha a hirlap hatása többoldalú és tágabb eszmekört felölelő is, de épen azért kevésbbé mély, s alig gyakorol a közérzületre, a társadalom erkölcsi alakulására oly irányzó befolyást, mint a maga idején egy Werther keservei, egy Karthauzi, vagy a milyet tollaikkal Voltaire vagy Chateaubriand gyakoroltak.

Az úgynevezett bölcselmi regény ideje, azt mondják, rég lemúlt már. Az experimentális irodalmi módszer újabb iskolája sokkal inkább el van foglalva az élet változó tüneteivel, semhogy ideje volna bölcselkedni. Ennek daczára éppen a legújabb idők mutatnak fel néhány, szokatlanul merész kísérletet, melyek a regényírás bölcséleti irányának újabb lendületre emelésére árulnak el félreérthetlen törekvést s ebbe a törekvésükbe a szaktudományosság nagy appara-

tusait az archaeologia, ethnographia, a csillagászati vagy földtani kutatások eredményeinek egész tárházát veszik igénybe.

Ime, itt van egy újabb időben nagy hírre kapott angol író, *Rider Haggard* két kötetes regénye: «*Ő*» («*She*»), mely újabban mint különlenyomat is megjelent egy napi lap hasábjairól.

Rider Haggard a phantastikus írók azon csoportjához tartozik, mely Jules Verne-t is szülte, de sokkal nagyobb poeissel, a reflexió nem mindennapi erejével s főképp oly styllal, mely ma csaknem páratlanul áll az angol irodalomban. Nyelvének rendkívüli bája van a szív és kedély legfinomabb árnyalatai jellemzésében, kifejező ereje mély és a szögre találó, gondolatai magasan szárnyalók s az élet és bölcselkedés örök igazságait ölelik magukba.

Joggal kíváncsi lehet az ember, milyen átültetésre talál egy ilyen író és bölcselő nálunk egy oly lap hasábjain, mely olvasottsága és elterjedettsége okából hivatottnak nevezhető arra, hogy a világirodalom újabb és újabb jeleseit fölléptesse a magyar olvasó közönség előtt.

Ha a napi sajtó a kritika jogát igényli a társadalom, az irodalom és művészet, a tudomány és politika minden kérdése felett — ám jól teszi. De éppen azért, mert ítéletét ephemer áramlatok, felületes benyomások határozzák meg, feltétlen szüksége van arra a publicistai lelkiismeretre, mely hatalmas kezelésében egyedüli szabályozója; arra a felelősségérzetre, mely létezésének erkölcsi alapja. Kétségtelen ennél fogva, hogy a napi sajtónak, mint az irodalmi termelés és fogyasztás közvetítőjének is nemcsak jogai, de kötelességei is vannak úgy az irodalom eszményeivel, mint annak munkásai szellemi integritásával szemben. Annál sajnálandóbb, ha az eredmény nemcsak hogy nem elégíti ki a várakozást, de publicistai kötelességet ró az emberre, rámutatni egy oly jelenségre, mely minden valószínűség szerint nem egymagában áll.

Lássunk csak találomra kiragadva néhány passust, melyek a fordító angolságáról mindenekelőtt fogalmat nyújtanak. A magyar kiadás II. kötete 8-ik lapján az eredetinek ezt a mondatát: *«Beg pardon sir, he said, touching his hair»* — akkép találjuk fordítva: «Bocsánat, uram, mondá *salutálva*». Hogy a *«touching his hair»* (haját simogatva) miféle metamorphosissal válik salutálássá, arra a világ semmiféle katonai reglamája nem tudna megfelelni.

De csak egy lapot kellene fordítani, hogy akárki is meggyőződhessek, hogy itt nem egy gondatlanság okozta tollhibáról van szó, hanem a fordítandó nyelv oly fogyatékos ismeretéről, melylyel szemben legalább is vakmerő vállalkozásnak kell, hogy feltűnjék, oly elsőrendű író átültetése, mint Rider Haggard, oly előkelő olvasó közönség számára, mint az említett hirlapé. Mindjárt a következő 9. lap ezt a mondatot: *«your position is one that I don't quit understand and can't recognise»* — ezzel adja vissza: «állása olyanforma hogy én *tartozom is, nem is elismerni*». Helyesen: «nem egészen értem s nem ismerhetem el». Tovább a 35. lapon: *«why didst thou hide this from me?»* a fordító grammatikája szerint annyi, mint: «mért rejtetted őt el elő-lem?» — holott egy kezdő is megmondhatná, hogy helyesen így kell, hogy hangozzék: «mért titkoltad (*«ezt»* — nem *»őt»*) előlem?»

Feltűnhetik-e ilyen botlások után, hogy a fordító teljesen idegenül érzi magát ott, a hol valódi anglicismusokkal kell megküzdenie, melyeknek értelmébe sem tud behatolni? *«Then there is an end»* — nála annyi, mint: «ennek vége legyen» (II. 61.), a helyett, hogy: «akkor vége». A II. kötet 51. lapján «hőst» *«a legszebb arab nyelven»* szólaltatja meg, holott az eredeti *«in his best Arabic»* — éppen ellenkezőt jelent, t. i. a *kitelhetőleg legjobb* arabságot, a miből ép úgy nem következik a *legszebb* arab nyelv, mint ahogyan abból, hogy a fordító a maga legjobb angol nyelvtudásával

végezte feladatát, nem következik föltétlen, hogy *eo ipso* jó fordítást is adott. Sőt....

Üssünk más lapot fel. Ott áll a 144. lapon (mindig a második kötetről szólva): «reméllem, hogy találkozunk, bár-hova menjünk is.» Keresem a furcsa kitétel eredetijét, s szóról szóra ezt találok: «*I hope that we shall meet again wherever it is that we go to.*» Már most tudnivaló, hogy «to go to» ige nem a valahová menést jelenti csupán fizikai értelemben, hanem a valamire való jutást erkölcsi értelemben. A «bárhova menjünk» kifejezés tehát teljes félreértésen alapszik, a szöveg teljes magyarázata: «bármire jussunk».

De sokkal egyszerűbb szavakban is megtántorodik a fordító nyelvismerete. Mindjárt a következő lapon például ezt, hogy: «*almost doest thou begin to love me*» — így fordítja: «*nemsokára* szeretni fogsz engem.» Nem tudja tehát, hogy az «almost» sohasem teszi azt, hogy: «*nemsokára,*» hanem azt, hogy: «*csaknem, majdnem, szinte.*»

Mit várhatni már most a költői fordulatok, a nyelv szindús pathosa visszaadásában? Soha műpróza, soha lendületes nyelvezet jobban tönkre silányítva nem jelent még meg egy idegen nemzet olvasóközönsége előtt. A nyelv finom distinctiói, emelkedett dictiója darabos pongyolaság hevenyészetében züllnek szerte. Lehet oly érzéketlen toll, mely e gyönyörű képet: «*All else shadow moving upon water*» (minden egyéb *vízen mozgó* árnyék), ekkép adja vissza: «minden egyéb csak árnyék?» (II. 73.) Bizony ez is *csak árnyék*. Ez a metaphora pedig: «*a woman's heart is heavy to sink trough water however deep*» (az *asszonyszív* mérő ón, mely a legmélyebb vízbe lehatol) — nála egyszerűen «egy asszonyszívet nem lehet kijátszani.» (II. 66.) Vagy hol van e lapos prózában: «ha vétkeztem, szépségem *túlragyogja* vétkemet» (II. 70.) — az eredeti lüktető pathosa: «If I have sinned, let my beauty answer for my sin!» (Ha

vétkeztem, szépségem *feleljen* bűnömért!) És ily semmitmondó constructiók, mint: «új énem remek mivolta» (II. 127.) — pótolhatják-e az eredeti hévteljes, majdnem rhytmikus szárnyalását: «the splendid vigour of a new — found self.» Minő komikus megtévesztésekre vezethet ez a hanyagság s a nyelv szellemébe való be nem hatolás ott p. o., a hol a fordító az: «irtóztató helyzetet» mindenütt «*utálatos* helyzetnek» fordítja.

Hanem hiszen hát mindez még nem volna talán ok arra, hogy igazolja a kimélet felretételét, habár súlyosabb a beszámítás oly lapnál, mely bizonyos kritikai auctoritásra tart számot. Elvégre nem azok számára szoktak külföldi regényeket fordítani, a kik azokat eredetiben is megérthetik, a nagy közönség tetszésén pedig nem sokat változtat az a körülmény, hogy az író subjectiv gondolatmenete csak töredékesen vagy éppen elferdítve jutott eleibe. Ő az épületnek csak nagy körvonalait látja, kevésbé érdekli a téglák művészi faragása.

Egészen más jogalap az, melyre a fordító az íróval szemben helyezkedik. Erkölcsi kötelezettséget vállal itt némileg arra, hogy a kit tolmácsolni akar, annak intentióit loyálisan érvényre emelni segítse, s mindenesetre abban az egyéniségében mutassa be, melyet a maga sajátosságai, gondolkozása, tudása, vérmérséke, egész eszmeköre organikusan összesimulva alkotnak. Senkinek sem jutna eszébe a legkisebb kételyt engedni férközni ahhoz, hogy az írói egyéniség ez elidegeníthetlen jogai világába minden illetéktelen beavatkozás a legnagyobb fokban sérelmes.

De ha ez így van, honnan veszi magának a jogot a fordító — no meg a kérdéses hirlap, hogy Rider Haggard művét *legalább is negyedrésznnyivel megcsontkítva adja a magyar közönség kezébe?* Ki ez a Rider Haggard? Valami obscurus író, a kire nézve megtiszteltetés egy ma

gyar lap vörös plajbászának mindenható czeruzája? Szó sincs róla. Rider Haggard egy nagy nemzet jelentékeny írója, a kinek művei diadalútát tettek a művelt világon, s a ki méltán megkövetelheti magának azt, hogy az a portéka melyet egy távol lovagias nemzetnél az ő czégére alatt kínálnak, valósággal tőle is eredt legyen.

Bizonyítsunk.

* * *

A fordító *egyszerűen mellőzi* Rider Haggard bő felvilágosító jegyzeteit, melyeket regénye egyes vonatkozásainak archaeologiai, ethnographiai, történeti és földrajzi magyarázatára szükségeseeknek tart. Pedig ha az író intentiójába jobban behatol, tudnia kell vala, hogy Rider Haggard nem üres phantasmagoriákat, hanem tudományos hypothesiseket akart rajzolni, melyek ma már mind több-több kutató és gondolkozó elmét vezetnek arra, hogy az emberiség legrégibb civilisációjának bölcsőjét a sötét világrészben keressék. Ennek a mysteriumai — tudományos valószínűség mezébe öltöztetve — szolgáltatják Rider Haggard regényéhez a tanulságos keretet.

Ép oly kegyetlen kézzel nyirbál bele a fordító (vagy tán inkább az ujságírói czeruza?) a regény legszebb, legorganikusabb részeibe is, nem respectálva még a lélektani szövevények érzékenyebb idegszárait sem. A hold fényénél elterülő *Kór* város romjainak gyönyörű leírása kegyetlenül megrövidítve. A XII. fejezet végéről *két egész oldal* hiányzik. A II. kötet 31. lapján *három oldal* maradt ki, a 97. lapon *egy oldal*, a 40. lapon az eredeti *25 sora*; a 123. lapon Ajesa költői eskütételéből *1½ oldal*: az 55. lapon ismét *másfél oldal*. az 58. lapon *egy oldal*, a 90. lapon *teljes két oldal* van rövidítve, nem is számítva a jelentéktelenebb összevonásokat. Mindez alig másfélszáz lapra terjedő kötet-

kénél, melynek címlapjára oda van nyomtatva: *írta Rider Haggard*.

Engedelmet kérek, ez már talán mégsem járja. Igaz, hogy a dramaturg kése is lemetszegeti itt-ott a drámai mű ág-bogait, csak hogy az egészen más valami. A különbség abban áll, hogy a színműnek *természetes* rendeltetése, hogy a deszkákra kerüljön; ellenben hogy idegen írók regényeinek is természetes rendeltetése lenne a magyar globus lapjainak és speculáns kiadóinak szolgálni töltelékül, ez az, a mit senki sem fog elhíhetni.

Micromegas.

IRODALOM.

Lélektan és logika. Középiskolai használatra írta dr. Sárffy Aladár. Ára 1 frt. Budapest, Lampel Róbert (Wodiáner F. és Fiai) kiadása.

Sárffy nevezett könyve gondos munka; van ugyan elég hibája, de előnyei jóval felülmúlják a hibákat.

Az első lapok olvasása kissé bizalmatlanná teheti a kritikus olvasót, mert az a sajátságos, hogy itt követi el a legtöbb hibát; itt akad a legtöbb kifogásolni való. Lassankint azonban mégis jobb véleményre hangol. A philosophiai *előismeretek* kifejtésében több tévedés és stiláris botlás található.

Mindjárt az első lapon azt mondja, hogy «az ember tudásvágyától ösztönöztetve, *nagyszerű* problémák megoldására vállalkozik», Cicero szavaival a bölcsészetet «az emberi és *isteni* dolgok tudományának» nevezi s így tovább; szerinte «a bölcselkedés a problémák megoldásának *módja*» (!?), «a philosophia, mint tudomány, kezdetben *mégis csak egy volt*», a philosophiai propeaedeutikát «előkészítő bölcsészet»-nek nevezi; hát ezek bizony zavaros dolgok. De akad több ilyesmi; pl. hogy «a bölcsészet történelme = historia philosophiae, *nem egyéb*, mint a philosophia fejlődésének *leírása*», hogy «mi *csak*: a philosophiai propeaedeutikával foglalkozunk, mert a többi három ág már a magasabb bölcsészeti tudományok közé tartozik»; mindezek nem csupán stiláris szempontból eshetnek kifogás alá.

De hát lássuk tovább! Azt mondja a 7. lapon, hogy «az *anatomia* a már *élettelen* testet boncsolja föl, hogy annak *megmerevült* organumait vizsgálhassa», a mi szintén nem egészen helyes, mert hol marad akkor a *vivisectio*? Az is különös,

midőn azt állítja, hogy organismusunk bizonyos korig egészen önkéntelenül végzi az életműködést és az ember csak idővel fejlődik annyira, *hogy tudomása lesz az élettani processusokról*, mi szintén nem igaz, mert mikor szerez az ember pl. a máj vagy epe működéséről, vagy a vérkeringés processusáról tudomást? Az sem igaz, hogy a lélek csak akkor kezdené működését, midőn a bel- és külérzéketi mozgások tudatosakká és önkéntesekké válnak. Ebben az állításban pedig, hogy «a lélek *tudománytartalma* (?) olyan régi, mint maga a philosophia», ez a tudománytartalom szó bizvást elmaradhatott volna. Az sem igaz, «hogy egy állat sincs, melynél a szervek oly egyenlően volnának kifejlődve, mint az embernél», valamint épp oly helytelen az is, «hogy testünk bizonyos időközök alatt egészen új *molekulákká* alakul át». A 13. lapon azt állítja, hogy élőlény *nem szánja* magát éhhalálra», ellenben a 70. lapon már azt mondja, hogy «szándékos éhhalálra kárhóztassa magát, már *jóval ritkább*». Érthetetlenül van kifejezve továbbá a 14. lapon az, mit az idegek positiv és negativ működéséről mond. Az pedig még különösebb magyarázat, hogy «a hallásnál a *halló rész* (?) *óvatosan* el van rejtve a fejben és oly finom idegekből áll, melyek az *aesthetikai* (zenei) complicatiót észreveszik, minek az egyes állatnál csak primitív *nyomait látjuk*». Az sem igaz, hogy fülünk a huzamosabban hallott hangot bizonyos ideig *utánhangzás* alakjában tartja meg» (18. l.), mert nem physikai utánhangzás az, hanem tisztán reproductio. Az is érthetetlen, hogy az izlés körében is fordulnak elő hallucinatiók, valamint az, hogy a vakok «szint is vesznek észre ujjajaik hegyével»; az sem igaz, «hogy egy testrészünk sem fejlődik a másik rovására» (19. l.); valamint ahhoz is fér szó, hogy «az európai ember Saharában megfeketedik, és nem kell-e különösnek tartani, hogy a *földrajzból* véli tudni, hogy «a szellemi foglalkozás befolyással van az ember fejlődésére» (20. l.), valamint, hogy úgy találja, miszerint «a képzetalkotás kezdetben tisztán állati működés» (24. l.), mivel «éppen úgy történik az állatoknál, mint nálunk».

Hogy miért követte el a legtöbb hibát a philosophiai előismeretek tárgyalásánál, annak megtaláljuk többi részében a kulcsát; mert szerző, úgy látszik, inkább a tankönyvek körében kereste philosophiai ismereteit s így nem juthatott a philosophiai mélyebb felfogásig, nem jutott annyira, hogy valamely rendszer

alapján világnézetet alkothatott volna magának; akkor nem nevezné a filozóphiát majd az isteni dolgok tudományának, majd csupán a problémák megoldása módjának, a mi utóvégre ráillik minden más tudományra is. Épp úgy nem fogadta volna el a *«tabula rasa»* elméletét, azt állítva, hogy *«a képzetek csak és csupán tapasztalás folytán szerezhetők»* (25. l.), de már odább (28. l.) ezeket *«érzéki képekre és nem érzékiekre (szellemiek)»* osztva.

Mindezek dacára elmondhatjuk, hogy a könyv általában a mai tudomány színvonalán áll s ezt még jobban hangsúlyoznók, ha ott nem kísértene (12. l.) az *életérő* fogalma, ez a rég kiküszöbölt valami, mely sehogy sem illik e könyv szelleméhez. Kár, hogy Wundtot, kinek alapvető művét forrásai között említi, nem használta föl nagyobb mértékben; akkor többet kaptunk volna az idegrendszerrel is, mely a mai empirikus pszichológia alapját képezi.

Sárfy sok példával kívánja könyvét érdekesebbé és használhatóvá tenni, de ezeket nem alkalmazza mindig helyesen s nem is mindig találók. Így pl. a productiv és reproductiv phantasiát nem lehet *A jövő század regénye* és a *Toldi-mondával* illusztrálni; mintha bizony Arany csak a reproductiv phantasia révén alkotta volna meg genialis művét! Ahhoz a példához is sok szó fér, hogy a *«betegápoló nő- és férfi-társaságok»* valóban önzetlenül szolgálnak az emberiségért; valamint az is érthetetlen, hogy a szép magyarázatához miért szolgálhatna például csupán Munkácsy *«Krisztus Pilátus előtt»* képe.

A művet általában kissé bőbeszédűnek tartom; nem különítette el a lényegest a részletezés esedékes fejtegetéseitől. Részletes leírásai nem előnyei a műnek, mert megnehezítik a tanuló dolgát. A sok leíró részletet jobb lett volna jegyzetekben adni.

A könyvnek egyik-másik része aránytalan terjedelmű; így pl. sok az, a mit az indulatról mond, ellenben kevés, a mit a fogalomról ad, s igen felületes, mit a hypnotismusról odavet; mert sok problémán, miként előszavában mondja, csak átsiklott.

A lelki betegségek fejezetében a *bűskomorság* és *elfásultság* egy fejezet alá tartoznak.

Kevesebb kifogás alá esik a logikai rész. Az csak helyesíthető, hogy a formalismust kellő mederbe szorította, s hogy e

helyett inkább a tudományos kutatás módszereivel ismerteti meg a tanulót.

Kár az is, hogy a műben annyi az idegen szó; a reáliskolai tanulót s talán a gymnasistát is, az ily kifejezések, mint «conjecturalis», «psychikai imputatió», «noologia», «autopsia» s több efféle, csak zavarba ejtik.

Különben utóvégre is a mű a tudomány színvonalán áll, magyarsága és stílje elég jó, megfelel a tantervnek, nem vét a jó ízlés ellen, nem sérti a vallás-erkölcsiséget s így *egy újabb kiadás javításának föltételével középiskolai használatra elég alkalmas.*

Harrach József.

* * *

Friedrich Paulsen, Einleitung in die Philosophie. Berlin, 1892. (XVI. 444. S. 8°) ára M. 4.50.

Nem új philosophiai rendszert akar szerző e könyvével nyújtani, hanem csak bevezetést a philosophiai tanulmányokba, feladatul tűzvéen maga elé, hogy az emberi szellem utolsó nagy problémáit és azokat a nagy eszméket adja elő, melyeket az emberiség szellemi vezérei kigondoltak.

Nincs is szándéka a philosophia történetét megírni, hanem csupán csak discussio alakjában akar a főproblémákkal és a megfajtsökre czélzó gondolatokkal foglalkozni.

Szerző nézete szerint az az irány, mely felé a philosophiai gondolkodás jelenleg törekszik, *idealistikus monismus*-nak nevezhető. Ez az irány két ellentét között fekszik, melyek egyike a *supranaturalistikus dualismus*, a második az *atomistikus materialismus*. Az első a középkorból fenmaradt iskolai philosophia, mely szerint a test és lélek ideiglenesen egybekapcsolt két substantia. A második irány, az atomistikus materialismus két gyökérből származik, az egyik a *Gassendi*-től és *Sennert*-től megújított atomismus, a másik a mechanikai nagy eszmék behatása, mely a physikában és a csillagászatban oly nagyszerű eredményekre vezetett és egy philosophiai iskolát arra indított, hogy a mechanikai magyarázatban a világról alkotható végső gondolatokat lássa.

Ez az ellentét az újabb philosophia egész történetén keresztül huzódik, úgy hogy e korszakban a philosophia elé tűzött feladatúl ezen ellentét kiegyenlítését tekinthetjük.

A philosophia saját területén iparkodik a vallásos világnézetet a tudományos világnézettel összeegyeztetni, vagy a mint ezt talán jobban kifejezhetnők: a saját kedélyünk, és a gyakorlati igényektől követelt philosophiai meggyőződésünket avval iparkodik összhangzásba hozni, melyet a tisztán észbeli kutatás elénkbe szab. Számosan e feladatot a kör négyesződésével egyenértékűnek fogják ítélni, mondja szerző, s csakugyan van hasonlatosság e két dologban, a mennyiben itt úgy, mint ama geometriai feladatban, csakis megközelített megoldásról lehet szó, mivel az összemérendő két dolog incommensurabilis.

A tizenhetedik és tizennyolczadik század philosophiájában két nagy irányt különböztetünk meg. A rationalistikus-metaphysikai irány, melynek főképviselői *Descartes*, *Spinoza* és *Leibniz*, a tizenhetedik században megállapított új physikai világnézetből indul ki, de ezt metaphysikai részzel pótolja. Az empiristikus-positivistikus fejlődési sorozat Angliában keletkezett, főképviselői *Locke*, *Berkeley* és *Hume*. Ez az irány ugyanonnan indul ki, mint az előbbeni, de az ismerettani megfontolástól vezéreltetve, hogy a physikai nézet nem adja meg az abszolút valóságot, abban csak a valóságnak érzéki vetületét látja. *Kant*-ban a két irány egymást áthatja, mindenek előtt pedig övé az érdem, hogy a praktikus philosophiát az intellectualis functió-tól elválasztja és az akaratra, mint önálló lelki tevékenységre alapítja.

A tizenkilenczedik század philosophiai gondolkodásában, az e tekintetben vezérszerepet vivő Németországban három irányt különböztethetünk meg. Az első a *Kant*-féle philosophia egyik legkifejlettebb hajtása: a tiszta speculáción alapuló philosophia, mely a physikai világnézetet tisztán logikai gondolkodás útján akarja szerkeszteni, egészen függetlenül a tapasztalástól. Miután ez a teljesen indokolatlan törekvés, mely azon «proton pseudos»-ból indult ki, hogy a világ a mi szellemünkkel tökéletesen összemérhető, hitelét veszttette, a bámulatos gyorsasággal fejlődő természettudomány hatása alatt néhány philosophiailag nem iskolázott, de a természettudományi eszmékben jártas író egy materialistikus metaphysikát állított fel, mely a régiebb, dialektikus gondolkodást igénylő philosophiai rendszereknél könnyebben volt

érthető, s ekként a nép szélesebb rétegeibe is elhatolt, különösen azért is, mert a gyakorlati irányt tolta előtérbe. A század harmadik évtizedében a philosophia ismét kezd magához térni és visszatér régi problémájára, hogyan lehessen t. i. a physikai nézethez oly metaphysikai rendszert találni, mely azt kiegészíteni alkalmas. A régibb philosophus nemzedék, mely ez irányban tevékeny volt, *Fechner* és *Lotze* vezetése alatt áll, ujabban *Lange* és *Wundt* képviselik ez irányt.

A jelenkor philosophiájának helyzetét és a benne nyilvánuló főirányokat *Paulsen* a következő pontokban iparkodik kifejezni: A jelenkor philosophiája 1. *phaenomenalistikus-positivistikus*, azaz, az ismerettani álláspontot hangsúlyozza; 2. *idealistikus-monistikus*, melynek metaphysikai meggyőződése szerint a valóság, mely az anyagi világban, mint a mozgások egységes rendszere tűnik fel, nem egyéb, mint egy eszme tüneményszerű megjelenése, tehát idealismus, mely Platonból indul ki; 3. philosophiánk a merev intellectualistikus iránytól a *voluntaristikus irány* felé fordul; 4. elfogadja az *evolutionistikus-teleologikus* felfogást, mely a kozmologia és biologia részéről a psychológiára, a természetphilosophiára és a metaphysikára hat és gyakorlati philosophiában is érezteti hatását. Végül: 5. még egy irány ismerhető fel a jelenkori philosophiában s ez a *történeti irány*, melyet a természettudományok is használnak a kosmikus és a biológiai fejlődéstanban, és mely legujabban a természettudományi eszmék keletkezése és fejlődése tanában is érvényesül.

Szerző könyvében két feladatot akar megoldani. 1. a philosophiai főproblemákat, a lehetséges megoldásukkal akarja előadni és ezek közül egyet kiválasztani, 2. a philosophiai gondolkodás történeti fejlődését akarja röviden vázolni. Célul annak a megmutatását tűzi, hogy az annyi évszázadra terjedő philosophiai munka nem tekinthető fölösleges, hiába való fáradozásnak, hanem nagy vonásaiban megegyező világnézetre vezet, melynek egyes részletei mindinkább kidomborodnak.

A bevezető részben szerző a philosophia lényegét és jelentőségét, továbbá a valláshoz és mythológiához való viszonyát tárgyalja, aztán összeállítja a philosophia alapproblémáit és ezeknek főbb megfjtéseit. A philosophiát felosztja physikára, logikára és ethikára, s a három főrész a dolgok természetéről, a gondolkodásról, a javakról és a cselekvés feladatairól szól. E szerint

a philosophia főproblémái: a metaphysikai, mely ismét az ontológiai és kosmológiai problémára oszlik, az ismerettani és az etikai, mely ismét a teleológiai és az utilitaristikus problémára vezet.

Mint megfelelő lehetséges megoldásokat a következőket állítja egybe: az ontológiai problema megoldásai, a kiterjedt és a gondolkodó substantiát feltételező *dualismus* és az egyféle substantiából kiinduló *monismus*, mely ismét *materialismus*, *idealismus* vagy *agnostikai monismus* lehet. A kosmológiai vagy theologiai problema megoldását a következő rendszerek kísérik meg: az *atomismus*, a *theismus* és a *pantheismus*. Az atomismus ismét vagy *materialistikus*, vagy *idealistikus*, mint részben a Leibniz-féle monadológiában látható.

Az ismerettani problema két végső kérdése közül az egyik az ismeret *lényegére*, a másik az ismeret *eredetére* vonatkozik. Az elsőre a *realismus* és *phaenomenalismus*, a másodikra az *empirismus* és a *rationalismus felel*. Az etikai problema megoldásait e műben csak éppen érinti, hivatkozván «System der Ethik» című nagyobb művére. Ez irányban két megoldási kísérletet említ: az egyik az emberi cselekedetek értékét az egyéni és az emberiség jólétére való tekintetben, a másik abszolút értéke szerint fogja fel.

Az egész mű két főfejezetre oszlik: az első a metaphysika, a második az ismerettan problémáit tárgyalja. Függelékkel azután az ethika problémáiról szól.

A philosophia Paulsen nézete szerint se tárgyra, se módszerre nézve nem különíthető el a többi tudományoktól. A tudományok összessége egységes rendszert alkot (*universitas scientiarum*), melynek tárgya az összes létező mindenség. Mindegyik tudomány e rendszer egyik tagját alkotja. A tudományoknak soha be nem fejezett rendszere a *philosophia*. Az egyes tudományok a világ talányszerű nagy feladatának és saját létünk «mysterium magnum»-ának megoldására adják meg az egyes meghatározó elemeket. A philosophia különben már a szokásos megjelölés értelmében sem tekinthető különválasztott tudománynak, mint-hogy egyes részei: a logika, metaphysika és ethika, mint magukban önálló tudományok, a philosophia ágait alkotják. De szerző még tovább megy. Szerinte nemcsak az ember intellectusával és kedélyével foglalkozó ezen tudományszakok tartoznak a philosophia

körébe, hanem a kozmologia problémájával foglalkozók is, tehát a physika, chemia, biologia, astronomia stb.

Hogy felfogásának helyes voltát bizonyítsa, a philosophia történeti fejlődésére tekint. A philosophiának nevezett törekvések mindenkoron azon cél felé törekedtek, hogy egységes, a mindenséget felkaroló világnézetet alkossanak. Paulsen ekként a philosophia universalistikus felfogását vallja.

A metaphysikában szerző a *Fechner* és *Schopenhauer*-tól megállapított *idealistikus monismus*-t fogadja el saját nézetének. Az ontologiai főproblemában a materialismus felfogásait megczáfolván, az animatio általános voltát vallja és arra a meggyőződésre jut, hivatkozván *Fechner*, *Schopenhauer* és *Haeckel* erre vonatkozó elmékedéseire, hogy a lélek nemcsak az állatok világában, és nemcsak a szerves világban, hanem az egész világban megvan; hogy e szerint a lelki functió az anyag általános tulajdonsága. Szerző a hylozoismust az újabb biológiától alig elutasítható nézetnek tekint, s ő maga iparkodik a panpsychismust a jelenkor tudományos nézeteivel kiegyeztetni, hogy ez úton a keresztény világnézettel bizonyos szilárd viszonyba kerüljön.

Paulsen különben mint megczáfolandó nézettel majdnem kizárólag a materialismussal foglalkozik és csak röviden érinti a dynamistikus atomismust, noha ez utóbbi elmélet philosophiai szempontból inkább jöhet tekintetbe, mint amaz.

A metaphysika második főproblemája a kozmologiai, mely nem a dolgok lényegét, hanem a kapcsolatukat és kölcsönös vonatkozásukat kutatja. A kosmos egységes törvények hatása alatt álló rendszer. A problema abban áll, hogy e rendszeres összefüggés megmagyaráztassék, mire három kozmologiai hypothesis létezik: az *atomismus*, az *anthropomorphistikus theismus* és a *pantheismus*.

Az *atomismus* lehet materialistikus vagy hylozoistikus, illetőleg monadologikus. Az atomismus egymástól független, önálló öselemeket tételez fel, melyek esetleges egymásmellett létezéséből az egység látszata támad; midőn egymás mellett az üres térben mozognak, ideiglenes együttállások jönnek létre, melyeket mi tárgyaknak és tüneményeknek nevezünk. És minthogy a tér és az idő, mely azok létrejövetelére rendelkezésre áll, mindkettő végtelen, azért valamennyi lehetséges combinatio tényleg meg is valósul.

Az anthropomorphistikus theismus tagadja, hogy a valónak egységes, rendezett volna a véletlen, vagy csak mechanikai törvényesség műve legyen s azért szervező intelligentiát tételez fel.

A *pantheismus* a világban immanens egységet vesz fel. Ezen nézet szerint a mindenség egységes lény, melynek elemei nem önálló dolgok, hanem lényének csak egyes nyilatkozásai, modificatiói.

Szerző ezután az atomismus és a theologikus-theistikus természetmagyarázatot veszi vizsgálat alá, mint azt a két nézetet, mely az emberek gondolkodásában évezredek óta szerepel és a mai gondolkodáshoz is legközelebb áll. Az atomistikus nézet leginkább a természettudományokkal foglalkozók körében otthonos, az anthropomorphistikus theismus pedig ott, hol az egyházi philosophia hatása nyilvánul. Szerző mindkettőt sikerrel czáfolja, kifejtván, hogy az utóbbira milyen veszedelmes, ha a kor szellemétől követelt elméletekkel ellentétbe kerül. A természettudomány nem nyugodhatik meg abban a törekvésben, hogy a természeti jelenségek physikai magyarázatát keresse és a metaphysika a természettudományokkal csak úgy élhet békességben, ha a természettudomány okozati magyarázatába bele nem elegyedik és azt a maga útját befutni hagyja. Hiszen a philosophiának még így is elég tere marad. Mert a természettudomány az anyag világában nyilvánuló erők játékát kiderítheti ugyan, de azért az egész valóságot távolról sem meríti ki. Különben a mechanistikai magyarázat és az idealistikus interpretatio távolról sem zárják ki egymást. Az ellentét csakk akkor jön létre, midőn az idealistikus interpretatio az okozatos magyarázatot pótolni akarja.

A teleologikus bizonyítást Paulsen találó kritikával illeti. Ha ez a bizonyítás — úgymond — többet akar adni, mint a physikai magyarázat lehetőségének tagadását, ha positiv elméletet kíván felállítani, akkor két feladatot kell megfejtenie: 1. ki kell tüntetnie a *cél*t, melyet egy uralkodó magasabb intelligencia megvalósítani szándékozik; 2. ki kell mutatnia, hogy a természetben ezen cél elérésére *az eszközök megfelelő rendszere* nyilvánul. Kiindulván azon bőkezűségből, melylyel a természet millió csirát teremt és szór ki, hogy ezek közül teljes fejlődésre talán csak egy kerüljön, összehasonlítja a természetet oly vadászszal, ki millió puskát sütne el minden kigondolható irányban, hogy egy

árva nyulacskát ejtsen el. Rámutat továbbá azokra az adatokra, melyeket *Haeckel* gyűjtött, melyek miatt egy geographiai s általában koszmikai *dysteleologiáról* szólhatunk.

Épp oly meggyőző érvekkel kel ki a föltett czél feltételezése ellen, midőn megmutatja, hogy azt sem az emberi lényekre, vagyis anthropocentrikus értelemben, se a szerves élet, se a történeti teleologia szempontjából igazolni nem lehet.

Igen világos vonásokban tünteti fel szerző az evolutionistikus elméletet, csakhogy ezt azzal egészíti ki, hogy a Darwin-féle véletlen okok mellett még az evolutionistikus akaratot is principialis agensnek feltételezi.

Általában véve szerző a panpsychistikus álláspontot vallja saját nézetének és e tekintetben különösen *Fechner*-re támaszkodik; ai m pedig az akarat szerepét, a voluntaristikus tendenciát illeti, *Schopenhauer*-re és *Wundt*-ra hivatkozik. Ezután a fejlődés elméletét a szellem-történeti életet illetőleg folytatja, a meny nyiben ez az emberi nyelvekben, a társadalomban, jogban és államban, aztán a tudományok tervezetében és szerkezetében nyilvánul.

Hasonló kritika alá veszi az atomistikai metaphysikát is, iparkodván ennek elégtelen voltát kimutatni. Hivatkozik *Lotze*-ra és a *Kant*-féle felfogásban kifejezett következő formulázást kapja: A tapasztalat általános kölcsönhatás «in mundo sensibilis est unitas phaenomenon», melynek «in mundo intelligibili unitas noumenon» felel meg.

«Causalitas és finalitas» czíme alatt szerző először a szellemi-történeti életre nézve a két felfogási irány összeférhetőségét emeli ki. Nehezebben megy a dolog a természeti jelenségeket illetőleg. Igaz — mondja — hogy megismerésünk csak a dolgok külsejére vonatkozik és azoknak csupán kis részére szorítkozik. A természettudományokban azért van annyira túlsúlyban az okozatos felfogás és azért helyes is, hogy e tudományok csakis ezt az irányt művelik, de nem helyes, ha valaki a teleologikus természetmagyarázat lehetetlenségét nem a felfogó egyénbe helyezi, hanem magukban a dolgokban keresi, mivel a czél a természetben csak a mi felfogásunkra nézve transcendens.

Ezen kritika után Paulsen positiv tételeket állít fel, melyeket *idealistikus pantheismus* név alatt foglal össze. Alaptételei a következők: 1. A való egységes lény; az egyes dolgok az «ens

realissimum et perfectissimum»-nak csak többé-kevésbé önálló részeit alkotják, vagy Spinoza formulázásában a való dolgok *egy* substantiának csupán modificatiói gyanánt szerepelnek. 2. A valónak lényege két irányban nyilvánul, a természetben és a történetben. 3. Az anyagi világban mutatkozó egyetemes kölcsönhatás a belső (aesthetikai¹-teleologiai) szükség «phaenomenon»-ja, melyben a való lényegét kifejti az összeegyező modificatiók sokaságában.

Nem bocsátkozunk e helyen szerzőnk ama fejtegetéseibe, melyekben az Istenség pantheistikus fogalmának a valláshoz való viszonyát kutatja, nehogy ez ismertetés szerfelett terjedelmes legyen. A műnek igen érdekesen összeállított fejezete az Isten és a világ fogalmának történeti fejlődéséről szóló fejezet. A tudás és a hit viszonyával foglalkozó részben három érzést nevez meg, melyben minden vallási meggyőződés és szükséglet gyökerezik: szükség és aggodalom, öröm és bámulat, csalódás és elcsüggedés, mely utóbbi különösen a megváltáson alapuló vallásokban nyilvánul.

A második könyv az ismerettani problémákkal foglalkozik. Ezek a problémák a legujabb időkig a philosophiai érdek középpontját alkották, oly annyira, hogy a metaphysika iránti érdek teljesen kihaltak látszott. Történeti fejlődésére nézve ugyan mindig a metaphysika volt az első. Az újkorban *Descartes*, *Hobbes*, *Spinoza*, *Leibniz* rendszereiben szintén metaphysikával kezdődik a philosophiával való foglalkozás. *Locke* kutatásával az emberi elméről az ismerettan önálló pályára tér. Követője ez irányban *Hume*, *Kant* és *Comte* különféle irányokban.

Minthogy minden ismerettani elmélet az ismeret lényegére és eredetére nézve tartozik felelni, négytagú schemát kapunk, mely az ismerettan lehetséges alakjait magában foglalja, ú. m.: *realistikus empirismus*, vagyis a közönséges felfogás, *realistikus rationalismus* (Platon, Spinoza, Hegel), *idealistikus empirismus* (Hume) és *idealistikus rationalismus* (Kant).

Az első fejezetben, melynek tárgyát az ismeret és a való közötti viszony alkotja, néhány kérdés megfejtésében azok metaphysikai oldalát is tekintetbe veszi, úgy hogy ezek végső megfejtésüket csak itt találják. A második fejezet az ismeret eredetének problémájával foglalkozik, miközben a rationalismus és

¹ Kant-féle értelemben véve.

empirismus között mutatkozó ellentét historiai fejlődését emeli ki. Különös gonddal tárgyalja Kant formalistikus rationalismusát, melynek maradandó értéke nézete szerint abban áll, hogy az ismeretben nem a benyomások gyűjteményét látja, hanem az egyén spontan tevékenységének termékét. Mint a Kant-féle philosophia sarkalatos gondolatát a következő tételt emeli ki: Az ismeretszerzés az egyén functiója, de nem egyedüli és nem legfontosabb teendője. A praktikus ész követeléseiből kinduló philosophia egy lépéssel tovább vezet, midőn nem állapodik meg a természetről való elméleti okoskodásnál, hanem az embert rendeltetése szempontjából veszi tekintetbe. Itt azonban tévedésbe esik az, ki a hit dolgait bebizonyítani és az észre ráerőszakolni akarja, miután a kritikai philosophia mind a positiv, mind a negativ dogmatismus lehetetlenségét bebizonyította. A hit lehetősége az emberi természet voluntaristikus oldalához tartozik.

Az ethikai problémát illetőleg szerző, mint azt már mondtuk, önálló ethikai művére hivatkozik, s ekként itt is csak egyszerűen fölemlítjük, hogy álláspontjához híven a *hedonismust*, mely az élet végső célját a gyönyörbe helyezi, elveti, szemben az *energismussal*, mely az objectív élettartalomban keresi az emberi élet célját, aza bizonyos irányú tevékenységben találja.

Az egész munka a legnemesebb értelemben népszerű irányt követ, de a mellett tudományos komolysággal lép fel. A berlini egyetemen ezen előadások, melyeknek tárgyát a könyv magában foglalja, mindig számos hallgatót gyűjtöttek a tudós tanár katedrája körül, kik fejtegetéseit nagy érdeklődéssel követték. Sok olvasót kívánunk hazánkban is e szép könyvnek.

Heller Ágost.

* * *

«Mind». (New Series, 3. July, 1892.)

I. Lotze's *Antithesis between Thought and Things*. I.: A. Eastwood. E tanulmányban értekező azt törekszik kimutatni, hogy Lotze, philosophiájába Herbart és Hegelből vett fel elemeket és így akart magasabb pontra emelkedni; azon felől gondolataira nagy befolyást gyakorolt Weisse. Lotze egyrészt teljesen idealistikus nézeteket vall, midőn így szól: Minden, mit a külső világról ismerünk, azon ideáktól függ, melyek róla bennünk vannak; e szempontból teljesen közönbös dolog, vajjon az idealismust elfo-

gadván, a külső világ létezését tagadjuk-e és csak a róla való ideáknak valóságát ismerjük-e el, vagy vajjon a realismussal azt állítjuk, hogy léteznek rajtunk kívül dolgok, melyek elménkre hatást gyakorolnak. Az utóbbi hypothesis szerint ép oly kevésbé jutnak a dolgok ismeretünkbe, mint az előbbi szerint; ezek bennünk csak ideákat keltenek fel, melyek azonban nem dolgok. A philosophiai kérdés e szerint abban culminál, hogy miképen találjuk az átmenetet az ideákról a dolgokra, ha minden ismeretünk csak ideákból áll? Értekező szerint Lotze az átmenetet a gondolatról a tárgyra úgy véli eszközölhetni, hogy ebben az ok és okozat általános törvényeinek csak különös alkalmazását látja és ebben téved értekező szerint. «Valóban azt mondhatjuk, hogy az alap-conceptió, mely Lotze philos. rendszerének forrása, azon feltevés, hogy valami külső tárgyi való, mely az emberi elmétől különbözik, elménkre oki hatást gyakorol.» Erre pedig a fentebbi tétel szerint Lotze nincsen feljogosítva. (Az értekezésnek lesz még folytatása.)

II. A „*The Fesal Origin of Human Speech: J. Donovan*” című értekezés a nyelv eredetéről szól, és azt feltegeti, hogy az űs ember harczias játékaiban, midőn az ellenségre való támadást, annak leveretését stb. jelezte, azt hangokkal kísérte, melyeket mindenki, ki a harczyi játékban részt vett, megértett. E hangok, melyek csak különös esetekre valók voltak, csak érzelmeket fejeztek ki, idő multával az érzelmeket kísérő külső jelekre alkalmaztattak, általánosítottak, és külső tünemények jelzésére használtattak. Szerinte ilyen harczyi játékokat kísérő hangokból keletkeztek a nyelvnek egyes gyökei.

III. *The Logical Calculus* (III.): W. E. Johnson. E czikkben értekező logikai jeleinek további alkalmazását adja és folytatja a Mind idei évfolyama I., II számaiban megkezdetteket. Ez értekezésről kivonat nem közölhető.

IV. *The Field of Aesthetics Psychologically Considered*. I.: H. R. Marshall. Értekező az aesthetikai egyes álláspontokat bírálja és azt állítja, hogy bármikép csúrnék-csavarjuk a dolgot, az aesthetikai hatásban állandóan az élvezetnek, a kellemesnek egy jellemző vonását látjuk, az aesthetika tehát csak úgy fog általánosan elfogadott kiinduló ponthoz juthatni és általánosan elfogadott tételeket felállíthatni, hogy ha azt azon tudomány egyik ágának vesszük, mely a szélesebb értelemben vett kellemest tárgyalja. (Science of Hedonics). (Ez értekezésnek lesz még folytatása.)

V. *Discussions: The influence of Muscular States on Consciousness: Edmund B. Delabarre.* Értekező igen érdekesen iparkodik kimutatni, hogy az izmoknak maguknak vannak saját érzeteik, és hogy mozgásoknál és gyorsaságuk megismerésénél, erőfeszítéseknél stb. az általános összérzethez mint tényezők hozzájárulnak, és ha ezen tényezőt nem vesszük észre, ez csak onnan van, hogy az érzéki benyomások oly erővel tolazkodnak öntudatunkba, hogy a bonyolult lelki állapot elemzésében e tényezőt gyengeségénél fogva rendszeren nem vehetjük észre. Sorra elveszi azon adatokat, melyek látszólag e tétellel össze nem egyeztethek, (kivált Müller és Schumann adatait), és azt iparkodik kimutatni, hogy az adatok elméletét nem döntik meg. A *Discussions* rovatában még E. B. Titchener, H. R. Marshall és J. M. Baldwin egyes támadásokra, illetőleg félreértésekre felelnek.

VI. *Critical Notices. James Sully, The Human Mind* című művét dicséri a folyóirat szerkesztője, és igen alkalmasnak találja, hogy előadásoknál vezérfonalul szolgáljon. W. H. Myers bíráló fölötte érdekesnek mondja A. Binet következő művét: *Les Altérations de la Personnalité.* A munka oly pszichológiai tüneményekről szól, melyekre eddig ügyet alig vetettek, t. i. az öntudatnak kettészakadásáról, még pedig ha ez egymásután felváltva, vagy egyszerre történik, vagy suggestió folytán. W. R. Sorley ismerteti Bernard Perez művét *La Caractère de l'enfant à l'homme*, mely a temperamentumokról szóló tant új alapra akarja fektetni.

Említésre méltók még a *Notes.* J. Mc. Keen Cattell és G. S. Fullerton Amerikában psychophysikai vizsgálatokat tettek, és több mint 20000 adatot gyűjtöttek össze. A rövid közlemény szól: 1. a pszichológiai módszerekről; 2. az észrevevésnek hibájáról és az inger nagyságáról; 3. a mozgásnak terjedelméről; 4. a mozgás erejéről; 5. a mozgás idejéről; 6. a felemelt súlyokról és 7. a pillanatnyi fényhatásokról. Vizsgálataik helytelennek bizonyították Webernek psychophysikai törvényét. Cattell a következő törvényt állítja fel: Az észrevevésnek hibája a szerint növekszik, mint a mennyiség négyzetgyöke, ezen nagyobbodás azonban oly változásoknak van alávetve, melyeknek összegét és okát minden egyes esetben meg kell állapítani. (The error of observation tends to increase as the square root of the magnitude, the increase being subject, to variations whose amount, and cause must be determined for each special case.)

—r.—ó.

A löweni egyetem államtudományi facultása.

Mind általánosabb az a törekvés, hogy az államtudományok jelentőségüknek megfelelő helyet nyerjenek a különböző oktatási szervezetekben. Franciaországban az e téren mutatkozó hiányokat, melyek nagyobbak, mint akár nálunk, akár Németországban, a magánvállalkozással keletkezett «Ecole des sciences politiques» van hivatva pótolni. Nagy sikerei úgy is, mint oktatási intézeté, úgy is, mint vállalaté, eléggé megmutatták, hogy milyen szükség volt rá. Alig két évtizede, hogy fennáll s már is elismert mintaintézeté nőtte ki magát. Kebelében négy sectióra osztva (s. administrative, s. diplomatique, s. économique et financière, s. de droit public et histoire), Frankhon legnevesebb szakemberei több mint negyven külön előadást tartanak, és hallgatóinak száma, a magas tandíj daczára (három óra, heti 1 óra 20 fre), évről-évre emelkedik.

Néhány év előtt Olaszország részesítette kedvezményekben az államtudományi oktatást egyetemein, a katedrák szaporításával és az óraszám emelésével. Folyó év október hó 18-án pedig a löweni egyetem államtudományi új kara kezdte meg előadásait.

Abbehoos, az egyetem rectora, midőn megnyitó beszédében ismerteti az okokat, melyek az új kar felállítására vezettek, több igen érdemes gondolatot fejt ki. Belgiumban, tekintve annak fejlett közéletét, régtől érezhető a felső oktatás hézagosa, éppen az államtudományokat illetőleg. A közügyek kitágult köre minél inkább a közvélemény befolyása alá kerül, annál szükségesebb, hogy a polgárok közt határozott tiszta eszmék uralkodjanak, melyek a tudás szűrőjén keresztül váltak meggyőződéssé és oda hathatnak, hogy a dolgokat és intézményeket nem divatos jel-szavak után, hanem a maguk valóságában ítéljük meg. Nincs ugyanis nehezebb, mint valamely politikai és társadalmi rendnek a szervezése, különösen napjainkban, midőn a gyors haladás mindig új és új problémát vet föl a megoldásra. Figyelembe kell venni a multat, a tradíciót, a népek jellemét, erkölceit, műveltségét, szellemi és anyagi erőit. Csak az ily körületekintés menthet meg a botlásoktól és teszi lehetővé, hogy az életnek megfelelő, általános elveket kövessünk. De az egyén hol szerezzék meg ez ismereteket, ha az oktatás elhanyagolja azok tanítását. Pedig épp napjainkban volna számosakra szükség, a kik képesek másokat vezetni és felvilágosítani. Mennyi baj származik onnan, hogy

az alkotmányok a polgárokat általában felhívják a közügyek intézésére, de arra való kiképeztetésökről nem gondoskodnak. Ennek következménye, hogy a forrongó politikai és társadalmi életben a féltudós előkelő szerepet játszik; hogy phrasisokkal, vagy rögeszmékkel vezetők emelkednek föl és egész osztályokat tévedésben tartanak. Így magyarázható, hogy még ma is sokszor ötletek, üres szölamok dominálnak ott, hol az emberiség legfontosabb érdekei kerülnek szóba. Mennyi jóakarat, ügybuzgalom, lelkesedés veszett már kárba, vagy egyenesen ártalmas lett a kellő tájékozottság hiánya miatt.

E bajok elhárításán közreműködni célja az új államtudományi karnak. A tanítás jellege szorosan tudományos, vagyis nem törekedik valamely életpályára előkészíteni. Azok számára van tehát, a kiket helyzetők, képességeik talán hivatásuk ösztönöz arra, hogy az állam és társadalmi tudományokat behatóan buvároljuk. Az oktatás két évi tanfolyamban történik. Ennek befejeztével a tudori fok is megszerezhető (*docteur en sciences sociales et politiques*), de csak azok által, a kik már a jogtudori diplomával birnak. Ebből látszik, hogy az új kar a jogi kar oktatását és az ott tanított államtudományi tárgyakat, mintegy részének tekinti és kiegészíteni törekedik. A tudori fok elnyerése végett szóbeli vizsgálat teendő és egy nyomtatott értekezés adandó be, valamely az oktatás köréből vett tételről.

A most megnyílt első évi tanfolyam tárgyai: Az alkotmányosság története Belgiumban (1830—1890); A munkásügyi törvényhozás általában; A közjog összehasonlító alapon, főképen az angol és az északamerikai intézményekre tekintettel; A kereskedelmi jog összehasonlító alapon; A kereskedelmi társaságokról; Nemzetközi jog; Belgium és Schweicz semlegessége. A második évfolyam főtárgyai lesznek: A diplomatika és története; Az iparügyi viszonyok elemzése; Gyarmatügyi politika; Válogatott kérdések a magánjog köréből összehasonlító alapon. Ezeken kívül meg számos kérdés special-collegiumban lesz fejtegetve.

N.

